The

Princess of Wales Saraswati Bhavana Texts

No. 70

EDITED BY

DR. MANGAL DEV SHASTRI

BHĀSKARĪ

VOL. I

ALLAHABAD

Superintendent, Printing and Stationery, United Provinces, India

1935

BHĀSKARĪ

Vol. I

A COMMENTARY ON THE

Iśvarapratyabhijñāvimarśinī of Abhinavagupta

EDITED BY

K. A. SUBRAMNIA IYER,

Sanskrit Department, University of Lucknow

AND

DR. K. C. PANDEY,

Sanskrit Department, University of Lucknow

ALLAHABAD.

SUPERINTENDENT, PRINTING AND STATIONERY, UNITED PROVINCES, INDIA

1938

INTRODUCTION

We need offer no apology for publishing, for the first time, a commentary on the Īśvara Pratyabhijñā Vimarśinī of Abhinavagupta, the most important work on Kashmir Śaiva Philosophy The importance of this work cannot be overestimated It is a mature work of Abhinavagupta, written after his other works It gives the fundamentals of Śaivaism briefly and yet very clearly Abhinava was influenced in his exposition of the theory of Rasa by the fundamentals of this system A clear understanding of his theory of Rasa presupposes a good acquaintance with the Śaiva Philosophy of Kashmir and anything which helps in understanding this philosophy, we think would be welcome to scholars While studying the Īśvara Pratyabhijñā Vimarśinī, we often felt very strongly the need of a traditional interpretation to help us and it was in our attempt to find such an interpretation that we tumbled upon the manuscript of the Bhāskarī in Kashmir

The manuscript of the Bhāskarī on which the edition is based, was discovered by Dr K C Pandey in Srinagar in the course of our search for manuscripts there in 1931 The original manuscript is in the possession of the descendants of Bhāskara, the author who are still living in Kashmir The manuscript on which this edition is based is a copy of the original and is now in the possession of a friend of Pandit Maheshwar Razdan of Srinagar To the latter, we offer our thanks for helping in many ways

enough evidence in this edition of the care which we have taken to make it as true as possible to the text as Bhāskara himself wrote it

Gaps in the manuscript

There is just one gap in the commentary The portion on Kriyādhikāra, ch 2, kā 2–6 is missing, not only in the manuscript from which we have made a copy, but also in the original, as the owner has very kindly informed us We at first thought of filling up the gap by writing a commentary of our own But another commentary called " ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनीव्याख्या " of an unknown author was *found in the* Government Oriental Manuscript Library Madras It is itself a copy of a manuscript in the collection of Manaveda Arjuna Raja, Pudukovilakam Calicut Professor P P S Sastri of the Presidency College Madras, had a copy made for us under his supervision and we hereby express our thanks to him After the discovery of this new commentary, we found it unnecessary to write our own and we have filled up the gap in the Bhāskari with the corresponding portion of this commentary

Smaller gaps

In addition to the big gap mentioned above, the manuscript shows smaller gaps here and there These could not be filled up with the help of other manuscripts, as there is only one manuscript of the work available The gaps have, therefore, been filled up with great caution, as shown in the footnotes

Fidelity to the manuscript

We have been very faithful to the manuscript even when we have felt tempted to introduce modifications which would decidedly improve the text We have refrained from doing so because of the absence of manuscript authority to do so For example on p 28 Vol I, there are the words ' परतत्त्वे लयासादनेन " परतत्त्वे लयासादने" would be more faithful to Abhinava, but we have not made the change

Here and there, however, we have made small insertions and in doing so we have been guided by the clearly marked practice of the author For example, on p 42,

Vol I, एवम् इति has probably been omitted in the manuscript after ' व्यवहारं करोति ". We have, however, inserted it At other times, as on p 3, Vol I, we have been guided by our sense of probability

The text of the Vimarsini

An edition of the Vimarsini was published in the Kashmir Sanskrit Series in 1921 But the text in that edition differs in many places from the text as Bhaskara had it In all such places, we have naturally preferred the text of Bhaskara Although at places, from the doctrinal point of view, the reading given in the K S S edition seems to be better than that of Bhaskara, yet we have followed Bhāskara Bhā Vol I p 151 has सदाशिवादिदशा तथा In accordance with this we have altered the text of the K S S edition " सदाशिवदशया ' to ' सदाशिवादिदशा तथा " In view of Abhinava's statement अह मत्यये यदि विश्वाम्यतोऽन्ता" no other experience than that of Sadasiva can be represented by "अहमिदम्" The word ' आदि " therefore, seems to be unnecessary Another example is found on p 142 Vol I, where we have " पारमार्थिकम् " instead of अपारमार्थिकम् (p 110, Vol I K S S edition) The latter is better because it is in consonance with the Śaiva principle of the reality of the manifested

Bhāskara's reading is, however, distinctly better in some cases For instance the K S S edition has इयपान्तमेव (p 91, Vol I) but Bhāskara has इयपान्तमेव (Vol I, p 123) which is as explained by him in the commentary, very much better because it fits in with " तदभिप्रेतमेव ग्रन्थकृत " which precedes

Different readings of the Vimarsini

It appears that by the time of Bhaskara different readings had crept into the text of the Vimarsini Bhāskara refers to them at many places and often states the reasons for accepting a particular reading For instance for the very first word of the Vimarsini "निरामासात्," he notes with approval Jayadratha s reading " निराभासात् " (Bhā Vol I p 6) Sometimes however, he notes a reading with disapproval मस्कारघये इति तु मस्तकृतोऽपपाठ एव Bhā Vol I, p 29 Another instance of a different reading recorded by Bhāskara is वदता इत्यपि

प ट. (Bhā, Vol I, p 149) There are many others besides these and we have noted them all in the footnotes

Changes or omissions not recorded

When a text in the manuscript appeared to be an obvious case of scribal mistake, we have changed it or omitted it without recording the change or omission in the footnotes On page 140, Vol I "स्वतन्त्रसंविद्रूपान्तर्गत एव" is printed, but the manuscript reading was "स्वतन्त्रसंविद्रू-पान्तर्गत एव स्वतन्त्रसंविदन्तर्गत एव The last two words have been omitted in the printed text, as they are obviously repetitions

Sandhi

The purist reader will probably be a little shocked at finding that the rules of Sandhi have not been strictly observed by us between the words in a sentence But it is not carelessness or oversight on our part but intentional We felt that the average reader would be able to understand the text more easily if he found the words in their original form rather than in a form modified by the observance of Sandhi rules Wherever we felt that the observance of such rules would not mean any difficulty to the reader we have not failed to do so

Use of types

Three different types are used in the Bhāskarī—the boldest for quotations from the Kārikā, the medium for those from the Vimarsinī and the small for the Bhāskarī itself Whenever there is a reference to a distant kārikā, it is printed in the Bhāskarī type Similarly when a compound is dissolved, the component parts are put in the Bhāskarī type

Fallen types

The reader will discover misprints here and there, particularly the omission of ˋ over some of the letters This is not due to oversight The attention of the printers was drawn to it several times and we know they did all they could to rectify it But the delicacy of the types was such that some of them did break or fall off at the time of printing We have found by experience that this does not cause any real inconvenience to the reader. Therefore, we have not felt the necessity of adding an errata

Bhaskara as a commentator

The necessary information on Bhāskara's date and antecedents, the reader will find in the "Abhinavagupta" of Dr Pandey, on p 151 ff All that we need say here is something about his value as a commentator

Bhāskara strictly follows tradition It has a great value for him On some points, after having given his explanation, he concludes by making a final appeal to tradition (Bhā, Vol I, p 7 8) We, therefore, feel that Bhāskara's interpretation of the Vimarsini is in strict accordance with tradition, because the Śaiva tradition was unbroken, as he himself says, up to his time (Bhā , Vol I, p 7)

Strange notions of Bhaskara

Bhāskara's ideas and explanations naturally breathe the atmosphere of eighteenth century Kashmir His exposition of the text is very scholarly and rooted in tradition which was unbroken up to his time Sometimes, however, his ideas cause us a little amusement, as, for instance, while proving that everything is ultimately consciousness, he argues quite seriously, not only that there is consciousness present in trees, but also that when water finds its own level, it is also a conscious activity

Throughout his work, he maintains a philosophical attitude and occasionally points out that words which have a particular meaning in ordinary usage have a different meaning in Śaiva Philosophy For instance, for the philosopher, Maheśvara means the innermost reality in all and not any decorated image which is only meant for helping the uninitiated (Bhā , Vol I, p 395)

We will just say a few words about Bhāskara's language It is difficult to write a commentary on such a work as the Vimarśini in easier language than that of Bhāskara It is brief and lucid Hardly any word of the original is left unexplained But it is not merely a word for word commentary He tries to bring out the philosophical import of the original and, where necessary, he enlarges upon the real meaning of Abhinava

This being so, we are making no reflection on Bhāskara as a commentator if we point out a few peculiarities in his language, which are bound to attract the attention of the reader The following is a list of such peculiarities, but it is not exhaustive

(1) Bhāskara uses the word तराम् by itself and not at the end of a compound अपिशब्दादविद्यमाने तु तराम् । Bhā , Vol I p 375

(2) Use of the word आपात in the sense of भवनम् e g परम-शिवस्यैव शिवत्वापातात् । Bhā , Vol I, p 6

(3) Use of सप्तमी with यत to express the idea of हेतु e g अत्र देहाभावेऽपि तदुद्भूति यत पूर्वं शिवशक्तिगतस्य चिदानन्दाख्यस्य शक्तिद्वय-स्यैव सम्भवात् Bhā , Vol I p 6

(4) He explains आयत्ता by वश This word is not used in this sense as an independent word Bha Vol I, p 186

(5) The construction अथ ज्ञात्वा तथाप्येतत् Bhā , Vol I, p 16 is peculiar, as a word ending in क्त्वा is not combined with तथापि

(6) He uses सापेक्षसमास e g अ तुर्वर्तमाने प्रयुक्तलडादेशत्वात् Bhā , Vol I, p 161

(7) He is sometimes careless about his language e g अनुभवसापेक्षित्वम् । It should be either अनुभवापेक्षित्वम् or अनुभव—सापेक्षत्वम् Bhā , Vol I, p 191

His method of explanation

(1) Sometimes Bhaskara explains only one word of a compound For instance he explains on p 20, only the word अध्वन् found in the compound ' कलितपराध्वेतरोर्ध्वतया ' on p 19 In his explanation the word naturally appears in the form which it has in the dissolution of the compound As such words are parts of compounds, we have printed them in smaller type

(2) Sometimes Bhaskara just quotes a word or words from the Vimarsini without any explanation For instance the words 'स एवेश्वरो ह्यम् on p 37, Vol I

As for the ideas contained in the Bhāskari and the Vimarsini the reader will find a general exposition of the fundamental ideas in the ' Abhinavagupta ' We would, however not like to close this introduction without saying a few words about one or two topics which could not be dealt with in the " Abhinavagupta "

Saiva Theory of Relation.

Importance of Relation in experience.

Philosophy primarily aims at explaining different types of experiences. Every experience involves some kind of relation among the experienced, and of the experienced with the experiencer. In fact, experience entirely depends upon the latter type of relation. No philosophy is, therefore, complete unless it explains the essential nature of the thing on which all experiences depend.

If we take just the following experiences into consideration, we find that each of them involves a relation.

(1) Father's son (पितुः पुत्रः).

(2) The branch of a tree (वृक्षस्य शाखा)

(3) The king's servant (राज्ञः पुरुषः)

(4) Man and horse (पुरुषश्चाश्वश्च).

(5) A blue lotus (नीलमुत्पलम्)

(6) Devadatta cooks rice in a pot with wood (देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति).

(7) The jar does not exist (घटस्याभावः).

(8) This is different from that (इदमस्मादन्यत्).

The experiences often assume a form quite opposite to those stated above, as follows :

The son's father, etc.

The following are the relations involved :

(1) Parental (पितृपुत्रभावः)
(2) Part and whole (अवयवावयविभावः)
(3) Dependance (स्वस्वामिभावः)
(4) Co-ordination (इतरेतरयोगः)
(5) Substantive and adjective (विशेषणविशेष्यभावः)
(6) Action and its accessories (क्रियाकारकसंबन्धः)
(7) Non-being (अभावः)
(8) Difference (भेदः)

The difference of these relations from one another is fairly obvious, but in order to find out the essential nature of relation, it is necessary to understand the common

point in all, which distinguishes relation from all other things

Taking all the above instances into consideration, we find that relation is ultimately based on two external realities We cannot, however, define relationas that which is based on two co-existing external realities, because then we cannot talk of any relation between the seed and the sprout that is yet to be In actual life, we talk of relation as in "the sprout requires the seed for its being" This statment is made before the sprout actually comes into being [1]Requirement (अपेक्षा), therefore, is obviously a relation that exists between a thing that is to come into being and its material cause If relation is conceived as something that depends on two co existing external realities the conception would be too narrow to apply to this instance

The essential nature of Relation

Relation has no separate external reality apart from the facts of experience It is merely a dependent category of knowledge It is based on the general category (ekānekarūpo rthah) The analysis of any experience reveals the operation of the general category The following illustration will clear the point

[2]When a person hears the word राजा, the image that arises in his consciousness is that of the king This image, however, does not satisfy the hearer, because it is associated with the feeling of incompleteness aroused

---

[1] अपेक्षा धात्मनश्चात्मलाभार्थमपरादि कथ्यते ।
न च तदानीमङ्कुरत्वात्मवस्थार्थोपपत्ति ॥

S S 2 (K S S Edition)

[2] राजा यदा पूर्व धिया गृहीतोऽपि न स्वात्मविश्रान्त्या तुष्यति तदा स्थानान्तरेण पुमा रूप भजन् कृतार्थीभवति पुरुषोऽप्ययम स च एष रूप द्वेष एक एव उभया चिदात्मनि तयावस्थानरूप पूर्वप्रतिलब्धमपि प्रतिष्ठित एव अधिकमविनिमिज्जनात् अनाभासमानपृथक्भवनलक्षणस्वात्मन्य विश्राम्यति, इति तत्रैव निमामन समास्कन्दितपुरुषपरमार्थोऽपि, एव बहिर नवना, अन्तस्तु परस्परस्पराभेपर्णस्तम्, इति सर्वस्य रूपम् ।

I. P. V adhi II, ah 2 kā 4.

by the genitive case ending At the next moment he hears the word पुरुष and the image of a man arises in the consciousness At this moment the image of the king has retired to the sub conscious A similar feeling of incompleteness as was associated with the king arises associated with the man now present in the consciousness This consciousness of incompleteness brings the con sciousness of the king from sub consciousness to con sciousness The two images stand together The two are looked upon as a whole because there is no more in completeness In this conception of the whole the two are not merged in the subject They stand apart from it They are not conceived as merged in each other nor standing absolutely apart from each other They represent unity in difference both of which appear and disappear at the same time and not one after another

The following are the special categories

Not only relation is based on the general category which is unity and multiplicity but there are others such as action universal object space and time though they are admitted to be external realities by the realists

Analysis of the special category of relation

[3]Relation is admittedly an elaboration of the general category The two phases of the general category, the unity and multiplicity are found in different objects or in the so called different states of the same object Multiplicity is associated with the objects as they exist outside the consciousness independently of each other Unity however is associated with them as they figure in the consciousness joined together as one [4]This unity is due to the independent unifying activity of the subject Of the two phases of unity and plurality unity is pre dominant plurality being only in the subconscious state,

---

[3]क्रियासम्बन्धसामान्यद्रव्यदिक्कालबुद्धय ।
सत्या स्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेकाश्रया मता ॥
I P V adhi II, ah 2, ka 1

[4]तद्द्वयालम्बना एता मनोनुव्यवसायि मन ।
करोति मातृव्यापारमयी कर्मादिकल्पना ॥
I P. V., adhi II, āh 2, kā 3.

because of its having arisen in consequence of separate cognition of two things The relation between the two related as they figure unified in the consciousness is similar to that of an object and its attributes

What relation involves

[5]Unity and plurality both are involved in relation. Neither of the two by itself is sufficient For, if plurality by itself were enough, the category of relation should operate (or things should appear related) independently of the unifying activity of the subject Similarly, if unity by itself were enough, even a single independent object should be sufficient to arouse the consciousness of relation.

[6]All the special categories involve unity in difference While in some cases both are without, in others either the element of unity or that of difference is only within In the case of relation, for instance, the unity is only within the subject, whereas plurality is both within and without In the case of universal and the individual, both the unity and multiplicity are without as well as within

Action

The following is the manner in which the category of action operates The analysis of the psychological process involved reveals that it also, like relation, implies the general category which is unity and multiplicity —

---

[5]स च सम्बन्धपार्थं अनेकस्यैकता कथ्यते, न त्वनैकतैव नाप्येकतैव अपि तु उभयत्वस्यापेक्षोऽयमर्थः सम्बन्धः । अत एव न बहूनामेकः सम्बन्धः । यदि हि अनेकत्वमात्रमेकत्वमात्रं वा सम्बन्धः स्यात्, तद् बहूनामपि एकतापत्तौ एकनानापत्तावपि वा स्यात्, एकमात्रस्यापि च स्यात् ।

S S, p 2—3 (K.S.S. Edition)

[6]जातिद्रव्यावभासानां बहिरूपैव कल्पनाम् ।
व्यक्त्येकदेशभेदे चाप्यान्तरत्वे विकल्पना ॥

जात्यवभासस्य—अवभासमानस्यापि जातेः, अहिरवा या कल्पनात्मा न केवलं सम्बन्धवदन्तः एव कल्पना बहिश्चानवकल्पनामान्तरत्वे यावद्बहिरपि व्यक्तिभेदलक्षणमनैक्यं बहिरेव च तदनुस्यूततारूपमेकतामालम्बनत्वं भजन्ति ।

I. P. V, adhi II,, āh 2. kā 5.

[7]When an object is seen for a certain duration of time, at any moment of that duration, difference in its associations is visualized Such knowledge of an object gives rise to two ideas, the idea of multiplicity because of multiplicity in associations at different moments, and the idea of unity or sameness because of the consciousness of a persisting element in all the different associations Thus a set of successive cognitions gives rise to two ideas, unity and multiplicity When these two ideas are unified in consciousness, there is awareness of unity in multiplicity which in its operation is called the general category The special category of action is based on this Thus the basis of the dependent category of action is the general category which is discovered through an analysis of the facts of experience

Universal

[8]It is a matter of common experience that when a number of cows is perceived, we perceive two things

(i) The difference of one individual cow from another which is responsible for our referring to them in the plural number

(ii) A non varying and recurring element which is responsible for our use of the word "cow" for all of them Both of them have an independent reality, because we use the pronoun "these" in reference to them

Object

[9]In our experience of any physical object, we perceive two things (i) the parts of which that object is made

---

[7]तत्तदाभासभेदभिन्नस्य [illegible] स एवायमिति [illegible] निर्भासने, स एव [illegible] क्रिया ।

I. P. V. adhi. II, āh. 2, kā. 1

[8]गाव इति हि प्रतिभास पृथक् च गा बहिर्व्यक्तया भान्ति यत च [illegible] [illegible] निर्दिष्टम् ।

I. P. V. adhi II, āh. 2, kā. 5.

[9][illegible] सामान्यतः ।

I. P. V., adhi. II, āh 2, kā. 4.

up (ii) the object as a whole apart from the parts, which is referred to by one name e g "jar" (i) stands for multiplicity and (ii) stands for unity, both of which are also outside

Relative Position (Dik)

[10]Two external objects are seen at successive moments But the human mind as we know from experience never stops at seeing things as such only It relates them in such a manner that they form one object of apprehension These objects are often conceived as occupying different *relative positions* For instance, we talk of one object being in front of another or to the right or to the left of another Both the objects appear simultaneously in the consciousness In this case one appears as having different sides to it and the other as existing on one of its sides Accordingly we talk of one as occupying a position relative to the other

Often however we talk of one object being near an other or far from it In this case there is perception not only of two distinct external objects but also of the things that come between them When all these objects figure simultaneously in the consciousness consequent on successive perceptions we talk of distance or proximity of the two in question according as the number or size or both are small or great

Time

[11]Time is also a special category which is based on the general category that is unity in multiplicity We

---

[10]अस्मादिद पूर्व पर दूरे इत्यत्र बहिर्भिन्नतया परामृश्यमानयोर्भावयोरन्तरभेदरूपत्व भेदावभासमध्यमभेदविश्रान्त च यद्रूपमामृश्यते तद्दिगित्युच्यते । अत्र हि तथा मुख्यावयवविभागपरामर्शादेव तत्सम्मुखत्वपराङ्मुखत्वादिनिश्चय सयोगसयुक्तसयोगाल्पत्वादिपरिग्रहश्चोपयोगी ।

I P V adhi II, āh 2, kā 8

[11] काल सूर्यादिसचार तत्तत्पुष्पादिजन्म वा ।
शीतादि वा तदाभासक्रम एव स तत्त्वत ।

I P V, adhi II, āh 1, kā 3

observe certain phenomena happening in a regular order We accept them as standards of measure There are other things which happen without any regularity The latter we measure in terms of the former The judgment consequently reached is "*A* is six years old" Taking a concrete instance to make the point clear, we would put the proposition as follows X sees the sun rising at a particular spot and setting at another This happens with absolute regularity He sees other events which lack this regularity, for instance, he sees a student going to college It means his seeing the student as associated with different places Such association is, however, not invariable But he wants to get a correct idea of the irregular succession involved in going He, therefore puts it before his mind's eye by the side of the regular succession involved in the movement of the sun, measures it in terms of the latter and says "he takes two hours to reach college" Thus we find that the special category of time is based upon a general category which is unity and multiplicity, the latter inasmuch as it is made up of the successive manifestations of the sun as associated with different spots and those of X as appearing at different points of space, and the former because the whole forms one object of apprehension Thus we find that in the case of time multiplicity is observed in the facts apprehended, while the unity is in the act of apprehension

We talk of time in a number of ways We talk of hours, days weeks etc We also talk of quickness and slowness, priority and posteriority, and present, past and future These notions are also like the special category of time based on the general category For instance, when a person says "X studies for two hours," he is calculating the activity of X in terms of that of the sun The only thing to be remembered in this connexion is that because of long-established convention, the movement of the latter over a fixed distance is called "hour" Similarly, when one says, "X will go" one relates the possible activity of one's own vital airs with that of the possible movement of X. Thus in all experiences of time it is found that the activities of two things are related

[12]The ideas of number, measure, separateness conjuction and disjunction are all applications of the special category of relation

The conclusion might be stated as follows —

The human mind is so constituted that mental activity does not cease till the knowledge assumes a determinate form

[13]When the mind perceives an object its activity does not stop till the meaning [illegible] complete It is its nature to connect the percept with other facts Thus the general category is implied in the special categories in several ways In some cases the aspect of unity is innate in the act of apprehension while the multiplicity is in the facts experienced In other cases both the aspects are implied in the knowing processes In spite of these differences all the special categories invariably imply the category of relation

The Buddhist objections against relation

(i) Against its being

[14] "Sambandha" or relation as represented by the Saivas involves unity in multiplicity This means the co existence of unity and multiplicity As unity is a negation of multiplicity and *vice versa* it [illegible] unreasonable to talk of their co existence [15]It is against the facts of

---

[12]अत एव मुष्टिप्रस्थपलादिपरिमाणोन्मानरूपं तथान्तर्गतं चाणुमहदादिसंख्यापृथक्त्वादि च यत् तत्सर्वं सम्बन्धस्यैव विजृम्भितम् ।

I P V , adhi II, ah. 2, kā 4.

[13]इत्येव एकत्वमापतितपर्यन्तोऽवभासनव्यापारोऽर्थेषु ज्ञानानाम्, न तु परस्परासम्भव्नता प्रकाशमात्रात् परिसमाप्यते । परस्परविशेषणविशेष्यभावपरामर्श एवानैकेवनारूपसम्बन्धपरामर्शः ।

S S , p. 8 (K.S S Edition).

[14]ननु एकत्वमनेकत्वं च परस्परविरुद्धे कथमेकत्र वस्तुनि स्याताम् । ततस्तत्र बाधकप्रमाणहतं स्थैर्योन्मूलनप्रकारः ।

I P V., adhi. II, āh 2, kā. 2.

[15]न चानेकस्यानेकतासहभाविनी एकता युज्यते भावाभावरूपत्वेन विरुद्धत्वात् ।

[illegible] S , p. 4 (K S S. Edition).

experience because they are contradictory by nature. Being and not being, for instance, cannot co-exist in the same thing

(ii) Against its experience

We have seen that for the Śaiva relation is based on unity in difference To this the Bauddha objects The objection is based on two fundamental assumptions of the Bauddha (i) that everything is momentary and, therefore, cannot be the object of more than one experience, (ii) that which figures in the determinate consciousness has no reality (वस्तुत्व) Analysing the process psychologically we find that unity and diversity are experienced at different moments As everything is *momentary the two experiences cannot refer to the same* object How can then unity and diversity be experienced as co-existing in the same object? Therefore, the conception of object as identity in difference is against a psychological fact

[16]Secondly, reality (वस्तुत्व) not being attributable to that which merely figures in the determinate consciousness how can the object, even if it be admitted to have identity in difference, be experienced? For, the indeterminate knowledge is incapable of knowing the attributes unity and diversity As for determinate knowledge, it does not come in direct touch with the external object and, therefore, knowing any such attribute as unity or difference, as associated with independent reality is out of the question Thus even if, for the sake of argument, it be admitted that such an object exists, it is psychologically impossible to know it

---

[16]बाह्येनेन्द्रियेण चैत्रो विचित्रदेशक परमनुभूयते, न तु अनेकाभासमिश्रीकारे बाह्येन्द्रियजस्याविकल्पकस्य व्यापार, सनिहितविषयबलान्यत्वेरविचारकत्वादित्याहु । विकल्पेनापि मानसेन तथाभूत वस्तु नैव स्पृश्यते इति कया धिया वस्तु एकानेकरूप गृह्यते ।

I. P. V., adhi. II, āh. 2, kā. 3.

Buddhist position.

[17]The Buddhist view, therfore, of relation is that it is a mere concept of unity imposed by the mind on real plurality existing outside. Thus, according to this theory, unity and multiplicity do not subsist together in relation but are associated with two distinct orders of facts, one outside and the other within.

[18]There is thus a want of correspondence between the mental process and the facts outside But they draw a distinction between relation so viewed and error It is an error because of the want of correspondence noted above But it is not the same as ordinary erroneous perception In this case the knowledge itself, has more correspondence with what occasions it than our apprehension of silver has with mother-of-pearl.

Śaiva answer.

[19]The Śaiva answers that the theory of momentariness is perfectly all right as far as the object is concerned

---

[17]वस्तु घटादि स्वात्ममात्रपरिसमाप्तमन्योन्यव्यावृत्त इत्थमेव स्वात्मावभासिना प्रत्यक्षेण प्रतीयते । कल्पना कल्पितैव सा । ते हि "अमिश्रा स्वयं भावा तान् योजयति कल्पनेत्याहु ।

S S., p 3 (K S S. Edition)·

[18]अत एव प्रतीतिकाल एव सामान्यस्येव सम्बन्धस्याभ्युपगम । वस्तुस्वरूपविपरीतत्वेन च प्रतीति तद्वदेव भ्रान्तिविषयैव, केवल बाधप्रवृत्तावपि उपकार्योपकारकस्वरूपविशेषावभाससलग्नत्वादस्य भ्रमस्यावयविभ्रमस्येवानिवृत्ति सर्पभ्रमवत् । तत एव भ्रान्तेरप्यस्या सवृतिसज्ञया व्यपदेश ।

S. S p. 4 (K.S.S. Edition)

[19]इह ज्ञानामालाया अन्तर्भूतकल्प स्वसवेदनात्मा प्रमाता जीवितभूत इति उपपादित प्राक् । स च स्वतन्त्र इत्यपि निर्णीतम् ।

अविकल्पकबोधारोहिर्भूतविमर्शव्यापारस्य पश्चाद्भाविन व्यवसायं निश्चयात्मक विकल्प अनुव्यवसायशब्दवाच्य विदधन्त करणमेतान् क्रियासम्बन्धादिविकल्पान् सपादयन्ति । ते च विकल्पा तद्द्वयमेवानेकत्वरूपमवलम्बन्ते, न हि विकल्पेषु प्रतिभासमानमवस्तु तत् इति हि उक्त प्रकाशतैव वस्तुत्वमिति ।

I. P. V., adhi. II, āh. 2, kā 3.

But the subject is permanent. Further, the subject retains the residual traces of previous experiences and has the capacity of unifying a number of experiences and presenting them in a new form at a subsequent time. This new presentation is no less real (वस्तु) than what exists outside consciousness. Because, according to Śaivas, it is not the causal efficiency which constitutes the essential nature of a thing, but the mere fact of shining in the consciousness without being contradicted. Thus, according to the Śaivas, the experience of an object as identity in difference is not psychologically impossible. This experience is not immediate experience (it is not a point, it is not atomic). It is a synthesis of past experiences, it is a mental construction made of the revived residual traces of past experiences.

The following are the points involved :

[20](i) Unity and multiplicity in the same thing are not inexplicable—the universe itself is unity and multiplicity.

[21](ii) Difference in relation is due to the difference in the relata.

[22](iii) Only one thing is apprehended at a time, but worldly transactions depend upon the knowledge of relation that one thing has with another. Hence, in the absence of the consciousness of relation they would cease.

---

[20]अस्मिन्नर्थे सिद्धे नैकैकताहत संसार एव
संबन्धसन्दर्भानुप्रविष्टः इति नास्त्येवात्र दीनता ।

S. S., p. 6 (K.S.S. Edition).

[21]स्यादेक एव सर्वेषामिति यद्येकतामात्रमेव संबन्धः स्यात् । भावनानेकतामात्रदर्शनेनैकता सम्बन्धः ततश्च राजपुरुषोपरक्तैषतान्य. संबन्धः पितापुत्रोपरागोपलक्षणविलक्षण एव । अत एव मायादशायामेवास्यातिभेद प्रधानानां सम्बन्धस्तार्थसद्भाव. ।

S. S., p. 6. (K. S. S. Edition).

[22]यद्यपि च कारक सर्वापि क्रियामुपयोगेऽपि भाति सान्तः प्रत्येकस्य भास्यति । सोऽपि, क्रियाद्वारेण सर्वभासनात् । भाति सम्बन्धमुद्रयेति इति संबन्धाधीनं चेदं क्रिया लोकयात्रा ।

I. P. V., adhi. II, āh. 2, kā. 4.

[22](iv) Relation is always between two things Even when many things are involved in a relation, they are grouped into two groups and each is looked upon as one thing because of its being the object of one act of apprehension For instance राज्ञ पुरुष. and राज्ञो हस्त्यश्वरथपदातय· This is very closely connected with the Śaiva theory that oneness or plurality depends not on things themselves, but on the cognitive activity of the subject Thus even when a number of things form the object of one act of comprehension they are looked upon as one

The objection against the Śaiva concept of action

According to the Bauddhas, all objects are momentary At any given moment, the object is either the same as or different from that of the preceding moment, but certainly it cannot be both The concept of action, according to the Śaivas, is based upon an external reality which possesses both unity and multiplicity at the same time Further, these concepts of unity and multiplicity arise, according to the Śaiva's own statement, when an object is seen for a certain duration of time The position is defective in two ways

(1) Because everything being momentary it cannot serve as the stimulus of an experience for more than a moment The same thing, therefore, cannot be seen for a duration of time

(2) Even if the principle of momentariness be discarded, unity and multiplicity being contradictory things, how can they constitute the essential nature of an object ?

---

[23]स च सम्बन्धो द्वयोरेव भवति न बहूनाम् ।

बहूना हि किमनेकस्याभ्यैरनेकसम्बन्धैर्युगपदेव किं वा बहूना मध्ये एकस्यैकैकेन । तत्र यदि एकैकस्यानेकसम्बन्धे तत् किं तेऽनेकसम्बन्धा एवैक-परामर्शगोचरा अथानेकपरामर्शविषया राज्ञ पुरुष , राज्ञो हस्त्यश्वरथपदातय इति । द्वन्द्वेऽपि हस्त्याद्यनेकत्वेऽपि परामर्शस्यैक्यात् द्वन्द्वाख्य शब्द एव, हस्त्यादिशब्दा वर्णानुपूर्व्या । एकपरामर्शस्थिता हि शब्द एको भवति । तदत्र सम्बन्धाभ्यामादयोऽप्येक एव ।

S. S , p. 7 (K. S S. Edition).

Śaiva answer

[24]The Śaivas also believe in the momentariness of objects and yet they believe in the validity of mental constructions Momentariness, however, they associate only with the objective world The perceiving subject is persisting and is capable of retaining the residual traces of all experiences as also of uniting them with the immediate experience at any given moment and in any form When the Śaiva talks of the concept of action being based on one object, oneness he associates with the mental construct which is made up of the revived residual traces of the past experiences of the constituents of the series and the last immediate experience This construct is represented to be one because oneness and plurality are associated with an object according as it is responsible for one or many experiences As the mental construct in question gives rise to one experience only, i e action, it is said to be one

[25]This construct cannot be classified with others which serve as the basis of the concepts like "error" The reason is obvious While the experiences based on the latter type of constructs are contradicted at a subsequent moment that associated with the former remains uncontradicted The real psychological difference between the two constructs is that while in the case of the latter the material taken from the stock of memory in the form of revived residual traces [redacted] associated with the external reality, though in reality it is not, in the former, the association is a fact

[24]भवेदेव यदि विकल्पो नाम स्वतन्त्रो भवेत्, यावता प्रमातुरसौ व्यापार प्रमाता च पूर्वानुभवान्त स्वसवेदनरूप, तदस्य चायमेव पूर्वानुभवसस्कारो यद्विकल्पनव्यापारकालेऽपि पूर्वानुभवात्मत्वमनुज्झनेवास्त । तत पूर्वानुभवो यावत्स्वलक्षणप्रकाशात्मा तावत्पूर्वानुभवतादात्म्यापन्नप्रमातृतत्वव्यापाराऽपि विकल्पस्तद्विषय एव ।

I P. V., adhi II, ah. 2 ka. 3.

[25]क्रिया, तथैव प्रतिभासनाच्च पारमार्थिकी द्विचन्द्रादि तु तथा भासमानमपि उत्तरकाल प्रमाव्यापारानुवृत्तिरूपस्य स्थैर्यस्यो मूल्नेन द्विचन्द्रा नास्तीत्येवरूपणासत्यम् ।

I P. V., adhi. II, ah. 2, ka. 1.

[26]As regards the second objection the Śaiva puts a counter question to the Bauddha. How are causality and non causality found in the same object? For instance, a seed is the cause of the sprout when it is sown on fertile soil and not so when sown on barren soil. If the Bauddha answers that it is because of a difference in circumstances, well, the Śaiva retorts why is it that difference in circumstances removes contradiction? If it be said that it is a matter of experience, how can the Bauddha reject an appeal to the same experience by the Śaiva in the case of action also? As stated above, the cognition of unity and diversity in the case of action is a matter of our own experience

[27]As for the difference in reference (विषयभेदः) it is not difficult to point it out in the case of action also. The element of unity in action refers to the concept of personality of Devadatta with whom the action is associated —personality which is recognized to be the same in the midst of varying circumstances of time, place, etc which remains intact in spite of all associations, which is the central fact in all associations, which is cognized only through the inner sense and is never the object of outer sense contact Multiplicity refers to the multiplicity of circumstances in which this personality is found. As such, it is the object of sense perception

[26]यदुक्तमेकमेव कथमनेकं भवतीति तत्रोच्यते इह कारणमेव कथमकारणं भवति, अथोच्यते विषयभेदात्तथेति, तद्विषयभेदे एतन्न विरुध्यते इति केनाय विनीर्णो वर? संवेदनेनेति चेत् अस्मत्पक्षेऽपि संवेदनमेवास्माभि प्रमाणीकृतमिति न सहृद्यते।

I. P. V., adhi. II, āh. 2, kā. 2.

[27]विषयभेदोऽपि चात्र वक्तुं न न शक्यते, तथाहि आभासान्तरेणासंवेदनं तदाभासमात्रम्, एकमिति प्रतीयते। तदेव देशाभासेनेहामुत्रेति कालाभासेनाधुना तदानीमिति स्वभावाभासेन कृश स्थूल इत्यादिना भिन्नमनेकमिति बाह्येन्द्रियवेद्यतया प्रतीयते।

I. P. V., adhi. II, āh. 2, kā. 2.

[28]Speaking from another point of view, there is unity when the Universe exists within the Universal Self, very much like the mass of undifferentiated ideas in the mind of the individual. This very universe, when manifested without and made perceptible to the senses, is many because of the association of different manifestations of time and place.

The Bauddha and the Śaiva views of relation compared.

(i) *Points of similarity*

(1) According to both, there does take place consciousness of unity in difference.

(2) Both have taken this consciousness as the basis for explaining the concept of relation.

(3) According to both, it is Kalpanā, i e a special category.

(4) *According to both, it is ultimately based on things which are unrelated.*

(5) According to both, there is correspondence of this special category with what figures in the indeterminate knowledge (अर्थावभाससंलग्नत्वम्).

(ii) *Points of difference*

(1) While the Bauddha maintains that there is difference between a "Kalpanā" like "This is jar" and the one which is called relation, because there is not that amount of correspondence with अर्थावभास in the latter case as there is in the former, the Śaiva maintains that there is the same correspondence. This difference of the Śaiva is based on his difference from the Bauddha in fundamentals. The Bauddha, as a "Vijñānavādin" does not admit the existence of the external world. Everything, therefore, is ultimately essentially consciousness, which appears in its real form only in the indeterminate knowledge. The Śaiva, on the other hand, maintains the

[28]तया स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्युक्तनीत्या विश्वमेवान्तरं सदेकम्, तदेव सान्तर्बहिःपरिवर्तिनं उभयेन्द्रियवेद्यत्वमिति वक्ष्यमाणकार्यकारणतत्त्वदृष्ट-यन्द्रियवेद्यतायामनेकं देशाद्याभासमिश्रणादिति ।

I. P. V., adhi. II, āh. 2, kā. 2.

existence of the external world which is reflected in consciousness (2) Further while, according to the Bauddha, there is essential difference between two forms of consciousness, indeterminate and determinate according to Śaiva there is no essential difference between the two There is only difference in degree Thus according to the Bauddha things figuring in the indeterminate knowledge are as unrelated to one another as the external objects are according to the Śaiva Hence there being no external reality for the Bauddha his statement regarding the ultimate dependence of the special category of relation on two things that are independent of each other and related in no way refers to the objects as they figure in the indeterminate knowledge while a similar statement of the Śaiva refers to the external reality (3) Furthermore, because according to Śaiva there is nothing like indeterminate knowledge in the sense of Bauddha, inasmuch as the objects in a less manifested form figure exactly in the manner in which they are clearly apprehended in determinate knowedge there is no difference in correspondance of what figures in the determinate with the indeterminate between the two determinate cognitions

The Naiyyayika categories in the eyes of the Śaivas

Naiyyayikas are realists According to them things exist independently of the subject Śaivas therefore, have criticized their categories pointing out that most of the things brought under one head or another have no external reality Amongst the seven primary categories, as many as five namely कर्म सामान्य, समवाय, विशेष and अभाव have no such existence Amongst those that are put under ' dravya time and " direction " and amongst those brought under " guna number measurement distinction conjunction disjunction priority posteriority heaviness fluidity viscosity, pleasure pain desire effort animosity merit demerit and residual trace do not have any independent existence Hence it is that the Śaivas have not included any one of these things in their categories According to them these are merely special categories which are based on the general category which is unity in multiplicity involving two things having independent existence and sometimes two special categories themselves

Relation and the fundamental doctrine of the Śaivas

[29]According to the Śaivas, the entire manifestation, whether subjective or objective is due to the Will of the Universal Self Relation is nothing but a special category based on the general category—unity in multiplicity—involving two external realities Because both the material and the subject that works on it are the manifestations of the ultimate, the relation, therefore, naturally does not end with the individual self, but ultimately depends upon the Universal Self

The basic assumption of Śaiva Philosophy

The basic assumption of Śaiva Philosophy is that the ultimate reality in the Universe is an All Inclusive Universal Consciousness The demonstration of this doctrine is the subject matter of the whole of the "Īśvarapratyabhijñā Vimarśinī" In the first six Āhnikas of the Jñānadhikāra, this truth is sought to be proved by means of an analysis of all our cognitions It is shown there that the subject object relation in all cognitions cannot be explained except on this assumption

But that is only one kind of relation There remain the various relations between the objects themselves These relations are analysed in the seventh Āhnika and it is shown that they are also impossible except on the basis of the Universal Consciousness This basis, alone according to this system, can account not only for right knowledge, as shown in the first six Āhnikas, but also for "error"

It only now remains to thank Mahāmahopādhyāya Pandit Gopinath Kaviraja, M A, for kindly including this work in the Saraswati Bhawan Sanskrit Series and for showing throughout a great interest in the publication of this work The edition has profited in many

---

[29]न केवलं च सर्वधर्मैकतास्वरूपपरिमितमायाप्रमातृपर्यवसायि वस्तुप्रकाशनव्यापारं यावदन्तश्चिन्मयशिवतावभासविश्रान्त्यैव प्रतिक्षणं वस्तुसंवित्क्रिया । न च संविदि क्रमोऽस्ति एकैवैकत्रैव क्षणेऽर्थप्रकाशनात् । सैव सर्वधर्मशिवतामयमेव स्वरूपमाविष्करोतीत्युच्यते ॥

[illegible] S, p 9 (K S S Edition).

places by his valuable suggestions We are indebted to Dr N N Sengupta, the Head of the Department of Philosophy of this University, for having read through this introduction and discussed with us the points raised These discussions have helped in clarifying our ideas and putting them in more accurate words We also thank Pandits Badri Nath Shastri, Ghootar Jha Shastri and Girish Chandra Avasthi of the Sanskrit Department of this University for helping us with the reading of proofs The work has benefited greatly by the keen interest which Mr Crighton, the Superintendent, Printing and Stationery, United Provinces Allahabad has taken in the printing of this volume Under his care his staff has very carefully carried out all instructions and we are sure that the readers will find plenty of evidence of their care throughout this volume

LIST OF ABBREVIATIONS

adhi=adhikara

ah=ahnika

Bhā=Bhāskarī

C=Codex

Ch. U=Chāndogya Upaniṣad

I. P. V.=Īśvara pratyabhijñā Vimarśinī (K. S. S. edition)

Kā=Kārikā

Kena. U=Kenopaniṣad

K. S. S.=Kashmir Sanskrit Series

S. S.=Sambandhasiddhi in Siddhitrayī (K. S. S. edition).

T. A.=Tantrāloka (K. S. S. edition)

Tait. Up=Taittirīyopaniṣad

गौ-न्या-सू=गौतमन्यायसूत्र ।

CONTENTS

INTRODUCTION

प्रथममाह्निकम्—उपोद्घातः ।

द्वितीयमाह्निकम्—पूर्वपक्षविवृतिः

तृतीयमाह्निकम्—परदर्शनानुपपत्तिः ।

चतुर्थमाह्निकम्—स्मृतिशक्तिनिरूपणम् ।

श्रीं नमः सच्चिद्रूपाय शिवाय।

[1]अथ[2]

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी।

निराभासात्पूर्णादहमिति पुरा भासयति यद्

द्विशाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तुं निजकलाम्।

स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुषस्

तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्म निखिलम्॥ १॥

भास्करी।

ओ३म्। शिवादिक्षित्यन्तं स्फुरणमभितस्तत्त्वनिचयं

पदे संस्थाप्यैते मितिविषयतां यः स्वकलिते।

स्वदे स्वच्छेऽपि स्फुरति मितो तावति पुनः

प्रभुः क्रीडाशाली जयति रचयन् कोऽपि पुरुषः॥ १॥

चिदानन्देच्छाविज्ञानक्रियमयवपुर्भासनपरा

परामर्शे स्वस्मिन्स्वरसवशतोऽनाश्रयमयी।

ततो मायारूपा पशुरसरूपाभावजनुषे

त्रिरूपात्मा देवी जयति निर्वर्तितजगती॥ २॥

1 निराभासात्—K. S. S.

2 The first five verses are not found in the manuscript used for this edition. They have been copied from a fragment of the work, consisting of the introductory portion, in the possession of Maheshwar Razdan of Srinagar.

3 मति (?

4 मोदि (?

स्वरूपे सलीनं कृतिचिदिमय सर्वविषय
निर्जीश्वयं स्वस्मिन्नहमिति विभुर्भासयति य ।
ततोऽर्थौघ सृष्ट्वा त्विदमिति गृहीत्वा पुनरिम
वशीभाव तत्राभिनयति य एन हृदि भज ॥ ३ ॥

स्थित स्वच्छे भावे परविदादवैधुर्यपदमं
स्वयं मा मात्स्त्वा यमलमनतिप्राक्तु कृपया ।
द्विधात्मोद्भूति यो भ्रम रचितवान् भक्तिसुलभो
गुरोस्त्राता चायं जयति जगदीश परशिवः ॥ ४ ॥

प्रणौमि त विघ्नहर सुरेश ज्ञप्तिञ्च देव गुरुपादुकाञ्च ।
विद्यानिधीन् कौलनरोत्तमादीन् गुरूंस्तथारब्धसमुद्यमोऽहम् ॥ ५ ॥

य कण्ठधौम्यायनताप्रसिद्धविशुद्धराजानकवंशजात ।
स भास्कराख्यो द्विज एष टीका करोति शास्त्रेऽभिनवोदितेऽस्मिन् ॥ ६ ॥

शक्तौ स्थितायामथवाभ्यिताया मया विनोदार्थमय प्रयत्न ।
आरभ्यते भो विबुधा क्षमध्व मात्सर्यहासे न सतां प्रवृत्ति ॥ ७ ॥

इह हि श्रूयते श्रीभगवतीव्रतरशक्तिपातहस्तामलकीकृतमहारहस्योपदेशश्रीसोमानन्दनाथेभ्योऽधिगतशास्त्रोपदेशसनिभालन च प्राप्तपराकाष्ठ; श्रीमानुत्पलदेव स्वगुरुनिर्मित शिवदृष्ट्याख्य महारहस्यशास्त्र व्याख्याय तत्प्रतिबिम्बकल्प कारिकामयमीश्वरप्रत्यभिज्ञाख्य महाशास्त्र प्रणीय तेनाप्यर्थस्य दुर्बोधतामाकलय्य स्वात्मपरा

1 विधि-C
2 निभी C
3. न् seems to have been put in as पादपूरण
4 सास्तात्कृत्य-C
5 या-C
6 ममरचितवान्-C
7 If देव goes with ज्ञप्ति or गुरुपादुका, देवीं would be the correct form. But probably it stands by itself.
8 विद्यानिधिम्-C
9 मा मर्यहासो-C

लघुप्रत्यभिज्ञाख्या वृत्तिं च कृत्वा तत्रापि मन्दबुद्धयनुग्रहार्थं मध्यप्रत्यभिज्ञाख्या विवृतिं कृतवान्। तत्र च सर्वजनहितार्थं श्रीमताभिनवगुप्ताचार्येण वृहत्प्रत्यभिज्ञाख्या बहुविस्तरा टीका कृता। तद्विचारणे च जनमशक्तं ज्ञात्वा तेनैव प्रत्यभिज्ञाकारिकासूत्रेषु संग्रहमयी विमर्शिनीति प्रसिद्धा टीका कृता। अद्य तु तत्रापि दुर्बोधत्वं दृष्ट्वा श्रीभगवता शिष्यबुद्धिमाविश्य प्रेरितः स्वतःसिद्धश्रीमद्राजानकवैडूर्यकण्ठात्मज श्रीमदवतारकण्ठपुत्रो भास्करकण्ठोऽहं दशसहस्रोत्तरलक्षसंख्याकश्रीमोक्षोपायटीकाकरणकृततदवगाहनस्कन्धसवाहन[1] स्वपितुः[2] परम्परागतमुपदेशं श्रुत्वा श्रीकौलनरोत्तमेभ्यश्च विद्योपदेशमासाद्य तद्व्याख्यायां प्रवृत्तः। न च पण्डितवरैरयोग्यतामारोप्य परिहासविषयीकार्यं। स्वविनोदार्थं स्वसुतादिबोधनार्थञ्च कृतंतत्स्पृशन्तुर्अपि तेषामनधिकारात्।[3] अधिकारिणान्तु आदरमाविष्टत्वेन तत्कारित्वासंभवात्। कुर्वन्तु वा का तेन हानिरित्यलम्।

अथ व्याख्या —

इष्टदेवताभूतपरतत्त्वनिभालने, प्राप्तप्रतिष्ठानोऽप्यनुग्राह्यानुजिघृक्षाविवशचित्तत्वेन तदनुस्मरणरूपं मंगलं[4] ग्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्तिहेतुभूतं पराभावात्पश्यन्तीपदं ततोऽपि मध्यमापदं तस्माच्च वैखरीविषयतामापादयति "**कथमपि**" इति। अहमनुग्राह्यजनकृपाविवशत्वेन देहप्रमात्रादिविषयपरिमिताहंभावकृतस्थितिः न तु शुद्धाहंरूपः। तत्त्वे ह्युपदेशकरणासंभवेन तत्प्रवृत्त्ययोगात्। अत एवाभिनवगुप्तेतिनामरूपितः। तत्र—यच्छब्दाविष्टपूर्वार्धेनोक्तकायम्। परमशिवः—शुद्धप्रकाशरूपः। शक्तिः—

1 स्कन्दसवाहन C

2 The manuscript here begins with ष्ट A few dots precede it They usually stand for omissions We fill up the gap as printed

3 The manuscript shows omission between the two तुs which we have filled up as printed

4 There is another omission between म and परि which has again been filled up by us

"दशादिक्कालाद्यैरकलितचिदालोकवपुष
सदा तादृक्स्वात्मानुभवितृतया विस्फुरति य।
निजो धर्मः शम्भोर्निरुपमचमत्कारसरसः
परं शाक्तं तत्त्वं जगति जयति स्पन्द इति तत्॥"

इति नयेन तस्याहमिति तादृक्स्वस्वरूपपरामर्शः। अन्यथा स्फटिकादिवत् अर्थोपरागे जडत्वापातात्। यद्वक्ष्यति –

"प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः"

इति। यद्यपि स्वान्तःकृतशक्तिकस्यैव परमत्वं तथापि तद्विप्रकृष्टस्य योग्यतया तज्ज्ञेयम्।[1] ते एव, अर्थात् समरसीभूय, आत्मा–स्वरूपं यस्य तादृशम्। यद्यपि सदैव तयोरैक्यम् न तु केनापि निमित्तेन कदाचिदेव तथापि शिष्यबोधनार्थम् एकत्र तत्त्वे द्वित्वमारोप्यैवमुक्तम्। अथवा परमञ्च तत् शिवादितत्त्वषट्त्रिंशकादुत्तमञ्च तत् शिवशक्त्यात्म चेति विग्रहः अद्वैतम्–द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतम्, न द्वैतम्–ऐक्यम्, तत्त्वषट्त्रिंशकभित्तिभूतम्, सप्तत्रिंशपरशिवतत्त्वरूपम्, अगाधानन्दकृतसमरसीभावमिति यत् तद् वन्दे–"वदि अभिवादनस्तुत्योः" इत्यर्थानुसारेणाष्टाङ्गप्रणतिविषयतां सर्वोत्कर्षपरामर्शविषयताञ्च नयामि। अभिवादनं हि लोके नमस्कार एव रूढम्, अभिवादयामीत्युच्चारपूर्वं तत्करणात्। स्तुतिश्चोत्कर्षकथनम्। तदेव चान्तरतात्प्राप्तौ परामर्शः। तत्र प्रह्वीभावो नमस्कारार्थः सर्वोत्कर्षपरामर्शश्च तस्य योग्यतादायकः। यत्र तत्र प्रणतस्य हि पशुत्वं स्वयं ग्रन्थकृद्ध्वनि। "निखिलम्" इत्यनेन विशेषणेन भाविना समस्तस्य जडाजडस्यार्थजातस्यैतन्मयत्वं कथितम्। अन्यथा पूर्वार्धोक्तपूर्णत्वासंभवात्। तच्छब्दाकाङ्क्षां पूरयति "निराभासात्" इत्यादिना। यत्–पूर्वोक्तविशेषणं यदद्वैतम्। निराभासात्–शिवशक्त्यादिरूपेभ्य आभासेभ्यो निष्क्रान्तात्, एकत्वेन शिवशक्त्यादिविकल्परहितादिति यावत्। तच्च षट्त्रिंशे शिवतत्त्वेऽप्यस्तीत्यत उक्तं "पूर्णात्" इति। तथापि सर्वभावेन स्फुरणान्यथानुपपत्त्या सर्वाभासनिरासश्च[2]

1 त्वादृक्-C
2. A gap between सर्वा and श्च has been filled up by us as printed

शिवतत्त्वे न सम्भवति तस्य पूर्णोन्मुखमुद्रप्रवाशमानत्व चेत् तर्हि निराभासत्व-मेवायुक्तम्। स्यादेतत् यदि ते तरगनिर्गतेरपि निश्चलस्य जलधे केवलत्वं नश्यति। तदुक्तम् –

"अशून्यमिव यच्छून्य यस्मिन् शून्ये जगत्स्थितम्।
सर्गोधे सति यच्छून्य तद्रूप परमात्मन ॥"

इति। पूर्ण वस्त्वात्मत्ता कृतत्वात्पूर्णत्वात्पूर्णत्वेन, विमर्शात्मत्व न तु लौकिकम्, तस्य प्रतियोगिसम्भवेन पूर्णत्वाभासत्वात्। पूर्णत्वमेव संभवविपर्योवतुं विशे-षणमाह "उन्मेष" इति। उन्मेषेण-स्वान्तर्गतशक्तिभागस्य शिवभागात् पृथग्भास-नेन, प्रसरणम् शिवादिक्षित्यन्ततत्त्वभावेन सचार, तथा निमेषेण-स्वान्तर्गते शिवभागे पुन शक्तिभागस्यावस्थापनेन, स्थिति –स्वविमर्शैक्यभावेनावस्थानम्, ते जुषत इति तादृशात्। यदुक्त स्पन्दशास्त्रे –

"यस्योन्मेषनिमेषाभ्या जगत प्रलयोदयौ।
त शक्तिचक्रविभवप्रभवं शकर स्तुम ॥"

इति। चित्रपूर्व एव च पट चित्राणि दर्शयितु शक्तो नान्य। एवविधात स्वरूपात्–स्वस्मात्–अन्याननुयायिन, अन्यत्रासवल्गिन इति यावत्, रूपात्–उपादानभूतात्

"तत्कुल विद्धि सर्वज्ञ शिवशक्तिविवर्जितम ।"

इति नीत्या अनुत्तरकुलरूपाद् वपुष। पुरा–अग्रे, यद्यप्यत्र कालस्य स्पर्शो नास्ति तथापि कालविवक्षात्स्थित्यात्प्रत्येवमुक्तम्। अहमिति–स्वान्तर्गतम् अहंविमर्श-युक्त शक्तिभागम्। भासयति–स्वय भासनशीलाकुलास्यप्रकाशरूपशिवाव्यभि-चारेण स्वय भासमान सत् समर्थाचरणेन तत्र प्रेरयति, केवलाया शक्ते-स्तदयोगात्। न हि चक्षुर्ग्राह्याग्निस्वरूप विना तच्छक्तिर्दाह समर्था दृष्टा। एतच्च णिच प्रयोगेण सूचितम्। आश्चर्यञ्च स्वय निराभासस्य भासनहेतुत्वम्। भासनञ्चात्र प्रकाशात्मस्य शिवस्य स्वरूपपरामर्श, तन्मात्रस्य शक्तित्वात्।

1. A gap between प्र and तर्हि has been filled up.
2. Again there is a gap between यदि ते and र्गते which we have filled up

अन्यथाऽऽद्यस्पन्द इति शब्दविषयत्वायोगात्। स्पन्दो हि किञ्चिच्चलनमेव, तच्च "अहम्" इति स्वरूपपरामर्श एव शिवस्य। तदुक्तम् –

"किञ्चिच्चलनमेतावद् यत्स्वरूपविमर्शनम्।"

इति। एतेन शिवशक्त्याख्यस्य तत्त्वद्वयस्य प्रादुर्भाव उक्त आभासमितत्वावच्छिन्नस्य परमशिवस्यैव शिवत्वापातात्। शक्तेस्तु स स्फुट एव। पुन किं करोतीत्यपेक्षाया द्वितीय वाक्यमाह "**द्विशाखाम्**" इति। पुन यदद्वैत तदनन्तर **द्विशाखाम्**–शिवशक्त्योर्यथायय स्वभावेन स्फुरणात् तद्रूपशाखाद्वययुताम्, **निजकलाम्**–उदभूतोद्भविष्यमाणन तत्त्वपट्त्रिंशकेनाचक्र ममान प्रोद्भूतशिवशक्तिविभाग स्वकीय भागम्। **विभङ्क्तुम्**–सादाख्यादिशोष्यन्ततत्स्वचतुस्त्रिंशकभावेन विभागविषयीकर्तुम्। **आशास्ते**–इच्छाशक्तिविषयता नयति। उभयत्र वर्तमानप्रयोग सातत्यद्योतनार्थ। अत्रैवेच्छाशक्तेरुद्भूति, अत पूर्वं शिवशक्तिगतस्य चिदानन्दाख्यस्य शक्तिद्वयस्यैव सम्भवात्। ज्ञानक्रियाशक्त्योस्तु तत्त्वचतुस्त्रिंशकान्तर्गतत्वेनाशासाविषयत्वात्। अत्र च निराभासादित्यस्य स्थाने निराशसादिति तु प्रशस्त पाठ। श्रीतन्त्रालोकटीकाया श्रीजयरथेन परिगृहीतत्वात्। तत्र च **निराशंसात्**–पूर्णत्वेनाकाङ्क्षारहितादिति योजनीयम्। यद्यपि तत्र श्रीजयरथस्य द्विशाखत्वमहमिदपरामर्शद्वयमेवेष्टम, तथापि तदस्मन्मतो नावर्जमिति। द्विशाखामिति हि समस्तपदेनानुवादेन निर्देश। न च साध्यमानस्य स यक्त। शिवशक्तिरूपस्य शाखाद्वयस्य तु पूर्ववाक्ये साधन कृतमेवेत्युत्तरवाक्येऽनुवादे न दोष। ननु "निजकला द्विशाखा विभङ्क्तुम्" इति विधिनिर्देश एवात्रास्तीति चेत्, असदेतत्। निजकला ह्यत्राहरूपैव तस्याश्च को द्विशाखो विभाग। अहभावेन स्वय स्थितत्वात्। न च तस्यैव तच्छाखत्व युक्तम्। किञ्चास्मिन्समये शिवशक्त्यैक्यपरामर्शरूपयो शिवशक्त्योरेव भासयितत्वाहपरामर्शरूपयो परामर्शौ युक्तो नाहमिदपरामर्शयो, अत्रेदपरामर्शविहीनस्याहपरामर्शमात्रस्यैव शक्तित्वागीकृतस्य प्रस्तावात्, इदपरामर्शस्य भाविन्या सदाशिवभूमावुत्थानात्। नन्वहपरामर्शरूपाया शक्ते शाखात्वमस्तु पूर्णशिवस्य तु तत्कथ युक्तमिति चेत,

1. यत–C.

श्रीत्र्यम्बकसद्वंशमध्यमुक्तामयस्थितेः।
श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् ॥ २ ॥

शिवशक्त्यैक्यापेक्षया प्रत्येकं शिवशक्त्योरपूर्णत्वात्। अन्यथा शिवाभेदेन परतत्त्वकथनायोगात्। भवन्ति चैवंविधा निर्देशाः। तदुक्तं श्रीबहुरूपगर्भस्तोत्रे —

"कोटिद्वितयसङ्गिने"

इति। तत्र हि कोटिद्वितयशब्देन शिवशक्तिकथनमेव। तथा तत्रैव —

"भोगपर्णे नमस्तुभ्यं योगीशे पूजितात्मने।
द्वयनिर्दलनोद्योगसमुल्लासितमूर्तये॥"

इति। तत्र च भोगशब्देन शिवकथनं शाखाया एव युक्तम्। ननु तर्हि श्रीजयद्रथेन कथं तत्रान्यथा व्याख्या कृता। शिवतत्त्वस्य शाखात्वकथनायोग्यतयेति ब्रूमः। ननु युष्माभिरपि कथं नेयं शङ्का कृता। सत्यम्। अस्माभिः साक्षाद् गुरुमुखादत्र युक्तयः श्रुता एवेति श्रीबहुरूपगर्भस्तोत्रावष्टम्भेन साहसे प्रवृत्तिः कृतेत्यलं महात्मभिः सह केलिचर्चाभिः।

अत्र चाहमभिनवाख्यः पुत्रः। परमशिव-नरसिंहगुप्ताख्यः पिता। शक्ति-विमलाख्या माता। मातापित्रोः प्रत्यक्षं शिवशक्तिरूपत्वात्। ताभ्यामुपादान-भूताभ्याम् आत्मा-स्वरूपप्रादुर्भावो यस्य तादृक्षम्, 'निखिलम्–सर्वाङ्गव्यापि। **अद्वैतम्**–अद्वैतरूपं सयोगम्। विशेषणविशिष्टाक्षेपे आदियागाधिरूढं तयोर्मिथुनमिति यावत्। ग्रन्थकारस्य मातापितरौ एतन्नामकावास्तामिति हि प्रसिद्धिः तन्त्रालोके च प्रथमश्लोके स्वयं तेनाप्युक्तत्वात्। **वन्दे**। तत्किम्? **यत् निराभासात्**–तस्मिन्समये वेद्यगलनेन समस्तविषयाभासरहितात्। अत एव **पूर्णात्**–तृप्तिं गतात्। अन्याकाङ्क्षारहित एव हि तृप्त उच्यते। तथा उन्मेषण-बहिरवलोकनेन, प्रसरणम्–अनारोपे भावेषु संचारः, निमेषेण–विसर्गकाले स्वात्मन्यवस्थानेन, स्थितिः–आनन्द-भरिते स्वस्वरूपे विश्रामः, ते जुषत इति तादृशात्, **स्वरूपात्**–अद्वैताख्यात् स्वस्मात्रूपात्। **अहमिति**–परिमितवाचकाङ्कपदविषयमभिनवेतिनामकं देहम्। **पुरा भासयति**–भासयति स्म। कुण्डगोलकाख्यद्रव्यनिष्यन्दक्रमेण प्रकटयति स्म।

अनुत्तरानन्यसाचिपुमर्थोपायमभ्यधात् ।
ईश्वरप्रत्यभिज्ञाख्यं यः शास्त्रं यत्सुनिर्मलम् ॥ ३ ॥
तत्प्रशिष्यः करोम्येतां तत्सूत्रविवृतिं लघुम् ।
बुद्ध्वाभिनवगुप्तोऽहं श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः ॥ ४ ॥

तदनु च द्विरात्माम्–वध्वा सह मेलनेन द्विरात्मीभूताम्, निष्कलाम्–सुतरूप स्वात्मम् । विभङ्क्तुम्–पुत्रपौत्रादिभावेन विभागयुक्तां सम्पादयितुम्, आगास्ते, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानम् । मातापित्रोर्हि स्वसुतस्य सन्ततिरत्यन्तं प्रियैव भवति । मातापित्रोश्च शिवशक्तिभ्यां चयनेन स्वस्य योगिनीभूत्वमुक्तम् । आगमेषु हि स्त्रियः पुंसश्चादियागाधिरूढिसमये शक्तिभावाभिमानं शिवभावाभिमानश्च शिव-शास्त्रोपदेशमेव्ययोगिनीभवसुतोत्पादनायावश्यकर्तव्यत्वेनोक्त । तदुक्तम्–

"तादृङ्मेलककलिकाकलिततनुर्यो भवेद् गर्भे ।
प्रोक्त स योगिनीभू स्वयमेव ज्ञानभाजनं भक्तः ॥

इति । अयं चार्थोऽतिरहस्यत्वेन वक्तुमयोग्योऽपि

"विमलकलाश्रयाभिनवसृष्टिमहाजननी भरिततनुश्च पञ्चमुखगुप्तरुचिर्जनक ।
तदुभययामलस्फुरितभावविसर्गमयं हृदयमनुत्तरामृतकुलं मम स्फुरतात् ॥"

इति श्रीतन्त्रालोकाद्यश्लोके स्वयं ग्रन्थकृता स्थापितं, श्रीजयरथेन च स्फुटं व्याख्यात इत्यस्माभिरपीह सूचनामात्रेण प्रकटीकृत, इति न वयमेव केवलं पर्यनुयोगार्हा इति ।

एवं परतत्त्वविषयं प्रह्वीभावोत्कर्षपरामर्शात्म मङ्गलं सम्पाद्य श्रीमठिका-गुरुसम्प्रदायसूचनपूर्वकं तिलकेन शास्त्रकरणं प्रतिजानीते "श्रीत्र्यैयम्बक" इत्यादिना । तस्य प्रशिष्य –शिष्यशिष्य, अहमभिनवगुप्तः लघुम्–शब्देन लघ्वीम्, तस्य सूत्राणाम्–कारिकारूपाणां सूत्रवाक्यानाम्, एताम्–करिष्यमाणाम्, विवृतिम्–विवरणरूपां टीकाम्, करोमि । किं कृत्वा ? श्रीमाश्चासौ लक्ष्मणगुप्त –एतन्नामक उत्पलदेवशिष्य स्वगुरु, ततो बुद्ध्वा–ज्ञात्वा, अधीत्येति यावत् । प्रशिष्य कस्य, सूत्राणि कस्येत्यपेक्षायामाह "श्रीत्र्यैयम्बक" इत्यादि । यः–प्रसिद्धोयं उत्पलदेव । ईश्वर–सर्वोत्कर्षयुक्त परमेश्वर, स प्रत्यभिज्ञायतेऽनयेति ईश्वरप्रत्यभिज्ञा, सा

आख्या यस्य तादृशम्, **यत् शास्त्रम्**–शासनकारिकारिकासन्दर्भम्, **अभ्यधात्**–स्वानुग्रहकृपया पराभावात् प्रच्याव्य वैखरीभावमानीतवान्। शास्त्रं किम्? श्रीमानणिमादियुक्तः यः त्र्यम्बकः–त्र्यम्बकाख्योऽध्यर्धमठिकागुरुः तस्य सम्बन्धी त्रैयम्बकः तादृशो यः सन्-अभेदोपदेशयुक्तत्वेन प्रशस्तः, वंशः–शिष्यसन्तानः वेणुश्च। वंशो हि विद्ययोत्पत्त्या च वर्तते, तस्य मध्ये मुक्तामयी-अतिशुद्धत्वेन मौक्तिकस्वरूपा, स्थितिः अवस्थानं यस्य, युक्ता च वंशे मुक्तास्थितिः। सर्वा हि मठिका अर्धत्रतस्रो भवन्ति, तत्र द्वे अमर्दकस्य श्रीनाथस्य च, अध्यर्धं त्र्यम्बकस्य, तत्राप्येका पुत्रद्वारेण, अर्धा तु दुहितृद्वारेणेति, तस्य, **श्रीसोमानन्दनाथस्य** यत् विज्ञानम्-शिवदृष्ट्याख्यं ज्ञानशास्त्रम्, तस्य प्रतिबिम्बकम्-तत्समानाभिप्रायत्वेन तत्प्रतिनिधिरूपत्वात्। पुनः किम्? अविद्यमानः उत्तरः–श्रेष्ठः यस्मात्तादृशश्चासौ नान्यः साक्षी–ग्राहको यस्य तादृशश्च यः पुमर्थः–मोक्षाख्यः पुरुषार्थः, तस्योपायम्-साधनम्। अनन्यसाक्षित्वं च मोक्षस्य परमशिवरूपत्वेन ज्ञेयम्। न हि तस्य कोऽपि साक्षी सम्भवति सर्वान्प्रति तस्यैव साक्षित्वात्। अन्यच्च **सुनिर्मलम्**–शुद्धाभेदवाचकत्वेन लक्षणया भेदाख्यमलरहितम्। "**विज्ञानम्**" इत्यनेन ज्ञानोपदेशमात्रस्य सम्प्रदायागतत्वं सूचितम्। अत एव यत्कैश्चित्पण्डितैर्यत्र तत्र व्याख्याकरणोद्यतेषु येन यत्कृतं तत एव तच्छिष्यादेर्वा तदधीत्य व्याख्या कर्तव्येति चोदना क्रियते तन्निजं मौर्ख्यमेव प्रकटीक्रियते, अन्यथा श्रीपरमेश्वरोक्तेष्वागमशास्त्रेषु ब्रह्मोक्तेषु वेदेषु च कृता व्याख्या युक्ता न स्युः। न हि तत्कर्तृसमीपे केनापि किञ्चिदधीतम्। केवलं व्याकरणशास्त्रादि सम्यगधीत्य तत्सम्भवत्येव। अन्यथा तु गुरुमुखात्त्रिरधीतं पुरुषः स्मृतिविषयतां नेतुं शक्नोति। यत्तु सदा गुरुमुखप्रेक्ष्यैव तस्य नैपुण्ये सहृदया एव प्रमाणम्। रहस्योपदेशस्य सम्प्रदायापेक्षा वर्तत एव। स तु यस्य तस्य येन तेन मुखेन वर्तत एवान्यथा प्रवृत्त्यसम्भवात्। तं विना प्रवृत्तेष्वज्ञत्वख्यातश्चोदना अपि मौर्ख्यावहा एव। मूर्खकृते हि मूर्खा एव हसन्ति, पण्डितानां तु तत्रोपेक्षामात्रस्यैव युक्तत्वात्, इत्यलं दैन्यावहेन वाक्प्रपञ्चेन। नन्वस्त्वयं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे मठिकागुरुसम्प्रदायपूर्वकत्वरूपवागीश्वरीमूलत्वं प्रमाणत्वादायि मठिकागुरुभक्तिभाजः प्रति, मठिकागुरुश्रद्धारहितास्तु वेदान्तिनोऽत्र श्रुतिरूपाणि प्रमाणानि प्रार्थयन्ति तेषां किं ब्रूमः? सत्यम्, श्रद्धारहितैस्तैः सहेयं कथैव न कार्या। ननु माया-

पदानिर्गत्य स्वस्मीष्टशिवतत्त्वसमीपवर्तिब्रह्मतत्त्वरूपसदाशिवतत्त्वं तावत्कृतनिष्ठैस्तैः सह यदीयं चर्चा न क्रियते तर्हि मायाबोधनिबुद्धितत्त्वनिष्ठबौद्धादिभिरेव सह कार्या। ननु कथं ते सदाशिवतत्त्वं तावत्कृतनिष्ठाः? शृण्वन्तु तत्र भवन्तः। ते हि सद्रूपं चिन्मात्ररूपं च शान्तं ब्रह्मतत्त्वमेव विश्रान्तिस्थानत्वेन कथयन्ति। तथा च श्रुतिः—

"सच्चिदानन्दं ब्रह्म"

इति। तस्यैव सर्वव्यापकत्वं सर्वाधिष्ठानत्वं सर्वसाक्षित्वं केवलत्वं च ब्रुवन्ति। तथा च श्रुतिः—

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥"

इति। तस्यैव च सर्वजगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन स्थितत्वात्सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितत्वं च कथयन्ति। तथा हि श्रुतिः—

"एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन"

इति। तदेव च सदात्मेति प्रसिद्धं सदाशिवतत्त्वं चतुस्त्रिंशम्, शिवशक्त्याख्यस्य तत्त्वद्वयस्य तदुपरिस्थितत्वात्। ईश्वरादिपञ्चतत्त्वस्य तत्त्वत्रयमिश्रितत्वस्य तदधोवर्तमानत्वाच्च। तथा हि सत-सद्रूपस्वामी आशिवदत्त-निर्विमर्शप्रकाशरूपत्वेनाहंविमर्शसारप्रकाशरूपाच्छिवात् ईषदून इव शिवसमीपवर्ती चेति यावत्। तदेव च शान्तचिद्रूपम्, शान्तत्वं हि विमर्शाख्यक्षोभरहितत्वमेव तेषामिष्टम्। विमर्शस्य हि न चिद्रूपत्वाभावतया धर्मत्वमेव मन्यते। न च तद्युक्तम्, विजातीयस्यागन्तुकस्य धर्मस्यैव तत्त्वात्। प्रकाशस्य हि स्वविषयोऽहमिति विमर्शः स्वभावभूत एव। तदुक्तम्—

"स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः॥"

इति। यस्तु बाह्यविषयोऽहमिति विमर्शः बाह्योपरागेण तात्कालिकोऽपि आगन्तुकः क्षोभधर्मोऽपि वस्तु सन्, परमार्थेन सोऽपि चैतन्ये प्रकाशस्वभाव एव। न च प्रकाशस्य विमर्शः क्षोभकमिति वा यथा दाहकोऽग्न्यक्षोभकारित्वे, न हि दाहं दाहको-

निस्तत्र क्षुब्धो दृश्यते इति तावदनधिकारित्वेन तेषां नोक्तमेव। यद्येवं तर्हि तेषां प्रष्टव्यं किं भवन्मते जीवब्रह्मणोरैक्यं वर्तते भिन्नत्वं वा, यदि भिन्नत्वमेव कथयन्ति तर्हि मौनमेव कार्यम्। यदि त्वैक्यं तर्हि श्रुतिप्रमाणं तत्र भवद्भिरपि प्रार्थनीयम्। ननु तेषामत्र प्रमाणं पृष्टम्, तैस्तत्र

"अयमात्मा ब्रह्म"

"सत्यं चिदात्मा"

"तत्सत्यं स आत्मा"

इत्यादिका बह्व्यः श्रुतयः प्रमाणत्वेनोक्ताः। तर्हि वक्तव्यं ता एवास्माकमपि प्रत्यभिज्ञाया प्रमाणम्। प्रत्यभिज्ञा हि ऐक्यफलैव। जीवेश्वरयोरैक्यसाधने प्रवृत्तत्वात्। ननु प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं भवतु, तत्रोक्तासु युक्तिषु श्रुतिप्रमाणं वक्तव्यमिति चेन्न। यत्र लौकिकव्यवहारेणैव प्रत्यभिज्ञासाधनं तत्र का श्रुतिप्रमाणकल्पना। तद्वक्ष्यति—

"मार्गो नवः"

इति। फलभेदस्तु लेशतोऽपि न विद्यते एव येन विरोधापत्तिः स्यात्। ननु भातभासमानैकीकरणरूपा प्रत्यभिज्ञात्र न युक्ता। असदेतत्। आत्मा हि भातो भासमानश्च। तदीश्वरत्वं तु तदीयस्वातन्त्र्येण मध्ये विस्मृतं तद्विषयत्वेन प्रत्यभिज्ञायते स ईश्वरोऽहमेवेति। भासमानस्याप्यात्मनो विस्मृतिर्जायत एवान्यथा दशमस्त्वमसीतिन्यायेन तत्त्वमसीत्युपदेशायोगात्। ईश्वरत्वं च परमपरं चेति द्विविधम्। तत्र परमहमिति स्वमात्रविषयमपरं तु परिमितग्राहकविषयमहमिति ग्राह्यविषयं स्वयमिति च। तदुक्तम्—

"परमेश्वरता जयत्यपूर्वा तव सर्वेश यदीशितव्यशून्या।
अपरापि तथैव ते ययेदं जगदाभाति यथा तथा न भाति॥"

इति। सत्त्वणिमादिकमैश्वर्यजातं तदेतदपररूपमेव। यदुक्तम्—

"तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्याञ्जसो विधिः।"

इति। यद्यपि जीवस्यापि स्वप्राधान्येनाप्यहंपरामर्शो विद्यत एव तथापि सः

"स ह्यपूर्णो द्वयापेक्षी विनिश्चयः"

इति वक्ष्यमाणनीत्या प्रतियोगोदन्तापरामर्शरूपितत्वेन नैश्वर्यरूप । अपि त्वनीश्वरतारूप एव। ऐश्वर्यरूपोऽहपरामर्शस्तु ममसेदन्ताहन्तासारत्वेन प्रतियो-गिरहित एव। यद्वक्ष्यति –

'अहप्रत्यवमर्शो य प्रकाशात्मापि वाग्वपु ।
नासौ विकल्प "

इति। ननु जीवस्य विषयो विकल्परूप प्रतियोग्यनुविद्धोऽहपरामर्श स्फुट एव, ब्रह्मणस्तु कथ सोऽस्तीति ज्ञायते। सत्यम्। प्रथम तावद् भवद्भिरपि ब्रह्मणो जीवाकारत्वमेवोच्यते, अग्निकणन्यायेन ततो जीवप्रादुर्भावकथनात्। अन्यथा द्वैतापत्ते । तथा –

"अनेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"

इति जीवभावोऽपि ब्रह्मण एव कथ्यते । तत्र च यदि ब्रह्मण सा परामर्शशक्तिर्नास्ति जीवस्य पुन आगच्छेत् अग्निचयदाहकशक्तिपूर्वक तत्कणदाहशक्ति-दर्शनात्। ननु दहाद्युपाधिना सात्र स्फुरिता । न, इन्धनोपाधिना जलादपि धूम उत्तिष्ठेत् । परिमितभावस्तु यदुपाधिकृत उच्यते, उच्यताम् । किं च माया-शक्तिर्भवद्भिरप्यङ्गीक्रियते एव। सा किं जीवनिष्ठा ब्रह्मनिष्ठा वा। यदि जीवनिष्ठा तदा तत्पूर्वसिद्धस्य जीवब्रह्मविभागस्य तत्कृतत्वकथनमयुक्तम्। तदुक्तम् –

"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो न पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचर ॥"

इति। अथ ब्रह्मनिष्ठा तदस्य शुद्धत्वमसम्भवोऽहतमेव । तदुक्तम् –

'अन्यान्यप्रतिधानसायविधुर विश्व कथ भासताम्
मायामात्रमिद ततोऽतिनिपुण वेदान्तिन संश्रिता ।
माया यस्य शिवस्य नहि शिवता नैवास्य"

इति। ननु माया परमार्थत किमपि वस्तु न विद्यते एव येन भवदुक्तदोषावकाश, अपि तु भासमानभेदान्यथानुपपत्त्या सा कल्प्यते एव । तर्हि किरूपा सा कल्प्यते ?

अज्ञानरूपा इति चेत् तदज्ञानं भावरूपमभावरूपं वेति विवेचनीयम्। यदि ज्ञानाभावरूपं तर्हि किं तेन। न हि घटाद्यभावस्य कुत्राप्यधिष्ठानत्वमुच्यते । मायायास्तु विक्षेपद्वारेण ब्रह्मविषयत्वे जगदधिष्ठानत्वमुच्यते। तथा च श्रुतिः –

"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।"

इति । न च शुद्धस्य ब्रह्मणो मलिनजगदधिष्ठानत्वं युक्तम् । युक्तत्वे चेष्टापत्तिः । इति न किंचिदेतत् । अथ भावरूपम्, किंरूपोऽसौ भाव इति वाच्यम्। *अनिर्वाच्य एव स इति चेत् तर्हि त्वया कथमुक्त । अनिर्वाच्यतयेति* चेत्, तर्हि सोऽपि ब्रह्मैव ।

"यतो वाचो निवर्तन्ते"

इति श्रुत्या ब्रह्मण एवानिर्वाच्यत्वकथनात् । ननु स ब्रह्मैव भवतु का हानिः। सत्यम्। एवं च ब्रह्मण एव भवन्मतेऽपि जगदधिष्ठानत्वमायातं विक्षेपद्वारेण जगदधिष्ठानत्वभूताया मायाया ब्रह्मत्वाङ्गीकारात् तथा च ब्रह्मणो जगदधिष्ठानत्वे शक्तत्वं वाच्यम्। सा च शक्तिस्तस्य किंरूपेति वाच्यम्। स्वस्वरूपभूतेति चेत् का शक्तित्वकल्पना। न हि स एव तच्छक्तिरित्युचितम्। चिद्रूपस्य च शक्तिः विमर्शरूपैवोचिता स्फुटं बुद्ध्यवच्छिन्ने तदंशे विमर्शकत्वदर्शनात्। किं च जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं च मायाकृतमावरणमिष्यते भवद्भिः । तदुक्तम् –

"जीवाश्रया ब्रह्मपदा ह्यविद्या तत्त्वविन्मता ।"

इति। जीवस्य च ब्रह्मविषयमावरणं स्वावरणमेव फलतः तस्यैव तद्भावासादनात्, अन्यथा भेदापातात् । तत्र च ब्रह्मणो जीवत्वानाक्रान्ते भागे नावरणमेवेति बलादायातम्। स एव प्रकाशः । प्रकाशश्च विमर्शं विनाऽसत्कल्प एव। तदुक्तम् –

"विकल्पातीतवृत्तित्वात्प्रत्यक्षोऽप्यसि विस्मृतः ।
यथा पुरःस्थितो भावश्चेतसोऽन्यनगामिनः ॥"

इति। स एव चाहंपरामर्श इति। ननु तर्हि तर्केणैवास्यात्र सिद्धिः ? भवतु का हानिः, तर्कोऽपि हि श्रुत्यनुकूलः प्रमाणमेव। तदुक्तम् –

"तर्को योगाङ्गमुत्तमम्"

इति। अस्ति चात्र श्रुतिरपि –

"स ऐक्षत"[1]

इति ।

"सर्वज्ञ"

इत्यादि । ईक्षण इत्यत्र तावद् द्वितीयाभावात् स्वविषयमेवेष्टम्, स एव चाहंपरामर्शः । चिद्रूपो हि भगवान् शक्तत्वेन परामृष्टः स्वमेव जगद्भावेन प्रादुर्भावयति जलमिव स्वं तरंगभावेन। अस्य तु जडत्वेन परामर्शशक्तत्वं नास्ति। जडो हि स्वपरविषयपरामर्शरहित एव । ननु स्वपरदर्शनमपि तस्य सम्भवत्येव । असदेतत् । परामर्शरहितं दर्शनं हि प्रतिसंक्रान्तिरूपमेव । तच्च जडे स्फटिकादावपि दृश्यत एव, यद्वक्ष्यति –

"स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा ।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ॥"

इति । सर्वविषयं ज्ञानं चात्र परिमितापरिमिताहंपरामर्शेदन्तापरामर्शमयमेव, स्वयमेव प्रकाशरूपज्ञानत्वेनास्य स्थितत्वात् इति । ननु स्वानुभव एव भवद्भिः सर्वत्राभिषिच्यते सोऽप्यत्र वक्तव्यः । सत्यम् । जीवस्तावत्स्वानुभवरूप एवेति का कथा तदनुभवस्य। तत्र च ब्रह्माप्यनुभवरूपमेव ।

"अहं ब्रह्मास्मि"

इति अपरोक्षज्ञानेन तदवभासादनात्, अन्यथास्ति ब्रह्मेति परोक्षज्ञानस्यैव स्थितत्वात्, तयोरनुभवानपेक्षित्वे च तद्विमर्शस्यापि तदनपेक्षैव । किञ्च ययोः प्रकाशविमर्शयोर्बलेन सर्वमनुभूयते का तयोरनुभवापेक्षा । न हि दीपदर्शनार्थं दीपान्तरापेक्षा युक्ता, तेनैव तत्प्रकाशनात् । ननु प्रकाशे इयमेव व्यवस्था, विमर्शव्यवस्था तु पृच्छयते। अहो प्रमादः । प्रकाशविमर्शयोस्तद्ग्रहणतदान्तरशब्दनरूपयोः किं भिन्नत्वं युक्तम् । एतच्चाग्रे युक्तिशतैः कथयिष्यति इति नात्र प्रयासो युक्तः । ननु तर्हि सदाशिवतत्त्वं त्वया कथं निर्विमर्शमङ्गीक्रियते । सत्यम् । तद्धि इदन्ताभिन्नतदभिन्नयोरहंपरामर्शयोर्मध्ये सीमात्वेन कल्पितम् । अत एव तदवमुक्तम्। तस्य हि शुद्धपरामर्शविषयत्वे शिवत्वापातः । इदन्ताभिन्नाहंविषयत्वे त्वीश्वरत्वापातः । मायाधावतिनो परिमिताहन्तेदन्तयोरिह

1. This Śruti is found as तदैक्षत । Ch. U. VI. 2. 3

सर्वत्राल्पमतौ यद्वा कुत्रापि सुमहाधियि ।

न वान्यत्रापि तु स्वात्मन्येषा स्यादुपकारिणी ॥ ६ ॥

नन्वेतेषु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रकारेण वृत्तिः कृता, तदनु च तदुपरि स्वयमेव टीका कृता, तस्याष्टीकायाश्च त्वया टीका कृतेति किमयं पिष्टपेषणसहोदरः पुनः प्रयत्न आरब्ध इत्यपेक्षायामाह "वृत्त्या" इत्यादि । अत इति शेषः । यतो ग्रन्थकारेण—प्रत्यभिज्ञासूत्रकारेण श्रीमदुत्पलदेवेन, वृत्त्या—तात्पर्यमात्रे वर्तनं वृत्तिः, लक्षणया तन्निष्ठो ग्रन्थो वृत्तिः, तया, तात्पर्यम्—अत्राभिप्राये एतानि सूत्राणि प्रवृत्तानीत्ययमर्थः, इत्थम्—ग्रन्थेन कथितम् । पुनस्तेनैव तद्विचारः—तात्पर्यविवेकः, टीक्यतेऽवगम्यतेऽनयार्थ इति टीका तया, दृब्धः, न तु सूत्राणां सम्यगर्थप्राकट्यं कृतमिति भावः । तस्मात्—ततः कारणात् । अहमभिनवगुप्ताख्यः सूत्राणाम्—सूचनामात्रपराणां कारिकाणाम्, अर्थम्—वाच्यार्थम्, इत्थम्—अनेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, सम्यक्—स्फुटं कृत्वा, प्रत्यभिज्ञाया—अत्र वाच्यभूतस्य स एवेश्वरोहमिति भानभासमानानुसन्धानस्य, विविक्त्यै-विवेचनार्थम्, मन्दबुद्धीन्प्रति—वृत्त्या टीकया तट्टीकया च सूत्रार्थबोधेऽसमर्थबुद्धीन् उद्दिश्य, व्याख्यास्ये—व्याख्याविषयतां नेष्यामि, ख्याङ्पूर्वस्य ख्याञः लृटि रूपम्, तथा च नास्य प्रयत्नस्य पिष्टपेषणप्रायत्वमित्यर्थः ।

अस्य विमर्शिन्याख्यस्य ग्रन्थस्य मूलशास्त्रेणैव शिष्यनिवहाविच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तभूतं परमप्रयोजनादयत्नसिद्धं ज्ञात्वा तथाप्येतद्व्याख्याप्रवृत्त्यर्थमेतस्यावान्तरप्रयोजनाधिकारिनिर्णयं साक्षात्करोति "सर्वत्र" इति । एषा—करिष्यमाणप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याख्या व्याख्या, सर्वत्राल्पमतौ—सर्वेषु मन्दबुद्धिषु, एतेन स्वस्य महाग्रन्थकरणे प्रवृत्तावभिमानो निरस्तः । बुद्धिस्य दुर्बोधताकारणमनुस्मृत्याह "सुमहाधियि" इति । सुमहाधियोपि दुर्लभत्वं ज्ञात्वाह "कुत्रापि" इति । लाभेपि तस्य मात्सर्यग्रस्तत्वमाशङ्क्याह "न वा" इति । ननु तर्हि व्यर्थैवेयमित्यपेक्षायामाह "अपि तु" इति । "अपि तु" इत्यवधारितपक्षान्तरद्योतनपरम्, एषा स्वात्मनि—स्वस्मिन्नुत्तया भक्त्यावेशेन च

ग्रन्थकारः अपरोक्षमात्मदृष्टशक्तिकां परमेश्वरतन्मयतां परत्र संचिक्रमयिषुः, स्वतादात्म्यसमर्पणपूर्वम् अविघ्नेन तत्सम्पत्तिं मन्यमानः, परमेश्वरोत्कर्षप्रह्वतापरामर्शशेषतया परमेश्वरतादात्म्ययोग्यतापादनबुद्ध्या प्रयोजनम् आसूत्रयति:—

स्वात्मतुल्येषु पुत्रादिषु शिष्येषु च, उपकारिणी—विनोदबोधाख्योपकारकारिणी, स्यात् । एवं चोपकारोऽवान्तरफलं तत्कामोऽवान्तराधिकारी, सम्बन्धाभिधेयौ परमावेव नावान्तरावपि टीकाग्रन्थत्वात् । यद्यपि पूर्वश्लोकेऽपि "प्रत्यभिज्ञाविविक्त्यै" इत्यनेनापीदमेव प्रयोजनमुक्तम्, तथापि सप्तम्यन्ते वृत्तस्याधिकारिनिर्णयस्यानुरोधेनेहैव प्रकटीकृतम् ।

अथ श्रीपरतत्त्वविषयप्रह्वीभावसर्वोत्कर्षपरामर्शस्वरूपनिर्विघ्नप्रारिप्सितपरिसमाप्तिहेतुमङ्गलाचरणनिष्ठश्रोतृबुद्धिसमाधानप्रयोजनानुबन्धचतुष्टयपरग्रन्थकरणप्रत्यभिज्ञास्वभावादिश्लोकविवृतिं प्रति सामुख्यं भजन् प्रथमं तदवतारणोपयोगिनीं त्वराविष्टशिष्यबुद्धिसमाश्वासनार्थं सङ्गतीयोद्भावनरूपामवतरणिकां करोति ग्रन्थकारः "ग्रन्थकारः" इत्यादिना । ग्रन्थकारः—ग्रन्थकर्तृभूतः श्रीमानुत्पलदेवः, परमेश्वरस्य—परमशिवरूपस्य सर्वाधीशस्य ईश्वरस्य यः उत्कर्षः—महेश्वरपदवाच्या सर्वतत्त्वेभ्य उत्तमता, तत्र या प्रह्वता—नमस्कारपदवाच्यप्रह्वीभावः, तस्याः यः परामर्शः—अन्योन्याख्यानक्रमेण परामर्शनम्, तस्य शेषतया—अङ्गभावेन, विशेषणत्वेनेति यावत् । प्रयोजनम्—"समस्त" इत्यादिपदवाच्यम् प्रत्यभिज्ञाशास्त्रप्रयोजनं वस्तु । आसूत्रयति-निबध्नाति,

कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य
दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।
समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं
तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ १ ॥

इह परमेश्वरं प्रति या इयं कायवाङ्मनसां तदेकविषयतानियोजना-लक्षणा प्रह्वता सा नमस्कारस्य अर्थः । सा च तथा कर्तुम् उचिता प्रामाणिकस्य भवति, यदि सर्वतो नमस्करणीयस्य उत्कर्षं पश्येत् । अन्यथा

हेतावियं तृतीया । प्रह्वीभावस्य तु निर्विघ्नपरिसमाप्तिहेतुता स्वयमेव योजनीया । ग्रन्थकारः कीदृशः ? अपरोक्षम् स्वसंवेदनसिद्धं यथा भवति तथा, आत्मनि दृष्टा शक्तिः—समस्तसंपत्समवाप्तिं प्रति सामर्थ्यं यस्या । अन्यथा हि प्रतारकतामात्रं स्यात्, ताम् । परमेश्वरेण-परतत्त्वेन, या तन्मयता-एकीभावः, ताम् । परत्र जनविषये, संक्रिमयिषुः—प्रत्यभिज्ञोपायेन संक्रामयितुं चित्ते स्फुरणशीलां कर्तुमिच्छन् । अन्यथा हि "जनस्याप्युपकारमिच्छन्" इति न ब्रूयादिति भावः । उपकारो हि दास्यरूपा तन्मयतैव । अन्यच्च कीदृशः ? स्वस्य यत्तादात्म्यम्-परमेश्वरेण तन्मयता, तस्य समर्पणम्-"परमेश्वरस्य दास्यमासाद्य" इत्यवमादिश्लोके साभिकथनम्, तत्पूर्वं यत्तत् । अविघ्नेन—सुखेन, तत्स्वपरिस्मिन् जने परमेश्वरतन्मयतासिद्धिम्, मन्यमानः, अत एव तत्कुर्वाण इति शेषः । प्रत्यभिज्ञाकरणप्रतिज्ञा त्वत्र साक्षाद्वा नैवेति तच्चर्चा व्यर्थैव । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**कथंचित्**" इति ।

अत्र टीका—

इत्यत्र व्याख्यास्यन्नशेषु नमस्काराकरणशङ्कामपनोदितुमाह "इह" इत्यादि । स एव—परमेश्वरः, विषयः—आलम्बनं यस्याः सा तस्या भावः तदेकविषयता, तस्या नियोजना प्रेरणा, सा लक्षणम्-स्वरूपं यस्याः सा तादृशी । प्रह्वता—प्रह्वीभावः । अर्थः—अभिधेयम् । तत्र प्रह्वतायाः कायेनाष्टाङ्गप्रणतिरूपत्वम्, वाचा उच्चारणम्, मनसा परामर्शविषयत्वमिति विभागो ज्ञेयः । '**सा च**' इति । **सा**-प्रह्वता । '**तथा**' शब्दः तदानन्तर्यार्थे, **प्रामाणिकस्य**—प्रेक्षापूर्वकारिणः । **सर्वतः**—सर्वेभ्यः जडाजडेभ्यः ।

युक्तिम् अपरामृशतः अपरमार्थेऽपि[1] नमस्कारोद्यतस्य सांसारिकजनमध्य-पातित्वमेव। यथोक्तम् :—

'न विन्दन्ति परं देवं विद्यारागेण[3] रञ्जिताः।'

इति। तावति हि मायीयाशुद्धविद्यारागकलासचार्यमाणस्य पशुत्वमेव। इतरापेक्षया तु कतिपयाध्वोत्तीर्णतया समुत्कर्षोऽपि स्यात्। तदुक्तम् :—

नमस्करणीयस्य—त्रिविधनमस्कारविषयीकर्तुमारब्धस्य, उत्कर्षम्—सर्वगुणैः श्रेष्ठताम्। अन्यथा—उत्कर्षदर्शनाभावे, युक्तिम्—उत्कर्षं नमस्कारकरणरूपाम्, अपरामृशतः—अविचारयतः। अपरमार्थे—परमेश्वरव्यतिरिक्ते जलबुद्बुदप्राये देवनाविशेषे, नमस्कारोद्यतस्य—नमस्कारे प्रवृत्तस्य, अत्र पाशत्वेनष्टलाभलोभेन वेति शेषः। सांसारिको यो जनः—धनादिलोभेन राजादौ नमस्कारोद्यतः, तन्मध्यपातित्वम्—तन्मध्यगतत्वम्, तत्समानयोगक्षेमत्वम्, तत्सदृशत्वमिति यावत्। अत्रागमं संवादयति "यथोक्तम्" इति। उक्तमेवोपन्यस्यति "वैष्णवाद्याः" इति। अत्र पदेऽन्वयः। "तु" शब्दः शैवादिभ्यो व्यतिरेकद्योतनपरः। ये केचिद्वैष्णवाद्याः—वैष्णवबौद्धप्रभृतयः भवन्ति। ते सर्वे विद्यया—किञ्चिज्ज्ञत्वरूपाशुद्धविद्यातत्त्वेन, रागेण—रागतत्त्वेन च,—समाहारे द्वन्द्वः, रञ्जिताः—वैष्णवबौद्धादिदर्शनेषु आसक्तिं नीताः सन्तः। परम्—समस्ततत्त्वोत्तीर्णम्, देवम्—क्रीडाशीलम्, सर्वज्ञम्—सर्वविषयज्ञानयुक्तम्, तथा ज्ञानेन—तेनैव सर्वविषयज्ञानेन, शास्ते इति तच्छीलम्, अर्थादात्मरूपपरमेश्वराख्यं देवम्। न विन्दन्ति—स्वेष्टदेवताभावेन न लभन्ते, अन्यथा देवाभासेषु भ्रमायोगात्। तथा च राजादिसेवनपरलौकिकजनवत् पशुत्वमेव तेषामिति भावः। आगमसंवादितेऽर्थे वाक्येन

---

1 अपरमार्थेऽन्ये—K S S

2 सांसारिकपशुजन—K S S

3 From the commentary the first half of this verse seems to have been as follows —
'वैष्णवाद्यास्तु ते सर्वे सर्वज्ञं शास्त्रशालिनम्।'

'कस्य नाम करणैरकृत्रिमैः पश्यतस्तव विभूतिमक्षताम्।
विभ्रमादवरतोऽपि जायते त्वां व्युदस्य वरदस्तुतिस्पृहा॥'[1]

इति श्रीमद्विद्याधिपतिना[2]। एतच्च आगमकाण्डे निरूपयिष्याम:। तस्मात् निखिलोत्कर्षपरामर्शनमपि तत्र स्वीकार्यम्। यद्यपि मायातद्वदेश्वरशक्ति-

---

हेतु कथयति "तावति" इति। तदाश्रित पद तावत्, 'हि' शब्दो हेतौ, मायीया-अवरोहे मायानन्तर स्थितत्वेन तत्कार्या, या अशुद्धविद्या—किञ्चिज्ज्ञत्वरूपा, तया या रागकला-रागात्म, तया सञ्चार्यमाणस्य-यत्र तत्र देवाभासेषु भ्रामितस्य, पशुत्वम्-लौकिकजननिष्ठ पशुभाव एव भवति। परतत्त्वानभिज्ञत्वात्। ननु तर्हि तस्य तत्पदाश्रयण व्यर्थमेवेत्यपेक्षायामाह "इतर" इति। इतरे-बौद्धादय लौकिकाश्च, अध्वान—तत्त्वभूमिका। अत्र श्रीविद्याधिपतिमत सवादयति "तदुक्तम्" इति। "श्रीविद्याधिपतिना" तदुक्तमिति व्यवहितेन सबन्ध। अस्य पद्यस्यायमर्थ। अकृत्रिमैः—स्वद्विभूतिमयत्वेन सहजै, करणै—बाह्यान्त करणै, अन्यथाभानेपि परमार्थत तव—ते सबन्धिनीम्, अक्षताम्—सम्पूर्णाम्, विभूतिम्-तत्त्वपट्त्रिंशकरूपमैश्वर्यम्, पश्यत—स्वभावबलेन गृह्णत, कस्य नाम-धैर्यवादे अपरदर्शनस्थस्यापि। त्वा व्युदस्य—भवन्त त्यक्त्वा, वरदे-वरदातरि स्वेष्टदेवताविशेषे, स्तुतिस्पृहा-स्तुत्याकाक्षा, जायते। न कस्यापीत्यर्थ। अन्यदेवतानिष्ठा अपि परमार्थतस्त्वन्निष्ठा एवेति भाव। यतस्तत्र भगवतोक्तम् —

"ये यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम्"

इति। श्रीतन्त्रालोकेपि —

---

1 वरद स्तुतिस्पृहा—K S S
The editor of the K S S seems to have taken वरद as a vocative

2. श्रीमद्विद्यापतिना—K S S

पात्रस्य स्वयमेवेयमियती परमशिवभूमिरभ्येति हृदयगोचरम्, न तु अत्र स्वात्मीयः पुरुषकारः कोऽपि निर्वहति, सर्वस्य तस्य मायामयत्वेनान्धतमसप्रख्यस्यामायीयं शुद्धप्रकाशं स्वप्रतिद्वन्द्विनं प्रति उपायतानुपपत्तेः, तथापि तदेव तथाविधं रूपं प्रख्योपाख्याक्रमेण स्वात्मपरावभासविषयभावजिगमिषया निःशेषोत्कर्षविशेषाभिधायि-जयत्यादिशब्दानुवेधेन परा-

---

"ये बोधादतिरिक्तं हि किञ्चिद्वाच्यतया विदुः ।

तेऽपि बोधं विविञ्चाना बोधाभेदेन मन्वते ॥"

इति । कुतो हेतोः ? अप्यवस्त.–भेदपदस्थत्वेनापरदर्शनस्थात्, विभ्रमान्–देवाभासे देवत्वज्ञानरूपात् । विपर्ययज्ञानादपीत्यर्थः । स्तुतिस्पृहाव्युदासयोरेककर्तृत्वमाश्रित्य स्थितः क्त्वाप्रत्ययो न दुष्टः । तथा च स्फुटमेव वैष्णवादे राजादिनिष्ठेभ्यः कतिपयाध्वोत्तीर्णत्वमिति भावः । यद्यपि राजादौ नमस्कारोद्यतस्यापि परमार्थतस्तत्परत्वमेव, तथापि बहुव्यवधानतया तदसत्कल्पमेवेति । नन्वयं तत्त्वभूमिकाविभागः कुत्रोक्त इत्यत आह "एतच्च" इति । एतत्–तत्त्वभूमिकानुरोधेन स्थितमुत्तीर्णत्वादि । उपसंहारं करोति "तस्मात्" इति । नमस्कारयोग्यतापादकत्वेनेत्यर्थः । तत्र–नमस्कारे, स्वीकार्यम्, अनुक्तमप्याक्षेप्तव्यमित्यर्थः । ननु तीव्रतरशक्तिपातस्पृष्टे परमेश्वरोत्कर्षः स्वयमेव स्फुरन्दृष्टः किं तस्य बलात् स्वीकरणे याचनापूर्वं तत्स्वीकरणमवश्यकरणीयत्वेन कथयति "यद्यपि" इत्यादिना । दृढ–तीव्रतरः, स्वयमेव–तद्वाचकशब्दपरामर्शं विनैव, इयती–स्वात्मीकृतसमस्ततत्त्वा, परमशिवभूमिः–परमशिवमिति, परमशिवस्वरूपमिति यावत् । हृदयगोचरम्–स्वसंवेदनवेद्यताम् । "न तु" इति पक्षान्तरसूचनपरम् । अत्र–परमेश्वरोत्कर्षस्फुरणे, पुरुषकारः–तद्वाचकशब्दपरामर्शनरूपः, निर्वहति–प्रगल्भते । मायामयत्वेन–भेदेन स्फुरणशीलेन मायारूपेण । स्वप्रतिद्वन्द्विनम्–शत्रुभूतम्, न हि तमसः तेजसाधने उपायता दृष्टेति भावः । एवमयुक्तत्वं भावयित्वा तत्त्वेऽपि प्रयोजनवशेनोपचारमसंभाव्यासत्त्वसंभ्रमा कथयति "तथापि" इति । तथापि तथाविधम्–उक्तगुण-

मर्शनीयम्, इति नमस्कारे जयत्यर्थ आक्षेप्यः। जयपदोदीरणेऽपि तादृश-समुत्कर्षातिशयशालिनि स्वात्मानमप्रह्वीकुर्वाणस्य तटस्थस्य परमनात्मोपकारित्वम् इति समुत्कर्षविशेषाक्षिप्त एव नमस्कारोऽवश्यमभ्यन्तरीकार्यः, इत्यनया युक्त्या जय-नमस्कारैकतरप्रक्रमे अन्यतरस्य अर्थाक्षिप्तता अवश्यमङ्गीकर्तव्या। वन्दन-नमन-स्मरण-प्रध्यानप्रभृतीनामपि नमस्कार-जय-

---

युक्तम्, तद्रेव रूपम्–प्रक्रान्त परमेश्वरस्वरूपमेव न त्वन्यदपि किञ्चित्। अस्य तत्सृष्टत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वायोगात्। निःशेषेभ्यो य उत्कर्ष–ऊर्ध्वपदस्थत्वम्, तस्य य विशेष तमभिदधाति–तन्न सकेतितत्वात् कथयतीति तादृश यो जयत्यादि शब्द, आदिग्रहणेनाऽन्येषा पर्यायाणा ग्रहणम्, तस्य योऽनुवेध–व्याप्ति तेन, मानसिकतदुच्चारपरामर्शद्वारेणेति यावत्। परामर्शनीयम्–विमर्शविषयीकार्यम्। करणे तृतीया। कया हेतुभूतया? प्रख्या प्रकृष्टज्ञानरूप आन्तर वाच्यविषय परामर्श, उपाख्या–तत्समीपवर्ती स्फुट तद्वाचकनिष्ठ उच्चार, तयोर्य क्रम तेन[1]। स्वात्मपरावभासविषयभाव गन्तुमिच्छा गच्छत्विद्यरूपा तया। तत्र प्रख्यया स्वात्मावभासविषयीभाव, अन्त स्फुरित हि स्वात्मैव विषयीकर्तुं शक्य, उपाख्यया परावभासविषयीभाव स्फुटमुच्चारितस्य शब्दस्यार्थं हि परोऽपि ज्ञानविषयीकरोति। फलित कथयति 'इति' इति। इति–अत कारणात्, आक्षेप्य–तत्र साक्षादनुक्तोऽप्याक्षेपविषयता नेय। ननु तर्हि केवलमुत्कर्षवाचिजयशब्दोदीरणमेव किं न कुर्म इत्यपेक्षायामाह "जय" इत्यादि। जयपदस्य यदुदीरणम्–उच्चारणम् तत्र। तटस्थत्वमत्र नमस्काराकरणरूप ज्ञेयम्। अभ्यन्तरीकार्य–अध्याहृत्य योजनीय। तथा चात्रापि आक्षेपस्यावश्यकार्यत्वमेवेति भाव। एव युक्तिमुक्त्वा तत्सिद्ध वस्तु कथयति "इत्यनया"

---

1. The manuscript has "योऽर्थ तस्य रूपस्य" after तेन, but it does not seem to be connected with the rest of the sentence Hence it has been omitted

त्यर्थमात्रपरमार्थत्वाद् इयमेव वर्तनी। अत्रायं पुनर्ग्रन्थकृता तादृक् प्रक्रम आश्रितः, यत्र द्वयमपि इदं स्वशब्दपरामृष्टमेव। एतच्च पदार्थव्याख्यानावसर एव प्रकटीभविष्यति। स्वशब्दपरामर्शश्च सर्वजनहितत्वाद्युक्तियुक्तः, स हि सर्वस्यैव झटिति हृदयंगमः, अर्थाक्षिप्तस्तु कतिचिदेव प्रति स्वप्रतिभोदितवाक्तत्त्वावमर्शासंभवात्, वाक्तत्त्वावमर्शशून्यस्य च प्रकाशस्याप्रकाशकल्पत्वात्। एतच्च अग्रे स्फुटीभविष्यति। तदनेन अभिप्रायेण प्रसिद्धजय-नमः-प्रभृतिशब्दशय्यानाक्षेपेण इमां सरणिम् अनुसरति स्म ग्रन्थकारः।

व्याख्या। ननु किं जयनमःपदयोरेवेयं वर्तनी, अथवा सर्वेषां तत्पर्यायाणामित्यआह "वन्दन" इति। तत्र वन्दननमनयोर्नमस्कारार्थत्वम्। अन्यस्य जयस्य तु जयार्थत्वम्। आदिशब्देनान्येषामपि तत्पर्यायाणां ग्रहणम्। ननु भवत्वेवम् अस्मिंस्तु ग्रन्थे तयोरेकमपि न दृश्यते इत्यपेक्षायामाह "अयम्" इति। 'पुनः' शब्दो विशेषे, प्रक्रमः-सर्वातिशायिनी परिपाटी, द्वयम्, जयार्थं नमस्कारार्थंश्चेत्यर्थः। स्वशब्देन-स्ववाचकशब्देन, परामृष्टम्-परामर्शविषयीकृतम्, उक्तमिति यावत्। 'एव' शब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदपरः। "पदार्थ" इति। पदार्थानां यद् व्याख्यानम्-प्रकृतिप्रत्ययविभागेन स्फुटीकरणम्, तस्यावसरे-समये "प्रकटीभविष्यति" इत्यनेन साक्षात्कथननिरासः। तत्र हि महेश्वरपदव्याख्यया सर्वोत्कृष्टत्वं प्रकटीभविष्यति। सर्वोत्कृष्टताया अभावे हि ईश्वरत्वमपि वक्तुमयोग्यमेव, का कथा महेश्वरत्वस्य। दासपदव्याख्यया तु प्रह्वता। न हि स्वात्मानमप्रह्वीकुर्वाणाय वराटिकामपि कोपि ददाति। का कथा सर्वदानस्य। ननु ग्रन्थकृतापि किं न लाघवार्थमाक्षेपादरः कृत इत्यपेक्षायामाह "स्वशब्द" इति। ननु किं तर्हि अर्थाक्षिप्तस्य सर्वथा हृदयंगमत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह "कतिचिदेव" इति। स्वप्रतिभोदितवाक्तत्त्वावमर्शयुक्तान् काँश्चिदेव प्रतीत्यर्थः। अत्र हेतुमाह "स्वप्रतिभा" इति। सर्वेषामिति शेषः। स्वस्य या प्रतिभा-नवनवोल्लेखशालिनी बुद्धिः, तया उदितो यः वाक्तत्त्वावमर्शः-वाक्तत्त्वविषयः अवमर्शः परामर्शः तस्यासंभवात्। एतेन सर्वदा गुरुमुखप्रेक्षिणामाक्षेपा-

इह यत्किंचन स्फुरति तत्तद्द्वयमायोश्वररूपस्वात्मप्रथामात्रम्, तत्र तु उपायोपेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभावोऽपि यथाप्रकाशं परमार्थभूत एव, प्रकाशस्य अनपह्नवनीयत्वात् । यदाह भट्टदिवाकरवत्सो विवेकाञ्जने :—

'प्रकाशश्चैव भावानाम् ....।'

इत्यादि

'............ न शापोक्त्या विलीयते ।'

सिद्धार्थबोधेऽयोग्यता सूचिता । ननु भावानां स्वावमर्शो मा भवतु ततः किमित्यपेक्षायामाह "प्रकाशस्य" इति । अप्रकाशकल्पत्वात्, सद्योजातबालदीपदर्शनस्य यथाऽदर्शनसदृशत्वं भवति तथाऽप्रकाशसदृशत्वादित्यर्थः । अग्रे—"स्वभावमवभासस्य" इति कारिकायाम् । प्रक्रान्तां प्रक्रियामुपसंहरति "तदनेन" इति । तत्-तस्मात्कारणात् । अनेन सर्वहृदयंगमतारूपेण, इमाम्-स्वशब्दपरामर्शरूपाम्, अनन्तरोक्तामित्यर्थः । प्रसिद्धजपनप्रभृतिनानाव्याख्यानरूपेणे आगोपालाविदग्धजनव्याप्ता स्यादिति भावः ।

इत्यन्तम्। तत्र तु कार्यकारणभावेऽपि कचित् परिपूर्णस्वातन्त्र्यलक्षणमाहेश्वर्यनान्तरीयकताक्रोडीकृतानन्तशक्तिचक्रचुम्बितभावभावितप्रथान्तरव्यवधानं चकास्ति; स तु मायीयत्वेन स्थापयिष्यते[1], जडचेतनाद्यवान्तरभेदशतसंभिन्नश्च असौ, तत्कृतश्च सर्वोऽयं निष्पाद्य–निष्पादकभावज्ञाप्य-ज्ञापकभावावभासो लोकव्यवहाररूपः। यत्र तु शुद्धस्वात्मरूपप्रथात्मकानुत्तर[2]शक्तिशालिनिरर्गलस्वात्मप्रकाश एव मायीयप्रथान्तरव्यवधानवन्ध्यो निबन्धनम्, तत्र तस्यैव भगवतः कारणत्वम्। एष च अनुग्रहलक्षणोऽन्त्य

इति। ननु ततोपि किमित्यत्राह "तत्र तु" इति। तत्र—समस्तकार्यकारणभावमध्य इत्यर्थं। **कचित्**–लौकिके, परिपूर्णम्–न तु क्वचित् पराहत्य खण्डितम्, यत्स्वातन्त्र्यलक्षणम्-सर्वत्रानन्यमुखप्रेक्षित्वस्वरूपम्, माहेश्वर्यम्-महेश्वरभाव, तेन नान्तरीयकतया–स्वव्याप्त्या, क्रोडीकृतम्–

"तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्याञ्जसो विधि "

इति तन्त्रालोकनयेन स्वान्त कृतम्, यच्छक्तिचक्रम्-शक्तिसमूह, तेन चुम्बिता-स्पृष्टा, सारभावेन स्थित्वा व्याप्ता इति यावत्, ये भावा–पदार्था, तैर्भावितम् प्रकटीकृतम्, यत्प्रथान्तरम्-शुद्धप्रकाशव्यतिरेकेण भासमान स्वविषय ज्ञानम्, तेन व्यवधानम् तत्कृत परमेश्वररूपस्वात्माऽस्फुरणम्। **चकास्ति**–स्फुरति। अन्यथा सर्वत्र प्रकाशपरमार्थत्वेऽस्येद कार्यमस्येद कारणमिति विभागायोगादिति भाव। **मायीयत्वेन**–भेदस्फूर्त्यन्यथानुपपत्त्यागतेन मायाकार्यत्वेन, **स्थापयिष्यते**, इहैवाग्र इति शेष। "जड" इति। जडम्-बीजादि, चेतनम्-पुरुषादि। ननु भवत्वसौ कार्यकारणभाव एवरूपे, अन्यस्तु कीदृशोस्ति, इत्यपेक्षायामाह "यत्र तु' इत्यादि। शुद्धा-व्यतिरिक्तप्रथनीयाऽर्पिता या स्वात्मरूपा प्रथा–अवभास, तदात्मक य अनुत्तरशक्तिशाली-सर्वातिशायिस्वातन्त्र्यशक्तिभूषित, निरर्गल–अच्छिन्नप्रसर

1 व्यवस्थापयिष्यते–K. S S

2 शुद्धप्रथात्मक–K S S

पञ्चमः पारमेश्वरः कृत्यविशेषः परपुरुषार्थप्रापकः, तन्निबन्धनत्वात् परमार्थमोक्षस्य। अन्यत्रासौ हि अपवर्गः कुतश्चिन्मुक्तिः, न सर्वत इति निःश्रेयसाभास इति वक्ष्यामः। स चायं द्वितीयः कार्यकारणभावो लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकारणभावविलक्षणत्वात् स्फुटेन रूपेणासंचेत्यमानः कादाचित्कवस्तुसद्भावोऽभ्रेयपरमार्थः[1] अतिदुर्घटकारित्व-

स्वात्मप्रकाश—स्वात्मरूप प्रकाश, न तु बाह्यप्रकाश। नियन्धनम्—सारभावेन स्थित्वा स्वरूपोत्पादक कारणम्, तत्र, तस्मिन् कार्यकारणभावे इत्यर्थः। तस्यैव—स्वात्मप्रकाशस्यैव, कारणत्वम्—कारणभाव। कार्यत्वन्तु अर्थाद् दास्याभासनस्यैव ज्ञेयम्। अन्त्यः—अन्तभव, पञ्चमः, सृष्टिस्थितिध्वंसपिधानानुग्रहात्मकपञ्चकनिष्ठपञ्चमसंख्यापूरकत्वात्। तत्र पिधानम् संस्कारमात्रतया स्थितस्यापि लयीकरणम्। अनुग्रह स्वात्मीकरणम्, शेषम् स्फुटमेव। परपुरुषार्थस्य—मोक्षाख्यस्य पुरुषसम्बन्धिपरमप्रयोजनस्य, प्रापक—प्राप्तिकारी। स चेह दास्यासादनरूप एव ज्ञेय, तन्मात्रनस्यैवेष्टत्वात्। अत्र हेतुमाह "तन्निबन्धनत्वात्" इति। परमार्थमोक्षस्य—चिवभासनोक्तस्य महास्वातन्त्र्यासादनरूपस्य महामोक्षस्य। ननु किमपरमार्थभूतोपि मोक्षोऽस्तीत्यपेक्षायामाह "अन्य" इति। अन्यत्र—बाह्यसिद्धान्तादिषु भव अन्यत्रत्यः। कुतश्चित्—मायादेस्तत्त्वात्, न तु शुद्धविद्यादेरपि। तदुक्तम् —

> "रागाद्यकलुषोऽस्म्यन्तः शून्योऽहं कर्तृतोज्झितः।
> इत्थं समासव्यासाभ्यां ज्ञानं मुञ्चति तादृशम् ॥"

इति। ननु सव एवासौ कार्यकारणभावस्तादृशस्तत किमित्यत्राह "स च" इति। लौकिक—भेददर्शित्वेन लोकसिद्धस्यासौ अत एव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धस्वेन पवयवविरह। लोके हि यदन्वये यस्यान्वय यस्य व्यतिरेके च यस्य व्यतिरेक स तस्य कार्यत्वेन व्यवस्थाप्यते। असञ्चेत्यमानः—अतिसूक्ष्मत्वेन ग्रहीतुमशक्य। ननु नहि वयमसौ सत्त्वेन ज्ञायते इत्याह "कादाचित्क" इति। कादाचित्क—कदाचिद्भव, यो वस्तुसद्भाव—परमार्थमोक्षसद्भाव, तेनोन्नेय—ज्ञातुं शक्य, परमार्थ—सत्य स्वरूप यस्य तादृश। कार्यमात्रगम्य इत्यर्थ। यद्यपि

1 कादाचित्कवस्तुसद्भावावभासोन्नीयमानपरमार्थं—K. S. S.

स्वचणैश्वर्यविजृम्भामात्रिताद्भुतभावः प्रथमकोटिसभावनाशून्यकालिका-[1] कारस्वप्रकाशावरणनिराकरणमनोरथशतदुष्प्राप इत्येवप्रकारः कथमा-[2] द्योतकनिपातसहितेन निरूपितः 'कथंचित्' इति, केनचिच्च प्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैव। यथोक्तम् —

परमार्थत सर्वदा स्थितस्य परमार्थमोक्षस्य कार्यत्वं न सभवति तथापि तदवबोधाप-सारणार्थम् आरोप्य एवमुक्तम्। तत्रापि मुच्यमानविषये एव अस्य सत्त्वज्ञानम् नान्यविषये। अन्यविषयेऽन्यमोक्षस्यास्फुरणात्। तदुक्तम् —

" सदेहो वा विदेहो वा मुक्तताविषये न वा।[3]
अनास्वादितभोज्यस्य कुतो भोज्यानुभूतयः॥"

इति। अस्यैव कार्यकारणभावस्य कथञ्चिदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं साधयति **"अतिदुर्घट"** इति। अतिदुर्घटकारित्वं च स्वात्मतया स्थितस्य विश्वस्य भिन्नतया भासनं भासितस्य तु पुनः स्वात्मभावेन विमर्शनमिति द्विविधम्, तल्ल-क्षणम्-तत्स्वरूपं यदैश्वर्यम् तस्य विजृम्भा विलसनं तया भावित-संपादित, अद्भुतभाव–आश्चर्यकारित्वं यस्य तादृशः। ऐश्वर्यविलसनरूपत्वेन आश्चर्य-कारीति यावत्। **"प्रथम"** इति। प्रथमकोटिसम्भावनाशून्यम्-अनादि, कालिका-कारम्-मेघमालावदाकारयुक्तम्, यत्स्वप्रकाशावरणम्-आत्मप्रकाशावरणभूता माया-शक्ति, तस्य यन्निराकरणम्-अपसारणम्, तस्य यानि मनोरथशतानि-कदैतदुपरस्यति इत्येवरूपाणि, तैः दुष्प्रापः। श्रीभगवत्तीव्रतरशक्तिपात विना प्राप्तुमशक्य इत्यर्थः। **इत्येवंप्रकारः**—प्रोक्तप्रकाररूप, अनुग्रहरूप इति यावत्। **कथमा**— कथमित्यव्ययेन। **द्योतकनिपातसहितेन**–चिच्छब्दमेलितेन, **निरूपित**, सूचित इत्यर्थः। परनिष्ठार्थद्योतनमात्रपराणा निपातानां वाचकत्वाभावाद् द्योत-कैरयुक्तम्। द्योतकसहितं कथमित्यव्ययमेव दर्शयति **"कथंचिदिति"** इति।

1 प्रथमकोटिसभावनाशून्य कालिका–K S S
2 यमा–K S S
3. न वा does not yield much meaning here Could the text have been मुक्तताविषयेऽथवा ?

'संबन्धोऽतीव दुर्घटः······।'

इति। 'आसाद्य' इति आ समन्तात् परिपूर्णरूपतया सादयित्वा, स्वात्मोपभोगयोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा; इयता विदितवेद्यत्वेन परार्थे शास्त्रकरणे अधिकारो दर्शितः; अन्यथा प्रतारकतामात्रमेव स्यात्। पौर्वकाल्येन सामनन्तर्यम् अत्र विवक्षितम्। अन्यथा तु आसादनतारतम्यप्राप्तौ

अलौकिकमर्थमुक्त्वा लौकिकमपि कथयति "केनचित्" इति। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदपरः। अत्रानुकूलं शास्त्रवाक्यमुदाहरति "यथोक्तम्" इति। संबन्धः—महागुरोर्भक्तिकलितस्य शिष्यस्य च। "आसाद्य" इति पदं व्याख्यातुमुपन्यस्यति "आसाद्य" इति। अत्र प्रत्यक्षरं व्याख्यां कर्तुमारभते "आ समन्तात्" इति। सदेः णिजन्तस्य क्त्वाप्रत्यये रूपम्, अस्य धातोरनेकार्थत्वेऽपि गमनमानमाश्रित्येयं व्याख्या। निरर्गला स्वात्मोपभोगयोग्यता तु कर्मत्वेनाक्षिप्ता। फलितमाह "इयता" इति। इयता—"आसाद्य" इत्यनेन, विदितवेद्यत्वेन—ज्ञातज्ञेयत्वेन। परार्थे—परार्थम्, "दर्शितः" इति, स्वस्येति शेषः। तदभावे प्रवृत्तस्य दोषमाह "अन्यथा" इति। प्रतारकतामात्रम्—परवञ्चननिष्ठतामात्रम्। क्त्वाप्रत्ययेनोक्तस्य पूर्वकालस्याऽभिप्रायमाह "पौर्वकाल्येन" इति। पौर्वकाल्येन—पूर्वकालत्वया। सामनन्तर्यम्—दास्यासादनप्रत्यभिज्ञाशास्त्रोपपादनयोर्मध्ये व्यवधानराहित्यम्। "अन्यथा" इति। सामनन्तर्याभावे इत्यर्थः। तारतम्यप्राप्तौ—पराकाष्ठायां सत्याम्। तारतम्यप्राप्तिर्हि तारतम्यस्यावसाने संभवति, अन्यथा तस्य यथोत्तरं स्थितस्य का प्राप्तिः। तारतम्यावसानेन च तारतम्यपराकाष्ठा। कथं शक्यक्रियः—कथं कर्तुं शक्यः।

"इयं ज्ञानकला राम सम्यग्ज्ञानाभिवर्धते।"

इति न्यायेन परतत्त्वे लयासादनेन कर्तुमशक्य इत्यर्थः। यद्यपि देहस्थितिस्तावत्प्रारब्धस्थितिनिर्युक्तेनान्यथा तत्पातात्प्रलयानात्, तथापि शिष्यबोधनार्थमेवानुमतम्। संस्कारनाशे तु विदेहमुक्तिसमयभाविनि न परिस्थितिः, नापि तस्य

1. Though अर्थ is not found in the manuscript, it must have been there as the explanation includes it.

मायीयमलकलापसंस्कारप्रचये कथं परोपदेशः शक्यक्रियः । संभवन्ति हि मायागर्भाधिकारिणो विष्णुविरिंचाद्याः, तदुत्तीर्णा अपि महामायाधिकृताः शुद्धाशुद्धा मन्त्र-तदीश-तन्महेशात्मानः; शुद्धा अपि श्रीसदाशिवप्रभृतयः । ते तु यदीयैश्वर्यविप्रुड्भिरीश्वरीभूताः स भगवान् अनवच्छिन्नप्रकाशानन्दरूपस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः, तस्य 'दास्यम्' इत्यनेन तत्प्रत्यभिज्ञोपपादनस्य महाफलत्वम् आसूत्रयति । दीयते अस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितम् इति दासः, तस्य भाव इत्यनेन परमेश्वररूपस्वातन्त्र्यपात्रता उक्ता । 'जनस्य' इति, यः कश्चित् जायमानः तस्य, इत्यनेन अधिकारिविषयो नात्र कश्चिन्नियम इति दर्शयति, यस्य यस्य हि इदं स्वरूपप्रथनं तस्य तस्य

करणीये उपदेशो शक्ति । संस्कार तावत्तु जीवन्मुक्तेपु भेदगलनेऽपि परोपनिष्ठति, करणीये तदुपदेशो शक्तिरपीति संस्कारपदपरपदशक्यपदाना ग्रहणम् । "संस्कार प्रक्षये" इति तु लेखकप्रमादोऽपपाठ एव । येषा महापण्डिताना वुद्धावयमेव पाठ प्रशस्ततया स्फुरति तेभ्यो नम एवेत्यलम् । **"महेश्वरस्य"** इति पद व्याचष्टे "संभवन्ति" इति । सम्भवक्रियाकर्तृत्व भजन्ति । मायागर्भेऽधिकारिण, अशुद्धताल्पभेदप्रधानत्वात् । महामाया—शुद्धविद्या । **शुद्धाशुद्धाः**, भेदाभेदप्रधानत्वात्, विप्रुड्भि—लेशै । **ईश्वरीभूता**—अनीश्वरा सन्त ईश्वरा सम्पन्ना । अनवच्छिन्न—विषयेण परिच्छिन्नतामनीत, य प्रकाशानन्द—प्रकाशरूप आनन्द, तद्रूपम्—लक्षणया तत्परामर्शरूपम्, यत्स्वातन्त्र्य तदेव परमार्थ-

• "स्वभावमवभासस्य"

इति वक्ष्यमाणनीत्या सहज स्वभावो यस्य तादृश । एतेनास्य भगवत परमैहेतुरुक्त । तस्य—परमेश्वरस्य, **दास्यम्**—दासभावम् **"आसाद्य"** इत्यस्य कर्मतया स्थितम् । **"इति"** शब्द स्वरूपनिर्देशार्थ । उपपादनस्य—सम्पादनस्य । **महाफलत्वम्**—महाफलभावम् । दास्यासादन प्रतीति शेष । दास्यपदावयवार्थमाह **"दीयते"** इति । अनेन—तद्धितान्तदास्यपदेन । पारमेश्वर-

---

1. अनवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्य—K. S. S.

महाफलम्, प्रथनस्यैव परमार्थफलत्वात्, तस्य च प्रतिबन्धकसंमतैरप्रतिबन्धनीयत्वात्, न हि प्रथितमप्रथितमिति न्यायात्। तदुक्तम्:—

स्वातन्त्र्यस्यैव सर्वत्वादिति भाव। **"जनस्य"** इति पदेन सूचनीयं वस्तु प्रकटयति **"यः कश्चिज्जायमानः"** इति। तदुक्तम् —

"अहो महदिदं कर्म देव त्वद्भावनात्मकम्।
आब्रह्मकृमि यस्मिन्नो मुक्तयेऽधिक्रियेत क॥"

इति। अधिकारिनियमनिषेधश्चात्र वर्णविभागमपेक्ष्य कृतः। यथा वेदान्तेषूपनीतस्य त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारस्तथा नेहेति।

"न मे प्रियश्चतुर्वेदो मद्भक्तः श्वपचोऽपि वा।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यम्"

इति। न तु सर्वथा, अग्रे जननमरणपीडितस्येत्यनेन वैराग्यस्याधिकारिलक्षणत्वेन सूचयिष्यमाणत्वात्। परमार्थविचारे तु वेदान्तेष्वपि वैराग्ययुक्तस्यैवाधिकारित्वम्। तद्रहितो हि ब्राह्मणोऽपि श्राम्यमाण पशुतुल्य एव, तत्सहितस्तु शूद्रादिरपि यथा तथा तच्छ्रवणफलभागी दृश्यत इत्यलं बहुना। अत्र हेतुं वाक्येनाह **"यस्य यस्य"** इति। **यस्य यस्य**—ब्राह्मणादेः शूद्रादेर्वा, **इदम्**—प्रत्यभिज्ञारूपम्। **स्वरूपप्रथनम्**—महेश्वररूपस्वात्मस्फुरणम्। **महाफलम्** समस्तसम्पत्समवाप्तिरूपफलयुक्तदास्यासादनरूपं श्रेष्ठफलम्। यद्यपि समस्तसम्पत्समवाप्त्यपेक्षयाऽवान्तरफलत्वमेवास्य तथाप्यन्यफलापेक्षया महत्त्वमेव। अत्रापि पञ्चम्यन्तं हेतुमाह **"प्रथनस्यैव"** इत्यादि। ननु यदि तस्य कालेन प्रतिबन्धः स्यात् तर्हि न महाफलत्वमित्यपेक्षायामाह **"तस्य च"** इति। **तस्य च प्रतिबन्धकसंमतैः**—प्रतिबन्धकत्वेन मतैः अनभ्यासादिभिः, **अप्रतिबन्धनीयत्वात्**—प्रतिबन्धविषयीकर्तुमशक्यत्वात्। अत्र पूर्वाचार्योक्तं न्यायं हेतुत्वेनाह **"न हि"** इति। अन्यथाऽग्निरपि कदाचिददग्धा[1] भवेत् स्फुरणमात्रस्यैव परमार्थतः स्वरूपत्वादिति हेत्वभिप्रायः।

1 The manuscript has इति after "अग्नि" which seems to be a scribal mistake as shown by रेफ over the following letter म.

'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥'

इति । परमगुरुपादैरपि शिवदृष्टौ :—

'एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ।
ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना ॥
करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा ।[2]
सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं सत्यता करणादिना ॥
सर्वदा पितृमात्रादितुल्यदार्ढ्येन सत्यता ।'

अत्र श्रीगीतावाक्यमप्युदाहरति "नेहाभिक्रम" इति । अभिक्रमनाशः-आरम्भनाश । श्रीसोमानन्दवाक्यमप्युदाहरति "परमगुरुपादैरपि" इति । **शिवदृष्टौ**-तत्कृते शिवदृष्ट्याख्ये शास्त्रे, उक्तमिति पूर्वेण सबन्ध । किमुक्तमित्यपेक्षायामाह '**एकवारम्**" इति । **शिवत्वे**-स्वात्मनिष्ठे शिवभावे । **करणेन**-आसनबन्धेन, दिव्यकरणेन वा । **भावनया**-परामर्शेन । कथं न कृत्यमस्तीत्यपेक्षायामाह "**सकृत्**" इति । **सकृत्**-एकवारम्, **ज्ञाते**-सम्यक् परीक्षिते सति, **सुवर्णे**-कनके । **करणादिना**-निकषघर्षणादिना, **किं सत्यता**-सत्यसुवर्णत्व भवति । प्रथममेव निर्णीतत्वात् न भवतीत्यर्थ । कीदृशेन करणादिना ? **सर्वदा**-सर्वकालम्, पितृमात्रादिभि तुल्यम्-सदृशम्, दार्ढ्यम्-दृढता यस्मिंस्तादृशेन, सेविनेनेत्यर्थ । श्रीवसिष्ठेनाप्युक्तम् –

"इय ज्ञानकला राम सकृज्ज्ञाताभिवर्धते"

इति ।

---

1. अनिक्रमनाश–K S. S This seems to have been the text of Abhinava, because this is the text which he explains in his own commentary on the Gitā.

2 भावनाकरणादिना–K S.S

इति । 'जनस्य' अनवरतजननमरणपीडितस्य इत्यनेन कृपास्पदतया उपकरणीयत्वमाह । अपिशब्दः स्वात्मनः तदभिन्नताम् आविष्कुर्वन् पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसंपत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशं पराकरोति । परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणत्वात्, न हि अयं दैवशापः स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति; तस्यापि अतल्लक्षणत्वे सति अप्रयोजनत्वात्; संपाद्यत्वेन अभिसंहितं यत् मुख्यतया तत एव क्रियासु प्रयोजकं तत्प्रयोजनम् । अत एव भेदवादेऽपि ईश्वरस्य सृष्ट्यादिकरणे परार्थ एव प्रयोजनम् इति दर्शयितुं न्यायनिर्माणवेधसा निरूपितम्:—

'यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्'[3]

"जनस्य" इति पदं व्याचष्टे "अनवरत" इति । कृपास्पदतया-कृपाविषयतया । श्लोकस्थस्य "अपि" शब्दस्याभिप्रायमाह "अपिशब्दः" इति । तदभिन्नताम्–उपकरणीयैस्सह स्वस्याभेदम्, एतेनापिशब्द अपूर्वार्थसंभावनपर इति सूचितम् । न च वाच्यमेतदभिन्नत्वेन तस्याप्येतत्सिद्धम् इति । एतस्य तदैक्यज्ञानेऽपि तस्यैतदैक्यज्ञानाभावात् स्थितायाः अप्येतत्सिद्धेरनन्वयत्वात् । ननु कथं परार्थस्य प्रयोजनत्वं युक्तमित्यपेक्षायामाह "परार्थश्च" इति । तल्लक्षणत्वात्–"यमर्थम्" इत्यादिप्रयोजनलक्षणयुक्तत्वात्, तस्यापि-स्वार्थस्यापि । अतल्लक्षणत्वे प्रयोजनलक्षणरहितत्वे । ननु किं तत्प्रयोजनलक्षणमित्यपेक्षायामाह 'संपाद्यत्वेन' इति । संपाद्यत्वेन–साध्यत्वेन, अभिसंहितम्–चित्तेऽनुसन्धानविषयीकृतम् । प्रयोजकम्–प्रेरकम् । कदाचिद्धि पुरुषस्य परार्थोऽपि संपाद्यत्वेनाभिसंहितः प्रयोजकश्च भवतीति भावः । अत्र तर्कमेव सहायीकरोति "अत एव" इति । न्यायस्य-सूत्रसन्दर्भरूपस्य न्यायशास्त्रस्य, निर्माणे वेधसा-ब्रह्मणा, अक्षपादेनेत्यर्थः । किं निरूपितमित्यपेक्षायां तदीयं सूत्रमुदाहरति "यम्" इति ।

1. तल्लक्षणयोगात्–K. S. S.
2. अतल्लक्षणयोगित्वे–K. S. S.
3. In the published editions of the Nyāya-Sūtra the word 'पुरुष' does not form a part of this Sūtra.

इति। 'इच्छन्' इति इच्छाविषयीकृतस्य फलस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वं शत्रा दर्शयति। इच्छाशक्तिश्च उत्तरोत्तरम् उच्छूनस्वभावतया क्रियाशक्तिपर्यन्तीभवति—इति दर्शयिष्यामः। उपशब्दः समीपार्थः, तेन जनस्य परमेश्वरधर्मसमीपताकरणम् अत्र फलम्। अत एवाह 'समस्त' इति। परमेश्वरतालाभे हि समस्ताः संपदः तन्निःष्यन्दमय्य. संपन्ना एव, रोहणलाभे रत्नसंपद इव। प्रमुषितस्वात्मपरमार्थस्य हि किम् अन्येन लब्धेन,

अधिकृत्य-अधिकारविषयता नीत्वा, आरभ्येति यावत्। यथा तर्कमते ईश्वरस्य सृष्टौ परार्थैव,प्रवृत्ति तथा ममापीहेति भाव.। **"इच्छन्"** इति पदं व्याख्यातुमुपन्यस्यति "इच्छन्" इति। फलस्य-उपकारस्य। शत्रा-शतृप्रत्ययेन, तस्य हेतावपि प्रयोगात्। नन्विच्छामात्रेण किं सेत्स्यतीत्यत्राह "इच्छाशक्तिश्च" इति। बहिरपीच्छापूर्वैव सर्वा क्रियेति भाव। इषिनियामा. कर्मत्वेन स्थितम् **"उपकार"** पदं व्याचष्टे "उपशब्द." इत्यादि। कारशब्दस्य करणार्थं प्रसिद्धेर्नोक्त। फलितमाह "तेन" इति। तथा च दासेतिपदवाच्य तादात्म्यमुपकारार्थ.। दासपदव्याख्याया हि सर्वं देयत्वेनोक्तम्। सर्वं च परमार्थत ऐक्यरूप परमेश्वरतादात्म्यमेव। एतदवलम्बन **"समस्त"** इति पदं व्याख्यातुमुपन्यस्यति "अत एवाह समस्त' इति। अत एव, यत उपकारपदस्य परमेश्वरपूर्णत्वादिधर्मसमीपकरणमर्थं तत कारणादेवेत्यर्थं। अत्र हेतुमाह "परमेश्वरता" इति। तन्निष्यन्दमय्य-परमेश्वरताप्रवाहरूपा, तत्तरसभूता इति यावत्। समस्ता-पूर्णतादिरूपा सर्वा। रोहणलाभे-रत्नाचललाभे सुमेरुलाभे वा। ननु तल्लाभे किमन्यलाभापेक्षा न सर्वेदित्याशयाह "प्रमुषित" इति। प्रमुषित-मायाशक्तिवशेन विस्मृतिगत, स्वात्मा एव-प्रकाशरूप आनन्दनिर्भरश्च परमेश्वररूप निजात्मैव, परमार्थ-उत्कृष्टवस्तु, यस्य तादृश तस्य, अन्येन-अणिमादिनाऽष्टैश्वर्येण। न हि

1. तत एवाह-K S S

लब्धतत्परमार्थस्यापि तदन्यत् नास्ति यद् वाञ्छनीयम्। यदुक्तं ग्रन्थकृतैव:—

'भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम्।
एतया या दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम्॥'

इत्येवं[1] षष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तम्, बहुव्रीहिणा तु उपायः सूच्यते। 'समस्तस्य' भावाभावरूपस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नीलसुखादेः या 'संपत्' संपत्तिः सिद्धिः तथात्वप्रकाशः, तस्याः सम्यक् 'अवाप्तिः' विमर्शरूढिः, सैव 'हेतुः' यस्यां तत्प्रत्यभिज्ञायाम्, तथा हि—स्फुटतरभासमाननीलसुखा-

---

प्रमुपितरत्नजातस्य वराटिकाया स्पृहा दृश्यते इति भाव। ननु तर्हि तत्प्राप्त्यनन्तरमन्यलाभापेक्षा भवेदेवेत्याशङ्कयाह "लब्ध" इति। लब्ध स—स्वात्मरूप परमार्थो येन तस्य। अत्र ग्रन्थकृत पद्यमुदाहरति "यदुक्तम्" इति। ननु किमुक्तमित्यपेक्षायामाह "भक्ति" इति। भक्ति—परमेश्वररूपस्वात्मविषया न त्वन्यदेवताविषया। एतया—भक्त्या। नन्वयमर्थ समस्तेत्यादिपदात्कथ निर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह "इत्येवम्" इति। षष्ठीसमासेन-समस्तसम्पत्समवाप्ते हेतु तमित्येवंरूपेण, प्रयोजनम्—समस्तसम्पत्समवाप्तिरूपम्। एतेन दास्योपकारपदयोर्विशेषणत्वमस्य पदस्योक्तम्। नन्वस्य पदस्य किमयमेव समास उत अन्योपीत्यत्राह "बहुव्रीहिणा" इति। उपायः, प्रत्यभिज्ञाया इति शेष। प्रत्यभिज्ञारूपान्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिमेव विग्रहद्वारेण दर्शयति "समस्त" इति। तथात्वेन—नीलसुखादिभावेन, प्रकाश—भानम्, प्रमेत्यर्थ। एतेनास्य पदस्य प्रत्यभिज्ञाविशेषणत्व कथितम्। ननु कथ नीलसुखादिप्रमा प्रत्यभिज्ञाकारणमित्यपेक्षायामाह "तथा हि" इति। स्फुटतर भासमाना. ये नीलसुखादयस्तेषा प्रमाया अन्वेषणेन—किमूला इति विचारणेन, बाह्यप्रमाविचारे हि क्रियमाणे तन्मूलभूतस्य परप्रमातु प्राप्तिरयत्न सिद्धयति घटान्वेषणेनेव मृद इति भाव। "प्राह" इति। उत्पलदेव इति शेष.। अन्यत्र—अन्यग्रन्थे। ननु किमाहेत्य-

---

1. इति। एवम्—K S S

दिप्रमान्वेषणद्वारेणैव पारमार्थिकप्रमातृलाभ इह उपदिश्यते । यदाह अन्यत्र:—

'इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता ।
या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययम् ॥'

इति । तथा तत्रैव:—

'प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तितः ।
उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः ॥
स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि च ।'

इति । इयता च उपाये अतिदुर्घटत्वाशङ्का पराकृता । यदन्ते निरूपयिष्यति:—

आह 'इदम्'' इति। सोऽहमिति विमर्शः-पराहन्तापरामर्शः भवति। स कः? येदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य-नीलसुखादिविषयायाः प्रमायाः। कृतार्थता-कृतकार्यतारूपा । स्वस्वरूपे-परप्रमातरि । विश्रान्तिः-लयः भवति । प्रमाता हि नीलसुखादि स्वात्मनि लयीकरोत्येव, अन्यथा तृप्त्ययोगात्, तृप्तिरेव च प्रमायाः प्रमातरि विश्रान्तिः, स एव च परप्रमातृलाभः। न चैवम्भूत्वा नीलसुखादिविवशैरपि परमात्मप्राप्त्यभिमानः कार्यः, बाह्यान्तरभावविरक्तैरप्यहमित्यात्मपरामर्शैकनिष्ठैः देहस्थिति तावत् अवश्यवर्तव्ये व्यवहारेऽपि ते आत्मनिष्ठा एव यथा स्युः इत्येवमर्थमस्योपदेशस्य स्थितत्वात् । नीलसुखादिविवशत्वाविवशत्वयोः स्वमन एव साक्षीकार्यम्, अन्यथा स्ववञ्चनत्वापत्तेरित्यलम् । अन्यदपि पद्यमत्रोदाहरति "तथा" इति। "तथा" शब्दः समुच्चये । प्रकाशस्य-नीलसुखादिप्रमायाः । सर्वापेक्षानिरोधतः, तृप्तिरूपायाः अपेक्षाभावस्वरूपायाः सर्वापेक्षाया हेतोरित्यर्थः । विश्रान्तिः का? "स्वातन्त्र्यम्" इत्यादि। नन्वियता किं फलमित्यपेक्षायामाह "इयता" इति। इयता-प्रकरणमनन्तरमनुपपत्ते प्रत्यभिज्ञाहेतुप्रदर्शनेन, उपाये-प्रत्यभिज्ञोपाये। नहि

'सुघट एष मार्गो नवः' (४ अ० ३ आ० १६ श्लो०)

इति। 'तस्य' महेश्वरस्य 'प्रत्यभिज्ञा' प्रतीपमात्माभिमुख्येन ज्ञानं प्रकाशः प्रत्यभिज्ञा। प्रतीपम् इति—स्वात्मावभासो हि न अननुभूतपूर्वोऽविच्छिन्नप्रकाशत्वात् तस्य, स तु तच्छक्त्यैव विच्छिन्न इव विकल्पित इव लक्ष्यते—इति वक्ष्यते। प्रत्यभिज्ञा च—भातभासमानरूपानुसंधानात्मिका,

---

नीलसुखादिप्रमान्वेषण दुर्घटमिति भाव'। अत्र ग्रन्थकृतोऽत्य पद्यमुदाहरति 'यत्" इति। अन्त्य प्रत्यभिज्ञाशास्त्रान्ते। मार्ग'—उपाय पूर्वैरनुक्त, तैरान्तरपरामर्शस्यैवोपायत्वकथनात्। "तत्प्रत्यभिज्ञा" इति व्याचष्टे "तस्य" इत्यादिना। व्यवहितत्वेपि मुख्यत्वेन महेश्वरस्य तच्छब्देन परामर्श। "प्रत्यभिज्ञा" इति भाग व्याचष्टे "प्रति" इति। प्रतिशब्दस्य प्रतीपमित्यर्थ। अभिशब्दस्याऽऽभिमुख्यम्। ज्ञाशब्दस्य ज्ञानम्। तेन पूर्वं ज्ञातस्य मध्ये विस्मृतस्य पुनराभिमुख्येन ज्ञान प्रत्यभिज्ञेति। यथा सोय देवदत्त इति। ननु कथमज्ञातपूर्वे परमेश्वरे प्रत्यभिज्ञा युक्तेत्यपेक्षाया "प्रतीपम्" इति पदस्य हेतुदानेन निराकरोति "प्रतीपम्" इति। अत्र हेतुमाह "अविच्छिन्न" इति। ननु तर्हि कथमज्ञत्वावस्थाया विच्छिन्न इव दृश्यते इत्यत्राह "स तु" इति। स—आत्मप्रकाश। तच्छक्त्या—तत्सबन्धिन्या मायाशक्त्या। तेनैव कृतस्य तदवच्छेदस्य सत्यतयाऽवच्छेदत्व नास्तीति "इव" शब्दप्रयोग.। एवमवयवार्थमुक्त्वा ये द्वे[2] रूपे प्रत्यभिज्ञाया ते अनुसृत्य दर्शयति "भात" इति। पूर्वं भातमद्य भासमान तयोर्यदनुसन्धानम्—एकीकरणम्, तदात्मा यस्या तादृशी। प्रतिशब्दस्यार्थ अनुसन्धानम्, स एव प्रतीपमित्यस्यापीति पूर्वापरविरोधो न शकनीय। पूर्वमुक्तस्यावयवार्थस्य पुन वचनमज्ञजनकृपाहेतुक ज्ञेयम्। समुच्चयेन लोके शास्त्रे च सिद्धम् प्रत्यभिज्ञाव्यवहार

---

1 आत्मा would have been a better text as it would fit in with "निराकरोति" which otherwise would remain without an object

2. स ये द्वे रूपे प्रत्यभिज्ञामनुकृत्य–C.

स एवायं चैत्र—इति प्रतिसंधानेन अभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानम्; लोकेऽपि एतत्पुत्र एवंगुण एवंरूपक इत्येवं वा, अन्यतोऽपि सामान्यात्मना वा ज्ञातस्य पुनरभिमुखीभावावसरे प्रतिसंधिप्राणितमेव ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा—इति व्यवह्रियते, नृपं प्रति प्रत्यभिज्ञापितोऽयम्—इत्यादौ । इहापि

दर्शयति "लोकेऽपि च" इति । अस्ततः, विशेषेणेत्यर्थः । "एतत्पुत्र" इत्यादिना ज्ञानस्य विशेषनिष्ठत्वं स्फुटीकरोति । **सामान्यात्मना वा**—कोऽप्ययमित्यनेन रूपेण । विकल्पद्वयेऽपि 'वा' शब्दः प्राधान्यद्योतनार्थः । **ज्ञातस्य**, पूर्वमित्यर्थः । **पुनः**, वर्तमानकाले इत्यर्थः । प्रतिसन्धिना—सोऽयमिति एकीकरणेन, प्राणितम्-सत्तायुक्तं कृतम् । ननु कुत्रायं व्यवहार इत्यत आह "नृपम्" इति । **नृपं प्रति**—नृपे, **प्रत्यभिज्ञापितः**—निवेदितः, मन्त्रिभिरिति शेषः । अयं भावः । पूर्वं राज्ञा एतत्पुत्र एवंगुणक एवंरूपक इति विशेषेण वा, कोऽप्ययम् इति सामान्यात्मना वा ज्ञातः पुरुषो मध्ये विस्मृतः सन् पुना राज्ञः समीपं गतस्तेन कोऽयमिति पृष्टस्तत्र मन्त्रिणस्तस्य राज्ञस्तद्विषयां प्रत्यभिज्ञामुत्पादयन्ति सोऽयमिति । ततो राजा चोद्बुद्धसंस्कारः स्वयमपि प्रत्यभिजानाति सोऽयमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञातोऽयमिति व्यवहार इति । **'इत्यादि'** शब्देनान्येषां लौकिकव्यवहाराणां ग्रहणम् । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह **"इहापि"** इति । **'अपि'** शब्दः समुच्चये । **"अभिमुखीभूते"** इत्यत्र सर्वदेति शेषः । न हि मूर्च्छाकालेऽपि कस्यापि स्वात्मानभिमुखीभूतः पुरः । तदौन्मुख्यं विना तदवस्थाग्रहणासंभवात् । **तत्प्रतिसंधानेन**—तदमुना एकीकरणेन । **ज्ञानम्**—प्रत्यभिज्ञा । तदेवानुसृत्य दर्शयति **"नूनम्"** इति । **नूनम्**—निश्चये, **स एवेश्वरोऽहम्** । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरन्तरं दर्शयति । दृष्टान्ते गतिप्रयोगो व्यवहारो दर्शितः, तन्मयसन्धिया राजनि प्रत्यभिज्ञाया गौणत्वस्याभीष्टत्वात् । दार्ष्टान्तिके तु तद्रहित एव प्रयोगः स-

---

1 प्रतिसंधिप्राणितम्—K. S. S

2 नृपतिम्—K. S. S

3 तदौन्मुख्यं विना तदवस्थाग्रहणासंभवेन सम्यगेकीकरणेन ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा—C

प्रसिद्धपुराणसिद्धान्तागमानुमानादिविदितपूर्णशक्तिस्वभावे ईश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तत्प्रतिसंधानेन ज्ञानम् उदेति, नूनं स एव ईश्वरोऽहम्-इति । तामेनाम् 'उपपादयामि' इति । उपपत्तिः संभवः, तां संभवन्तीं तत्समर्थाचरणेन प्रयोजकव्यापारेण संपादयामि । तथा हि--संभवति तावद् असौ, अविच्छिन्नप्रकाशत्वात्; निरोधकाभिमतमायाशक्तिसमपसारणमात्रमेव तु तत्र उपपादनम् । प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ स्वपरविभागाभावे तदपेक्षं कर्त्रभिप्रायादि असंभाव्यम् इति परस्मैपदप्रयोगः । इत्थं च अत्र श्लोके

सबन्धिन्या स्वस्मिन् प्रत्यभिज्ञाया इष्टत्वात्, इति। लोकेपि सोयमिति प्रत्यभिज्ञात इति, शास्त्रेपि गुरुणा ईश्वरोहमिति प्रत्यभिज्ञापित इति व्यवहार सभवत्येवेति नान्यथा भ्रमितव्यम्, केवलमिष्टत्वमात्रमाश्रित्य श्लोक दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशेष कृत इत्यलम्। **"उपपादयामि"** इत्यस्य व्याख्या करोति **"ताम्"** इति। उपपूर्वस्य णिजन्तस्य पदेर्लटि रूपम् । '**समवः**'' इति उपपूर्वस्य पदेर्वाच्योर्थ उक्त । **ताम्**–प्रत्यभिज्ञाम्, स्वयमिति शेष । णिचाऽर्थं कथयति **''तत्समर्थ''** इति । तस्मिन्–सभवे, समर्थाचरणम्, प्रेपणमिति यावत्, तेन । प्रयोजक –अत्राहम् उत्पलदेव , तस्य व्यापारेण–व्यापारभूतेन, **सम्पादयामि**, स्वव्यापारेण प्रेपणरूपेण ता सभवन्ती सभावयामीत्यर्थ । अन्यथा शशशृङ्गस्यापि सभावनप्रसगात् । ननु कथमसौ सभवतीत्यत्राह **'तथा हि''** इति । अविच्छिन्नप्रकाशत्व चास्या तद्रूपात्मविषयत्वेन ज्ञेयम् । विषयविषयिणोर्हि ऐक्य स्वयमेव कथयिष्यति । ननु यद्यसौ सभवति तर्हि स्व किंप्रवृत्त इत्यत्राह **"निरोधक"** इति । निरोधकाभिमता–आवृतिकारित्वेनाभिमता, समपसारणम्–दूरीकरणम् । न हि वातेनापसारितमेघावरण सूर्यस्तदुत्पादित इति कथ्यते इति भाव । परस्मैपदप्रयोजन कथयति **"प्रत्यभिज्ञा"** इति । **कर्त्रभिप्रायादि,** मुख्यकर्तुरिष्टत्वादिति । **'आदि'** शब्देनान्येषामात्मनेपदनिमित्ताना ग्रहणम् । **असभाव्यम्** सर्वत्रैक्यदर्शनात् सभावयितुमशक्यमित्यर्थ. । **''परस्मैपद प्रयोगः''** इति,

"शेषास्वति"

योजना,-महेश्वरस्य दास्यं समस्तसंपल्लाभहेतुं कथंचित् आसाद्य, जनस्यापि कथंचित् तत्प्रत्यभिज्ञाम् आसाद्य प्रापय्य, तपकारं समस्तसंपल्लाभहेतुभूतं महेश्वरदासात्मकम् इच्छन्, तामेव समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुकां तत्प्रत्यभिज्ञाम् उपपादयामि । 'आसाद्य' इति आवृत्तियोजने द्वौ णिचौ । इयति च व्याख्याने वृत्तिकृता भरो न कृतः, तात्पर्यव्याख्यानात् । यदुक्तम्:—

'संवृतसौत्रनिर्देशविवृतिमात्रव्यापारायाम् ।'

इति । टीकाकारेणापि वृत्तिमात्रं व्याख्यातुमुद्यतेन नेदं स्पृष्टम्, अस्माकं तु सूत्रव्याख्यान एव उद्यम-इति विभज्य व्याख्यातम् । एवं सर्वत्र ।

इति दीपशब्दाक्षिप्त इति भावः । इत्थं प्रतिपदं व्याख्यां कृत्वा योजनां कर्तुमारभते "इत्थं च" इति । नन्वासाद्येत्यस्य कथं प्रापय्येत्यस्य पर्यायत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह "आसाद्य" इति । आवृत्त्या–आवर्तनेन, योजने–प्रत्यभिज्ञाख्यकर्मसम्बन्धे, इति भावस्तु ।

"णेरनिटि"

इति द्वयोरपि णिचोर्लुप्तत्वादिति[1] हेतुरूपः । ननु वृत्त्यादिषु एतावान् प्रपञ्चो न दृश्यते इत्यत आह "इयति" इति । भरः–प्रयत्नः । संवृत–गूढतात्पर्यः, यः सौत्रनिर्देशः, तस्य यत् विवृतिमात्रम्–तात्पर्यप्रकटनमात्रं तत्र व्यापारः यस्याः वृत्तेः तादृश्याम् । "न स्पृष्टम्" इति, व्याख्यानस्य वा कर्मेति भावः । तेषां बुद्धिरेव नात्र व्याप्रियतेति सूचितार्थः । "एवं सर्वत्र" इति, सर्वेष्वेव सूत्रेष्वयं न्याय इत्यर्थः । उपसंहारं करोति "एवम्" इति । गुरुपर्वक्रमः सम्बन्धः–गुरुपरम्परागमप्रदायरूपः सम्बन्धः । अनेनास्योपदेशस्य महागुरुप्रसिद्धत्वमेव मूलत्वेन सूचितम् । तत्रैतावतानुपादेयताशङ्का कार्या, महारहस्यत्वेन परमोपादेयत्वात् । महारहस्योपदेशा हि कर्णाकर्णिकयागताः । परन्तु कैश्चित्प्राणिभिर्महारहस्यशास्त्रेषूपनिबद्धास्तथापि ते रहस्यत्वेनैव स्थिताः । तज्ज्ञानामपि तथानादृष्टिदर्शनात् । तदुक्तम् –

"[illegible]"

इति ।

---

1. This "इति" seems rather unnecessary.

एवमनेन श्लोकेन अभिधेयम्, प्रयोजनम्, तत्प्रयोजनम्, तत्प्रयोजनम्, अधिकारिनिरूपणम्, गुरुपर्वक्रमः संबन्ध—इति दर्शितम् । तथा हि—समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुः व्याख्यातो योऽर्थः पूर्वं पुण्यपापादौ संसारमूलकारणे हेतुः, स एव प्रत्यभिज्ञायते अनया—इति करणव्युत्पत्त्या उपायः इह लोकोत्तरमार्गं प्रति निर्णीतः, इति अतिदुर्घटकारित्वलक्षणमैश्वर्यम्

'मार्गो नव' (४ अ० ३ आ० १६ श्लो०)

अविनीतेनि पदेनात सामान्यजनप्रसिद्धिर्निवारिता । अत एवात्र श्रुतिप्रमाण प्रार्थयता प्रौढमेव[1] । कृतत्वात्र पूर्वं भर इति न पुनरायस्यते । कथं दर्शितमित्यत आह "तथा हि" इति । आचार्येण कर्त्रा । उपाय—समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुः यस्या सा तामिति बहुव्रीहिणा उक्त नीलसुखादिसिद्धिरूप प्रत्यभिज्ञोपाय कर्म, अभिधेयत्वेन—अयमेवेहाभिधेय इत्येवभावेन, दर्शित—साक्षात्कथित । कथा कृत्वा? पूर्वम्—ममार्यवस्थायाम् । संसारमूलकारणे पुण्यपापादौ हेतुः—हेतुभूत । समस्तसंपल्लक्षण—नीलसुखादिसर्वसंपत्स्वरूप, योऽर्थो व्याख्यातः—समनन्तर बहुव्रीहिमाश्रित्य प्रत्यभिज्ञोपायतया विवृत, स एव प्रत्यभिज्ञायते—उपायभावेन जनविषये प्रत्यभिज्ञापद प्राप्यते, अनया—अनेन शास्त्रेण, इति करणव्युत्पत्त्या—करणार्थघटनासाधनेन । प्रत्यभिज्ञाया ह्येतावानेवातिशय । संसारमूलकारणे पुण्यपापादिहेतुभूते नीलसुखादौ एव यथोपायता[2] तद्विषयप्रमाणान्वेषणद्वारेण जन प्रत्यभिजानाति, य पुण्यपापहेतुत्वेन मम पूर्वं प्रसिद्ध नीलसुखादिर्भाव स एव मोक्षसाधनमिति । अन्यथास्या व्यर्थत्वमेव स्यात् । तदुक्तम् .—

---

1. Perhaps the word "अनादृति" is understood here to complete the sense

2. यथोपयताम् C.

इति शास्त्रान्ते निरूपयिष्यमाणं सूचयता उपायः दर्शितः[1] अभिधेयत्वेन। अत एव

'तथा हि जडभूतानाम्' (१ अ० १ आ० ४ श्लो०)

इत्युपक्रमपूर्वकं[2] श्लोकान्तरं भविष्यति। प्रयोजनं च प्रत्यभिज्ञोपायज्ञानम्, तस्य प्रयोजनम् प्रत्यभिज्ञानम्, तस्यापि प्रयोजनं समस्तसंपल्लक्षणपारमैश्व-

---

"येनैव मुह्यति जड प्राज्ञस्तरति तेनैव ससारात्"

इति। एतेन श्लोके तच्छब्देन समस्तसपदिति भागस्यैव परामर्श न महेश्वरस्येति दर्शितम्। आचार्येण कीदृशेन ? शास्त्रान्ते-प्रत्यभिज्ञान्ते, **"मार्गो नव"** इत्यनेनार्याभागेन। **निरूपयिष्यमाणम् पतिदुर्घटकारित्वलक्षणम्**-नवो-पायीभूतनीलसुखादिमोक्षहेतुकथनरूपदुर्घटवस्तुसपादनरूपम्, स्वकीयमैश्वर्यम्, **सूचयता**-जन प्रति लौकिकोपायस्याभिधेयत्वदर्शनेन सूचनाविषयता नयता, कथम् ? इति। इति किमिति ? मया कर्त्रा **स एव**— उत्कर्षं, **इह**-अस्मिन् शास्त्रे, **लोकोत्तरमार्ग प्रति**-मोक्ष प्रति, **उपायो निरूपितः**। स एव क इत्य-पेक्षायामाह "**समस्त**" इत्यादि "**स एव**" इत्यन्तम्। "**हेतुः**" इत्यन्तम् पूर्ववदेव योजना। **"समस्त"** इत्यस्य भागस्य काकाक्षिवदुभयत्र करणत्वेन योजनम्, अन्यथा सबन्धायोग्यतापातात्। "**स एव**" इति। **अत**-यत उपायोऽभिधेयत्वेन दर्शित तत कारणात्, **उपक्रमपूर्वकम्**-"**तथा हि**" शब्दोच्चारपूर्वकम्। **श्लोकान्तरम्**-"प्रत्यभिज्ञोदयत्येते" इत्यन्तोपलक्षितश्लोकादन्य श्लोक। तत्रैव लोकोपायाभिधानोत्तरम इति भाव। **प्रत्यभिज्ञानम्**-जनविषये परमेश्वरस्य नील-सुखाद्युपायस्य च प्रत्यभिज्ञासपादनम्। **"समस्तसंपत्"** इत्यस्य नीलसुखादि-रूपमर्थं कृत्वा प्रथमप्रयोजनत्व परमेश्वराद्वयप्रथनरूपमर्थं कृत्वा द्वितीयप्रयोजनत्वम्[3]।

---

1 प्रदर्शित -K. S S
2 उपक्रमपूर्वम्-K. S S
3 तृतीयप्रयोजनत्वम्-C.

यैकरूपप्रथनम्, ततः परं नास्त्येव, तस्य सर्वपर्यन्तफलत्वादंशांशिकयापि । यदुक्तं मयैव स्तोत्रे :—

'फलं क्रियाणामथवा विधीनां पर्यन्ततस्त्वन्मयतैव देव ।
फलेप्सवो ये पुनरत्र तेषां मूढा स्थितिः स्यादनवस्थयैव ॥'

इति । एतद् वक्ष्यतिः—

'तदत्र निदधत्पदम्' (४ अ० ३ आ० १६ श्लो०)

इति पादद्वयेन । 'जनस्य' इत्यनेन अधिकारी दर्शितः । यत् निगमयिष्यतिः—

'अनिशमाविशन्' (४ अ० ३ आ० १६ श्लो०)

इति । 'कथंचित्' इत्यनेन गुरुपर्वक्रमः । वक्ष्यतिः—

'सद्गुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा ।'

(४ अ० ३ आ० १६ श्लो०)

इति । एवं प्रत्यभिज्ञातव्यसमस्तवस्तुसंग्रहणेन इदं वाक्यमुद्देशरूपं प्रतिज्ञापिण्डात्मकं च, मध्यग्रन्थस्तु हेत्वादिनिरूपकः,

---

एतदेव च परमप्रयोजनमिति दर्शयितुमाह "तत परम्" इति । अंशांशिकयापि, लेशाल्लेशेनापीत्यर्थः । अत्र स्वकीयं पद्यमुदाहरति "यदुक्तम्" इति । पर्यन्ततः, आपातेऽन्यफलत्वेऽपि पर्यन्ते चित्तशोधनादिद्वारेण त्वन्मयतैव फलमित्यर्थः । अत्र-अस्यां त्वन्मयतायाम् । मूढा-लक्षणया मूढत्वद्योतिका, अथवा मूढा इति बहुवचनान्तम्, तथा च ये मूढा इति सम्बन्धः, तथा च "खर्परेशरि" इति विसर्गलोपः । सूत्रकारोऽप्येतद्वक्ष्यत्येवेत्याह "एतत्" इति । केन वक्ष्यतीत्यत आह "तदत्र" इति । गुरुपर्वक्रम अस्मादनेन प्राप्तमिति गुरुपरम्परासम्प्रदायरूप सबन्ध । उपसंहारं करोति 'एवम्' इति । प्रत्यभिज्ञातव्यम्—अस्मिन् शास्त्रे प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेनाभिधेयम् । इदम् व्याख्यानम्, वाक्यम् आद्यश्लोकरूपम् । उद्देशरूपम्, नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनात् । आदिशब्देनोदाहरणोपनययोर्ग्रहणम् । पञ्चावयवात्मकम्—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चाङ्गस्वरूपम् । एतेनास्य शास्त्रस्य परार्थानु-

---

1. प्रतिज्ञातव्यसमस्तवस्तुसंग्रहणेन K. S. S

'इति प्रकटितो मया' (४ अ० ३ आ० १६ श्लो०)

इति च अन्त्यश्लोको निगमनग्रन्थः–इत्येवं पञ्चावयवात्मकमिदं शास्त्रं परव्युत्पत्तिफलम् । नैयायिकक्रमत्यैव मायापदे पारमार्थिकत्वम्–इति ग्रन्थकाराभिप्रायः

'क्रियासंबन्धसामान्य' (२ अ० २ आ० १ श्लो०)

इत्यादिषु उद्देशेषु प्रकटीभविष्यति–इति तावद् ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । सुजनश्च लौकिकेश्वरपरिचित ईश्वरविषये जनम् अनुजीविगुणसंपन्नं प्रकाशयति, जनविषये च अभिगामिकादिगुणगणसंपन्नम् ईश्वरं प्रकाशयति–इति इयानर्थः सामान्येन षष्ठीसमासेन दर्शित· 'तस्य प्रत्यभिज्ञा' इति ।

मानत्वं साधितम् । ननु किमिति भेदनिष्ठतार्किकवाद आश्रित इत्यपेक्षायामाह "नैयायिक" इति । मायापदे–मायाधीवनिर्भेदोपहततत्त्वनिर्णये, यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायानुसारेणेति भाव । ननु त्वया कथमेतत् ज्ञातमित्यत्राह "क्रियासंबन्ध" इति। उपसंहारं करोति "इति" इति। इति–अत, तावत, अत्र कस्यापि विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थ । ग्रन्थस्य–प्रत्यभिज्ञाशास्त्रस्याप्यवाऽऽदिश्लोकरूपस्य । तात्पर्यम्–व्यतिरिक्त लोकसिद्धमस्तु । सामान्यषष्ठीसमासद्योतनं कथयति "सुजनश्च" इति। सुजनशब्देन मध्ये विरोधापादनदुर्जनव्यवच्छेद । अनुजीविन–भृत्यस्य ये गुणा–सेवापरित्वादय, तैः संपन्नम्–परिपूरितम् । आभिगामिकादिगुणा–समीपगमनयोग्यत्वादिरूपा गुणा, तैः संपन्नम् । आदिशब्देन दानाद्यादिगुणग्रहणम् । [illegible]समेव विग्रहद्वारेण दर्शयति "तस्य प्रत्यभिज्ञा" इति । तस्य–जनस्येश्वरविषये प्रत्यभिज्ञा तस्येश्वरस्य च जनविषये प्रत्यभिज्ञा इति विग्रहार्थ । ननु समस्ते प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे श्रुत्वा जनस्य धन्यत्वं स्यात्, अथवा प्रथमश्लोकश्रवणमात्रे एवेत्यत्र आह "एतम्" इति । एतस्य–आदिश्लोकस्य,

1. उपनमन्–K. S S.

एतच्छ्लोकाकर्णनसमये च शिष्याणाम् एतदर्थसंक्रमणक्रमेण परमेश्वर-तादात्म्यमेव उपजायते तावत् । तथा हि–'जनस्य' इत्याकर्णनात् वयं ते जननमरणपीडिता अपर्युदस्तवृत्तयश्च, अस्माकमयम् उपकारम् इच्छन्, महेश्वरस्य दास्यम् आसाद्य, समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञाम् उपपा-दयति; ततश्च तत्प्रत्यभिज्ञामेवंभूतां वयं प्राप्ता एव, इतीत्यमेव[1] हि अधिकारिणि शास्त्रार्थस्य बिम्बप्रतिबिम्बवत् संक्रान्तिः लोड्लिङादीनां विषयीभवति[3] प्रथमपुरुषार्थे[4] उत्तमपुरुषार्थे पर्यवस्यति, न तु तादृश्येन;

यो ऽर्थं तस्य सङ्क्रमणम्–सिद्धत्वनान्तःस्फुरणम्, तस्य यः क्रमः तेन । "शिष्याणाम्" इत्यधिकारिग्रहणम् । अन्यथा कामनारहितानां शिष्याणामपि तदापत्तेः, फलकामनाविष्टा एव हि फलोपायश्रवणकाले एव तल्लाभभाज इव तिष्ठन्ति नान्ये । "तावत्" इति, कस्याप्यत्र विप्रतिपत्तिर्नास्ती त्यर्थः । ननु कथमेतदित्यत्राह "तथा हि" इति । तथा हि–तया दृश्यताम् अधिकारिणि–फलकामनाविष्टे पुरुषविशेषे । जनस्येत्याकर्णनात्–मनोगतजननमरणपीडाद्योतकजनस्येतिशब्दश्रवणेन, इतीत्थम्–इत्यनेन प्रका रेण । शास्त्रार्थस्य–वक्ष्यमाणस्य शास्त्राभिधेयस्य । बिम्बप्रतिबिम्बवत्–बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन । सङ्क्रान्ति–मनसि स्फूर्तिः स्यात् । कस्मिन् सति ? लोड्लिङादीनां विषयीभवति–वाच्यतां गते । प्रथमपुरुषार्थे–नाम्नि । उत्तमपुरुषार्थे–अस्मदि । पर्यवस्यति–विश्राम्यति सति, प्रथमपुपपादयति,

1 ततश्च प्रत्यभिज्ञाम्–K. S. S

2 एव इति । इत्यम्–K S S

3 'इति' after "विषयीभवति", as found in K.S S , was probably not a part of Bhaskara's text of the Vimarsini as he does not explain it and as he is likely to have done so considering that it must have the meaning of 'because'

4. प्रथमपुरुषार्थं –K. S. S.

अधिकार्यनधिकारिणोः प्रतिपत्तौ विशेषाभावप्रसङ्गात्। आरोग्यकामाः शिवां सेवन्तां[1] सेवध्वम्-इति वा वाक्यार्थस्य सेवामहे-इत्येवंरूपेण अधिकारिणि द्वितीया[2] कक्ष्या संक्रान्तौ, तृतीयकक्ष्यामेव[3] भाविकोटिपतितामपि पुरुषार्थ-

---

पर प्राप्ता इत्येवमित्यर्थः। आदिशब्देन लटो ग्रहणम्। परमार्थत उपपादयामीति श्लोके स्थितत्वेन शिष्यबुद्धौ स्फुरितस्य लट प्रथमपुरुषस्य तत्रास्थितत्वात् चिन्त्यप्रयोग। "प्रथमपुरुषार्थे" इति मध्यमपुरुषस्याप्युपलक्षणम्, तस्यापि क्वचित्प्रयोगे उत्तमपुरुषार्थे पर्यवसानात् यथात्रैव लक्ष्यमाणे उदाहरणे, "सेवध्वम् सेवामहे" इति। इति-इत्थम्, वयम्? ते वयं जननमरणमोहिताः-अत एवापर्युदस्ता-पर्युदासविषयता न नीता वृत्तिर्यया तादृशाश्च, अधिकारित्वेन गृहीता इति यावत्, भवाम। अस्माकमप्यमु-आचार्यं, उपकारमिच्छन् महेश्वरस्य दास्यमासाद्य समस्तसम्पत्समवाप्ते हेतुम्-कारणभूताम्। तत्प्रत्यभिज्ञाम्-ईश्वरप्रत्यभिज्ञाम्। उपपादयामि-सपादयति, ततश्च-तस्मात्कारणाच्च, वयपर्यभूताम्-समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुभूताम्, तत्प्रत्यभिज्ञा प्राप्ता एव, उपायलाभस्यैवाधिकारिविषये उपेयलाभरूपत्वात्। "न तु ताटस्थ्येन" इति। तु-व्यतिरेके। अधिकारिणि ताटस्थ्येन नायमुपपादयति। "किमस्माकं तेन" इति तटस्थभावेन भ्रान्तिर्न भवति। अत्र हेतुमाह "अधिकारि" इति। अत्र दृष्टफलस्य हि आयुर्वेदस्य वाक्य दृष्टान्तत्वेन कथयति "आरोग्यकामाः" इति। आरोग्यकामनायुक्ताः, शिवाम्-हरीतकीम् "सेवन्ताम्" इति लोट् प्रथमपुरुषप्रयोगयुक्तस्य, "सेवध्वमिति वा" मध्यमपुरुषप्रयोगयुक्तस्य, वाक्यार्थस्य-परममुद्वाक्यस्य, सेवामहे इत्येवंरूपेण-उत्तमपुरुषे पर्यवसानरूपेण, संक्रान्तौ द्वितीया कक्ष्या भवति। वाक्यप्रयोगस्यैव प्रथमकक्ष्यत्वात्। पुनः? अधिकारिणि-आरोग्यकामनाविष्टे पुरुषविशेषे। कीदृशे ?

---

1. सेवध्वम्-K S S
2. द्वितीयकक्ष्यासंक्रान्तौ-K S S.
3 तृतीयकक्ष्यामेव-K. S. S.

संपत्तिम् अकालकलितस्वरूपानुप्रवेशेन स्वात्मीकृताम् अभिमन्यमाने, तत एव वितर्तसंवित्सुन्दरपरामर्शे पूर्णताभिमानप्रतिलम्भात्, अन्यस्य तु अनेवंरूपत्वेनैव अनधिकारिता[1] तादृश्यप्राप्या—इति । तदास्ताम् अवान्तरमेतत् प्रतिगर्हणं च—इति स्थितमेतत् । एतेन श्लोकेन ईश्वरसांमुख्यं विनेयानां प्रयोजनादिप्रतिपादनं च क्रियते—इति ।[2]

तृतीयकक्ष्यामेव तत्सेवनरूपा तृतीयकक्ष्यामेव, मायिकोटिपतिताम्—चतुर्थकक्ष्याया भाविनीम्, पुरुषार्थसम्पत्तिम्—आरोग्यसंपत्तिम्, स्वात्मीकृताम्—प्राप्ताम्, अभिमन्यमाने—वस्तुसौन्दर्यबलेन अभिमानविषयता नयति । केन ? अकालकलितम्—कालास्पृष्टम्, यत्स्वरूपम्—चिन्मात्राख्य निज स्वरूपम्, तस्यानुप्रवेशेन—स्वभावबलसिद्धेनावेशेन । पुन. कीदृशे ? पूर्णताभिमानस्य य. प्रतिलम्भ —प्राप्ति , तत., वितता—व्याप्तिं गता संविद् यस्य तादृशश्चासौ सुन्दरश्च परामर्शो यस्य तादृशे । अतिकामनाविष्टो हि काम्योपायप्राप्तिसमय एव तृप्तो दृश्यते इति न कोपि विरोध । ननु य एव न सपद्यते तस्य का वार्तेत्यत्राह "अन्यस्य" इति । अनधिकारिता—अधिकारिताया अभाव., आस्ताम्, अलमित्यर्थ । सिद्धमर्थं सगृह्य कथयति "स्थितम्" इति । स्थितम्, सिद्धमित्यर्थ । विनेयानाम्—शिष्याणाम्, "इति" शब्द समाप्तौ आद्यश्लोकसमाप्ति सूचयति ।

अहमामर्शमात्रेण जगतो य स्वसूत्रणाम् ।
करोत्युपोद्घातमयी हृदये त स्तुम शिवम् ॥

एव शास्त्रसमाप्तिप्रयोजन मगल सपाद्य प्रथम श्लोके ज्ञानाधिकाराख्यप्रथमविमर्श प्रथमाह्निकव्याख्यानिर्विघ्नसमाप्तये स्वेष्टदेवताभूत श्रीशिव स्तौति आह्निकतात्पर्यं च सूचयति "अनन्त" इति ।

1. अधिकारिता—K. S. S

2. Bhāskara considers the first verse to be a maṅgalaśloka and does not give it a number at all. The numbering, in his case, begins with the next śloka "कर्तरि ज्ञातरि". The K. S. S. edition, however, counts from the maṅgalaśloka itself.

अनन्तभावसंभारभासने स्पन्दनं परम्।
उपोद्घातायते यस्य तं स्तुमः सर्वदा शिवम्॥

ननु ईश्वरस्य सिद्धिरेव कर्तव्या। कथं सिद्धिः? न तावत् उत्पत्तिः, नित्यत्वात्। नापि ईश्वरसिद्धिकारादयस्तस्योत्पत्तिं विदधते। ज्ञप्ति[1] सिद्धिरिति चेत्, अनवच्छिन्नप्रकाशस्य प्रमाणव्यापारोपाधेयप्रकाशात्मकसिद्ध्यनुपयोग एव। ननु अनवच्छिन्नस्तदीयः प्रकाश-इति कथमेतत्; नील-सुखादिप्रकाशो हि तत्प्रकाशः कुतः? तदप्रकाशोऽपि सुप्तमूर्छादौ नितराम्[2], स्वप्रकाशोऽपि वा ईश्वरे प्रमातॄणां किं वृत्तं येन तेषां प्रमाणव्यापारानुपयोग इत्याशङ्क्याह:—

अन टीका—

वय तं शिवम्-प्रकाशस्वभाव सर्वानन्दकारिणम् परमात्मानम्। स्तुम—सर्वोत्कृष्टतया भावयाम। त कम्? अनन्त—अपरिच्छिन्न, यो भावसम्भार—स्वात्मनिमग्न पदार्थसमूह तस्य भासने-अहमिति स्वान्तःप्रदेशात् इदमिति बहिरवभासने। यस्य पर स्पन्दनम्-स्वरूपात् किंचिच्चलनरूप अहमिति सामान्यस्पन्द। उपोद्घातायते—

"चिन्ता प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घात प्रचक्षते"

इति। तथा उप-समीपे तदादावेव हन्यते-रचयते दौवारे इव राजनामात्र शास्त्राभिधेयम् इति उपोद्घात, स इवाचरति, भाविन पदार्थसमूहस्य सामान्यस्पन्दे एव प्रथम स्थितत्वात्, अन्यथा निर्गमासम्भवप्रसंगात्। अनेन चोपोद्घातात्ह्निकमिदमिति सूचितम्, उपोद्घातत्व चास्य वक्ष्यमाणसव-शास्त्रार्थद्योतकत्वेन ज्ञेयम्।

एव मगल सपाद्य प्रथमश्लोकोऽन्यासार्थमवतरणिका करोति "ननु" इति।

1. घटसुखादिप्रकाशे–K. S S
2. नितराम्–K S S

कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे।
अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः॥१॥

अत्र टीका—

"ननु" इति पूर्वपक्षवादिप्रश्ने। कर्तव्या—अवश्यकरणीया। अन्यथा तद्विपक्षत्वेन प्रतिज्ञाताया प्रत्यभिज्ञाया उपपादनासम्भवादिति भाव। अत्र वादी, विकल्प करोति "केयम्" इति। किंशब्द प्रश्नाक्षेपवाची। उत्पत्तिरूपासिद्धि नाशयितुमाह "न तावत्" इति। ननु तर्हि कथ वादिन तदुत्पत्ति कथयन्तीत्यत्राह "नापि" इति। पुन शिष्यप्रश्नमाशङ्कते "ज्ञप्ति" इति। अत्राप्युत्तरमाह "अनवच्छिन्न" इति। अनवच्छिन्नप्रकाशस्य स्वप्रकाशत्वेन सततमवभासमानस्य, नित्यप्रकाशरूपस्य च, अर्थादीश्वरस्य। प्रमाणव्यापारोपाधेय—प्रमाणव्यापारमाध्यस्थेन तदवच्छेद्यो य प्रकाश—ज्ञप्ति, तदात्मिका या सिद्धि तस्या अनुपयोग एव भवति। न हि सूर्यस्य प्रकाशे दीपापेक्षा युक्तेति भाव। तदुक्तम्—

उपायजाल न शिव प्रकाशयेत्

घटेन किं भाति सहस्रदीधिति।

विचारयन्नित्यमुदारदर्शन

स्वयंप्रकाश शिवमात्मवित्खलु॥

इति। तथा—

अपरोक्षे भवत्तत्त्वे सर्वत प्रकट स्थिते।

"यैरुपाया प्रतन्यन्ते नूनं त्वां न विदन्ति ते"

इति। अत्र पूर्वपक्षवादी "ननु" इति आक्षेप करोति। अनवच्छिन्न इति कथ मतत्, तदीयप्रकाशस्यानवच्छिन्नप्रकाशत्व न युज्यते इत्यर्थ। एतदेव समर्थयितुमाह "नील" इति। कुत, न भवतीत्यर्थ। न हि नीलज्ञानमेवेश्वरज्ञानमिति भाव नहि नीलायप्रकाशे तत्प्रकाशोऽस्तीत्यत्राह "तत्" इति। नितरा कुत इति योजन अनियमन नास्तीत्यर्थ। अनवच्छिन्नप्रकाशत्वमभ्युपगम्यापि प्रमाणव्यापारानुपयोगित्याह "स्वप्रकाश" इति। प्रमातृणाम्—ईश्वरप्रमातृणाम्, किं धृत्तम् गम्यम। स्वप्रकाशेऽपि अनवच्छिन्नप्रकाशसाधकस्वप्रकाशत्वयुक्तेत्यर्थ। तत्याऽऽङ्क्य—प्रश्नानरूपिका शङ्का कृत्वा। आह, कथयतीत्यर्थ

इह क ईश्वरं कीदृशं कीदृशेन प्रमाणेन अस्ति इति ज्ञानलक्षणां सिद्धिम्, नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा निषेधं कुर्यात्? प्रमाता इति चेत्, स एव कः? देहादिर्जडः उत तदन्यो वा कश्चित् आत्मादिशब्दवाच्यः? सोऽपि स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा? देहादिर्जडः इति चेत्, स एव स्वात्मनि अप्रसिद्धः परत्र कां सिद्धिं कुर्यात्? आत्मापि अस्वप्रकाशो जड एव तत्तुल्ययोगक्षेमः। स्वप्रकाशस्वभावः इति चेत्, कीदृशेन स्वेन रूपेण भाति? यदि परिनिष्ठितसविन्मात्ररूपेण, तदा सविदा भेदनम्, भेदितानां च अन्तरनु-

एवमवतरणिकां कृत्वा प्रथमं श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**कर्तरि**" इति।

अत्र टीका —

पद्य भग्या व्याख्यातुमारभते 'इह' इति। इह-ईश्वराधीनसिद्धिके जगति। कः-तदन्तर्गत को भाव, कीदृशे-विगुणे ईश्वरे। सर्वत्रात्र किंशब्द प्रश्नाक्षेपपरः। शिष्योत्तर शङ्कते "प्रमाता" इति। प्रमाता-तार्किकादि। साङ्ख्यादीना लौकिकस्यात्रापेक्षाविषयत्वात्।[1] गुरुरत्र शिष्य प्रति प्रश्नयति "स एव" इति। किंशब्दस्यार्थं विभज्य दर्शयति "देहादि" इति। आदिशब्देन बुद्ध्यादेर्ग्रहणम्। तदन्य -देहादेरन्य चिन्मात्ररूप। आदिशब्देनान्येषा पर्यायाणा ग्रहणम्। शङ्कितस्य द्वितीयपक्षस्यापि द्वैविध्य शङ्कते 'सोऽपि' इति। सोऽपि-तदन्योऽपि। पक्षद्वयमध्यात् प्रथम पक्षमनुवदति "स एव" इति। स एव-देहादिरेव, अप्रसिद्ध -बुद्धिप्रमात्रधीनसिद्धिकत्वेन सिद्धिरहित, परत्र-स्वव्यतिरिक्ते ईश्वरे। द्वितीयपक्षस्य प्रथमं प्रकार बहुवक्तव्यत्वेन तावदवस्थाप्य द्वितीय प्रकार प्रत्याह "आत्मा" इति। तत्र-देहादे, तुल्यौ योगक्षेमौ, अप्राप्तस्य लाभस्य लब्ध

1. आमानि-K S S
2. गाम्यादिषु लौकिकस्यात्रापेक्षाविषयत्वात्-C. As it stands, the sentence is not very clear, but becomes quite intelligible when it is amended as printed.

संधानेन प्रभेदनं न स्यात्; तेन स्वतन्त्रस्वप्रकाशात्मतया तावत् स भासते, तथाभासमानश्च कीदृशमीश्वरं साधयेत् निषेधेत् वा ? कर्तृज्ञातृस्वभावम् इति चेत्, ननु स प्रमातैव तथाभूतः इति कोऽन्यः सः ? ननु सर्वकर्तृत्व-सर्वज्ञत्वे प्रमातुर्न स्तः; न खलु सर्वशब्दार्थो ज्ञातृकर्तृत्वयोः स्वरूपं भिनत्ति,

योग, तद्रक्षणं क्षेमं, तौ यस्य सः, तत्तुल्य इति यावत्। द्वितीयपक्षस्य स्थापितं प्रथमं प्रकारमपि स्वाभीष्टत्वेन विभज्य वक्तुमारभते "स्वप्रकाश" इति। स्वशब्दार्थव्याकरणं प्रति शिष्यं प्रेरयति 'कीदृशेन' इति। भाति–स्व प्रति स्फुरति। कीदृशेनेत्याक्षिप्तपक्षद्वयमध्यादेकं दूषयति "यदि" इति। परिनि-ष्ठितम्–शान्तत्वेन स्वरूपमात्रे स्थितं यत्संविन्मात्रं तदेव रूपं तेन। अत्र प्रति-समाधानं करोति "तदा" इति। भेदनम्–विषयग्रहणकाले विभागं कृत्वा-न्योऽन्यतः संदेन भासनम्, प्रभेदनम्–स्मृतिसमये एकीकरणम्। अन्यथा स्मृत्यसंभवप्रसङ्गात्। स्मर्ता हि स्मृतिकाले नीलादिविषयं पूर्वापरं ज्ञानद्वय-मेकविषयनाकरणेनैकीकरोत्येव। तदेव स्मरणमुच्यते। एतेन वेदान्तमतनि-रासः कृतः। ते एव हि शान्तस्य परिनिष्ठितस्य ज्ञानमात्रस्यात्मत्वं कथयन्ति। शान्तत्वं च भेदनाभेदने असमर्थोपहते एव। यत्तु तेऽपि विषयोपरागं नेच्छन्ति तेन विज्ञानवादात् स्वस्य निष्कृतिमेव कुर्वन्ति न तूत्तमपदमाश्रयन्तीत्यलम् महात्मसु चोदनाभिः। द्वितीयं तु स्वाभीष्टमाधकत्वेनाश्रयति "तेन" इति। तेन-यत पूर्वोक्तं न युज्यते तत इत्यर्थः। स्वतन्त्र–संविदा भेदनाभेदनयोः समर्थः। स–आत्मा, तथाभासमानश्च–स्वतन्त्रप्रकाशभावेन स्फुरंश्च। कीदृशमित्याक्षिप्त-पक्षद्वयमध्ये कर्तृत्वादिरहितस्येश्वरत्वमत्यन्तमयोग्यं ज्ञात्वा शिष्यार्थं द्वितीयमा-श्रित्येष्टापत्तिं साधयति "कर्तृ" इति। "ननु" इति प्रतिवचने। तथाभूतः–कर्तृज्ञातृस्वभावः, इति–अतः कारणात्। सः ईश्वरः। पुरःस्थितस्यात्मन एवेश्वरत्वे विमर्शमन्यमीश्वरं साधयाम इति भावः। अत्र शिष्यप्रश्नं दर्शयते "ननु" इति। तथा च प्रमातुरीश्वरत्वं न युक्तमिति प्रष्टुरभिप्रायः। अत्रोत्तरमाह "न खलु" इति।

1. शान्तत्वे च भेदने–C

भेददर्शनेऽपि ईश्वरज्ञानचिकीर्षायत्नादेर्नित्यस्य विषयेष्व प्रकारणभूतेन मनाधेयातिशयत्वात्। प्रकाशमानतानयनमेव विषयत्वम् इति चेत्, अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुचितम्—इति वक्ष्यामः। प्रकाशमानस्वभावत्वे विषयेऽपि सर्वात्मना प्रकाश एव निमग्न इति प्रकाशः प्रकाशते—इत्येतावन्मात्रपरमार्थत्वे कः सर्वज्ञासर्वज्ञविभागः ?, प्रमाणमपि एवं सिद्धत्वा-

---

न हि कणभावचयभावयोरन्ते स्वरूपभेद इत्युत्तरवाक्याभिप्राय। नैयायिकदर्शनसिद्ध वस्तु हेतुत्वेनाश्रयति "भेद" इति। प्रकारणभूतेन—आलम्बनकारकतया कारणभावमगतेन। मनाधेयातिशयत्वात्—आधातुमशक्यातिशयत्वात्, अन्यथा नित्यत्वासम्भवादिति भाव। अत्र भेददर्शनमसहमानस्य शिष्यस्य चोद्यखण्डनम् "प्रकाश" इति। तथा चालम्बनकारकरूपविषयप्रतिपादनपरस्य भेददर्शनस्य हेतुत्वेनाश्रयणमयुक्तमिति भाव। स्वयमेवाङ्गीकृतसिद्धान्तस्य शिष्यस्य शङ्कित चोद्यमेव स्वाभीष्टसाधकत्वेनाश्रयति "अप्रकाशमान" इति। तथात्वम्—प्रकाशमानताया नयनम्। न हि प्रयत्नशतैरपि अग्निरनग्निना नेतु शक्यते इति भाव। अवशिष्ट प्रकाशमानतास्वभावत्वमाश्रित्य स्वाभीष्टं साधयति "प्रकाशमान" इति। प्रकाश एव निमग्न – ब्रुडित, ततो भेदेनाभासनात्। अग्निकण इवाग्निचये इति भाव। ननु निमज्जतु तत किमित्यत आह "इति" इति। इति—अत कारणात्। प्रकाश—विषयरूप प्रकाशात्मना प्रकाशते—स्वात्मना साक्षाद् भवति। एतावन्मात्रपरमार्थत्वे सति क सर्वज्ञासर्वज्ञविभाग, अयं जीव असर्वज्ञ अयमीश्वर सर्वज्ञ इति विभागो न भवति। परमार्थेन सर्वत्रैकरसप्रकाशत्वादिति भाव। तदुक्तम् –

"नील पीत सुखमिति प्रकाश केवल शिव।
अमुष्मिन् परमाद्वैतप्रकाशात्मनि कोऽपर ॥"

इति। न चाशिष्यस्य "सिद्धेन प्रमाणेन" इत्यस्य का वाक्यस्य शङ्कामपाह "प्रमाणम्" इति। एवम्, प्रमातृवदित्यर्थ। सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्याम्—अत्र वाक्-

सिद्धत्वाभ्यां पर्यनुयोज्यम्; एवं सिद्धिरपि। तस्मात् विषयाभिमतं वस्तु शरीरतया गृहीत्वा तावत् निर्भासमान आत्मैव प्रकाशते विच्छेदशून्यः, सुषुप्तमपि प्रति प्रकाशत एव, अन्यथा स्मृत्ययोगात्; प्रकाशस्य च नित्यत्वात् विच्छेदहेतोरभावेन, अन्यप्रमात्रपेक्षया च प्रकाशमानत्वात्, स्वपर-

इत्यादिनाभ्याम्, पर्यनुयोज्यम्—पर्यनुयोगविषयीकार्यम्। तथा चास्यापि प्रमातृप्रकाशरूपत्वे ईश्वरत्वमेवायातीति भाव। ननु पक्षे गृहीताया भेदेन स्फुरणशीलाया सिद्धे किं कुर्म इत्यत आह "एवम्" इति। सिद्धिरपि, प्रमात्रादिवत्प्रकाशरूपैवेति भाव। "अपि" शब्द उक्तसमुच्चयार्थे। तेनेहोक्तस्य निषेधस्य ग्रहणम्, तस्यापि प्रकाशरूपतानपायात्। विदधानस्य तु साक्षात्क्रियत्वेन कर्तृनिष्ठतायोगेन प्रकाशस्वभावमहेश्वररूपत्वमयत्नसिद्ध ज्ञात्वा ग्रहण न कृतम्। "**विदधीत**" इति विपूर्वस्य धाञ्‌ लिङि रूपम्। फलितमाह "**तस्मात्**" इति। **विषयाभिमतम्**—विषयभावेन लौकिकैरभिमानेन गृहीतम्। **वस्तु**—नीलादिरूप बाह्याभ्यन्तर वस्तु। **शरीरतया**—स्वरूपत्वेन। एतेन नीलसुखादिप्रकाशोऽपि आत्मप्रकाश फलितत्वेनोक्त। नन्वेव भवतु, सुषुप्तिमूर्छादौ स्फुट स्थितस्य तत्प्रकाशस्य किं कुर्म इत्याह "**सुषुप्तमपि**" इति। **सुषुप्तमपि प्रति**, सुषुप्तविषयेऽपीत्यर्थ। अत्र हेतुत्रयमाह "**अन्यथा**" इति। **अन्यथा**—आत्मप्रकाशाभावे। तत उत्थितस्येति शेष। सुषुप्तेरुत्थितो हि न किंचिदवेदिषमिति तामवस्था स्मरत्येव, स्मरण च गृहीते एव सभवति। ग्रहण चात्मान विना न सम्भवति। तस्य च स्वप्रकाशत्वमेवेति। सुषुप्तिस्मृतिमभीकुर्वतं आत्मप्रकाशनमप्यङ्गीकार्यमेव। न च मास्तु स्मृतिरिति वाच्यम्, स्वानुभवस्यापह्नवायोगात्। तदपह्नववादिभ्यस्तु नम एवेत्यलम्। द्वितीय हेतुमाह "**प्रकाशस्य**" इति। "**च**" समुच्चये, **विच्छेदहेतोः**—देशकालादिविच्छेदकारणस्य, न हि प्रकाशसिद्ध देशकालादि त विच्छिन्नीकर्तुं शक्नम्। तृतीयमप्याह "**अन्य**" इति। न हि अन्यसुषुप्तावन्य सुप्तो भवति। तथा च तत्रात्मन प्रकाश स्फुट एवेति भाव। नन्वन्यप्रमातृष प्रकाशोनेतरस्य क्रियायामित्यपेक्षायामाह "**स्वपर**" इति। तत्स्वरूपस्य—वेन प्रकाशेनोत्पादितस्य। तदुक्तम्—

प्रमातृविभागस्य तत्सृष्टस्य मायीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। स चायं स्वतन्त्रः। स्वातन्त्र्यं च अस्य अभेदे भेदनम्, भेदिते च अन्तरनुसंधानेन अभेदनम्–इति बहुप्रकारं वक्ष्यामः। एतदेव अस्य पारमेश्वर्यं मुख्यमानन्दमयं रूपम्—इति पूर्वमुपात्तं 'कर्तरि' इति। तदेव तु[1] स्वातन्त्र्यं विभज्य वक्तुं 'ज्ञातरि' इति पश्चान्निर्दिष्टम्। ज्ञानपल्लव-

"परव्यवस्यापि परे यावन्नात्मोकृत पर।
तावन्न शक्यते कर्तुं यतो वुद्ध पर पर॥"

इति। न च तत्सृष्टस्तस्यैव विच्छेदं कर्तुं शक्त किमुत मायीय इति भाव। भागेन प्रकाशमानेऽपि मेघान्निर्गते आकाशे लौकिकोऽप्याकाश प्रकाशते इति व्यवहरत्येव। नन्वय प्रमाता प्रकाशता नाम पुन स कीदृशोऽस्तीति न विद्म एवेत्यपेक्षायामाह "स चायम्" इति। ननु तस्य स्वातन्त्र्यं किंरूपमस्तीत्यत्राह "स्वातन्त्र्यं च" इति। अभेदे–परमार्थत नीलादिसंविदा सुखादिसंविदा च संविदेकत्वेऽपि, भेदनम्–भिन्नविषयतोपाधिना भेदेन भासनम्। भेदिते च–भेदेन भासिते संविज्ञाते च, अभेदनम्–स्मृतिसमये अलौकिके मोक्षसमये चैकविषयत्वेन भासनम्, स्वात्मनि विश्रान्तिदानेन लयीकरणं चेति यावत्। नानाविधा संविदो हि अन्तरार्थतोऽपि तत्त्वादुत्थाय तत्रैव लयीभवन्ति। वक्ष्यामः, इहैवाग्रे इति शेषः। ननु तत्स्वातन्त्र्यमत्र केन पदेनोक्तमित्यत्राह 'तदेव' इति। आचार्येण तदेव स्वातन्त्र्यमेव, वक्तुमिति शेष। वक्तुम्–"स्वतंत्र कर्ता" इति सूत्रावष्टम्भेन कथयितुम्, "कर्तरि" इति–एतत्पदम्, उपात्तम्, कदा? प्रथमम्, कुत? 'इति', इति कुत? एतदेवास्य–आत्मन, पारमेश्वर्यम्–माहेश्वर्यरूपम्। मुख्यम्–प्रधानम्, आनन्दमयम्–तत्कार्यविश्वोद्भावनाऽन्यथानुपपत्त्याऽऽनन्दनिर्भरितम्, रूपम्–स्वरूप भवतीति। मुख्यस्यैव हि प्रथममुपादान युक्तमिति भाव। नन्वेनेनैव सर्वं गतमिति किमर्थमुक्त 'ज्ञातरि' इतीत्यपेक्षायामाह "तदेव तु" इति। तद–एवेत्यनेन द्योतितम्। अत्र हेतुमाह "ज्ञान" इति। ज्ञानपल्लवस्वभावा-

1. तदव–K. S. S.

स्वभावैव हि क्रिया—इति वक्ष्यते। तेन सर्वक्रियास्वतन्त्रे सर्वशक्तिके—इति यावद् उक्तं भवेत् तावदेव 'कर्तरि ज्ञातरि' इति। इयमेव च संवित्स्वभावता। संविदिति तु उच्यमाना विकल्प्यत्वेन प्रमेयतां स्पृशन्ती सृष्टत्वात् न परमार्थसंवित्—इति वक्ष्यामः। कर्ता ज्ञाता च महेश्वर—इत्यभिधानेऽपि स एव प्रकार आपतेत्, इति यथा यथा प्रमेयभूमिकापादनान्यकारकलङ्कपरिहारः शक्यः तथा तथा यावद्गति यतितव्यम्, इति भूतविभक्त्या निर्देशः कृतः। उपदेशावसरे हि सर्वात्मना तावत् सा प्रमेयता अस्य परिहर्तुम् अशक्या। 'स्वात्मनि' इति,

---

ज्ञानपूर्वाभावस्था, बीजापेक्षया तत्पुष्टीभावस्थस्य तादृग्बीजसहकोत्पादकस्य द्रुमस्य स्फुटैव मुख्यतेति न कोऽपि विरोधः। फलितमाह "तेन" इति। तेन—तस्मात्, 'इति', इत्यनेनेत्यर्थः। यावत्—यावत्परिमाणो गुणगणः। सप्तमीप्रयोगानामभिप्रायं वक्तुमाह "इयमेव च" इति। इयम्—स्वातन्त्र्यरूपा। विकल्प्यत्वेन—शब्दसंयोजनेन विकल्पविषयत्वेन, प्रमेयताम्—शब्दप्रमाविषयताम्। स्पृशन्त्याः—प्रमेयतास्पर्शनागमनात् सृज्यमानत्वात्। ननु तर्हि कर्तृत्वज्ञातृत्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य विधिरेव किं न कृत, किमिति प्रमेयतापरिहारस्य सप्तम्युक्तस्यानुवादस्यैवाश्रयणं कृतमित्याशङ्कायामाह "कर्ता च" इति। इत्यभिधानेऽपि—एवं विधिभावेन कथनेऽपि। स एव प्रकारः—प्रमेयतापत्तिरूपः, न हि शब्दस्पृष्टं केनाप्युपायेन प्रमेयतामतिवर्तितुं शक्यम्। यदुक्तम्—

"दर्शनेन स्वसंवित्तौ नान्यस्य यदीष्यते।
तदा विश्वमिवाभाति शाब्दीं भूमिमुपागतम्॥"

इति। तर्हि किं कार्यमित्याह "यथा" इति। यथा यथा—येन येन प्रकारेण, प्रमेयभूमिका—प्रमेयतारूपा, यावद्गति—यावदुपायम्, यतितव्यम्—स्वयमेव यत्नः कार्यः। यद्यप्यान्तरतमसंस्पर्शेन न सम्भवति तथापि शिष्येषु नैर्विकल्प्यापादननिमित्तमेतदुक्तम्। भूतविभक्त्या—अनुदितबोधाभिव्यक्तवस्तुवाचिन्या क्तप्रत्ययरूपया

स्वस्मिन् अनपायिरूपे स्वभावे इत्यनेन वैशेषिकाद्यभिमतजडात्मवाद-निरासः। 'आदिसिद्धे' इति, अविच्छिन्नप्रकाशे इत्यर्थः। 'महेश्वरे' इति, एतदेव माहेश्वर्यं यद् अनवच्छिन्नप्रकाशत्वेन ज्ञातृकर्तृत्वधरारोहः। 'अजडात्मा' इति, यस्य तु वैशेषिकादेर्जड आत्मा स सिद्धिं करोतु ईश्वर-विषयाम्; अन्यस्तु सांख्यादिर्निषेधम्; सांख्योऽपि विषयावभासनरूपं ज्ञानं बुद्धिधर्ममिच्छन् आत्मानं वस्तुतो जडमेव वपैति; न च जडात्मा स्वात्म-न्यपि दुर्लभप्रकाशस्वातन्त्र्यलेशः किञ्चित् साधयितुं निषेद्धुं वा प्रभविष्णुः पाषाण इव; न च अजडात्मनोऽपि एतद् उचितम्, तथा हि—स स्वात्मनि सिद्धिमिदं कुर्यात्—यदि अस्य सोऽभिनवत्वेन भासमानः पूर्वं न भासते,

सप्तमीविभक्त्या। स एव हि वाक्यभेदानापादकत्वेन श्रेष्ठतरः। एकवाक्यत्व हि पद्ये पुष्टतावहमिति भाव.। **"स्वात्मनि"** इति पदं व्याचष्टे "स्वात्मनि" इति। वैशेषिकाद्यभिमत, तथाऽसन्नपि तैः स्वाभिमानेन कथित इति भाव। आदिशब्देन नैयायिकादेर्ग्रहणम्। **"आदिसिद्धे"** इत्यस्यार्थं वक्तुमाह "आदि" इति। एतच्च समनन्तरमेव साधितम्। **"महेश्वर"** पदं व्याचष्टे "महेश्वरे" इति। धारा—परा काष्ठा। **"अजडात्मा"** इति पदस्याभिप्राय वक्तुमाह "अजडात्मा" इति। तु—व्यतिरेके। अजड. आत्मा यस्य वैशेषिकादे स अजडात्मेति विग्रहोत्थेन द्योतितः। सांख्यः—अनीश्वरः। आदिशब्देन बौद्धादेर्ग्रह-णम्। सांख्यः पुरुषस्य चेतनत्वं वदति इति जडात्मवादित्वमेव तस्य न सम्भवति च तथा ईश्वरनिषेधस्य, चेतनत्वाङ्गीकारेणैव ईश्वराङ्गीकाराद् इत्याशङ्क्याह "सांख्योऽपि" इति। ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वाभ्युपगममात्रेणैव तस्य जडात्मवादित्वमाधा-तेन च तन्निष्ठ ईश्वराङ्गीकारोऽपि वाग्विलासतुल्य एवेति भाव। ननु ततोऽपि किमित्यत आह "न च" इति। तद्धर्मजडात्मैवात्र प्रवृत्ति करोतु इत्यत आह "न च" इति। कथं नोचितमित्यत आह "तथा हि" इति। सः—अजडात्मवादी, अस्य-अजडा सर्वादिः, सः—आत्मा। तर्हि न भासनमेवास्तीत्यत आह "न भासनम्"

न भासनं चेत् जडतैव। निषेधं च इत्थं विदध्यात्—यदि स न प्रकाशते तथा च जडः, न च जडस्य एतत् युक्तम् इत्युक्तम्, नापि अजडस्य; तस्मात् संवित्प्रकाश एव घटादिप्रकाशः, न त्वसौ स्वतन्त्रः कश्चित् वास्तवः; प्रकाश एव च आत्मा; तत् न तत्र कारकव्यापारवत् प्रमाण-व्यापारोऽपि नित्यत्ववत् स्वप्रकाशत्वस्यापि तत्र भावात् ॥ १ ॥

ननु कारकव्यापारः प्रमाणव्यापारश्च यदि ईश्वरे न संभवति, तर्हि प्रत्यभिज्ञापयामि—इति यो व्यापार उक्तः स कतमो व्यापारः—इत्याशङ्क्याह :—

इति। अत्रोत्तरमाह "जडतेव" इति। तर्हि तत्सतेप्यात्मनो जडतैवापतेदिति भाव। सिद्धिं प्रत्याय्य निषेधमपि प्रत्याचष्टे "निषेधं च" इति। ननु तेनापि किमित्यत्राह "तथा च" इति। तथा च, निषेधे कृतेपि सतीत्यर्थ। न हि आत्म-भानरहितस्याजडत्वमिति भाव। ननु ततोपि किमित्यत्राह "न च" इति। उक्तम्, समनन्तरमिति शेष। पूर्वं प्रत्याख्यातमपि अजडपक्षं व्यवहितमाशङ्क्य पुन परामृशति "नाप्यजडस्य" इति। नाप्यजडस्यैतद्युक्तमिति व्यवहितेन सम्बन्ध। उपसहार करोति "तस्मात्" इति। असौ—घटादिप्रकाश। स्वतन्त्र—प्रकाशव्यतिरेकेण सत्तायुक्त। फलितमाह "तत्र" इति। कारकव्यापाराभावस्य सर्वान् प्रति सिद्धत्वेन दृष्टान्तत्वम्। स्वप्रकाशत्वस्य भाव प्रमाणव्यापाराभावे हेतु ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका —

उक्त, "तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि" इत्येतेनेत्यर्थ। कतम, कस्य सम्बन्धीत्यर्थ.। एवमवतरणिका कृत्वा द्वितीयश्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "किन्तु" इति।

---

1. अनाभासनम्—K. S S.

2. प्रकाशव्यतिरेकेन सत्तायुक्त—C This sentence is a litt'e doubtful. We amend it as printed.

किंतु मोहवशादस्मिन्दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥ २ ॥

स ईश्वरस्वभाव आत्मा प्रकाशते तावत्, तत्र च अस्य स्वातन्त्र्यम् इति न केनचिद्वपुषा न प्रकाशते, तत्र अप्रकाशात्मनापि प्रकाशते प्रकाशात्मनापि, तत्रापि प्रकाशात्मनि सर्वथा प्रकाशात्मना प्रकाशो भागशो वा, भागशः प्रकाशने सर्वस्य व्यतिरेकेण अव्यतिरेकेण वा, कतिपयस्य व्यतिरेकेण अव्यतिरेकेण वा, उक्तप्रकारपूर्णतया वा; तदमी सप्त प्रकाराः। तत्र प्रथमः प्रकारो जडोल्लासः, अन्त्यः परमशिवात्मा, मध्यमा जीवा-

---

अत्र टीका –

सूत्रे **"किन्तु"** शब्द समनन्तरोक्तपक्षान्यपक्षद्योतनार्थं । **"मोह"** इत्यस्यार्थं विवृणोति "स" इति। स–कर्तृज्ञातृस्वभाव । "तावत्" इति। बालोपि नात्र विवदते इति भाव ।तत्र च–प्रकाशकर्तृत्वे च। इति, स्वातन्त्र्याद्धेतोरित्यर्थं । **न केनचिद्वपुषा,** सर्वभावेनेत्यर्थ । न प्रकाशते, अपि तु प्रकाशते इत्यर्थं । सर्वाणि ज्ञानानि तत्स्वरूपभूतान्येवेति भाव । सर्ववपुषा प्रकाश विभज्य कथयति "तत्र" इति। तत्र, तत्र सतीत्यर्थ । **अप्रकाशात्मना**–वेद्यभावेन। **प्रकाशात्मना**-वेदकभावेन। तत्र प्रकाशात्मना प्रकाशत्वेन द्वितीय । स एव भागश सर्वस्य व्यतिरेकेण तृतीय । अव्यतिरेकेण चतुर्थ । कतिपयस्य व्यतिरेकेण पञ्चम। अव्यतिरेकेण षष्ठ, स एव प्रकाशात्मना प्रकाश । उक्ता ये प्रकारा –षट्प्रकारा तै परिपूर्णतया सप्तम प्रकार । सप्तमप्रकारस्य तृतीयप्रकारत्वेऽपि सर्वप्रकाराग्रकत्वेन भागश प्रकाशायान्तरभेदचतुष्टयानन्तर कथन न विरोधावहम् । अन्यथा तूक्तप्रकारपरिपूर्णताकथनमयुक्त स्यात्। एव चाप्रकाशात्मना प्रकाश प्रकाशात्मना प्रकाश उक्तप्रकारपरिपूर्णतया प्रकाश इति भेदत्रयमेव फलति। प्रकाशात्मना प्रकाशस्य पञ्चधात्वेन प्रकारसप्तकसिद्धि। ननु भवन्त्वमी प्रकारा तत किमित्यत्राह 'तत्र" इति । तत्र, प्रकारसप्तकमध्ये इत्यर्थ । प्रथम –अप्रकाशात्मना प्रकाश ।

भासाः, सैव भगवतो माया विमोहिनी नाम शक्तिः, तद्वशात् प्रकाशात्मतया सततम् अवभासमानेऽपि आत्मनि भागेन अप्रकाशनवशाद् 'अनुपलक्षिते' सर्वथा हृदयंगमीभावमप्राप्ते अत एव पूर्णतावभासनसाध्याम् अर्थक्रियाम् अकुर्वति, तत्पूर्णतावभासनात्मकाभिमानविशेषसिद्धये 'प्रत्य-

---

भिज्ञोल्लास, वेद्यज् भणेत्यर्थं । तस्य स्वग्रहणेऽपि परापेक्षत्वादिति भाव । प्रत्यस्य'—उक्तप्रकारपरिपूर्णतया प्रकाशात्मना प्रकाश । **परमशिवात्मा**—सत्त्रिंशत्तत्त्वपरशिवरूप । अन्तःकृततत्त्वषट्त्रिंशकस्यैव तत्त्वस्य[1] परशिवत्वात् । **मध्यमाः**—सर्वात्मना प्रकाशादय पञ्च । तत्र प्रथमतृतीयस्य शिवता, शुद्धप्रकाशरूपत्वात् । जीवत्व चास्य महापूर्णत्वाभावमात्रकृतमेव ज्ञेयम्, न भेददर्शित्वकृतम्, अन्येषा तु भेदभेदाभेददर्शित्वकृतम् । एतच्चाग्रे प्रमातृनिर्णये स्वयमेव स्फुटीभविष्यति । भवत्वेव तत किमित्यत्राह **"सैव"** इति । **सैव** जीवाभासरूपैव । मायायाश्च शुद्धविद्यानन्तर स्थितत्वेऽपि शिवपद तावदुपर्यपि स्पर्श आगमेपूक्त एव । अन्यथा एकस्य परमशिवस्यैव परमार्थतोवस्थाने का तद्व्यतिरिक्ततत्त्वषट्त्रिंशत्कचर्चा स्यादित्यलम् । **तद्वशात्**—तस्या मायाया सामर्थ्यात् । **"दृष्टे"** इति पद व्याचष्टे **"प्रकाश"** इति । न हि स्वात्मा कस्याप्यदृष्ट, यथातथाकल्पितस्य तद दर्शनस्य परमार्थत तद्दर्शनत्वानपायात् । अन्यथा मया न दृष्ट इति अस्मच्छब्दप्रयोगासभवात् । वाच्यस्फूर्ति विना वाचकप्रयोगायोगादिति भाव । **'अस्मिन्'** इति पदस्य व्याख्या करोति, **"अस्मिन्"** इति । **भागेन**— वेद्यरूपण स्वांशेनानन्दरूपेणांशेन वा । न हि मायावशो वेद्य स्वात्मतया प्रकाशरूपमात्मान वानन्दरूपतया गृह्णाति । एतेनाक्षिप्त वस्तु कथयति **"अत एव"** इति । **अर्थक्रियाम्** अनिर्वृत्तिरूपाम् । **तस्य**—आत्मन, पूर्णतावभासात्मक—

---

1. "प्रथमतृतीय" seems to be a समाहारद्वन्द्व meaning 'the first and the third'. These refer to Siva and Mantramahesvara which constitute the first and the third प्रमातृs of the above mentioned group of five.

भिज्ञा' व्याख्यातपूर्वा प्रदर्श्यते, कथम्? 'शक्तेः' ईश्वरनिष्ठत्वेन प्रसिद्धाया दृक्क्रियात्मिकायाः, 'आविष्करणेन' प्रदर्शनेन, अभिमानसाध्यार्थक्रियायां तदभिमानसिद्धया विना असिद्धेः; तथा च दृष्टान्तं दर्शयति:—

'तैस्तैरप्युपयाचितैः, (४ अ० ३ आ० १७ श्लो०)।

इति। एतदुक्तं भवति—न कारकव्यापारो भगवति, नापि ज्ञापकव्यापारोऽयम्, अपि तु मोहापसारणमात्रमेतत्, व्यवहारसाधनानां प्रमाणानां तावत्येव विश्रान्तेः। घटोऽयमग्रगः प्रत्यक्षत्वात्—इत्यनेन हि घटो न ज्ञाप्यते प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानत्वात्, अन्यथा पक्षे हेत्वसिद्धेः, केवलं मोहमात्रमपसार्यते। यश्चायं मोहस्तदपसारणं च यत्, तदुभयमपि भगवत एव विजृम्भामात्रम्, न तु अधिकं किंचित्—इत्युक्तं वक्ष्यते च ॥२॥

निजपूर्णतास्फुरणरूप स अभिमानविशेष तस्य सिद्धये। परमार्थतस्तु सा सिद्धिः सर्वदैव सर्वेषामस्ति, अन्यथा तन्मात्रपरिमिताहम्भावस्फुरणायोगात्। परन्तु परमेश्वरमायावशेन तदभिमान एव नास्ति गृहगतखातगुप्तनिधेः दरिद्रस्येव गृहस्वामित्वाभिमान। अतस्तन्मात्रमेव साध्यते इति भाव। "इयम्" इत्यस्य व्याख्या "व्याख्यात" इति। कथम्, केन करणेन इत्यर्थ। प्रसिद्धायाः, सर्वजनेष्विति शेष। दृक्क्रियात्मिकायाः-ज्ञानक्रियारूपायाः, आविष्करणेन-प्रदर्शनेन, स्वयि अपि सत्त्यास्तित्वेऽप्रकटीकरणेन, 'प्रदर्शनेन' इति णिजन्तप्रयोग, सूत्रे उक्तमपि हेतु साधकतया उपादधाति "अभिमान" इति। ग्रन्थेन किमुक्तं भवति इत्यत आह "एतत्" इति। तावत्येव—मोहापसारणमात्रे एव, अन्यथा—स्वेन प्रकाशमानत्वाभावे। पक्षे—घटे, हेतो—प्रत्यक्षत्वादित्यस्य। मोहमात्रम्—घटविषय केवलो मोह.। ननु यदि मोहस्य तदपसारणस्य च सत्त्व तर्हि शास्त्रानुसारेण महादैन्यं निजाञ्जलिरेवेत्यत आह "यश्चायम्" इति। विजृम्भामात्रम्—शक्तिविलसितमात्रम्। न तु तदुभयमतिरिक्त किञ्चिदिति भाव ॥२॥

ननु परिदृश्यमाने भावराशौ किमीया शक्तिराविष्क्रियते कं च प्रति इति । जडाना तावत् न ज्ञानात्मिका शक्तिरस्ति, क्रियात्मिकापि स्वातन्त्र्यप्राणा स्वातन्त्र्यव्यपगमाद् असंभावनाभूमिरेव; तथा च रथो गच्छति—इत्यादौ उपचारं केचन प्रतिपन्नाः, न च जडान्प्रति व्यवहारसाधनम् उचितम्; अथ अजडजीवजनताधिकारेण उभयमपि, तर्हि सर्वस्य स्वात्मा महेश्वर—इति दूरतरं विप्रकर्षिता प्रत्याशा, तदेतद् आशङ्क्य निरूपयतिः—

अत्र तृतीयश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति ।

अत्र टीका –

भावराशौ—जडाजडपदार्थमध्ये । **किमीया**—कस्य सम्बन्धिनी, त्वयेति शेष । **क च प्रति,** क चोद्देश्यमुद्दिश्येत्यर्थ । स्वयमेव विभाग करोति **"जडानाम्"** इति । **तावत,** प्रथममित्यर्थं । **"नास्ति"** इति, जडत्व हि ज्ञानक्रियाशक्तिराहित्यमेवेति भाव । ननु तर्हि कथ रथो गच्छतीत्यादि॰ व्यवहार इत्यत आह **"तथा च"** इति । **उपचारम्**—मत्वा गौर्वाहीक इत्यादिवत् सादृश्यादिसम्बन्धनिमित्ता प्रयोजनपरा लक्षणाम् **केचन**—तार्किकादय । **प्रतिपन्ना**—अङ्गीकृतवन्त । शैवे नये परमार्थत मुख्यत्वेनैव सर्वत्र ज्ञानक्रियायोगात केचनेत्युक्तम् । न चोचितमिति सम्बन्ध । तथा व्यवहारकर्तृत्वासम्भवादिति भाव । **उभयम्**—कथ वा शक्त्याविष्करण व्यवहारसाधन चाजडाना शक्तरजडान् प्रत्याविष्करणरूपयुगलम् । अजडानामत्र शक्तराविष्करणादिनि भाव । **मर्वस्य**—जडाजडरूपस्य भाववृन्दस्य, **दूरतरं विप्रकर्षिता**-अतिदूराद् दूरतरं प्रापिता । **प्रत्याशा**—अनाशासे प्रवृत्ता आशा प्रत्याशा । आदित सङ्कल्पयति **"तदेतत"** इति । **निरूपयति**—निर्णयविषयता नयति । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य तद्व्याख्या करोति ।

"तथा हि" इति ।

तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ।
ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥ ३ ॥

'तथा हि' इति युक्त्युपक्रमं द्योतयति, दृश्यतां किल इत्यर्थः । 'तथा' इत्यनेन साध्यं सूच्यते, हिना हेतुरित्यन्ये, प्रकृतं साध्यं हेतुसिद्ध्यायत्त-मुपक्रम्यते इत्यर्थः । तेन इति युक्तिवर्तिना, तत[1] एव स्मर्यमाणेन ग्रन्थेन वर्णयिष्यमाणेन प्रकारेण यस्मात् सर्वमेतद् युक्तम् इति 'तथा हि' इति शब्दस्य वार्थः । इह तावत् भावराशिर्यथा विमृश्यते तथा अस्ति, अस्ति-त्वस्य प्रकाश शरणीकुर्वतः प्रकाशप्राणितदेशीयं विमर्शम् आश्रित्य समुन्मे-

अत्र टीका :–

"तथा हि" इति पदस्य व्याख्यां करोति "तथा हि" इति । युक्ति –साधस्या-विष्करणरूप उपाय, तस्या उपक्रम–आरम्भ, तम्, द्योतयति–सूचयति, निपातानामर्थस्य द्योतत्वात् । अस्यैव सकेतित वाच्यार्थमपि कथयति "दृश्यताम्" इति । **"तथा"** इत्यवयवस्य "दृश्यताम्" इति व्याख्या, **'हि'** इत्यस्य तु "किल" इति । अन्यमतमाह "तथा" इति । प्रकृतं साध्यम्–प्रत्यभिज्ञारूपं साधनीयं वस्तु । पक्षान्तरमाह "तेन" इति । **"तथा"** इत्यस्य "तेन" इति व्याख्या । तत एव-बुद्धिपरिवर्तित्वेनैव, बुद्धौ स्फुरत्त्वेनैव, ग्रन्थेन–प्रत्यभिज्ञारूपेण शास्त्रसन्दर्भेण, "यस्मात्" इति **'हि'** शब्दार्थ, "सर्वम्" इत्यादि शेष । वाक्यार्थं वस्तु प्रक्रिया स्तौति "इह" इति । इह–भासमाने जगति । विमृश्यते–विकल्प्यते । अस्ति–सत्ता भजति । अत्र हेतुमाह 'अस्तित्वस्य' इति । अस्तित्वस्य–शोभितया सत्तायाः । शरणीकुर्वतः साधकत्वेनाश्रयत । प्रकाशप्राणित –अनु-प्राणितस्य, देश –तीन्तस्य प्रकाशविषय, तस्य सम्बन्धिनम्, तद्विषयमिति यावत् । अथ प्रकाशस्य प्राणितदेशीय –प्राणितकल्प, तम् । प्रकाशो हि विमर्शस्य विमर्शोऽपि

1. अत एव-K S. S

षात्, अविमृष्टं हि यदि वस्तु तत्र नीलं न पीतं न सत् न असदिति कुत इति पर्यनुयोगे किमुत्तरं स्यात् । तेन यद् यथा यावत् अबाधितं विमृश्यते तत् तथा तावत् अस्ति, तत एव देशकालाकारविततात्मानोऽपि द्रव्यक्रियासम्बन्धादयः एकत्वेन परमार्थसन्त इति वक्ष्यते

'क्रियासंबन्धसामान्य' (२ अ० २ आ० १ श्लो०)

इत्यादिना, ततश्च विततमपि इदं विश्वं संक्षेपविमर्शदशाधिरोहे जडं

प्रकाशसार इति भाव । देशीयर प्रयाममाश्रित्य इय व्याख्या । विमर्शम्–नीलमिदमिति विकल्पम्, **माश्रित्य समुन्मषात्**–स्फुरणात् । अन्यथा दृष्टनीले सद्याजानत्वात्पि तत्सत्ता समुन्मिषेदिति भाव । अत्र समर्थनं करोति "**अविमृष्टम्**" इति । **वस्तु**–सत्तायुक्तो नीलाख्यो भाव । **यद्यविमृष्टम्**–विकल्पाविषयीकृत न स्यात् तदा तद्वस्तु नीलमपि सत् नील न भवति । तथा सदपि सत् सत् न भवति । तथा **न पीतम्**, पीतमित्यनीलोपलक्षणम्, अनीलमपि न भवति । तथा सदपि न भवति । संक्षेपत अनिर्वाच्य भवतीति यावत् । इति–अत । **कुत**' इति **पर्यनुयोग**–कुत इद नील कुत इद सत् एव केनचिदाक्षेपे क्रियमाणे, तद्वस्तु किम् उत्तर यस्य तत्तादृश स्यात् । यथा तदस्ति तदपि न वक्तु शक्यत । यथा च नास्ति तदपि न वक्तु शक्यते । केवल मौनदर्शनावासानीति भाव । फलितमाह "**तेन**" इति । तेन, यत. सत्ः साधने विमर्शस्यैव सामर्थ्यं तत कारणादित्यर्थ । यद् वक्ष्यति–

'सा स्फुरत्ता महासत्ता'

इति । यावन्तावच्छब्दाभ्या बाधानन्तर तत्तया मा भवतु न तत्र कापि हानिरिति ध्वनितम् । एतदवष्टम्भेन वक्ष्यमाणसिद्धान्तमपि फलत्वेनाह "तत एव" इति । एकत्वेन–निश्चितविमर्शभावेन । क्व वक्ष्यत इत्यपेक्षायामाह '**क्रिया**"

1 The commentary from "अथ प्रकाशस्य to "इय व्याख्या' is found in the MS after "सत्तायुक्तो नीलाख्यो भाव " As it is another explanation of "प्राग्पितर्दर्शनीयम्", we have changed its position as printed.

जीवेश्च—इत्येवावता द्वयरूपेण अस्ति। तत्र जडा अपि विमृश्यमाना न स्वतन्त्रा भवन्ति, विमृश्यमानता हि तेषां न स्वशरीरविश्रान्तः कोऽपि धर्मः जडत्वाभावप्रसंगात्, मम नीलं भाति मया नीलं ज्ञायते इति। तेषाम् 'जडभूतानां' चिन्मयत्वेऽपि मायाख्यया ईश्वरशक्त्या जाड्यं प्रापितानाम्, 'जीवन्त' प्रमातारमाश्रित्य 'प्रतिष्ठा' तत्प्रमात्राभिमुख्येन अवस्थानम्, ततः जडा नाम न पृथक् सन्ति। यथोक्तं ग्रन्थकृतैव:—

इति। एतच्चैतस्या कारिकाया व्याख्याया स्फुटीभविष्यतीति नायस्तम। नन्वनेन किं सम्पन्नमित्यत्राह "ततश्च"- इति। तत्र—जडाजडयोर्मध्य **विमृश्यमाना**—निरूप्या इति विकल्पविषयीकृता, स्वतन्त्रा स्वाधीनसत्ताका। कुतो नेत्यपेक्षायामाह "विमृश्य", इति। **विमृश्यमानता**—विमर्शविषयीभाव। स्वशरीरे—स्वस्वरूपे, विश्रान्त—स्थितियुक्त, विमर्शस्य प्रमातृधर्मत्वादिति भाव। तर्हि स धर्म. कुत्र विश्रान्तोऽस्तीति चेत् चेतनेष्विति ब्रूम, एतदेव हि चेतनत्व यद्विमर्शसामर्थ्यम्, तथा च वक्ष्यति—

'स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा।"

'एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी।
जडाः प्रकाश एवैकः स्वात्मनः स्वपरात्मभिः॥'[1]

इति। स एव हि स्वात्मना सन्[2] वक्तव्यो यस्य अन्यानुपहितं[3] रूपं चकास्ति, न च भारूपानुपहितं[4] जडं नाम किञ्चित्, तेन जडानां हि शक्तिरा-

तत्रत्य पूर्वं न्यायमपेक्ष्य एवशब्दप्रयोग। **एवमात्मनि**—मायया सिद्धे जडरूपे स्वस्मिन्। **असत्कल्पाः**—विमर्शासमर्थत्वेनासद्रूपा। **अमी जडाः**—नीलादय वेद्या, **प्रकाशस्यैव सन्ति**—प्रकाशसम्बन्धिन एव भवन्ति। तद्ग्राह्यताकाले एव स्वरूपलाभात् परतन्त्रा एव भवन्तीति यावत्। अत **एक**—केवल, **प्रकाश एव स्वात्मनः अस्ति**—स्वप्रकाशत्वेन स्वग्रहणे परापेक्षाभावेन स्वसम्बन्धी भवति, स्वतन्त्रो भवतीति यावत्। तदुक्तम् –

"सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम्।
सामुद्रो हि तरङ्ग क्वचन समुद्रो न तारङ्ग ॥"

इति। कीदृश? **स्वपरात्मभिः**—वेदकभावेन वेद्यभावेन च, उपलक्षित, सर्वभावेन स्वयमेव स्थितत्वात्। तदुक्तम् –

"वेद्य वेदकतामाप्तो वेदक संविदात्मताम्।
संवित्स्वदात्मा चेत्तस्य तदिद त्वन्मय जगत् ॥"

इति। उदाहृतेऽर्थे हेतुमाह **"स एव हि"** इति। **स्वात्मना सन्**—स्वसम्बन्धित्वेन स्थित, **अन्यानुपहितम्**—ग्राहकतया स्थितेनान्येन न विच्छिन्नीकृतम्। ननु जडमपि तादृशमेव भवत्वित्यत आह **"न च"** इति। **भारूपानुपहितम्**—प्रकाशरूपेण ग्राहकेणानवच्छिन्नीकृतम्। फलितमाह **"तेन"** इति। निरस्य नम्-उत्थानामहम्। एतेन पूर्वार्धं व्याख्यातम्।

1. K.S.S. gives only a part of the quotation But Bhaskara's text of the Vimarsini had it in full.
2. स्वात्मा सन्–K. S. S.
3. अन्यानुपाहितम्–K. S. S.
4. भारूपानुपाहितम्–K. S. S.

विष्क्रियते जडान्प्रति – इत्येतत् तावत् निरुत्थानमेव । ये तु अन्ये जडेभ्यो जीवन्त –इति नाम प्रसिद्धाः तेषामपि शरीरप्राणपुर्यष्टकशून्याकाराः

अत्र च किञ्चिद् वक्तव्य वर्तते । परमार्थदृष्टिस्तावदास्ताम्, बाह्यदृष्ट्यापि जडानामपि ज्ञानक्रियारूपा चेतनता विद्यत एव । तथा हि । वृक्षास्तावत् स्फुट तद्युक्ता । अन्यथा तेषां स्व प्रति रसाकर्षण योग्यदेशे मूलप्रसारणमारोहण च न युज्यते । तत तदङ्गभूता भूरपि चेतनैव, न हि निर्जीवस्याङ्गिनोऽङ्ग सजीव दृष्टम् । जलस्य नियमेन निम्नदेशगमनरूपा क्रिया ज्ञानपूर्विकैवानुमीयते । तस्य ज्ञानाभावे तत्र गमनायोगात् । ज्ञानक्रिये एव च चेतनत्वमित्युक्तम् । तेजसश्च ऊर्ध्वज्वलनरूपा, वायोश्च तिर्यग्गमनरूपस्वभावा क्रिया तादृश्येवेति तयोरपि स्फुटा चेतनता। अवशिष्टस्याकाशस्य च दहरत्वेन कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नत्वेन च चेतनता स्फुटतमैवेति सर्वत्र ज्ञानमनुमीयत एव । यस्तु ता तत्रोपाधिकल्पिता मन्यते स जलादपीन्धनोपाधिना धूममुत्पादयतु किमस्माक तेन सह चर्चाभि । यत्तु तेऽन्योन्य स्वविषये प्रमातृभि सर्वत्र चित्रा यथा न कुर्वन्ति तत्स्वभावविजृम्भितम्, स्फुटचैतन्येन स्थितस्यापि चक्षुषस्तदर्शनात् । वागिन्द्रिय एव तदवगमात् । तर्हि स्वभाववाद एवास्तु, भवतु सर्वत्र का नो हानि । अन्तर्यामिशुद्धचित्स्वरूपेणेन्द्रियाणां सा शक्तिरस्तीति चेत्सत्यम्, सर्वत्र तद्वशेनैव सास्तीति सर्व जडमेवोच्यताम्, अजडमेव वेति किं विशेषकल्पनाभि । परमार्थविचारे तु,

"भावव्रात हठाज्जनस्य हृदयान्याक्रम्य यन्नर्तयन्

तावत् जडा एव इति तेषामपि किमुच्यते । अत एव घटशरीर-प्राणसुखतदभावरूपं सत् यच्चमं भाति तदेव जीवरूपभूतं सत्यम्; तस्य च आपाते यद्यपि बहुत्वं भाति तथापि तत् जडात्मकवेद्यशरीराद्युपाधेः । ततस्तत् अपारमार्थिकम् अन्योन्याश्रयात्, जीवा हि जडभेदात् भेदभा-

स्वग्राहकत्वम्, तदवच्छिन्नस्य चिदंशस्यैव तत्त्वात् । एवं प्राणादावपि ज्ञेयम् । तेषामपि—अजडसम्बन्धिना शरीरादीनामपि । "किमुच्यते" इति, तेषामपि ज्ञानक्रिये न मुक्ते इति भाव । तर्हि केषां शक्तिराविष्क्रियते इत्यपेक्षायामाह "अत एव" इति । तदभाव—घटादीनामभाव । यच्चमम्—यन्निष्ठं सत्, भाति—अस्तित्वेन स्फुरति । ननु यदि जीवस्य सत्यभूतत्वं तर्हि तस्य बहुत्वादैक्यस्यासम्भव इत्यत आह "तस्य च" इति । आपाते—विवेकात्पूर्वम् । तत्—बहुत्वभानम् । वेद्या—नीलादय, शरीरादय—देहप्राणादय, त एवोपाधि तस्मात् । अथ जीवो बहु, जीवत्वात्, इति प्रयोगे स्फुटं वेद्याद्युपाधे स्थितत्वम्, बहुत्वे साध्यमते व्यापकत्वात् । यत्र हि वेद्यादित्वं तत्रावश्यं बहुत्वम्, जीवत्वे साधने चाव्यापकत्वात् ।

"एको देव सर्वभूतेषु गूढ"

इति श्रुते गूढस्य जीवत्वात्,

"एतेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणि"

इति श्रुते[2] । तदुक्तम्—

"साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकतोपाधि"

इति । फलितमाह "ततः" इति । ततः, उपाधेर्हेतोरित्यर्थः । अपारमार्थिकम्—असत्यभूतम् । न ह्युपाधिभिद्यस्याऽऽकाशादिवद्बहुत्वस्य भेदवादेऽपि सत्यत्वमिति भाव । अत्रापि हेतुमाह "अन्योन्याश्रयात्" इति । तमेव दर्शयति 'जीवा हि' इति । हि—यस्मात् । जीवा—

1. एवं घटशरीरप्राण—K. S. S.

2. As two श्रुतिs are quoted, a च after the second 'श्रुते.' seems necessary.

गिनः जडाश्च जीवभेदात्, एतद्देहोऽयम् एतद्वेद्योऽयम्–इति भेदम् उपेयुः, [1]नीलपीतादिभावभेदास्तु [2]प्रमातृसंलग्नतया भेदभूमिमेव [3]परमधिरूढा इति । [4]किं तेन । तदयं जीवानामभेद एव संपन्न इति जीवन् प्रमाता—इति जातम् । जीवनं च जीवनकर्तृत्वं तच्च ज्ञानक्रियात्मकम्, यो हि जानाति च करोति च स जीवति - इत्युच्यते । तदयं प्रमाता ज्ञानक्रियाशक्तियोगाद्

चेतनाः । जडभेदात्-देहादिभेदाद्धेतोः, भेदभागिनः सन्तः, एष देहो येषां ते, एते वेद्या येषां ते, इति भेदमुपेयुः-प्राप्नुवन्ति, अन्यथैकप्रकाशमात्ररूपत्वात्, तथा जडाश्च–देहादय, एतस्य देह एतस्य वेद्य इति भेदमुपेयुः । अन्यथान्यदेहादावन्यदेहादिभावापातात् । नन्वजडानामसत्यमत-वेद्यदेहाद्युपाधिप्रभावागत बहुत्वमसत्यमेव । भवतु, जडानां तु सत्यभूतजडतावशेना-गत तत्सत्यमेव भवेदित्यत आह "नील" इति । नीलपीतादिभावभेदाः–नीलपीतादयो भावविशेषाः । आदिशब्देनान्येषां बाह्यानामान्तराणां सुखादीनां च ग्रहणम् । भेदभूमिम्– नीलादिभावेन भासनरूपां भेदकक्ष्याम् । परम्—केवलम् । अधिरूढाः- आश्रितवन्तः । "इति" शब्दः प्रमेयपरिसमाप्तौ । ननु तर्हीष्टस्यैक्यस्य सिद्धिर्नास्त्येवेत्यत आह "किं तेन" इति । तेन—तेषां भेदभूम्यारोहणेन । किम्, अस्मिन् समये जीवैक्यमात्रस्यैव प्रकृतत्वान्न तेन कापि हानिरित्यर्थः । जीवैक्ये सिद्धे जडैक्यस्याप्यत्नसिद्धत्वमेवेति भाव । फलितमाह 'तदयम्' इति । अयम्– समनन्तरसाधितः । परम फलितमाह "इति" इति । इति–अन-न्तरम् । जीवन्प्रमाता इति–एको जीवनकर्ता प्रमातेति, जातम् सिद्धमित्यर्थः । नन्वेतेन प्रकृतयोः ज्ञानक्रिययोः किमायातमित्यत आह "जीवनम्" इत्यादि । तच्च—जीवनक्रियाकर्तृत्वं च । कथमित्यपेक्षायामाह 'यो हि' इति ।

---

1. नीलपीतादिर्भेदम्–K. S. S.
2. प्रमातृसंलग्नतया अभेदभूमि–K. S. S.
3. परमारूढ–K. S. S.
4. इति किं तेन–K. S. S.

ईश्वर—इति व्यवहर्तव्यः पुराणागमादिप्रसिद्धेश्वरवत्; तदप्रसिद्धावपि सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमेव ऐश्वर्यं तन्मात्रानुबन्धित्वादेव सिद्धम्; तदपि च कल्पितेश्वरे राजादौ तथा व्याप्तिग्रहणात्, यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावति ईश्वरो राजेव, अनीश्वरस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वे स्वभावविरुद्धे यतः, आत्मा च विश्वत्र ज्ञाता कर्ता च—इति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा।

अन्यथा मृतस्यापि जीवत्वं स्यादिति भावः। युक्त्या साधितमात्मन ईश्वरत्वमनुमानेनापि साधयति "तत्" इति। तत्, यतो जीवनं ज्ञानक्रियावत्त्वरूपं तत् कारणादित्यर्थः। अयं प्रमातेति पक्षः, ईश्वर इति व्यवहर्तव्य इति साध्यम्, ज्ञानक्रियाशक्तियोगादिति हेतुः, पुराणागमादिप्रसिद्धेश्वरवद् इति उदाहरणम्। पुराणागमादिषु च सर्वज्ञः सर्वकर्ता चेश्वरः प्रसिद्ध इति आत्मापि तादृश एवानुमातव्य इति भावः। ननु येन पुराणागमादि न श्रुतं तस्य कथं तद्दृष्टान्तेनात्मविषय ईश्वरतावबोधः सिद्ध्येदित्यत्राह "तदप्रसिद्धौ" इति। तदप्रसिद्धावपि—पुराणागमाद्युक्तेश्वराप्रसिद्धौ सत्यामपि। ऐश्वर्यम्—परमेश्वरभावः। तन्मात्रस्य—सामान्यज्ञानक्रियाशक्तिमात्रस्य, न तु सर्वविषयस्य, योऽनुबन्धः—योगः सोऽस्यास्तीति तन्मात्रानुबन्धी तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। सिद्धम्—आत्मनि निष्पन्नं भवति। तथा चैवं प्रयोगः, अयमात्मा सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमान्, ज्ञानक्रियाशक्तियोगात्। अत्रान्वयव्यतिरेकव्याप्तिं स्वयमेव दर्शयितुमाह "तदपि" इति। तदपि—ज्ञानक्रियाशक्तियोगेनैश्वर्यसाधनमपि। कल्पितेश्वरे—कृत्रिमेश्वरे, लोकादिना लौकिकेश्वरतया संभाविते इति यावत्। तथा व्याप्तिग्रहणात्—ज्ञानक्रियायोगैश्वर्ययोर्व्याप्तिग्रहणात्। तत्रान्वयव्याप्तिमनुकृत्याह "यो यावति" इति। व्यतिरेकव्याप्तिमर्थतो दर्शयन् 'अनीश्वरस्य' इति। यो यावतीश्वरो न भवति स तावति ज्ञाता कर्ता च न भवति, यथा सामान्यपुरुषः। उपनयं करोति "आत्मा च" इति। तस्माद् विश्वेश्वर इति निगमनं स्वयमेव गम्यं तदुपेक्षितवान्। फलितमाह "इति" इति। इति—अतः कारणात्। प्रत्यभिज्ञानं स एवेश्वरोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानम्। अत्र च ज्ञानक्रियायोगमात्रेणापि सर्व-

ज्ञानक्रियाशक्ती एव स्वाभाविक्यौ अप्ररूढभेदोन्मेषे सदाशिवेश्वरौ, भेदस्य सामान्यतः प्ररोहे विद्याकले, विशेषतः प्ररोहे बुद्धिकर्मेन्द्रियगण[1] इव भवि·

विषयज्ञानक्रियायोगरूपमैश्वर्यमग्निकणदृष्टान्तेन सिद्धयति । कणभावेन स्थितो-ऽप्यग्निर्महेन्धनचयदाहेऽपि समर्थ एव दृश्यते । ननु तर्हि राजन्यपि कथं न तन्मात्रेण सर्वविषय तदनुमितिविषयता नयाम इति चेत्सत्यम्, आत्मभावमपेक्ष्य तस्यापि पक्षतैव वाह्यदेहापेक्षया त्वसाविह दृष्टान्तीक्रियते । देहश्च सर्वेश्वरभावे न युक्तता भजते स्फुटं नश्वरत्वात् । अत एव मयानन्तरं कल्पितेश्वर इत्युक्तमित्य-लम् । श्रीपरमेश्वरस्थितयो ज्ञानक्रियाशक्त्योरेव सदाशिवादिभाव कथयति **"ज्ञान"** इति । शिवशक्त्योरेवाद्वैतावस्थाया परमेश्वरतेति न तयोर्ज्ञानक्रियारूपत्वकथनम । **स्वाभाविक्यौ**–परमेश्वरस्वभावाव्यभिचारिण्यौ । अप्ररूढ–वीजभावेन स्थितत्वा दङ्कुरभावमगत, भेदोन्मेष–इदतारूपभेदस्फुरण ययो ते । अहभावप्रधानत्वादिति भाव । तद्वक्ष्यति–

"निमेषोन्त सदाशिव

इति । यद्यपीश्वरस्य भेदाभेदयोस्समधृततुलापुटन्यायेन समप्राधान्यम्, तथापि समीपवर्तित्वेन समकक्षतया सदाशिवेन सह ग्रहणम । अथवा ज्ञानशक्ते सदाशि-वत्वम् । क्रियाशक्तेरीश्वरत्वम् । एव ज्ञानशक्तेर्विद्यात्व क्रियाया कलात्वम् । तथा ज्ञानस्य बुद्धीन्द्रियगणत्व क्रियाया कर्मेन्द्रियगणत्वमित्युत्तरत्रापि योज्यम् । सामान्यत प्ररोह सम्यगस्फुरणकृतो ज्ञेय । विद्या–किंचिज्ज्ञत्वरूपाशुद्धविद्या । **"इव"** शब्द परमार्थतो भवनासम्भवद्योतनपर । अत एवासम्भवद्योतनपरस्य लृट प्रयोग । एतेन ज्ञानक्रियाशक्त्योरैश्वर्यरूपत्व साधितम् । सदाशिवादेरेव परमेश्वरैश्वर्यरूपत्वात् । ननु सर्वत्र भाववृन्दे परमार्थत चेतनव्यवहारयोग्यत्वेऽपि किमिति **"जीवताम्"** इत्यनेन प्रमातार एव चेतनतया निर्दिष्टा इत्याशङ्कया-माह **"जडा"** इति । च तुशब्दार्थ । **अन्ये च**–अन्ये त्वित्यर्थ. । **आपाते**, उपदेश-काले इत्यर्थ । न तु संवित्–सर्वभावेन स्थित प्रकाश, **आपाते भाति**, इति–

1. वुद्धिकर्मेन्द्रियगण इति भविष्यति–K. S. S.

ध्यति । जडा इति अजीवन्तः, अन्ये च जीवन्त – इत्यापाते तावद् भाति न [illegible] संविदापाते भातीति[1] जीवतामिति जङ्गमा एव अमी इत्थं निर्दिष्टाः ॥३॥

ननु ज्ञानक्रिये एव कथं सिद्धे यत ऐश्वर्यव्यवहारः प्रसाध्यते[2] – इति शङ्कां शमयितुमाह:—

तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती ।
परैरप्युपलक्ष्येत तयान्यज्ञानमूह्यते ॥ ४ ॥

अत कारणात्, **जीवतामिति**–जीवतामिति शब्देन, **जङ्गमा एव**–लक्षणया प्रमातार एव । **इत्थम्**, चेतनया ज्ञानक्रियारूपया, **निर्दिष्टाः**, कथिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थश्लोकस्यावतरणिकां कर्तुमाह **"ननु"** इति ।

अत्र टीका –

यतः–याभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां तत्सिद्धेर्वा । **ऐश्वर्यव्यवहारः**, आत्मनीति शेषः । **प्रसाध्यते**, प्रकर्षेण साधनविषयतां नीयते इत्यर्थः । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"तत्र ज्ञानम्"** इति ।

अत्र टीका –

तत्र प्रथमं ज्ञानस्य स्वतःसिद्धत्वं साधयति **"अहम्"** इति । स्वप्रकाश–प्रकाशविषयत्वेन तद्वत् स्वग्रहणे परानपेक्ष, योऽहम्परामर्श–प्रकाशाश्रय तद्विषयदबाह्यमित्यान्तरो विमर्शः, तत्र परिनिष्ठितम्–भित्तौ इव चित्रं लग्नम्, **ज्ञानं नाम**–ज्ञानाख्यं वस्तु भवति, न तु पृथग् लब्धसत्ताकं भवति । तथा चाह–परामर्शेन स्वप्रकाशत्वरूपं स्वतःसिद्धत्वमस्य स्फुटमेवेति भावः । कथम्[3]

---

1. न तु संविदापाते भाति । जीवताम्–K. S. S.
2. प्रसाध्येत–K. S.
3. तथा चार्थपरामर्शं–C.

अहं जानामि, मया ज्ञातं ज्ञास्यते च–इत्येवं स्वप्रकाशाहंपरामर्श-परिनिष्ठितमेव इदं ज्ञानं नाम, किं तत्र अन्यत् विचार्यते, तदप्रकाशे हि विश्वम् अन्धतमसं स्यात्, तदपि वा न स्यात्, बालोऽपि हि प्रकाश-विश्रान्तिमेव संवेदयते । तदुक्तम्:—

अहं जानामि मया ज्ञातं ज्ञास्यते चेत्येवम्, अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्राहमिति मयेति चाहंपरामर्शः । जानामीत्यादिना ज्ञानपरामर्शः । प्रयोगत्रयं कालत्रयव्याप्तिप्रदर्शनार्थम् । ननु किमत्रान्यदपि किंचिद् वक्तव्यमस्ति न वेत्यपेक्षायामाह "किं तत्र" इति । अहंविमर्शे निष्ठस्य ज्ञानस्य स्वतःसिद्धत्वे किमपि वक्तव्यं नावशिष्यते आबालप्रसिद्धत्वादिति भावः । पूर्वोक्तमेव समर्थयति "तत्" इति । तस्य–अहंविमर्शनिष्ठज्ञानस्य, अप्रकाशे । विश्वम्–सर्वो भाववर्गः, अन्धतमसम्–घनान्धकाररूपम्, ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः । तदुक्तम् –

"प्रकाशात्मस्त्वमेवैकः सर्वेऽन्ये तमसा समाः"

इति । तथा –

"संवित्तत्त्वं स्वप्रकाशमित्यस्मिन् किं नु युक्तिभिः ।
तदभावे भवेद्विश्वं जडत्वादप्रकाशकम्" ॥

इति च । अनवादान्तरमाह "तदपि" इति । तदपि–अन्धतमसमपि, तमो-ग्रहणेऽपि च प्रकाशस्यैव सामर्थ्यात् । न हि नेत्रद्वारेणाप्रचरितप्रकाशः जात्यन्धः तमोऽपि ग्रहीतुं शक्नोति, अदर्शनमात्रस्यैव तद्‌गतत्वात् । अभावरूपस्यादर्शनस्य नीलरूपस्वरूपाद् द्रव्यस्वरूपाद्वा तमसो भिन्नत्वात् । आबालमेतत् सिद्धमित्याह "बालोऽपि" इति । प्रकाशे–अहंविमर्शस्य तन्निष्ठस्य ज्ञानस्य च सारतया स्थितेऽप्रकाशे. विश्रान्तिं संवेदयते–परेष्वनुभवविषयतां नयति । महत्पमिद

---

1 इत्येव प्रकाशाहंपरामर्श–K. S. S.

2. चापदनन्तरमाह–C.

'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्।' (बृ० २।४।१४)

इति। तन्निह्नवे हि कः प्रश्नः, किमुत्तरं च स्यात्—इति। तत्र च[1]

देहादि प्रमेये हि आत्मेति अनेनात्मा लक्ष्य इति। अन्यथा महच्छब्दप्रयोगायोगात्[2], चौरादिको विदि, तथा च चेतनीत्यर्थः। अत्र श्रुतिमपि प्रमाणयति "विज्ञातारम्" इति। अहङ्कारमर्शनिरूढज्ञानालक्ष्यप्रमाता[3] विज्ञाता, अरे—लोकाः प्रेक्षापूर्वकारिणः, तं विज्ञातारम् केन—किं वस्तुमिच्छन्, जानीयात्, तस्यैव विश्रान्तिस्थानतया तदतिरिक्तस्य[4] तदतिरिक्तस्य ज्ञानस्य व्यर्थत्वात्तज्ज्ञाने प्रवृत्तिमेव न कुर्यादित्यर्थः। तथा केन—प्रमाणेन जानीयात् तत एव स्वात्मसिद्धेः प्रमाणस्य तत्र व्यापारायोगात्। तदुक्तम्—

"प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते।
तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः॥"

इति। तथा केन—करणेन, जानीयात्, तदितरस्य तस्य ज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः। तदुक्तम्—

"यस्मिन् न लभ्यते यस्य व्यापारः करणेष्वपि।
दुर्गमोऽपि यदात्मा दुर्लभस्य सुलभो भृशम्॥"

इति। "करण" शब्दो ह्यत्र परमार्थतः स्वरूपवाच्येव। दुर्गमः, दुर्ज्ञेय इत्यर्थः। अथ च केन—केन रूपेण स्वयं स्थित्वा तं जानीयात्, स्वयमेव तद्रूपेण स्थितत्वात् तं ज्ञातुं नार्हति। व्यतिरिक्तस्यैव ज्ञानविषयत्वसम्भवादित्यर्थः। तदुक्तम्—

"आत्मा यदि भवेद्वेद्यस्तस्य ज्ञाता भवेत्परः।
पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यस्तु गीयते॥"

---

1. तत्र कर्मणि—K. S. S.
2. The manuscript has "अनात्मा" after "महच्छब्दप्रयोगायोगात्", but it seems quite unnecessary. Hence we have omitted it.
3. The text here seems a little obscure.
4. °रहङ्कारपरामर्शनिरूढ शब्दः—C.

जानामि–इत्यन्तःसंरम्भयोगोऽपि भाति, येन शुक्लादेर्गुणात् अत्यन्तजडात्

इति। सर्वथा विज्ञातुर्विषयत्वं न युक्तमिति श्रुत्यभिप्रायः। तथा चान्यश्रुतयः–

"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।

विज्ञातमविजानतामविज्ञातं विजानताम्॥"

तथा –[1]

"यद्वेद्यं तज्जडम्"

इति। नन्वेतेनास्य निह्नव एवायात इत्यत्राह "तन्निह्नवे"[2] इति। तन्निह्नवे–तस्य विज्ञातुरपलापे, प्रष्टुर्वक्तुश्च निह्नवापातादिति भावः। तदुक्तम् –

"असन्न एव भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्"

इति। एतदुक्तं भवति, विज्ञातुर्ग्रहणापेक्षैव नास्ति, स्वयमेव ग्रहीतृत्वेन स्थितत्वात्। न च तस्यैव तद्ग्रहणं युक्तमन्यत्वापत्तेः। न च तद्ग्रहणे मानमप्यपि युज्यते सर्वस्या तस्या तत एव सिद्धेस्तत्प्रत्युपायत्वायोगात्। नन्वहंविमर्शनिष्ठत्वद्वारेण ज्ञानस्य प्रकाशरूपं स्वतःसिद्धत्वं भवतु, क्रियाया अपिशब्दद्योतितं तत्कथं संभवेदित्यत्राह "तत्र च" इति। तत्र च सति जानामीत्यन्तः, उपलक्षणं चैतत्, तेन जानामीत्यादिविषयमध्ये, संरम्भयोगोऽपि भाति[3]–कृत्यत्वयवान्यपन्दयोगोऽपि, भाति–अहंपरामर्शनिष्ठज्ञानवत् स्वप्रकाशत्वेन स्फुरति। येन–भावेन, जानामीतिवपु:–प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया ज्ञानक्रियानिष्ठं जानामीति अस्य स्वरूपम्, अत्यन्तजडात् स्वग्रहणे सर्वदा परापेक्षत्वाद् अतिशयेन जडात्। शुक्लादेर्गुणात्, तमपेक्ष्येति

---

1. तथा is found between "वेद सः" and "विज्ञातमविजानताम्" in the manuscript. As both these form one whole, its proper place seems to be just before "यद्वेद्यं तज्जडम्" as printed. Further, the usual form of this sruti is "अविज्ञातं विजानतां विज्ञानमविजानताम्" Kena. U. II. 3.
2. "भाति" *here seems to have been quoted unnecessarily as it comes later, where it is explained.*
3. येन भावेन–C.

जानामि-इति-वपुः चित्स्वभावताम् अभ्येति; स च संरम्भो विमर्शः क्रियाशक्तिर्भवति[1] । यदुक्तम् अस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादैः—

'घटादिग्रहकालेऽपि घटं जानाति सा क्रिया ।'

इति । तेन आन्तरी[2] क्रियाशक्तिः ज्ञानवदेव स्वतः सिद्धा स्वप्रकाशा, सैव तु स्वशक्त्या प्राणपुर्यष्टकक्रमेण शरीरमपि संचरमाणा स्पन्दनरूपा सती

यावत् । चित्स्वभावताम्–चिद्रूपताम्, अभ्येति–प्राप्नोति । आन्तर प्रमातृरूप ज्ञान प्रति ग्राह्यत्वेऽपि बाह्य शुक्लादिगुण प्रति प्रमाणभावमासाद्य ग्राहकत्वात् । अभ्येतु तत किमित्यपेक्षायामाह "स च" इति । विमर्शः–विषयावसायरूप । स च संरंभ–जानामीत्यन्तर्गतस्तिङ्वाच्य स्पन्द, क्रियाशक्तिर्भवति, अन्यथा तिङ्प्रयोगायोगादिति भाव । अत्र शिवदृष्टिवाक्यमुदाहरति "यदुक्तम्" इति । घटादिग्रहणकालेऽपि यद् घट जानातीति भवति सा क्रिया भवति । न तु करण-व्यापृतिक करोमीत्येतदेव क्रिया भवतीत्यपिशब्दाभिप्राय । सिद्ध स्वाभीष्ट प्रकटयति "तेन" इति । आन्तरी–प्रमाणरूपा न तु कायव्यापाररूपा । ज्ञानवदेव, अहं-परामर्शनिष्ठविज्ञातृरूपज्ञानवदित्यर्थ । ननु यदीयमेव क्रिया तर्हि काये य स्पन्द प्रत्यक्ष दृश्यते स किमस्तीत्यत्राह "सैव" इति । सैव–आन्तरी क्रियैव । स्वशक्त्या–निजसामर्थ्येन । व्यापारात्मिका–व्यापाररूपा । मायापदे–भेदे, विषयः–गोचर । तदुक्तम् –

"लोकेऽपि किल गच्छामीत्येवमन्तः स्फुरैव या ।
सा देह देशमध्यास्य व्याप्यावियन्ती गतिक्रिया ॥"

इति । एतेन द्वितीयवाक्यव्याख्या[3] सम्पन्ना । "अपि" शब्द पूर्वकालीनस्वत सिद्ध-

---

1. क्रियाशक्तिरुच्यते–K. S. S.
2. आन्तरीयक्रियाशक्ति –K. S. S.
3. द्वितीयव्याख्या—C. The preceding lines are not a second explanation of the text but the explanation of the second part of Utpala's kārikā, as divided by भास्कर The word "वाक्य" seems to have been left out.

व्यापारात्मिका[1] मायापदेऽपि प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेर्विषयः । सा च परशरीरादिसाहित्येन अवगता स्वं स्वभावं ज्ञानात्मकमवगमयति[2], न च ज्ञानम् इदन्तया भाति, इदन्ता हि अज्ञानत्वम्, न च अन्यद्वस्तु अन्येन[3] वपुषा भातं भातं भवेत्, तत् ज्ञानं भात्येव परम्, भाति च यत् तदेव अहमित्यस्य

स्वसमुच्चयपर.। कार्यरूपाया कार्यक्रियायाः कारणरूप ज्ञान प्रति हेतुत्व तृतीयवाक्येनोक्त कथयति "सा च" इति। **साहित्येन**–सहचरत्वेन, **स्वं स्वभावम्**–उपादानत्वेन[4] निजस्वरूपम्, **अवगमयति**–भवितव्यमिति तर्कदीस्यावगमविषयता नयति । एतेन ज्ञानस्य परसिद्धत्वमपि कथितम् । अत्र[5] च घटान्मृद्भहन स्वयमेव दृष्टान्तीकार्यम्। नन्वेतेन स्वज्ञानस्य परज्ञानेन सह भेद एवायातस्तथा चाभीष्टस्याऽद्वैतस्य वन्ध्यातनयसोदर्यत्वमेव स्यादित्यत आह "न च" इति । **ज्ञानम्**–विशातरूपम्। **इदन्तया**–इदमिति बुद्धया, **न च भाति**–अहनिष्टत्वेनैव तस्य समनन्तर साधनात् । कुतो न भातीत्यत आह "इदन्ता" इति। **हि**–यस्मात्, **इदन्ता अज्ञानत्वम्** एव भवति ज्ञानव्यतिरिक्तेषु घटादिष्वेव तत्प्रयोगात् । नन्वस्तु ज्ञानमिदन्तयैव भातमिति किं कुर्म इत्यत आह "न च" इति । **अन्यद्वस्तु अन्येन वपुषा**–स्वरूपेण, **भातं भातं** न भवेत्, अन्यथा रजतभावेन भातायाः शुक्तेरपि भातत्वप्रसङ्गात् । ननु तर्हि तज्ज्ञानम् अभातमेव भवत्वित्यत आह "तत्" इति। **तज्ज्ञानं परम्**–केवलम्, **भात्येव** । यथा तथा कल्पिते तदभानेपि साक्षितया

1. व्यापारव्याहारात्मिका–K. S. S.
2. ज्ञानात्मकं गमयति–K. S. S.
3. अन्यदन्येन वपुषा–K. S. S.
4. उपादानत्वेन निजस्वरूपम् । भूतमवगमयति–C The word "भूतम्" cannot be connected with "अवगमयति" nor can it be a part of the explanation of "स्व स्वभावम्" because of "ज्ञानात्मकम्" which follows "स्व स्वभावम्" as a vise-ana. The full stop after "निजस्वरूपम्" and the word "भूतम्" both seem to be unnecessary.
5. अत्र च घटो मृदा सहनम्–C.

वपुः इति परज्ञानमपि स्वात्मैव; परत्वं केवलम् उपाधेर्देहादेः, स चापि विचारितो यावत् न अन्य इति विश्वः प्रमातृवर्गः परमार्थत एकः प्रमाता स एव च अस्ति। तदुक्तम्[1]:—

'...प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिः।'

इति। ततश्च भगवान् सदाशिवो जानाति इत्यतः प्रभृति क्रिमिरपि

स्थितत्वात्। अन्यथाऽभानासिद्धेः। ननु सदा भानेन तस्य किमायातम् इत्यत आह **"भाति च"** इति। यच्च भाति तत् **अहमित्यस्य**–अहंपदवाच्यस्य विशातु, **वपु**–स्वरूपं भवति। **"इति"** इति। **इति**–अत कारणात्। **परज्ञानमपि**–परकायश्रिय-यार्थाद्यूहित[2] परज्ञानमपि, **स्वात्मैव** भवति परस्मिन्सदा भानात्, एतद्विषयं इदन्ताभान-स्यान्यथासिद्धत्वाच्च। ननु भासमान परत्वं कुत्रापसारयाम इत्यत आह **"परत्वम्"** इति। आदिशब्देन प्राणादेर्ग्रहणम्। न हि घटद्वयान्तर्गतयोराकाशयोर्भिन्नत्वं युक्तमिति भाव। ननु तर्हि परत्वापादक उपाधिरेवापसार्य इत्यपेक्षायामाह **"स चापि"** इति। **"यावत्"** शब्दोऽवधारणे, **स च**–उपाधिश्च, **यावद्विचारित** विचारित एव सन्। **अन्य**–प्रकाशरूपप्रमातृव्यतिरिक्तो न भवति। न ह्याकाश आकाशस्योपाधित्वं युक्तम्, तद्व्यतिरिक्तस्य घटादेरेव तद्दर्शनात। फलितमाह **"इति"** इति। **इति**–अत कारणात्, **विश्व**–सर्व, **प्रमातृवर्ग**–प्रमातृसमूह, **परमार्थत**–एक **प्रमाता** भवति। मध्ये स्थितस्याप्युपाधेरपि तद्भावेन स्फुरणात्। **स एव च**–एक प्रमाता एव। **अस्ति**–परमार्थं सन्भवति, प्रमातृभेदस्योपाधिकल्पितत्वेन परमार्थेनासत्त्वात्। यस्त्वाह एकप्रमातृवादे एकस्य सुखादिनाऽन्येषामपि कथं न तद्युक्तत्वं दृश्यते स देहात्मभ्रान्त्या ग्रस्त एव, यतः यत्र देहादेरपि अमत्यत्वकल्पन तत्र तत्सिद्धस्य सुखादे कथैव का, भवतु वा सोऽपि, तस्यापि तत्त्वान्न कापि हानिरित्यलं भगवदनुग्रहमात्रप्राप्यवस्तुनि व्यर्थवाग्जालैः। अत्र वृद्धसम्मतिमाह **"तदुक्तम्"** इति। इदं च गतार्थमिति न पुनरायस्तम्। एतेन सिद्धमर्थमाह **"ततश्च"** इति। फलत सदाशिवह्मिज्ञान-

1 यदुक्तम्–K S S.

2. परकायश्रिययार्थद्यूहितम्–C

जानाति—इत्यन्तम् एक एव प्रमाता इति फलतः सर्वज्ञत्वं प्रमातुः। एवं कर्तृत्वेऽपि वाच्यम्। यदुक्तम् अस्मत्परमेष्ठिभिः शिवदृष्टौ :—

घटो मदात्मना वेत्ति वेद्म्यहं च घटात्मना।
सदाशिवात्मना वेद्मि स वा वेत्ति मदात्मना॥
नानाभावैः स्वमात्मानं जानन्नास्ते स्वयं शिवः।"

योरेकत्वसाधनेन मध्यगानामन्येषामपि ज्ञानानामेकत्वमेवायातम्, ज्ञानैक्ये च तद्रूपाणां प्रमातॄणामप्यैक्यमेव सिद्धम्, तथा चैकस्यैव सर्वज्ञत्वमायाति। इति फलत—फलभावेन, न तु साक्षादित्यर्थः। तदुक्तम् —

"यैव चिद् गगनाभोगभूषणे व्योम्नि भास्करे।
धराविवरकोशस्थे सैव चित्कीटकोटरे॥

इति। एतेन लौकिकसर्वज्ञतानिरासः। ननु ज्ञातृत्वमेव भवतु कर्तृत्वस्य का वार्तेत्याह "एवम्" इति। कर्तृत्वपल्लवत्वादिति भावः। अत्र श्रीसोमानन्दवाक्यमुदाहरणत्वेनाह "घटो मदात्मना" इति। घट—वेदनविषयभूतो घट। मदात्मना—वेदकरूपस्य मम स्वरूपेण, वेत्ति—स्वविषयं वेदनं प्रति कर्तृत्वं भजति।

"यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये।"

इति नयेन वेदनेच्छाकाले मद्भावेन स्फुरणात्। अहं च घटात्मना वेद्मि—मद्भावासादनप्राप्तवेदकभावघटस्वरूपेण चाहं वेद्मि। ममापि घटग्रहणकाले घटभावासादनात्। अन्यथा ग्रहणासम्भवात्। तदुक्तम् —

"व्यतिरिक्तस्य बुद्धत्वे सर्वं बुद्धं न किं भवेत्।"

इति। एवं विषयपरिमितप्रमात्रोरैक्यमुक्त्वा अपरिमितप्रमातृपरिमितप्रमात्रोरपि तदाचष्टे "सदाशिव" इति। "वा" शब्दः चार्थे, सदाशिवज्ञाने ममैव ममापि ज्ञाने तस्यैव चर्थः। न हि पृथग्भावेन घटभावेन च स्थितस्यापि द्वयस्य कदापि भेदो युक्त, कल्पितत्वादिति भावः। "नाना" शब्देनान्येषां तत्र प्रमातृणां

इत्यादि। 'ऊह्यते' इत्यनेन ज्ञानस्य प्रमेयत्वं न निर्वहति—इति दर्शयति, अन्यथा हि अनुमीयते—इति ब्रूयात्।

तदेवं येषां तार्किकप्रवादपांसुपातधूसरीभावो न वृत्तोऽस्मिन् संवेदनपथे, ते इयतैव आत्मानमीश्वरं विद्वांसो घटशरीरप्राणसुखतदभावान् तत्रैव निमज्जयन्त ईश्वरसमाविष्टा एव भवन्ति। ततोऽयम् उपोद्घातः। उप इति आत्मनः समीपे टङ्कवत् ईश्वरप्रत्यभिज्ञानलक्षण[1] उत्कर्षो हन्यते विश्राम्यते येन; एतावदेव च अस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम्—इति। ततोऽपि

ग्रहणम्। एवं स्वपरज्ञानयोरेकत्वं प्रसाध्य "ऊह्यते" इत्यस्याभिप्रायं वक्तुमाह "ऊह्यते" इति। अनुमानविषयस्य प्रमेयत्वं सर्वैरुच्यते न तर्कविषयस्येति भावः।

अस्याह्निकस्य मङ्गलश्लोकेन द्योतितम् उपोद्घातत्वं साधयितुमाह "तत्" इति। तदेवं सति, न वृत्तः—न सम्पन्नः, संवेदनपथे—ज्ञानमार्गे, इयता—उपोद्घातत्वेन स्थितेन श्लोकचतुष्केनैव। तत्रैव—ईश्वररूपे परमात्मन्येव। निमज्जयन्तः—अन्तर्भावयन्तः, तद्भावेनैव पश्यन्त इति यावत्। ईश्वरसमाविष्टाः—प्राप्तेश्वरप्रत्यभिज्ञाः। "भवन्ति" इत्यनेन समावेशस्य सिद्धत्वमेव कथयति, अन्यथा भवेयुरिति ब्रूयात्। नीलसुखादिविवशानामेतेनेश्वरसमावेशाभिमानो निरस्तः। न हि तेषु नीलसुखादिनिमज्जनं सम्भवति, निमज्जने हि प्राप्तेषु तेषु यथोचितभोगः, अप्राप्तेषु त्ववहेलैव भवति। तत्र च स्वमन एव साक्षितया ग्राह्यम्, अन्यथा स्ववञ्चकत्वापत्तेरित्यलम्। एतेन सिद्धमर्थमाह "ततः" इति। ततः, यत समस्ताभ्याभिधेयः समावेश एतेनैव सिद्ध्यति तत कारणादित्यर्थः। अन्यदपि निर्वचनमुपोद्घातशब्दस्य करोति "उप" इति। टङ्क—पाषाणदारणं, ईश्वरप्रत्यभिज्ञानलक्षणः—ईश्वरोऽहमिति प्रत्यभिज्ञारूपः। ननु कथमेतेनोपोद्घातत्वम् इत्यत आह "एतावत्" इति। एतावदेव—आत्मनि उत्कर्षविश्रामणमेव। अन्यदपि

1. ईश्वराभिज्ञानलक्षण–K. S. S.

थयम् उपोद्घातः । उपांशु अवितत कृत्वा उदिति शास्त्रस्य ऊर्ध्वं एव हन्यते अपसार्यते प्रमेयविषयो व्यामोहो येन—इति । गत्यर्थत्वाद्वा हन्तेर्ज्ञानमर्थः, ज्ञायते प्रमेयं येन इति । केचित्तु गति स्त्रियं गच्छति—इत्येतद्विषयमेव हन्त्यर्थमाहुः । एवं श्लोकचतुष्टयार्थभावनादार्ढ्यादेव लभ्यते परमशिवः । इति शिवम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्योत्पलदेवशिष्य—श्रीमदाचार्यलक्ष्मणगुप्तदत्तोपदेश-श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञा-विमर्शिन्यां ज्ञानाधिकारे उपोद्घातः ।
इति प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

निर्वचनमाह "उपांशु" इति। **अविततम्**—स्तोकम्, संक्षेपेणेत्यर्थ । **प्रमेयविषयः**—प्रत्यभिज्ञाविषय. । "घात" इत्यवयवस्यान्यमप्यर्थमाह "गत्यर्थत्वात्" इति। गत्यर्थो ज्ञानार्थ इति नीतेरित्यर्थ । **प्रमेयम्**—स एवेश्वरोऽहमित्येवरूपम् । येषाञ्चिन्मतेन ज्ञानार्थसाधक गमनार्थं प्रत्याख्यातुमाह "केचित्तु" इति । केचित्तु **गतिम्**—गमनरूपम् । इत्येष एव विषयः यस्य तादृशम् । **हन्त्यर्थमाहुः**—कथयन्ति । इत्येष क ? "स्त्रियं गच्छति" इति । स्त्रियं गच्छतीति स्थाने एव स्त्रियं हन्तीति प्रयोज्यम् । नान्यत्र हिंसार्थवाचकत्वादिति तेषा भाव । फलित सिद्धान्तमाह "एवं श्लोकचतुष्टय" इति । दार्ढ्यात्—अहर्निश सेवनेन, विमर्शनेनेति यावत् । लभ्यते—प्रत्यभिज्ञाविषयता नेतु शक्यते । आदिश्लोकस्य मगलप्रयोजन-परत्वमपेक्ष्य श्लोकचतुष्टयेत्युक्तम् । **परमशिवः**—स्वान्त इततत्त्वपट्त्रिंशतक सप्तशिवः श्रीपरमेश्वरः । "इति" शब्दः समाप्तौ । "शिव" पद मगलवाचक परतत्त्वसूचनपरं च । इति शिवम् ॥४॥

इति श्रीभास्करकण्ठविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीटीकायां श्रीभास्कर्याख्यायां ज्ञानाधिकारे प्रथममाह्निकं समाप्तम् ।

---

1. इत्येतद्विषयामेव—K. S. S.
2. इत्यवसायस्य—C.

अथ द्वितीयमाह्निकम्।

पूर्वपक्षतया येन विश्वमाभास्य भेदतः।
अभेदोत्तरपक्षान्तं नीयते तं स्तुमः शिवम् ॥

द्वितीयमाह्निकम्

ओम्[1] पूर्वपक्षमयद्वैतमद्वैतान्मध्यपक्षत ।
निष्कृष्यान्ते पराद्वैतपक्षवन्त शिव स्तुम ॥

ओम्। अथ ज्ञानाधिकारे द्वितीयाह्निकव्याख्यया निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामनया समस्ताह्निकाभिप्रायसूचकं मंगलश्लोकमुपनिबध्नाति "पूर्वपक्ष" इति।

अत्र टीका —

येन—उत्तरार्धे तच्छब्दोक्तेन श्रीपरमशिवेन। विश्वम्—षट्त्रिंशत्स्वात्मक जगत् । पूर्वपक्षतया—प्रतिसमाधेयपूर्वपक्षभावेन । भेदतः आभास्य—निजेच्छया भेदत –इदन्ताग्रहणप्राणभेदेन आभासविषयता नीत्वा। अभेद एव–अहन्ताप्राणा एकता एव, उत्तरपक्ष–स्थापनीय पक्ष, स एवान्त–अवसान तम्, नीयते–प्राप्यते। वय तं शिवं स्तुम–सर्वोत्कृष्टतया भावयाम। एतेन परशिवक्रीडारूपत्व जगत उक्तम, क्रीडाविष्टा स्वतन्त्रा हि किंचिद्वस्तुत

1 पक्षान्तर्नीयते–K S S.

2. श्लोक–C. This word is always found in the manuscript at the beginning of an आह्निक without any विभक्ति।

3. पूर्वपक्षमयाद्वैत–C. Considering that Bhaskara mostly expresses in his introductory verse the same idea as is found in that of अभिनव, the better reading seems to be "पूर्वपक्षमयद्वैत"

इह यत् परमार्थरूपं तद् आशङ्क्यमानप्रतिपक्षप्रतिक्षेपेण निरूपयिष्यमाणं सुस्फुटतमं स्फुटीकृतं भवति । यदाह भट्टनारायणः :—

'नमस्ते भवसंभ्रान्तभ्रान्तिमुद्भाव्य भिन्दते ।
ज्ञानानन्दं च निर्द्वन्द्वं देव वृत्त्वा वितृण्वते ॥'

उत्पाद्य स्वयं नाशयन्ति । एतेन मङ्गलश्लोकेनेदमाह्निकं पूर्वपक्षरूपमित्यपि सूचितम् ।

एवं मङ्गलरूपाद्याह्निकतात्पर्यं समस्तव्यस्तत्वेन कथयन्नाह "इह" इति ।

अत्र टीका —

इह—अस्मिन् शास्त्रमार्गे, **परमार्थरूपम्**—तात्पर्यविषयत्वेन परमाभिधेयरूपम् । आशङ्क्यमानाः—वादिभिः शङ्कितुमारब्धाः, न तु समर्थिताः, ये प्रतिपक्षाः—विरुद्धा बाधकाः अपरमार्थभूताः प्रतिद्वन्द्विनः पक्षाः, तेषां यत् प्रतिक्षेपणम्—प्रतिसमाधानं तेन । अत्र वृद्धसम्मतिमाह "**यदाह**" इति । हे देव—विश्वोद्भावनरूपक्रीडारूप-क्रीडाशील । ते—अस्मच्छब्दप्रयोगयोग्यत्वेऽपि भक्त्यतिशयास्वादेन भिन्नतया भावनेन युष्मच्छब्देन व्यपदिश्यमानाय भवते । **नमः**—अस्मत्कर्तृकः प्रह्वीभावोऽस्तु । कीदृशाय भवते ? भवे—रागद्वेषमये संसारे, ये सम्भ्रान्ताः—विस्मृतस्वात्मत्वेन देहादावात्मभ्रमयुक्ता ये जीवाः, तेषां भ्रान्तिम्—भेदरूपं भ्रमम्, तत् उद्भाव्य—प्रकटीकृत्य, भिन्दते—गाढतरशक्तिपातेन पुनर्विदारकाय, अत एव **ज्ञानानन्दम्**—आत्मप्रकाशरूपमानन्दम् । कीदृशम् ? निर्द्वन्द्वम्—विषयसुखरूपद्वन्द्वव्यतिरिक्तम् । वृत्त्वा—मायाशक्त्यावरणविषयतां नीत्वा, वितृण्वते—तदपसारणेन प्रकटीकुर्वते । एतेन मध्ये विस्मृतं वस्तु पुनः प्राप्तमतिशयेनानन्दकारि भवतीति भ्रान्त्युद्भावनमपि कृपाहेतुकमेवेति द्योतितम् । ननु तत् किमित्यत आह "**तत्रेदं**" इति । तत्र—पूर्वोक्ते वस्तुनि सति अत्र यानीश्वरे—आत्माऽभावेश्वराभावौ, वदन्तीति शेषः । भ्रान्ति—अनात्मनि आत्मतानात्मनि विपर्ययः, तदुद्भावनम्, अन्यथा भ्रान्तिभेदनस्य निर्विषयत्वापातादिति भावः । एतादृशमेवात्मेश्वराभ्याम् उपन्यस्यति "ननु" इति ।

तत्रेह अनात्मानीश्वरवादिनां भ्रान्तिभेदनपूर्वकं परमार्थं विवरीष्यन् तदुद्भावनं तावत् एकादशभिः श्लोकैः करोति

'ननु स्वलक्षणाभासम् .... ।'

इत्यादिभिः

'.............................तेन कर्तापि कल्पितः ॥'

इत्यन्तैः । तत्र श्लोकद्वयेन आत्मनो ध्रुवस्य दृश्यानुपलब्ध्या अभाव उक्तः प्रत्यक्षात्मवादिनः प्रति । तत्र श्लोकत्रयेण स्मृत्यनुसंधानं संस्कारात् सिद्धम् इति अन्यथासिद्धत्वात् आत्मानुमानाय न पर्याप्तम्—इति प्रोक्तम् अनुमेयात्मवादिनः प्रति । तत्र श्लोकेन ज्ञानादिगुणैर्गुणिनि प्रतिपत्तिः—

सामस्त्येनोक्त्वा व्यस्ततयेनापि कथयति "तत्र" इति। तत्र—एकादशमध्ये, ध्रुवस्य—नित्यस्य । "दृश्य" इति । दृश्यस्य-सत्त्वे द्रष्टुं योग्यस्य, या अनुपलब्धि –अप्राप्ति, तया प्रमाणभूतया, अनुपलब्धस्यापि पक्षस्य स्वरूपविप्रकर्षेणाभावसाधन नोचितमिति "दृश्य" इत्युक्तम्, प्रत्यक्षात्मवादिन प्रति—शैवान्[1] प्रति, त एव हि नित्यमात्मान प्रत्यक्ष वदन्ति । स्मृतिरूपमनुसधान स्मृत्यनुसधानम्, अनुमेयात्मवादिन –तार्किकादीन्, प्रति। सप्तमाष्टमयो कृत्यमाह "एवम्" इति। नवमस्य कृत्यमाह "तत" इति। एकेन, श्लोकेनेति पूर्वेण सबन्ध । "इति" शब्द नवमश्लोककृत्यसमाप्तिपर । "वदता" इत्यस्य पूर्वेण सबन्ध । एकादशस्य कृत्यमाह 'श्लोकेनैव" इति । तत्र—स्थिरे आत्मनि । उपसहार करोति "इति" इति । इति, एवमित्यर्थ । ननु

1. वाद्वान्–C. This word is not clear, but it cannot be 'बौद्धान्' because the first two verses represent the बौद्ध view. We have taken it to be शैवान् because the slokas in question are intended to refute the शैव view.

इति अनुमानं निरस्तम् । एवम् आत्मानं निराकृत्य, ततो ज्ञानक्रियाशक्तिसंबन्धरूपमैश्वर्यं निराकर्तुं ज्ञानस्य स्वरूपमेव व्यतिरिक्तं बाह्यार्थमते, साङ्ख्यमते च प्रयुज्यमानम्—इति निरूपितं श्लोकद्वयेन । तत्र एकेन क्रिया नाम न काचित् क्वचिदपि अस्ति—इति कथितम् । तत्र साधकं प्रतिक्षिप्य बाधकं च उपन्यस्यति । ततः सम्बन्धस्य श्लोकेन नास्तित्वं प्रतिपादितं प्रमाणाभावं वदता । श्लोकेनैव तत्र बाधकं प्रमाणमुक्त्वा, न आत्मा स्थिरो नापि ज्ञातृत्वकर्तृत्वलक्षणम् अस्य ऐश्वर्यम्—इति स्वपक्ष उपसंहृत—इति पूर्वपक्षस्य पिण्डार्थः ।

सर्वमिदम् स्वयं स्फुटीभविष्यतीति किं प्रथमत एव प्रपञ्चः कृत इति चेत् शिष्यबुद्धिसमाधानार्थमिति ब्रूमः । ग्रन्थार्थव्याख्याकरणं प्रतिजानीते "अथ" इति । ग्रन्थानाम्—कारिकासूत्राणाम्, अर्थः—अभिधेयम्, व्याख्यायते, विव्रियते इत्यर्थः ।

यथावतरणिका विनैव प्रथमं द्वितीयं च श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "ननु" इति ।

अत्र टीका –

"ननु" शब्दस्य वाच्यमाह "ननु" इति । आक्षेपे—अभियोगे, न तु प्रश्ने सन्देहायुक्तत्वात् । तमेव प्रकटयति "इह" इति । तावत्—प्रथमम्, अयुक्तत्वे हेतुमाह "स्थिरस्य" इति । "अपि" शब्दः समुच्चये, आत्मन इति शेषः । अप्रकाशनात्—प्रकाशनाभावात् । एतदेव समर्थयितुमाह "तथा हि" इति । तथा, दृश्यतामित्यर्थः । घटप्रकाशः—घटविषयं निर्विकल्पज्ञानम् । विकल्पः—सविकल्पज्ञानम् । प्रत्यभिज्ञा—सोऽयमिति उभयजं ज्ञानम् । स्मृतिः— स इति संस्कारजं ज्ञानम् । उत्प्रेक्षा—भविष्यतीति तर्कज्ञानम् । "आदि" शब्देन इदं वा इदं वा इति संशयज्ञानं गृह्यते । प्रकाशन्ते—स्वप्रकाशतया स्फुरन्ति । एकघटविषयत्वेऽपि कल्पितभेदमपेक्ष्य "भिन्नविषयाणि" इत्युक्तम् । "तत्र" इति, तत्र—ज्ञानपञ्चकमध्ये । भीन्नस्वप्रकाशस्य तत्तत्प्रकाशज्ञानम्, पूर्वोक्तमिति शेषः, भवतीति संबन्धः ।

अथ ग्रन्थार्थो[1] व्याख्यायते ।

ननु स्वलक्षणाभासं ज्ञानमेकं परं पुनः ।
साभिलापं विकल्पाख्यं बहुधा नापि तद्द्वयम् ॥ १ ॥
नित्यस्य कस्यचिद् द्रष्टुस्तस्यात्रानवभासतः ।
अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी ॥ २ ॥

"स्वलक्षण" इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य विग्रहं करोति '**स्वम्**' इति । **"स्व"** इत्यवयवं व्याख्यातुमाह '**अन्य**" इति । दुर्बोधत्वाशङ्कया पर्यायान्तरमाह "**स्वरूप**" इति । स्वरूपं सकोचं भजतीति तादृशम्, असाधारणमित्यर्थः, राहोः शिर इतिवत् प्रयोगः, भजनकर्तुस्तदाधारस्य चैकत्वात् । **"लक्षण"** इत्यवयवं व्याचष्टे "**देश**" इति । **लक्षणम्**–स्वरूपम्, तच्च विशेष्यत्वेन देशादिप्रयोजनामयमेवेति देशादिग्रहणम्, **यस्य**–देशादेः, तस्य । **"आभास"** इत्यवयवं व्याचष्टे "**प्रकाशनम्**" इति । **प्रकाशनम्**–प्रकाशः, प्रथेति यावत् । **अन्तर्मुखम्**–प्रमातृप्राधान्येन स्थितम्, यस्मिन्–अन्यपदार्थभूते, **बहिर्मुखीनस्वरूपधारिणि**, इदमिति बाह्यसम्मुखे प्रमाणरूपे इति यावत् । ज्ञाने–ज्ञानपदवाच्ये वस्तुनि । एतेन **"स्वलक्षण"** इत्यस्य ज्ञानविशेषणत्वमुक्तम् । **तत् अविकल्पकम्**–समनन्तरोदितं प्रकाशरूपं निर्विकल्पज्ञानम्, **विषयभेदेऽपि**–घटादिविषयभेदेऽपि सति, **एकजातीयम्**–एकरूपं भवति । अत्र हेतुमाह "**स्वरूपवैचित्र्येऽपि**" इति । अत्रापि वाक्येन हेतुमाह "**विकल्पे हि**" इति । **अभिलाप**' शब्दनम्, लक्षणया वाचकस्मृतिरिति यावत् । **अत्र**–अविकल्पके ज्ञाने । **"नास्ति"** इत्यस्य समर्थनं करोति "**न हि**" इति, नीलधर्मत्वे तस्य संस्कारापेक्षा न स्यादिति भावः । तर्हि असौ कुत आगतः इत्यत आह "**ततः**" इति । **प्राच्य** मतकालीनः । ननु ततः किम् इत्यत आह–"**प्रबुद्धे च**" इति । **तत्प्रबोधः** संस्कारप्रबोधः । **वस्तुदर्शनोत्थितः**–वस्तुनः–विषयभूतस्य घटादेः, दर्शनम्–प्रकाशः, तत उत्थितः । फलितमाह "**इति**"

---

1. अथ ग्रन्थो व्याख्यायते–K S S

'ननु' इति आक्षेपे, इह आत्मा संवित्स्वभावः स्थिरः इति तावदयुक्तम्, स्थिरस्यापि[1] स्वप्रकाशस्य अप्रकाशनात् । तथा हि—घटप्रकाशो घटविकल्पो घटप्रत्यभिज्ञा घटस्मृति घटोत्प्रेक्षा—इत्यादिरूपेण ज्ञानान्येव प्रकाशन्ते भिन्नकालानि भिन्नविषयाणि भिन्नाकाराणि च । तत्र नीलस्य प्रकाशः[2] 'स्वलक्षणाभासं ज्ञानम्' 'स्वम्' अन्यानानुयायि स्वरूपसंकोचभाजि, 'लक्षणम्' देशकालाकाररूपं यस्य तस्य 'आभासः' प्रकाशनम् अन्तर्मुखं यस्मिन् बहिर्मुखीनस्वरूपधारिणि ज्ञाने तत् अविकल्पकम् विषयभेदेऽपि एकजातीयम्, स्वरूपवैचित्र्ये[3]पि कारणाभावात् । विकल्पे हि वैचित्र्यकारणम्

इति । इति—अत कारणात, एतेन प्रथमवाक्य व्याख्यातम् । तथा च योजना, ननु स्वलक्षणाभास ज्ञानमेक भवतीति ।

द्वितीय वाक्य व्याख्यातुमाह '**ततः परम्**" इति । **ततः**—तस्माज्ज्ञानात् । **परम्**—अन्यरूपम्, **विकल्पकं ज्ञानम्**, प्रादुर्भवति इति शेष । अत्र हेतुमाह "**सर्वस्य**" इति । तत्र घटविकल्पस्य साक्षात्तन्निर्विकल्पकज्ञानमूलत्वम्, मणिप्रभादर्शनोत्थस्य मणिविकल्पस्य पारम्पर्येण मणिप्रभादर्शनोत्थत्वम् , प्रभया हि प्रभादर्शन तेन प्रभाविकल्प तेन मणिविकल्प । "**पर**" शब्दस्य व्याख्या करोति "**परम्**" इति । कुतोऽस्यान्यत्वमित्यपेक्षायामाह '**सामान्य**" इति, यत इति शेष । **सामान्यलक्षणम्**—सामान्यस्वरूपम्, **तस्य**—सविकल्पज्ञानस्य, अत एव परत्वम् इति भाव । यद्यपि सिद्धान्ते निर्विकल्पस्य सामान्यनिष्ठत्व सविकल्पस्य तु देशादिभाजनाद्यविशेषनिष्ठत्वमेव तथापि तावदेतदास्ताम् । ननु स्वलक्षण कथ न विषयोऽस्य भवति इत्यत्राह "**स्वलक्षणे**" इति । **वृद्धव्यावहारिकस्य**—देवदत्त गामानयेत्यादिवृद्धव्यवहारमूलस्य । **औपदेशिकस्य**—"अय गो "

1. स्थिरस्य स्वप्रकाशस्य अप्राकाशनात्–K S S
2. नीलप्रकाश –K S. S
3. एकजातीय स्वरूपे, तद्वैचित्र्ये–K S S.

ऽभिलापः, स च अत्र नास्ति; न हि अभिलापो नीलस्य धर्मः, न च चक्षुर्ग्राह्यः, ततोऽसौ प्राच्यः स्मर्तव्यः, अप्रबुद्धे च संस्कारे न स्मृतिः, तत्प्रबोधश्च वस्तुदर्शनोत्थितः इति वस्तुदर्शनसमयेऽभिलापस्मृतिर्नास्ति ।

ततः 'परं' विकल्पकं ज्ञानम्, सर्वस्य विकल्पस्य साक्षात् पारम्पर्येण वा निर्विकल्पकमूलत्वात् । 'परम्' इति च अन्यरूपं सामान्यलक्षणं तस्य विषयः, स्वलक्षणेऽतिसंकोचिनि विततविकल्पसाध्यस्य वृद्धव्यावहारिकस्य, औपदेशिकस्य वा संकेतस्य कर्तुम् अशक्यत्वात्, कृतस्यापि वैयर्थ्यात्, तेन हि अननुयायिना न पुनर्व्यवहारः । तच्च बहुभेदम्, यत्तावत् अभिलापेन संजल्पात्मना शब्दनरूपेण सह वर्तते ।

शब्दनं च इदम्—इति, तत्—इति, तदिदम्—इति, भवेदिदम्—इति, इदं वा इदम्—इत्यादि बहुधा भिद्यते । तच्च न विषयपक्षे वर्तते, अपि तु तस्य विकल्पस्य स्वरूपमेव विचित्रीकुर्वत् प्रतिभाति इति विकल्पो बहुभेदः । एवम् अनुभवविकल्पपरम्परा तावत् स्वप्रकाशत्वेन भाति ।

स्यादेतत्, यत्रग्रासौ परम्परा सोऽपि आभाति—इति; तत्र, यतो द्वयमपि एतद् अविकल्पेतररूपं न अन्यस्य 'कस्यचित्' एतदतिरिक्तस्य द्रष्टुः' अनुभवितुः सम्बन्धि, दृश्यस्य तु भवतु बाह्यार्थवादे । अत्र हेतुः—यतः 'तस्य' द्रष्टुः, अत एव संवित्स्वभावतो-

---

फलितमाह "इति" इति । इति-अतः कारणात् । उपसंहारं करोति "एवम्" इति । तावत्, अत्र विप्रतिपत्तिर्नास्ति इत्यर्थः । एतेन द्वितीयं वाक्यं कृतव्याख्यम् । तथा च योजना । परम्-ततोऽन्यरूपम्, विकल्पाख्यम्-सविकल्पकम्, ज्ञानं बहुधा भवति, कुतः ? यतः साभिलापम्, हेतुगर्भं विशेषणमिदम् ।

अत्र सिद्धान्ती तर्करीत्याऽङ्गीकारं करोति "स्यादेतत्" इति । अनिष्टप्रसञ्जनमपि करोति "यत्रग्रा" इति । यत्रग्रा—यस्मिन्नहंविषये स्वात्मनि निष्ठा गता, "अहं जानामि" इति तदुदयात् इति भावः । एतत् प्रत्याचक्षाणस्तृतीयं वाक्यं व्याचष्टे "तत्र" इति । अत्र हेतुमाह "यतः" इति । अविकल्पेतररूपम्-अविकल्पमविकल्पाख्यम् । एतदतिरिक्तस्य-प्रोक्तज्ञानद्वयभिन्नस्य, "द्रष्टुः" इत्यस्य वाच्यमाह "अनुभवितुः" इति । षष्ठ्यर्थमाह "संबन्धि" इति । "नित्य" इति पदस्य व्यावर्त्यमाह "दृश्यस्य" इति । दृश्यस्य, दृश्यतया स्थितस्यानित्यस्य देहादेरित्यर्थः । बाह्यार्थवादे—बाह्यार्थवादिसौत्रान्तिकमते, न तु विज्ञानशून्यवादिमते । "तस्य" इत्यादिवाक्यखण्डं व्याख्यातुमाह 'अत्र हेतुः' इति । अत्र—नित्यस्य द्रष्टुः सम्बन्धित्वाभावे, हेतुमेव व्याचष्टे "यतः" इति । अत एव—द्रष्टृत्वात्, द्रष्टुर्हि संवित्स्वभावताप्राप्तिरवश्यंभाविनीति भावः । संवित्स्वभावतोपगमस्य साध्यमाह "स्वप्रकाश" इति, अवश्यं हि संवित्स्वभावस्य स्वप्रकाशनादन्यथा जडतापातादिति भावः । अस्यापि

पगमात् स्वप्रकाशतायोग्यत्वात् आपन्नोपलब्धिलक्षणप्राप्तेः, 'अत्र' एतद्बोधद्वयमध्ये नास्ति अवभासः । ननु अस्त्येव अवभासः—इति असिद्धा दृश्यानुपलब्धिः । तथा हि—अहं वेद्मि, निश्चिनोमि, स्मरामि इदम्—इति विदादिप्रकृत्यर्थरूपात् ज्ञानस्मृत्यादेः इदम्—इति च कर्मरूपात् विषयात् अतिरिक्तमेव अहम्—इति अनुयायिनि प्रकाशे अनुयायिरूपं भाति । क एवमाह भाति—इति ? भानं हि अविकल्पकम्, अहम्—इति शब्दानुविद्धो विकल्पप्रत्ययः । ननु तथापि किम् अनेन विकल्प्यते, शरीरसन्तानो वा कृशोऽहम्—इत्यादिप्रत्ययात्, ज्ञानसन्तानो

साध्यमाह "आपन्न" इति । आपन्ना—स्वप्रकाशतायोगेन प्राप्ता, उपलब्धिलक्षण-प्राप्ति— उपलब्धिप्रमाणप्राप्ति येन तादृशस्य, प्राप्ततद्विषयत्वयोग्यस्वरूपेति यावत्, कार्यं कर्म इतिवत् प्रयोग । "अत्र" इतिपद व्याचष्टे "एतद" इति । न चानुपलब्धेरपि पक्षस्याभावो वक्तु शक्य इति "उपलब्धि" इत्याद्युक्तम् । एतेन तृतीय वाक्य गतव्याख्यम् । तथा च योजना । तद्द्वयम–अविकल्पसविकल्परूप ज्ञानद्वय कर्तृ, कस्यचित्–कल्पनया सभावितस्य नित्यद्रष्टु सबन्धि न भवति, कुत ? तस्य अत्र-बोधद्वयमध्ये, अनवभासत –अदर्शनात् इति ।

अत्र सिद्धान्ती प्रश्नयति "ननु" इति । दृश्यानुपलब्धि'—उपलब्धिलक्षण प्राप्तस्याप्यप्राप्ति, नित्यस्य द्रष्टुरिति शेष । एतदेव समर्थयितुमाह "तथा हि" इति । प्रत्ययार्थस्य क्रियारूपत्वात् "प्रकृत्यर्थ" इत्युक्तम् । कर्मरूपात्-कर्मकारकस्वरूपात् । अनुयायिनि, प्रयोगत्रयेऽप्यहमोऽनुवर्तनात् इत्यर्थ । पूर्वपक्षवादी सकोपमाह "क एवम्" इति । "एवम्" शब्दार्थं स्वयमेवाह "भाति" इति । आक्षिप्त वस्तु समर्थयति "भान हि" इति । अविकल्पकम्-विमर्शास्पृष्टम् । सिद्धान्ती पुन प्रश्नयति "ननु" इति । अनेन–शब्दानुविद्धेन विकल्पज्ञानेन । पूर्वपक्षवाद्युत्तर वक्तुमिच्छन् चतुर्थवाक्य व्याचष्टे "शरीर" इति । अनेन विकल्प्यते इति योजनीयम् । अनेन–अहंविमर्शेन । शरीर-

वा सुख्यहम्—इति प्रतीतेः[1] ? मत्वर्थीयश्च सन्तानमेव स्पृशति नातिरिक्तम् । तदेतदुक्तम्—'अहंप्रतीतिरपि' शरीरम्, आदिग्रहणात् ज्ञानम्, अवस्यति, संतानरूपतया विकल्पयति अवश्यम्; सदृशापरभावभेदग्रहणासामर्थ्य-[2]वासनाविष्टत्वात्—इति । 'एषा' इति न अस्माभिर्निह्नुता, 'साभिलापं विकल्पाख्यम्' इत्यनेन संगृहीतत्वात् । एतदुक्तं भवति—अहंप्रतीतिरेव तावत् न आत्मा, तस्या अपि विकल्परूपत्वात् अर्थैर्यथा । एवम्प्रतीतिप्रत्ययेऽपि[3] नास्ति अन्यः शरीरादेः, भवन्नपि वा वेद्यपक्षपतितः स्यात् —इति । तथापि संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तस्य आत्मनो न सिद्धिः—

सन्तानो वा विकल्प्यते, कुतः ? कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययात्, आदिशब्देन स्थूलोऽहमिति प्रत्ययग्रहणम् । एतेन चार्वाकमतमवलम्ब्योत्तरं दत्तम् । तथानेन **ज्ञानसन्तानो वा**—विषयोपरागरूपिता ज्ञानसन्ततिर्वा विकल्प्यते । कुतः ? **सुख्यहमिति प्रतीतेः**, सुखस्य बौद्धमते विज्ञानमात्रत्वादेवमुक्तम्, एतेन विज्ञानवादि-बौद्धदर्शनमाश्रित्योत्तरं दत्तम् । उभयत्र "वा" शब्द विकल्पद्वयस्य स्वस्वविषय-प्रधानत्वाख्यानार्थं । ननु अहंप्रतीतिः कृशो वा सुखितो वावस्यति कृशोऽहमित्या-दौ ताभ्यां सहास्य सामानाधिकरण्येन दर्शनात् इत्यपेक्षायामाह "**मत्वर्थीयश्च**" इति । मत्वर्थे विहितः प्रत्ययो मत्वर्थीयः, स च कृश इत्यत्र मतुब्रूपः, तस्य च

"गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः"

इति लुक्, यथा शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लशब्दस्य शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति विग्रहः, सुख्यत्र तु इनिः, स तु साक्षादेव वर्तते । **सन्तानम्**— शरीररूपा वा ज्ञानरूपा वा सन्ततिम्, बौद्धमते हि सन्ततिव्यतिरिक्तगुणमय एव सन्तानरूपः गुणी । **अतिरिक्तम्**—सन्तानव्यतिरिक्तम् । उक्तमर्थं संक्षिप्याह "तदेतत्" इति । तदेतत्—समनन्तरोक्तं वस्तु । विग्रहं दर्शयति "**शरीरम्**" इति, शरीरं तथा

---

1. सुख्यहमित्यादिप्रतीते K. S S.
2. सदृशापरापरभाव–K S S
3. एवम्प्रतीतिप्रत्ययेऽपि–K. S S

इत्येवत् अपिशब्देन द्योतितम् । एवं नास्ति आत्मा संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तो दृश्यस्य[1] तस्यानुपलब्धेः - इति ॥ १, २ ॥

अत्र आत्मवाद्यनुमानमुत्थापयति[2]:—

क्षयानुभवविध्वंसे स्मृतिस्तदनुरोधिनी ।
कथं भवेन्न नित्यः स्यादात्मा यद्यनुभावकः ॥ ३ ॥

आदिग्रहणात् ज्ञानमवस्यति । "अवस्यति" इत्यस्यार्थमाह "सन्तान" इति । सन्तानरूपतया–सन्तानभावेन । "अवश्यम्" इत्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् पूर्वेण सम्बन्ध । अत्र हेतुमाह "सदृश" इति, सदृशा ये अपरे भावभेदा–क्षणरूपा भावविशेषा, तेषा यद् ग्रहणम-पूर्वकालीनोऽनुभव, तस्य सामर्थ्येन-वशेन या वासना-भावनाख्य सस्कार, तया यदाविष्टत्वम्–आवेशविषयीकृतत्वम्, तस्माद्, वासनयैव हि विकल्पोदय इति भाव । "इति" शब्द हेतुसमाप्तौ ।

"**एषा**" इति पद व्याचष्टे "**एषेति**" इति । **निन्हुता**-अपलापविषयीकृता । कुतो न निह्नुतेत्यपेक्षायामाह "**साभिलापम्**" इति । नन्वेतेन किमुक्त भवति इत्यमाह "**एतदुक्तम्**" इति । उक्तमेव दर्शयति "**अहम्**" इति । एतत्प्रतीति – अहप्रतीतिस्फूर्ति, तया प्रत्ययो यस्य स । प्रत्येय इति वा पाठ, तथा च तृतीयासमास एव । "इति" शब्द समाप्तौ । "**अपि**" शब्दाभिप्राय कथयितुमाह "**तथापि**" इति । देहात्मवादी चार्वाक विज्ञानात्मवादी बौद्धश्च स्वपक्षमुपसहरति "**एवम्**" इति । सवित्–विज्ञानम्, सवेद्य–देह, ताभ्या व्यतिरिक्त, नित्य-प्रकाशरूप इत्यर्थ । अत्र हेतुमाह "**दृश्यस्य**" इति । **दृश्यस्य**-द्रष्टु योग्यस्य, **तस्यानुपलब्धेः**, द्रष्टु योग्यो हि यदा नोपलभ्यते तदा नास्तीति व्यवस्थाप्यते । अनेन चतुर्थवाक्य गतव्याख्यम् । तथा च योजना । एषाऽहप्रतीतिरपि शरीरादिकम् अवस्यति–अवसायरूपविकल्पविषयता नयतीति तादृशी भवति, न तु शुद्धनित्यप्रकाशरूपपरमात्मविमर्शरूपा भवतीत्यर्थ. ॥ १, २ ॥

तृतीयश्लोकस्यावतरणिका करोति "अत्र" इति ।

---

1. दृश्यस्य अनुपलब्धे –K. S. S.
2. उत्थापयितुमाह–K S S

इह स्मृतिकाले सुस्मूर्षितोऽर्थो भवतु, ध्वंसतां वा—इति किन्तेन,[1] **अनुभवस्तावत् ध्वस्तः—इत्यत्र सर्वस्य अविवादः, तमेव च अनुरुन्धाना स्मृतिर्जायते। तथा हि—स्मृतौ न अर्थस्य प्रकाशः, न अध्यवसायः,**

अत्र टीका—

आत्मवादो—तार्किकादि। **अनुमानम्**—अन्वयव्यतिरेकरूपम्। **उत्थापयति** स्वयमेवोत्तिष्ठत्तत् समर्थाचरणेन प्रयोजकव्यापारेण तत्र प्रेरयति। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"अथ"** इति।

अत्र टीका—

सप्तम्या द्योतितमनुभवविध्वंसस्य सिद्धत्व कथयितुमाह "**इह**" इति। इह-भासमाने जगति। स्मर्तुमिष्ट **सुस्मूर्षित**। **किन्तेन**, मृतायाममृतायाञ्च मातरि सा मे मातेति स्मृतिदर्शनात् न किंचित् स्मृतिविषयस्य भवनेन ध्वसनेन वति भाव। **अनुभवः**, पूर्वकालीन इति शष। 'तावत्" शब्द स्वयमेव व्याचष्टे "**सर्वस्याऽविवाद.**" इति। **तमेव** ध्वस्तमनुभवमेव, **अनुरुन्धाना**-अस्य पदमनुसरन्ती, अपेक्षमाणेति यावत्। अनेन "**तदनुरोधिनी**" इत्यस्य व्याख्या कृता। **स्मृतिः**-स्मरणम्। **जायते**-उत्पद्यते। एतदेव समर्थयति "**तथा हि**" इति। **प्रकाश**-ग्रहणम्, निर्विकल्पज्ञानमिति यावत्। **अध्यवसाय**—तत्समनन्तरभावि सविकल्पज्ञानम्। "**नापि**' इति। **अगुलिद्वयवत्** अगुलिद्वयन्यायेन, युगपत्प्रकाशोऽध्यवसायश्च इति योज्यम्। "**नापि**" इति। **अनुभवविशिष्टस्य**-ज्ञातोयमित्यनुभवविशेषणयुतस्य। **दण्डिवत्**, दण्डविशिष्टपुरुषन्यायेनत्यर्थं। कथ नास्तीत्यपेक्षायामाह "**सर्वत्र**" इति। **सर्वत्र**-प्रकारचतुष्टयेऽपि, **अयमितिप्रत्ययप्रसंगात्**, अनुभवगानिव्ये स इति ग्रहणायोगादिति भाव.। ननु मास्त्वत्रानुभवस्पर्श इत्यत आह "**किन्तु**' इति। **अनुभवप्रकाश**—पूर्वानुभवस्मरणम्। पुन इति हेत्वपेक्षाया वाक्य हेतुत्वेनाह "**अनुभवस्य**" इति। "**तु**" शब्द

1 विमर्शने-K S S

नापि अनुभवस्य अर्थस्य च अङ्गुलिद्वयवत्, नापि अनुभवविशिष्टस्य अर्थस्य दण्डिवत्, सर्वत्र अयम्—इति प्रत्ययप्रसङ्गात्, किंतु अनुभवप्रकाश एव स्मृतौ प्रधानम्, अनुभवस्य तु अर्थप्रकाशात्मकत्वात् अनुभवप्रकाशनान्तरीयकोऽर्थावभासः इति । सर्वथा यदि अनुभवो ध्वस्तः, तदा तत्प्रकाशरूपा कथं स्मृतिस्तद्द्वारेण अर्थविषया स्यात्, तया च सर्वो व्यवहारः क्रियमाणो दृष्ट इत्यसौ स्वरूपेण अनपह्नवनीया सती अनु-

अनुभवस्य स्मृतेर्व्यतिरेकद्योतक, अनुभवस्यार्थप्रकाशात्मकत्वात्-अर्थप्रकाशस्वरूपत्वेन, अर्थप्रकाशस्य अर्थावभासः अनुभवप्रकाशनान्तरीयकः—अनुभवप्रकाशप्राप्त भवति। "इति" शब्द पूर्ववाक्य प्रत्यस्य वाक्यस्य हेतुत्वद्योतक । एतदुक्त भवति, यो यस्य प्रकाश स तत्प्रकाश विना न प्रकाशितु योग्य, न हि नीलाख्यगुणप्रकाश विना नीलोत्पल दृष्टम् इत्यनुभवप्रकाशस्यैवार्थप्रकाशयुक्ताया स्मृतौ प्राधान्यम् इति। ननु सोऽनुभवो ध्वस्त एवेति किं तस्य चर्चाभिरित्यत आह "सर्वथा" इति। सर्वथा-सस्कारभावेन स्वरूपेणापि। तत्प्रकाशरूपा-अनुभवप्रकाशरूपा, तद्द्वारेण-अनुभवद्वारेण । ननु मा भूत् स्मृतिरित्यत आह "तया च" इति, तया, स्मृत्यैवेत्यर्थ, "च" एवार्थोऽनुक्तसमुच्चयार्थो वा, असौ-स्मृति, अनपह्नवनीया-अपह्नोतुमशक्या, सती-भवन्ती, किंचित्-किमप्यनिर्वचनीय वस्तु, आवेदयति, अनुमापयतीत्यर्थ । तदुक्तम्—

मर्वज्ञ सर्वदैव त्व सूर्यस्य ह्युदये न चेत्।[2]

केनान्यथास्य सभाव्या नष्टार्थविषया स्मृति ॥

इति । ननु आवेदयतु किन्तेनेत्यत आह "सदैव" इति । सदैव-आवेदित वस्तु एव, अनुभावको नित्य आत्मा भवति । "अनुभावक" पदस्य पर्यायद्वय कथयति, "अनुभवकर्तृ-अनुभवितृ" इति च । ननु किं स्मृतिमात्रेणैवात्मा सिद्ध्यत्युतान्येनापीत्यत आह "इयत्" इति । इयदेव-स्मृतिमात्रमेव। ननु

1 अनपह्ननीया, सति अनुभवस्य नाशे—K S S

2 This verse, as it stands, does not yield a good meaning Several interpretations suggest themselves to us, but all of them seem to be unsatisfactory

भवस्य नाशे किंचित् अविनष्टम् आवेदयति। तदेव च अनुभवकर्तृ— अनुभवितृरूपम्, आत्मा अनुभावको नित्यः—इति[1]। इयदेव च आत्मसिद्धेर्जीवितम्। तत्तु न अधिकम् इहैव उन्मीलितम् आचार्येण, वक्तव्यशेषविवक्षया पूर्वपक्षो मा तावत् समापत् इत्याशयेन। 'कथं भवेत्' इति। अर्थस्तावत् तस्याम् अकिंचित्करः, अनुभवश्च ध्वस्त इति न केनचित्प्रकारेण स्मृतिः स्यात्, तदभावे च संकेतशब्दस्मृत्यायत्ता अपि अस्तङ्गताः सर्वे विकल्पाः, निर्विकल्पं च अन्धबधिरमूकप्रायम्[2] इति हन्त निराक्रन्दम् अवसीदेत् विश्वम् इति ॥ ३ ॥

तद्यत्रैव भर किं न कृत इत्यपेक्षायामाह "**तत्तु**" इति। **तत्**—आत्मसिद्धेर्जीवितभूत वस्तु, **आचार्येणहैवाधिकं नोन्मीलितम्**—न प्रकटीकृतम्, केन हृत्वा ? **इत्याशयेन**—इत्यभिप्रायेण इति किमिति ? **पूर्वपक्ष इहैव मा समापत्**—समाप्तिं गच्छतु इति। कायहेतुभूतया, वक्तव्य यच्छेषम्—अवशिष्ट किंचित्, तस्य विवक्षया-वक्तुमिच्छया, अन्यथा तन्निर्विषयमेव स्यादिति भाव। "**कथं भवेत्**" इत्यस्याभिप्राय वक्तुमाह "**कथ भवेत**" इति। **अर्थः**—पूर्वं गृहीत अद्य स्मर्यमाण घटादि, **तस्याम्**—स्मृतौ, **अनुभव**—ग्रहणकालीन। ननु मास्तु स्मृतिरित्यपेक्षायामाह "**तदभावे**" इनि। संकेत—वाच्यवाचकभावसंबन्ध, शब्द—वाचकशब्द, तयोर्या स्मृति तस्या आयत्ता—अधीना, तद्रूपत्वादिति भाव। "**अपि**" शब्द साकल्ये। नन्वस्त गच्छन्तु सर्वे विकल्पास्तत किम् इत्यत्राह "**निर्विकल्पम्**" इति, तथा चेनि शेष, तथा च सति **विश्वम्**—समस्त जगत्, **निर्विकल्पम्**—विकल्परहित सत्, विकल्परहितप्रमातृवर्गान्वित सदिति यावत्। **अन्धबधिरमूकप्रायम्** सद्योजातबालवद् दृष्ट्वाप्यन्धतुल्यं श्रुत्वापि बधिरकल्पं वागिन्द्रिययुक्तत्वेऽपि मूकप्रायैर्जनैर्भरित भवेत्। इति अत कारणात्, हन्त-कष्टे,

---

1 अनुभावको नित्य—इति इयदेव—K. S. S.

2. अन्धमूकबधिरप्रायम्—K S S

इह कार्यातिरेकेण[1] नादृक् कल्पनीयं यत् कार्यसिद्धये पर्याप्नोति, न चैवम् आत्मा, अर्थो हि तावत् स्मर्यते, स च अनुभवप्रकाशमुखेन, अनुभवश्च ध्वस्तः—इत्युक्तम्; यदि आत्मा कश्चिदस्ति, किं तेन। एतदपि हि वक्तव्यम्—आकाशमपि अस्ति इति। अथ उच्यते—न केवलेन आत्मना[2] एतत् सिद्ध्यति, अपि तु अनुभवसंस्कारोऽपि अत्र उपयोगी—इति, तर्हि स एवास्तु, किम् अनेन?—तदेतत् दर्शयति[3]:—

सत्यप्यात्मनि दृङ्नाशात्तद्द्वारा दृष्टवस्तुषु।
स्मृतिः केनाथ यद्येवानुभवस्तत्पदैव सा ॥ ४॥

निराकन्दम्-परस्पर प्रत्याह्वानासमर्थं सत्, प्रवमीदेत् नश्यत्। दृश्यते हि सद्योजातबालाना केनापि कारणेन निर्जने त्यक्तानामवसाद इति भाव ॥ ३॥
अथ चतुर्थश्लोकस्यावतरणिका करोति "इह" इति।

अत्र टीका:—

इह—भासमाने जगति, **कार्यातिरेकेण**—कार्यादिशेन, कार्यकारणयोर्भिन्नत्वात्, तादृक्, तादृश कारणमित्यर्थः। कार्यव्यतिकरेणेति वा पाठ। **पर्याप्नोति**—समर्थो भवति, एवम्, पर्याप्तमित्यर्थः, आत्म, त्वया साधितो नित्य आत्मेत्यर्थः। एतदेव समर्थयति "**अर्थो हि**" इति। स च—अर्थश्च, अनुभवप्रकाशमुखेन, न तु साक्षात्स्मर्यते इति पूर्वेण सबन्धः। उक्तम्, समनन्तरमेवेत्यर्थं। ननु तथाप्यात्मास्त्येवेत्यत्राह "यदि" इति। तेन, अकिंचित्करेणात्मनेत्यर्थः। आत्मन कथनऽप्यवशिष्टं वस्तु वक्तव्यत्वेनाह "एतद्" इति, अकिंचित्करत्वाऽविशेषात् इति भाव। सिद्धान्तिकृत प्रश्नमाशङ्कते "अथोच्यते" इति। एतद्—स्मृतिरूपं कार्यम्, उपयोगी—साधकः। अत्रोत्तरमाह "तर्हि" इति। स एव—संस्कार एव। अनेन,

---

1 कार्यव्यतिरेकेण—K S S
2. विम् आत्मना—K. S S
3. The Kashmir edition has printed the portion of this kārikā beginning with "अथ" separately, just where the commentary on it begins

'दृष्टेषु' अनुभूतेषु 'वस्तुषु' या 'स्मृतिः' तस्याम् अनुभवो दृगात्मा 'द्वारम्' अर्थांशस्पर्शे, स च 'सत्यपि आत्मनि' नष्टोऽनुभवः, तस्य हि अनाशे इदम्—इत्येष एव अत्रुटितः प्रकाशः इति का स्मृतिः, तदनुभविता किं स्मृतेः कुर्यात्—इति ।

अकिंचित्करेणात्मनेत्यर्थः नह्येकेन कार्यसिद्धौ द्वितीयकल्पना युक्तेत्यर्थः । उक्तमुपसंहारपूर्वं दर्शनीयत्वेन प्रतिजानीते "तदेतत्" इति। तदेतत्—समनन्तरोक्तं वस्तु, दर्शयति—प्रकटीकरोति । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**सत्यपि**" इति ।

अत्र टीका –

"**केन**" इत्यन्तं श्लोकखण्डं व्याख्यास्यन्नाह "दृष्टेषु" इति । "**दृष्ट**" इति पदं व्याचष्टे "अनुभूतेषु" इति । वस्तुषु—नीलादिषु या स्मृतिर्भवति, **तस्याम्**—स्मृतौ, **अर्थांशस्पर्शे**—अर्थांशाख्यविषयस्पर्शविषये, **दृगात्मा**—दृग्रूपः, **अनुभवः** पूर्वानुभवः, **द्वारम्**—उपायः भवति, अन्यथा स इति तस्या उत्थानं न स्यादिति भावः । ननु ततः किमित्यत आह "**स च**" इति । स च **अनुभवः**—द्वारभूतोऽनुभवश्च, आत्मनि सत्यपि **नष्टः**, न ह्यन्यस्यावस्थानमात्रेणान्यस्य नष्टस्य नाशाभावो भवतु भवय इति भावः । ननु ततोऽपि किमित्यत आह "**तस्य**" इति। **अत्रुटितः**—अच्छिन्न , **का स्मृतिः**, तदिति स्थितस्य तत्स्वरूपस्येदमित्यनेन विरोधात्र सा सम्भवेदिति भावः । एवञ्च व्यर्थत्वमपि स्मृतेः स्यादित्यभिप्रायेणाह "तदनुभविता" इति। तदनुभविता—अर्थानुभविता, किं **कुर्यात्**, अनुभवैनैवार्थप्रकाशात्स्याऽस्यानुपयोगिनीति भावः । इयमत्र योजना । आत्मनि सत्यपि, तद्द्वारा—अनुभवद्वारेण, दृष्टवस्तुषु—पूर्वानुभूतेषु नीलादिषु, भवन्ती स्मृतिः दृङ्नाशात्—अनुभवाख्यकारणनाशाद्धेतो , केन स्यात्, न हि कारणाभावे कार्यस्य युक्तेति भावः ।

शिष्टं श्लोकार्धं व्याख्यातुमाह "यत्रैव" इति। वृत्तः—पूर्वं गमन, पदम्—विषय । हि सर्वदैव सन् स्मृतेर्विषय उत न कदाचिदेवेत्यपेक्षायां विशेषणमाह

'यत्रैव' विषये 'अनुभवो' वृत्तः 'तदेव' तस्याः स्मृतेः 'पदं' स्मर्यमाणम् । तत्पदा – इति बहुव्रीहिः, 'सा' इति स्मृतिः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानान्तरस्य विषयेण कथं तस्याः विषयित्वाभिमानः—इत्याशङ्क्याह :—

"स्मर्यमाणम्" इति । स्मर्यमाणम्–स्मृतिविषयीक्रियमाणम्, न त्वनुभूयमानमित्यर्थः । बहुव्रीहिः–तत् पदं यस्या सेत्येवरूपा । "सा" इति पद व्याचष्टे "स्मृति" इति ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति ।

अत्र टीका :—

ज्ञानान्तरस्य–अनुभवरूपस्य, तस्याः–स्मृते । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "यतो हि" इति ।

अत्र टीका :—

पूर्वार्धं व्याचष्टे "अनुभवेन" इति । स्वस्मिन्नुचितः स्वोचितः, न तु स्वविलक्षण इत्यर्थः । ननु तेन संस्कारेण किं क्रियत इत्यत्राह "संस्कारश्च" इति । स्थितिम्–अवस्थानम्, स्थापयति–स्वयं तिष्ठन्ती प्रयोजकव्यापारेण तत्र प्रेरयति । कस्येत्यपेक्षायामाह "आकृष्ट" इति । आकृष्टश्चासौ शाखादि तस्य आदिपदेन धनुरादेर्ग्रहणम्, आकृष्टा हि वक्रा शाखा मोचिता सती पुनरेव ऋजुभावेन स्वस्थाने तिष्ठति । पुनः कस्येत्यपेक्षायामाह "चिरम्" इति । चिरम् बहुकालादारभ्य, संवलितस्य–वेष्टितस्य, तथा विवर्त्यमानस्य–विकासितस्य, चिरं वेष्टितं हि भूर्जपत्रादिकं प्रसार्य मुक्तं सत् संस्कारवशेन पुनस्तथैव तिष्ठति । प्रोक्तसंस्कारलक्षणं प्रकृतेऽपि योजयति "तेन" इति । पूर्वानुभवानुकारिणीम्–पूर्वानुभवसदृशीम्, प्राक्तनरूपां स्थितिं स्थापयतीत्यर्थः । उपसंहारं करोति "इति" इति । इति–अतः कारणात्, तद्विषय एव–अनुभवविषय एव, स्मृतेर्विषयो भवति, पूर्वानुभूतमात्रविषयत्वादिति भाव । एतेन स्मृतिहेतोः संस्कारस्यापि स्थितिस्थापकत्वमुक्तम् । यद्यपि तार्किकैस्तस्य भावनारूपत्वमुक्तम्,

यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारात्स्मृतिसंभवः ।
यद्येवमन्तर्गडुना कोऽर्थः स्यात्स्थायिनात्मना ॥ ५ ॥

यदुक्तम् –

"स्मृतिहेतुर्भावनाऽऽत्ममात्रवृत्ति" ।

इति । तथापि परमार्थविचारे भेदनयेऽपि स्थितिस्थापकत्वमेव सारं, वेगस्यापि स्वाश्रयस्य दारादे पूर्वक्रियायामेव हि स्थापकत्वम् । श्लोके स्थितेन "**यतो हि**" इत्यनेन पूर्ववाक्य प्रत्यस्य वाक्यस्य हेतुत्व द्योतयति । एतेन पूर्वार्धं गतव्याख्यम् ।

उत्तरार्धं व्याख्यातुमाह "एवं तर्हि" इति । एतेन पूर्वार्धस्य सिद्धान्तिपक्षत्व सूचितम् । गडुः—कुब्जपृष्ठस्थो मांसपिण्ड, स हि स्फुटमेवायासकारी । किन्तेन, न किंचिदप्यात्मनेत्यर्थं । अत्र हेतुमाह "सर्वं हि" इति । कृतकरावलम्बम्, व्यवहारसाधनस्मृत्युत्पादनद्वारेण कृतावष्टम्भमित्यर्थ ॥ ५ ॥

अथ षष्ठश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति । एतेन परिशेषानुमानमाश्रित्य स्थिर आत्मा शङ्कित । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**तत**" इति ।

अथ टीका –

भग्या व्याख्या कर्तुमारभते "इह" इति । इह—अत्र लोके, विशेष·—पूर्वावस्याया भेद, अतिशय इति यावत् । स·—विशेष, "न नित्य· स्यात्" इति, न हि पूर्वरूपाद्विशिष्टस्यान एव स्वरूपात्प्रच्युतस्य नित्यत्व युक्तमिति भाव । शङ्कित प्रथम पक्ष निराकृत्य द्वितीयमपि निराकर्तुं वादी तत्स्वरूपोद्भावन करोति "अथ" इति । अस्य—आत्मन, तेन—संस्कारेण, किम्, व्यर्थत्वात् किंचिदित्यर्थं । तार्किकमत शङ्कते "अथ" इति । उत्तरमाह "तर्हि" इति । पुनरपि—पूर्ववदेव, ज्ञाने—ज्ञानरूपे आत्मनि । अनुभवात्—अनुभवाख्यात्, जनिततुं नप्रवृ चोरेवन्व न युक्तमिति भाव । विशिष्टम्—तदिनि स्थितत्वाद् इदमिति स्थिनाद् अनुभवाद् भिन्न यत् स्मृत्याख्यकार्य तत्करोतीति तादृशम् ।

1 The second half of this kārikā is printed separately in K. S S It is put just before "एवं तर्हि" on the next page.

अनुभवेन हि संस्कारो जन्यते स्वोचितः, संस्कारश्च प्राक्तनरूपां स्थितिं स्थापयति, आकृष्टशाखादेश्चिरसंवर्तितस्य विवर्त्यमानस्य भूर्जादेः। तेन अत्रापि संस्कारः तां स्मृतिं पूर्वानुभवानुकारिणीं करोति इति तद्विषय एव स्मृतेर्विषयः।

एवं तर्हि 'अन्तर्गडुः' यथा आयासाय परम्, तद्वत् आत्मा स्थिरः कल्पनायासमात्रफलः इति किं तेन, सर्वं हि संस्कारेण जगद्व्यवहारकुटुम्बकं कुवकरावलम्बम्—इति ॥ ५ ॥

ननु तर्ह्येव संस्कारस्य आश्रयो वक्तव्यः, स हि गुणत्वाद् आश्रयमपेक्षते, य आश्रयः स आत्मा स्यात्—इत्याशङ्क्याह :—

ततो भिन्नेषु धर्मेषु तत्स्वरूपाविशेषतः।
संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्यात्स्मर्ता द्रष्टेव कल्पितः ॥ ६ ॥

इह संस्कारे जायमाने, यदि आत्मनो विशेषः, स तर्हि अन्यतिरिक्तः इति न[1] नित्यः स्यात्; अथ न कश्चित् अस्य विशेषः, तेन

परंपरया, न तु साक्षात्। अनुभवो हि साक्षात् प्रमामेव जनयति सस्कार तु तद्द्वारेण। **संस्कारार्थः**—सकेतितसस्कारपदार्थः। पुनरपि सिद्धान्तिप्रश्नं शङ्कते "**अथ**" इति। **संस्कारात्मा**—सस्काररूप., उपलक्षण चैतत्सस्कारकृतविशेषस्य, तस्यापि न्यायविषयत्वात्। उत्तरमाह "**तस्य**" इति। **तर्हि**—तदा, **असौ**-सस्कार, **तस्य**[2] आत्मन, **किम्**, न कोपीत्यर्थः, न हि व्यतिरिक्तस्य सवद्धत्व युक्तमिति भावः। ननु तथाप्यसौ सबन्धी भवत्वित्यत आह "**संबन्धश्च**" इति। "**निराकरिष्यते**" इति। इहैवेति शेष, सबन्धस्य व्यतिरेकाभावे सबद्धस्य व्यतिरेकाभावोऽप्यत्नसिद्ध एवेति लक्षणाश्रयणे प्रयोज-

1. न नित्य आत्मा स्यात्—K. S. S
2. अस्य—C.

तर्हि किम् । अथ संस्कार एव अस्य विशेषः, तर्हि न व्यतिरिक्तोऽसौ इति पुनरपि , अनित्ये ज्ञाने संस्कार —इत्यायातम् । अनुभवादिविशिष्ट विशिष्टस्मृत्याख्यकार्यकारि ज्ञानं परम्परया जायते – इति इयानेव संस्कारार्थः । अथ संस्कारात्मा व्यतिरिक्तो विशेषः, तस्य तर्हि किमसौ । सबन्धश्च व्यतिरिक्तो निराकरिष्यते । एवं ज्ञानसुखदु खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि विकल्पनीयाः । एतदाह—'सत' इति आत्मनो

नम् । ज्ञानादिगुणेष्वप्येतदतिदिशति "एवम्" इति । एवम्, संस्कारवत् तत्कृतविशेषवच्चेत्यर्थ । विकल्पनीया –पक्षद्वयरूपविकल्पविषयीकार्या । उक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रकृते श्लोके वाच्यत्वेन योजन करोति "एतदाह" इति । एतत्-समनन्तरोक्त वस्तु । केनाहेत्यत आह "सत" इति । भिन्नेषु–भेदयुक्तेषु, अभेदपक्षस्यानिस्तरवापादकत्वेन सूत्रे दूरत एव त्याग । "विशेषाभावात्" इति, न हि भिन्न विशेषण युक्तम्, सामानाधिकरण्येन स्थितस्य नीलाख्यस्य गुणस्यैवोत्पलविशेषणत्वादिति भाव । न व्याप्रियेत–व्यापार कर्तु न शक्नोति । अत्र हेतुमाह "असमर्तृरूप" इति । असस्कृतरूपम्–अनुत्पन्नसंस्काररूपम्, आदौ स्थित प्राच्यरूपम् आदिप्राच्यरूपम्, संस्कारात्पूर्वं स्थित रूपमिति यावत् । फलितमाह "इति" इति । इति–अत कारणात् । ननु यद्येव तर्हि "अह स्मरामि" इत्यत्र भासमानाहशब्दवाच्यस्य कि रूपं इत्यत्राह "अहम्" इति । सोऽपि-स्मर्ता, "अपि" शब्द समुच्चय पूर्वोक्त द्रष्टारं समुच्चिनोति । अपिशब्दाभिप्राय स्वयमेवाविष्करोति "यथा" इति । यथा द्रष्टा शरीरसन्तानो ज्ञानसन्ता

1 तत्कृतविशेषवच–C This does not fit in with the context We have, therefore, modified it as printed, chiefly because in the manuscript which we have been using, च्च is often written as च ।

2 विकल्पनीय–पक्षद्वयरूपविकल्पविषयीकार्य –C The K S S text seems to be better Hence we have retained it.

'भिन्नेषु धर्मेषु' अङ्गीक्रियमाणेषु तेषु सत्स्वपि, आत्मनः 'स्वरूपे' विशेषाभावात् स तावत् आत्मा स्मृतौ न व्याप्रियेत, असमर्तृरूपासंस्कृतरूपादिप्राच्यरूपानपायात्, इति 'संस्कारादेव स्मृतेः सिद्धिः'—इति। अहं स्मरामि—इति यः 'स्मर्ता' सोऽपि शरीरसंतानो ज्ञानसंतानश्च अध्यवसीयते, 'यथा द्रष्टा'। पूर्वं हि उक्तम्:—

'अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी।' (१।२।२)

इति। एवम् आत्मनि साधकं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं च पराकृतम्, बाधकं च सूचितम्—धर्मयोगे नित्यताहानिः, अन्यथा किं तेन। तदुक्तम्:—

'चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः।[1]
वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति हि तत्फलम्[2] ॥'

इति ॥ ६ ॥

नश्चाध्यवसीयते तथा स्मर्तापीति शब्दार्थः। ननु कुत्र द्रष्टा एवमध्यवसीयते इत्यत्राह "पूर्वम्" इति। उपसंहारं करोति "एवम्" इति। बाधकम्—धर्मयोगे नित्यताहानिः, धर्माभिन्नत्वे नित्यताहानिरूपम् इत्यर्थः। ननु धर्मयोगे नित्यताहानिः कथं भवतीत्यत्राह "अन्यथा" इति। अन्यथा—धर्मयोगस्य नित्यताहानिहेतुत्वाभावे, तेन—धर्मयोगेन, किम्, तन्मात्रस्य तत्साध्यत्वेन न किंचिदपि भवतीत्यर्थः। अत्र वृद्धसंमतिमाह "चर्मोपमः" इति, सः—आत्मा, चर्मोपमः—वर्षातपरूपधर्मप्राप्तकोमलत्वकाठिन्यविशेषचर्मसदृशः, चेत् भवेत् तदा अनित्यः स्यात्, चर्मवदेवेति शेषः। पुनः स आत्मा खतुल्यः—वर्षातपकृतविशेषरहिताकाशसदृशश्चेत् स्यात् तदा असत्समः—आकाशवच्च किंचिद्रूप इव भवेत्।

---

1 The first line of this verse appears as the second and vice versa in the K S S edition

2 चर्मण्यस्ति तयोः फलम्–K S S

तर्हि किम् । अथ संस्कार एव अस्य विशेषः, तर्हि स व्यतिरिक्तोऽसौ इति पुनरपि अनित्ये ज्ञाने संस्कारः—इत्यायातम् । अनुभवाद्विशिष्टं विशिष्टस्मृत्याख्यकार्यकारि ज्ञानं परम्परया जायते—इति इयानेव संस्कारार्थः । अथ संस्कारात्मा व्यतिरिक्तो विशेषः, तस्य तर्हि किमसौ । सम्बन्धश्च व्यतिरिक्तो निराकरिष्यते । एवं ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि विकल्पनीयाः । एतदाह—'तत' इति आत्मनो

ऽत्म् । ज्ञानादिगुणेष्वप्येतद्वर्तितदिशति "एवम्" इति । एवम्, संस्कारवत् तत्तुल्यविशेषवच्चेत्यर्थः[1] । "विकल्पनीयाः" पक्षद्वयरूपविकल्पविषयीकार्याः[2] । उक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रकृते श्लोके वाच्यत्वेन योजनं करोति "एतदाह" इति । एतत्-समनन्तरोक्तं वस्तु । केनाह्यत आह "तत" इति । भिन्नेषु-भवदुक्तेषु, अभेदपक्षस्यानित्यत्वापादकत्वेन सूत्रे दूरत एव त्यागः । "विशेषाभावात्" इति, न हि भिन्नं विशेषणं युक्तम्, सामानाधिकरण्येन स्थितस्य नीलाख्यस्य गुणस्योत्पलविशेषणत्वादिति भावः । न व्याप्रियेत-व्यापारं कर्तुं न शक्नोति । अत्र हेतुमाह "अस्मर्तृरूप" इति । असंस्कृतरूपम्-अनुत्पन्नसंस्काररूपम्, आदौ स्थितं प्राच्यरूपम् आदिप्राच्यरूपम्, संस्कारात्पूर्वं स्थितं रूपमिति यावत् । फलितमाह "इति" इति । इति-अतः कारणात् । ननु यद्येवं तर्हि "अहं स्मरामि" इत्यत्र भासमानाहंशब्दवाच्यस्य किं कुर्म इत्यत्राह "अहम्" इति । सोऽपि-स्मर्ता, "अपि" शब्दः समुच्चये पूर्वोक्तं द्रष्टारं समुच्चिनोति । अपिशब्दाभिप्रायं स्वयमेवाविष्करोति "यथा" इति । यथा द्रष्टा शरीरसन्तानो ज्ञानसन्ता

1 तत्तुल्यविशेषवच्च–C This does not fit in with the context We have, therefore, modified it as printed, chiefly because in the manuscript which we have been using, च्च is often written as च्च ।

2 विकल्पनीय–पक्षद्वयरूपविकल्पविषयीकार्य–C The K S S text seems to be better Hence we have retained it

'भिन्नेषु धर्मेषु' अङ्गीक्रियमाणेषु तेषु सत्स्वपि, आत्मनः 'स्वरूपे' विशेषाभावात् स तावत् आत्मा स्मृतौ न व्याप्रियेत, असमर्थरूपासंस्कृतरूपादिप्राच्यरूपानपायात्, इति 'संस्कारादेव स्मृतेः सिद्धिः'—इति। अहं स्मरामि—इति यः 'स्मर्ता' सोऽपि शरीरसंतानो ज्ञानसंतानश्च अध्यवसीयते, 'यथा द्रष्टा'। पूर्वं हि उक्तम्—

'अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी।' (१।२।२)

इति। एवम् आत्मनि साधकं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं च पराकृतम्, बाधकं च सूचितं—धर्मयोगे नित्यताहानिः, अन्यथा किं तेन। तदुक्तम्:—

'चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः।[1]
वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति हि तत्फलम्[2]॥'

इति॥ ६॥

नश्चाध्यवसीयते तथा स्मर्तापीति शब्दार्थः। ननु कुत्र द्रष्टा एवमध्यवसीयते इत्यत्राह "पूर्वम्" इति। उपसंहारं करोति "एवम्" इति। बाधकम्—धर्मयोगे नित्यताहानिः, धर्मिभिन्नत्वे नित्यताहानिरूपम् इत्यर्थः। ननु धर्मयोगे नित्यताहानिः कथं भवत्वित्यत्राह "अन्यथा" इति। अन्यथा धर्मयोगस्य नित्यताहानिहेतुत्वाभावे, तेन—धर्मयोगेन, किम्, तन्मात्रस्य तत्साध्यत्वेन न किंचिदपि भवतीत्यर्थः। अत्र वृद्धसम्मतिमाह "चर्मोपमः" इति, स—आत्मा, चर्मोपमः—वर्षातपरूपधर्मप्राप्तकोमलत्वकाठिन्यविशेषधर्मसदृशः, चेत् भवेत् तदा अनित्यः स्यात्, चर्मवदेवेति शेषः। पुनः स आत्मा खतुल्यः—वर्षातपकृतविशेषरहिताकाशसदृशश्चेत् स्यात् तदा असत्समः—आकाशवच्च किंचिद्रूप इव भवेत्।

---

1 The first line of thıs ꞏerse appears as the second and vice versa ın the K S S edition

2 चर्मण्यस्ति तयोः फलम्—K S S

इत्थम् आत्मानं निराकृत्य, तस्य ऐश्वर्यमपि निराकर्तुं ज्ञानशक्तिमेव परीक्षितुमाह: –

ज्ञानं च चित्स्वरूपं चेत् तद् अनित्यं किमात्मवत् ।
अथापि जडमेतस्य कथमर्थप्रकाशता ॥ ७ ॥

पराभ्युपगमेन प्रसङ्गापादनम् एतत् पूर्वपक्षवादी करोति–प्रसङ्गविपर्ययलाभो मे भविष्यति–इति । तत्र आत्मवादी नित्यत्वम् आत्मन इत्थं ब्रूते–इह कालो नाम इदंभावविशिष्टस्य विशेषणताम् अवलम्बमानः सं

पूर्वार्धोक्तं वस्तु समर्थयति "वर्षातपाभ्याम्" इति । "तत्फलम्"–वर्षातपकृतकोमलत्वकाठिन्यरूपम्, "इति" शब्दः वक्तपरिसमाप्तौ ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "इत्थम्" इति ।

अत्र टीका –

इत्थम्, प्रत्यक्षानुमानरूपसाधकप्रमाणपराकरणेन बाधकसूचनेन चेत्यर्थः । ऐश्वर्यम्–ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपम्, परीक्षितुम्–परीक्षाविषयीकर्तुम्, तावदिति शेषः, आह, कथयतीत्यर्थः । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"ज्ञानञ्च"** इति ।

अत्र टीका –

पूर्वार्धं भंग्या व्याख्यातुमाह "पर" इति । पूर्वपक्षवादी, कर्ता, पराभ्युपगमेन–सिद्धान्तिमताश्रयणेन, एतत्–एतस्य श्लोकस्य वाच्यतया स्थितम्, प्रसङ्गापादनम्–अनिष्टापादनम्, अर्थात् परस्य सिद्धान्तिनः करोति, कुतः ? मे–पूर्वपक्षवादिनो मम, प्रसङ्गविपर्ययलाभः–इष्टलाभः, भविष्यति, तदनिष्टापादनस्यैतदिष्टत्वात् । अयमेव चाभ्युपगमसिद्धान्तः पूर्वपक्षवादिमतस्यापि न प्रति तावत् सिद्धान्तत्वात् । एतदेव स्फुटीकर्तुमाह "तत्र" इति । तत्र–नित्यत्वानित्यत्वमध्ये इत्यर्थः । "इत्थम्" इत्यस्याकांक्षां पूरयति "इह" इति । कालो नाम–कालाख्यं वस्तु, इदंभावविशिष्टस्य–

विशिष्टीकुर्वन् तत्संकोचात् अनित्यं संपादयति। आत्मनश्च चित्स्वभावत्वात् इदम्-इति प्रथनाभावेन विशेष्यत्वं नास्ति, विशेषणविशेष्यभावो हि योजकायत्तः, न च स्वप्रकाशे योजकान्तरम् अस्ति। स इत्थं ब्रुवाणः पर्यनुयुज्यते-'ज्ञानमपि' तर्हि स्वप्रकाशम् इति तत्रापि एषैव वार्ता इति तदपि कस्मात् न नित्यम्? न च द्वयोर्नित्ययोः कश्चित् संबन्धः, कार्यकारणभावो हि असौ नान्यः, तत्र आत्मनो ज्ञानं शक्तिः इति अवसन्नम् अदः। अथ न स्वप्रकाशं ज्ञानं तर्हि परस्यापि अदो न प्रकाशः, स्वप्रकाशरूपावेशनं हि असौ परस्य विदधत् बोधः प्रकाशो भवति परस्यापि, ततः स्वप्रकाशताशून्यो न असौ अर्थस्य प्रकाशः स्यात्, भावान्तरवत् ॥ ७ ॥

इदभावावच्छिन्नस्य घटादेः। विशेषणताम्-विशेषणभावम्, तम्-इदभावावच्छिन्न घटादिकम्, विशिष्टीकुर्वन्-अविशिष्टं विशिष्टं संपादयन्, तस्मिन्-स्वरूपभूते काले, यः संकोचः-अवच्छेदः तस्मात्, अनित्यं संपादयति, "अयं घटो भवति" इति हि प्रयोगे इदभावविशिष्टस्य घटस्य स्फुटं वर्तमानकालेन संकोचः, तदेवानित्यत्वं कालकृतसंकोचस्यैवानित्यत्वात्। ननु भवत्वेवं ततः किम् इत्यत आह "आत्मनश्च" इति। इदमितिप्रथनाभावेन-अहमितिस्फूर्तिविषयैस्वभावात् सिद्धेन इदमितिज्ञानविषयत्वाभावेन, विशेष्यत्वम्-कालाख्यविशेषणविशिष्टत्वम्। कथं नास्तीत्यत आह "विशेषण" इति। योजकायत्तः-संबन्धकर्त्रायत्तः, न तु स्वाभाविकः। अन्यथा एक एव प्रति विशेषणमपरं प्रति विशेष्य इति न स्यादिति भावः, अत एव चास्य संबन्धाभासत्वं कथयन्ति। ननु तनोऽपि किमित्यत आह "न च" इति। योजकान्तरम्-स्वप्रकाशादात्मनोऽन्यो योजकः। सः-उत्तरपक्षवादिभ्यो नित्यात्मवादी, पर्यनुयुज्यते-पर्यनुयोगविषयता नीयते। पर्यनुयोगमेव स्फुटीकरोति "ज्ञानम्" इति। ज्ञानम्-ऐश्वर्यभूता ज्ञानशक्तिः, इति-अतः कारणात्, तत्रापि-ज्ञानेऽपि, द्वितीयोऽपि इत्यादिना हेतावेव। ननु भवतु तदपि नित्यमेवेत्यत आह "न च" इति। ननु

जडोऽप्यसौ इत्थम् अर्थस्य प्रकाशो भविष्यति—इति सांख्यमतम् आशङ्कते :—

अथार्थस्य यथा रूपं धत्ते बुद्धिस्तथात्मनः।
चैतन्यम् ॥

इह तावत् अर्थं जानामि—इत्यस्ति व्यवहारः। तत्र अर्थस्य प्रकाशः—इत्येतावानेव परमार्थः[1]। तत् न अर्थस्य स्वं रूपम्, सर्वं प्रति तथात्वप्रसङ्गात्, न कंचित्प्रति वा इति सर्वज्ञम् अज्ञं वा जगत् स्यात्। नापि अर्थे अन्यत एतद्रूपम् उपनिपतितम्, एष एव हि दोष. स्यात्। तत् नूनम् अन्यत्रैव अयं धर्मः तत्त्वान्तरे, तत्रापि कथम् अर्थस्य प्रकाशः स्यात् इति नूनं तत्र तत्त्वान्तरे सोऽर्थः प्रतिबिम्बत्वेन उपसंक्रामति। तत्

कथ न नित्ययोर्द्वयो संबन्ध स्यादित्यपेक्षायामाह "कार्ये" इति। अग्रे स्वयमेव कार्यकारणभावमात्रस्य सबन्धत्व साधयतीति इह नायस्तम्। ननु ततोऽपि किमित्यत्राह "तत " इति। ययस्तम्—नष्टम्। "इति" "यदः" इति योजना, द्वयोरपि समप्राधान्यादिति भाव। एतेन पूर्वार्धं गतव्याख्यम्। तथा च योजना। ज्ञान च—ज्ञानशक्तिश्च आत्मवत् स्वरूप चेद् भवेत्, तत्-सदा, अर्थात् तत् ज्ञानम, अनित्य किम्, अनित्य न युक्तमिति भाव। तत्र चोक्त एव दोष इति भाव। अथवा आत्मवत् किमनित्यम्, यथात्मा किमनित्यो भवति तथेदमपि किमनित्यम्, नैवानित्यमिति भाव।

उत्तरार्धं व्याख्यातु पक्षान्तरमाह "यथ" इति। परस्यापि स्वव्यतिरिक्त–घटादेरपि, यदः इदं ज्ञानम्, न प्रकाशः प्रकाशरूपो न भवेत्, प्रमानान्तरमनपेक्ष्य स्वप्रकाशस्य दीपस्येव घटप्रकाशकत्वदर्शनादिति भाव[2]। कुतो न प्रकाश इत्यत आह "स्वप्रकाश" इति। हि—यस्मात्, बोधः ज्ञानम्, परस्य-घटादे, स्वप्रकाशं

---

1 इत्येतावत्परमार्थं - K S S
2 स्वप्रकाशस्य दीपस्येव घटप्रकाशत्वदर्शनात्—C

तत्रान्तरं सत्त्वप्राधान्यात्[1] प्रतिबिम्बग्रहयोग्यं[2] तमसाऽऽच्छादितत्वात् सकलप्रतिबिम्बनतो व्यावर्तितम्, भागे रजसा तमसोऽपसारणात् किंचिदेव प्रतिबिम्बकं गृह्णाति, तदेव बुद्धितत्त्वम् उच्यते। अर्थप्रतिबिम्बग्रहश्च[3]

यद्रूपम्-निजस्वरूपम्, तत्र आवेशनम्-प्रवेशनम्, विदधन् कुर्वन्, परस्यापि-घटादेरपि, प्रकाशो भवति, प्रकाशाविष्टस्य घटस्य प्रकाशेन दीपस्यापि तत्प्रकाशत्वमेव। उपसंहार करोति "तत" इति। असौ-बोध, भावान्तरवत्-बोधव्यतिरिक्तघटादिपदार्थवत् ॥ ७ ॥

अष्टमश्लोकस्यावतरणिका करोति "जडोप्यसौ" इति।

अत्र टीका —

जडोऽपि अनित्यतादोषापातात् जडभावेनाङ्गीक्रियमाणोऽपि, असौ-बोध, सांख्यमतमिदम्, तार्किकमतस्य निराकृतत्वादिति भाव। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "अथार्थस्य" इति।

अत्र टीका —

"चैतन्यम्" इत्यन्त श्लोकखण्ड व्याचष्टे "इह" इति। तावत्, नात्र कस्यापि विप्रतिपत्तिरित्यर्थ। "तत्र" इति। तत्र-तस्मिन्व्यवहारे, इत्येतावानेव परमार्थ अस्ति। इत्येतावान् क? "अर्थस्य प्रकाश" इति। ज्ञानस्य प्रकाशमात्रसारत्वादिति भाव। तत्-प्रोक्तपरमार्थं तस्मिन्व्यवहारे "एतज्जानामि" इति शब्दवाच्य ज्ञानम्। अत्र हेतुमाह 'सर्वम्' इति। तथात्व-प्रसङ्गात् ज्ञानत्वप्रसङ्गात्, न हि नीलमेकमेव प्रति नीलमिति भाव। पक्षान्तर-रीत्या हेत्वन्तरमाह "न कंचिद्" इति। समानन्यायत्वात् इति भाव। ननु तेनापि किमित्यत आह "इति" इति। इति-अत कारणात्, प्रथम-पक्षाश्रयणे सर्वज्ञं द्वितीयपक्षाश्रयणे अज्ञमिति क्रमो ज्ञेय। ननु एतदर्थस्य सहज रूप मा भवतु आगन्तुकं तु स्यादेवेत्यत आह "मापि" इति। परन्तु ज्ञानाख्यम्,

---

1 सत्त्वप्रधानत्वात्–K S S
2 प्रतिबिंबोग्रह–K S S
3 प्रतिबिंबोपग्रहश्च–K S S

ज्ञानम् अस्य वृत्तिरूपं पूर्वव्यपदेशाविरोधायकदध्यादिपरिणामविलक्षण-परिणतिविशेषात्मकम्। एवम् 'अर्थस्य' तावत् 'रूपं बुद्धिः' धारयति।

रूपम्-स्वरूपम्, । एष एव-समनन्तरोक्त एव । न ह्यागन्तुकनैसर्गिकयोः स्वरूपयोर्भिन्नकार्यत्वम् इति भाव । तर्हि किं कार्यमित्यत आह "तन्नूनम्" इति । अयं धर्म-ज्ञानात्यो धर्मं, प्रतिबिंबत्वेन-प्रतिबिंबभावेन, उपसंक्रामति-लगति, इत्थभावे तृतीया। ननु तत्तत्व किं करोतीत्यत आह 'तत्र' इति । तत्-समनन्तरोक्तम्, प्रतिबिंबस्य ग्रहे-ग्रहणे, योग्यम्-उचितम्, सत्त्वप्राधान्यात्-सत्त्वगुणप्रधानत्वेन, लक्षणया निर्मलत्वादिति यावत् । ननु तर्हि कथं न तस्मिन् देशकालादिविप्रकृष्टमपि प्रतिबिंबति इत्यत आह "तमसा" इति । तमसा-तमोगुणेन, आच्छादितत्वात् आवृतत्वात्, सकलस्य-देशकालादिविप्रकृष्टाविप्रकृष्टस्य समस्तवस्तुन, प्रतिबिंबनत -प्रतिबिंबग्रहणात्, व्यावर्तितम्-व्यावृत्तम् । ननु तर्हि कथं देशकालाद्यविप्रकृष्टं गृह्णाति इत्यत आह "रजसा" इति। रजसा-रजोगुणेन, अपसारणात्-निवारणात्, रजोगुणस्यैव प्रवृत्तिरूपत्वादेवमुक्तम् । किंचिदेव-अविप्रकृष्टमेव, यथा नि:श्वासान्धो भागे तद्रहितो दर्पणं किंचिदेव प्रतिबिंबं गृह्णाति तथैवि दृष्टान्तयोजना स्वयमेव कार्या। ननु तत्तत्त्वान्तरमेवकारि भवतु तस्य तु नाम किमस्तीत्यत आह "तदेव" इति। सांख्यमते हि बुद्धेरेव ज्ञानकर्तृत्वम् । तदुक्तम् –

> "स्वच्छाया धियि सक्रामन् भाव सवेद्यता कथम् ।
> तया विना"

इति। ननु तर्हि ज्ञानं किमस्ति इत्यत आह "अर्थ" इति। अर्थस्य प्रतिबिंबग्रह-प्रतिबिंबग्रहणम्, तद्रूपमिति यावत्, ज्ञानम्। अस्य बुद्धितत्त्वस्य, वृत्तिरूपम्-वर्तनरूपम्, परिणामरूपमिति यावद्, भवति। एतेन

"बुद्धिज्ञानमुपलब्धि "[1]

---

1 This is a quotation from the न्यायसूत्र of गौतम where the sutra runs as follows –
बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्-गौ न्या सू 1. 1. 15.

इयञ्च सत्त्वादीनां सुखदुःखमोहरूपतया भोग्यत्वात् जडम् इति दर्पणवत् अप्रकाशम्। न च भोग्यस्य अप्रकाशस्य तद्विरुद्धभोक्तृतारूपप्रकाशात्मकस्वभावसंभवो युक्त्यनुपाती इति तद्विलक्षणेन भोक्त्रा भवितव्यम्। स च प्रकाशः—इत्येतावत्स्वभावः, स्वभावान्तरं हि अप्रकाशरूपं भोग्यं कथं भोक्तुः स्वभावतया संभाव्येत। स च प्रकाशमात्रस्वभावत्वेनैव यदि

इति तार्किकोक्तस्य[1] बुद्धिज्ञानयोरैक्यस्य निरासः कृतः। ज्ञानं कीदृशम्? पूर्व–पूर्वकालीनः, यो व्यपदेशः–क्षीरेत्यादि नाम, तस्य तिरोधायको यो दध्यादिपरिणामः, दध्यवस्थायां क्षीरेति नाम न लिप्स्यते, ततो विलक्षणो यः परिणतिविशेषः–कुण्डलादिरूपः परिणामविशेषः, स आत्मा यस्य तादृशम्, यद्दर्शने तार्किकास्तत्र बुद्धिशब्देनैव व्यवहरन्तीति भावः। उपसंहारं करोति "एवम्" इति। धारयति, अनिर्विवरत्वेनेति शेषः। ननु यदि धारयति तर्हि अस्या अजडत्वमेवायातमित्यत आह "इयञ्च" इति। सत्त्वादीनाम्, प्रकृत्यादिमध्ये इत्यर्थः। इयत्–बुद्धिपर्यन्तं तत्त्वद्वयमपि, सुखदुःखमोहरूपतया–साम्यभावस्थितगुणत्रययुक्ततया[2], भोग्यत्वात्–भोग्यतापातात्, जडं भवति, अन्येषु ग्राहकत्वेऽपि स्वग्रहणे परापेक्षत्वात्, 'इयत्' शब्दः शेषस्य तत्त्वगणस्याजडत्वसंभावनाव्यावृत्तिपरः। फलितमाह "इति" इति। इति–अतः कारणात्, दर्पणवत् अप्रकाशम्–प्रकाशव्यतिरिक्तस्वभावं भवति। ननु तर्हि विश्वस्यान्धमूकतापातः स्यादित्यत आह "न च" इति। युक्तिमनुपततीति युक्त्यनुपाती, युक्त्यनुसारीति यावत्। तद्विलक्षणेन–जडात्प्रकाशात्मकेन, भोक्त्रा–पुरुषाख्येन भोगकर्त्रा, "भवितव्यम्" इति तर्करीत्या साधनं शास्त्राणां चेतनविषये निश्चयार्थमित्यस्य द्योतनार्थम्। स च–भोक्ता च, इत्येतावान् स्वभावो यस्य स इत्येतावत्स्वभावः, स्वभावान्तरम्–अप्रकाशरूपमन्यत् स्वभावः, संभाव्येत–संभावयितुं शक्येत। स च–प्रकाशस्वभावो भोक्ता च, प्रकाशमात्रस्वभावत्वेनैव, बाह्यसाधनं विनै-

---

1. सुखदुःखमोहतया–K. S. S.
2. साम्यभावेन स्थितगुणत्रययुक्ततया–C.

विश्वस्य प्रकाशः, तर्हि विश्वं युगपदेव प्रकाशेत, घटप्रकाशोऽपि पटप्रकाशः स्यात् इति विश्वं संकीर्येत। स च अर्थात् अर्थप्रतिबिम्बात् तदाधाराच्च बुद्धितत्त्वात् अन्यः कथम् अर्थस्य प्रकाशः स्यात्, असम्बन्धात्। तस्मात् बुद्धिरेव स्वच्छत्वात् प्रकाशप्रतिबिम्बमपि गृह्णाति[1]। तत्र प्रकाशप्रतिबिम्बपरिग्रहमहिमोपनतप्रकाशावेशबुद्धितत्त्वावेशितप्रतिबिम्बकनीलाद्यर्थपर्यन्तसङ्क्रान्तेः प्रकाशावेशस्य अर्थः प्रकाशते इति सिद्धो व्यवहारः। तदेवं ज्ञानं जडबुद्धितत्त्वाव्यतिरेकात् जडमपि चित्प्रतिबिम्ब-

---

वेति भावः। ननु प्रकाशता मतं किमित्यत आह "घट" इति, अन्यथा युगपत्त्वायोगादिति भावः। ननु ततोऽपि किमित्यत आह "इति" इति। विश्वम्-जगत्, संकीर्येत-सङ्करविषयतां गच्छेत्, ततश्च घटेऽपि पटव्यवहारः स्यादिति भावः। ननु स भोक्ता स्वयमर्थादिभावमापन्नस्य प्रकाशो भवत्वित्यत आह "स च" इति। स च-भोक्ता च, अर्थप्रतिबिम्बात्-ज्ञानात्, तदाधारात्-अर्थप्रतिबिम्बाधारात्, अन्यः-व्यतिरिक्तस्वभावः, चेतनत्वादिति भावः, असम्बन्धात्-सम्बन्धाभावेन। फलितमाह "तस्मात्" इति। स्वच्छत्वात्-सत्त्वप्राधान्यकृतात् नैर्मल्यात्, प्रकाशप्रतिबिम्बम्-प्रकाशस्वभावभोक्तृप्रतिबिम्बम्, "अपि" शब्देनोक्तस्यार्थप्रतिबिम्बस्य समुच्चयः। ननु गृह्णातु तेन किमित्यत आह "तत्र" इति। तत्र, यतः प्रकाशप्रतिबिम्बमपि गृह्णाति ततः कारणादित्यर्थः, प्रकाशस्य-पुरुषस्य यः प्रतिबिम्बपरिग्रहस्तस्य यो महिमा तेन उपनतः-प्राप्तः प्रकाशावेशो येन, यो हि यत्र प्रतिबिम्बितो भवति स तत्र कृतावेशो भवति, तादृशं यद् बुद्धितत्त्वम्-महत्तत्त्वम्, तत्र आवेशितं प्रतिबिम्बं येन तादृशो यो नीलाद्यर्थः स पर्यन्तो यस्याः तादृशी सङ्क्रान्तिः-प्रतिबिम्बस्फूर्तिर्यस्मिन् तादृशस्य, परम्परागतस्वाधिष्ठितबुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बितनीलाद्यर्थप्रतिबिम्बकस्येति यावत्। प्रकाशावेशस्य-बुद्ध्यन्तर्गतस्य प्रकाशप्रतिबिम्बस्य, न तु बिम्बभूतस्य तटस्थस्य प्रकाशस्य, अर्थः-नीलादिपदार्थः, प्रकाशते, न पुनरस्य बुद्धितत्त्वस्य, तस्य जडत्वात्, नापि पुरुषस्य, तस्योदासीन-

---

1 परिगृह्णाति-K S S

योगात् विषयस्य प्रकाशः – इति ।

एतदेव तावत् अनुचितम्—यत् प्रकाशात्मा पुमान् बुद्धौ प्रतिबिम्बम् अर्पयति, समानगुणे बिम्बकापेक्षया च विमले प्रतिबिम्बसङ्क्रान्तिदर्शनात्, रूपवति आदर्शे घटरूपप्रतिबिम्बवत्; आत्मबुद्ध्योश्च अतिवैलक्षण्यम्, आत्मापेक्षया च न बुद्धिर्विमला तत् भवतु तावत् एतत्—इति 'अथ' शब्देन सूचयति ।

किंतु प्रतिबिम्बवादेनापि न किंचित् प्रतिसमाहितं भवेत् – इति दर्शयति:—

अजडा चैवं जाड्ये नार्थप्रकाशता ॥ ८ ॥

चैतन्यप्रतिबिम्बयोगे यदि तावत् तत्प्रतिबिम्बकमपि मुख्य प्रकाश-रूपमेव न भवति, तेनापि न किंचित् कृतं स्यात्, न हि प्रतिबिम्बितवह्नि-पुञ्ज आदर्शो दाह्यं दहेत् । अथ मुख्यप्रकाशरूपमेव तत्प्रतिबिम्बकम्, तत्

त्वात् । साङ्ख्यमतमुपसंहरति "तदेवम्" इति । चित्–भोक्तु य प्रतिबिब–बुद्धितत्त्वे सङ्क्रान्ति, तस्य योग–सबन्ध तस्मात्, दृश्यते चाग्निसयोगेनायसो अग्निकार्यमिति न काप्यनुपपत्तिरिति भाव । एतेन पूर्वार्धं गतव्याख्यम् ।

तथा च योजना । "अथ" प्रश्ने, बुद्धिर्यथा बहिरर्थस्य रूप धत्ते–प्रतिबिंबत्वेन गृह णाति, तथा अन्त आत्मन–भोक्तु, चैतन्यम्–स्वरूपभूता चेतनताम्, धत्ते, तथा च जडत्वेपि तस्या अर्थप्रकाशनं युक्तमेवेति भाव ।

"**अथ**" शब्दसूचनीय वस्तु कथयति "एतदेव" इति । एतच्छन्दस्याकाङ्क्षा पूरयितुमाह "यत" इति । अनुचितत्वे हेतुमाह "समान" इति ।

"**चैतन्यम्**" इति पदेन न्यूनम् उत्तरार्धं व्याख्यास्यंस्तदभिप्रायन्तावदाह "किन्तु" इति । अर्थाक्षिप्तेन "किन्तु" शब्देन प्रतिसमाधानत्व सूचितम्, प्रतिसमाहितम्–प्रतिसमाधानविषयता नीतम् । केन दर्शयतीत्यत आह "**अजडा**" इति । उत्तरार्धमुपन्यस्य व्याचष्टे "चैतन्य" इति ।

तर्हि बुद्धेरव्यतिरिक्तम् इति मुख्यप्रकाशरूपैव बुद्धिर्जाता इति। यतो विरुद्धधर्माध्यासात् भीरुभि. एतत् कल्पितम्। स एव पुनः जाज्वल्यमान निजम् ओजो जृम्भयति, ततश्च सा बुद्धिरेव चिन्मयी स्यात्, किं पुरुषेण। एवम् अर्थप्रतिबिम्बकद्वारेण अर्थमयी—इत्यपि आयातो विज्ञानवादः। कुत एतस्या[1] तद्रूपत्वम्—इति, पूर्वकारणपरम्परातः—इति उत्तरं वाच्यम्। एवं सैव चेत् चिद्रूपा, प्राग्वत् नित्यताप्रसङ्गः, न चेत् चिद्रूपस्यापि नित्यता, तर्हि आत्मा न नित्यः कश्चिदस्ति, यस्य ज्ञानं नाम

प्रतिबिम्बकम्–आत्मचैतन्यप्रतिबिम्ब। किन्न कृत स्यादित्यत आह "न हि" इति। तदुक्तम् –

"चिद्धर्मश्च मृषा बुद्धौ"

इति। द्वितीय पक्ष मत्वाव्याचष्टे "यथ" इति। तत्–प्रतिबिम्बकम्, "इति" शब्द प्रमेयपरिसमाप्तौ। ननु जायता तत्र किम् इत्यत आह "एत" इति। **विरुद्धधर्माध्यासात्**–जडाया बुद्धौ चैतन्यप्राप्तिरूपात्, **एतत्**–प्रतिबिम्बसाधनम्। ■ **एव**–विरुद्धधर्माध्यास एव, **जाज्वल्यमानम्**–अत्यर्थं ज्वलत्। ननु जृम्भयतु तत्र किमित्यत आह "ततश्च" इति। किं पुरुषेण, बुद्धौ मुख्यप्रकाशाङ्गीकारात् व्यर्थस्य तस्य कल्पना निष्प्रयोजनैवेति भाव। दोषान्तरमप्याह 'एवम्' इति। **अर्थमयी**–अर्थरूपा, अनूद्यत्वाद्बुद्धेर-बचनम्, **विज्ञानवाद**–विज्ञानवादिबौद्धमताश्रयणम्, तेऽपि हि निराकारस्य ज्ञानस्य अर्थेन सामानाधिकरण्यं कथयन्ति। विज्ञानवादत्वमेव साधयति "कुत." इति। **एतस्या**–बुद्धे, **तद्रूपत्वम्**–अर्थरूपत्वम्, "इति", अत्र प्रश्ने इत्यर्थ, **पूर्वकारण-परंपरात**, पूर्वपूर्वार्थप्रकाशनक्रमेणेत्यर्थ, **वाच्यम्**–अवश्यं वक्तव्यम्, अन्यस्योत्तरस्याभावादिति भाव। इदं चोत्तरं विज्ञानवादिनामेव ज्ञेयम्। समनन्तरोक्तं तृतीय दोषमप्याह "एवम्" इति। एवं सति "सैव" बुद्धिरेव। चेत्,

---

1. कुत एतस्या–K S S

शक्तिः स्यात् इति ज्ञानमात्रमेव अस्ति। योऽर्थप्रकाशरूपो बोधो यश्च विकल्पस्मृत्यादिरूपः तावता अर्थव्यवहारसिद्धेः—इति प्रसङ्गविपर्यय-[1] लाभः 'ज्ञानं च चित्स्वरूप चेत्' इत्यादेः श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् ॥ ८॥

एवं ज्ञानं परीक्ष्य क्रियां परीक्षते —

क्रियाप्यर्थस्य कायादेस्तत्तद्देशादिजातता।
नान्याऽदृष्टे. ॥

इह परिस्पन्दरूपं तावत् गच्छति, चलति, पतति—इत्यादि यत् प्रतिभासगोचरम्[2], तत्र गृहदेशगतदेवदत्तस्वरूपात् अनन्तरं बाह्यदेशवर्ति-

चिद्रूपस्यापि—चिद्रूपत्वेनाङ्गीक्रियमाणस्य बुद्धितत्त्वस्यापि, समानन्यायत्वादिति भाव । किंभूत आत्मेत्यपेक्षायामाह "यस्य" इति । ज्ञान नाम—ज्ञानाख्या, न हि शक्तिमतोऽभावे शक्तेर्युक्ततेति भाव । सिद्धमभीप्सितमाह "इति" इति । ज्ञानमात्रमेव न तु तत्कर्तृभूतो नित्य आत्मास्तीति भाव । कथ तन्मात्रमेव युक्तमित्यत आह "योऽर्थे" इति । बोध—निर्विकल्पज्ञानम्, विकल्प—सविकल्पज्ञानम् । समनन्तरोक्तश्लोकद्वयस्याभिप्राय सिद्धत्वेनाह "इति" इति । इति—अत कारणात्, प्रसगविपर्ययलाभः—प्रसगविपर्ययलाभरूपम्, तात्पर्यम्—तात्पर्यार्थं ॥ ८ ॥

अथ नवमश्लोकस्यावतरणिका करोति "एवम्" इति ।

अत्र टीका —

—परीक्षते—परीक्षाविषयीकरोति, तत्पल्लवभूतत्वादिति भाव । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**क्रिया**" इति ।

अत्र टीका —

"**नान्याऽदृष्टेः**" इत्यन्त श्लोकपिंड व्याचष्टे "इह" इति। प्रतिभासगोचरम्, प्रतिभासविषयीभूतमित्यर्थं । तत्र—तस्मिन् प्रतिभासे, तत्स्वरूपा-

1 प्रसगविपर्ययलाभे—K S S
2 प्रतिभासगोचर—K S S

देवदत्तस्वरूपम्—इत्येतावत् उपलभ्यते, न तु तत्स्वरूपातिरिक्तां काचित् अन्यां क्रियां प्रतीमः। 'देवदत्तो दिनं तिष्ठति' इत्यत्र तु प्रभातकालाविष्टदेवदत्तस्वरूपं तत् प्रहरकालालिङ्गिततत्स्वरूपम्—इत्यादि भाति, 'दुग्धं परिणमते' इत्यत्र मधुरवस्तुरूपम् अम्लवस्तुरूपम् द्रवरूपं कठिनरूपम्—इत्यादि। एवं तद्देशतया तत्कालतया तदाकारतया च भाव एव भाति। सादृश्याच्च तत्र प्रत्यभिज्ञा भिन्नेऽपि कायकेशनखादाविव। देशाकारान्यत्वे तु कालान्यत्वम् अवश्यंभावि देशकालान्यत्वेऽपि, स्वरूपस्यैव देशत्वात्, कालभेदे च स्वरूपभेदात्, देश-

तिरिक्ताम्—देवदत्तस्वरूपातिरिक्ताम् प्रतीमः—विद्मः। देशोपहिता क्रिया प्रदर्श्य कालोपहितां प्रदर्शयति "देवदत्त" इति। आदिशब्देन मध्याह्नकालाद्यालिङ्गिततत्स्वरूपग्रहणम्। आकारोपहितां क्रियां प्रदर्शयति 'दुग्धम्' इति। मधुरद्रवत्वे दुग्धस्य, अम्लकठिनत्वे दध्नः इति योज्यम, आदिना क्षारग्रहणाग्रहणयोग्यत्वादेर्ग्रहणम्। इत्यादि भातीति सम्बन्धः। उक्तमर्थमुपसंहरति 'एवम्' इति। भाव एव—देवदत्तकायदुग्धादिरूपपदार्थः एव। ननु तर्हि कथं सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा दृश्यते इत्यत आह "सादृश्य" इति। प्रत्यभिज्ञा—सोऽयं देवदत्त इत्यादिरूपं प्रत्यभिज्ञानम्। 'नखादौ' इति। आदिशब्देन दीपशिखादेर्ग्रहणम्, प्रतिक्षणं भिन्नापि हि दीपशिखा सादृश्यात्सेयमिति प्रत्यभिज्ञायते। ननु कथमेकस्य देवदत्तकायरूपस्य भावस्य देशकालभेदेन भिन्नत्वं यत भेदग्राहकादृश्यनिमित्तकप्रत्यभिज्ञाविषयत्वं कथ्यमिति इत्यत आह 'देशाकार" इति। तु, यथार्थ, देशाकारान्यत्वे—देशाकारयोर्भिन्नत्वे, यथा कालान्यत्वमवश्यंभावि, न हि देवदत्तस्य गृहे बहिश्चावस्थानं युगपत् सम्भवति, दुग्धादर्दा दध्यादावस्था, तथा देशकालान्यत्वेऽपि, अर्थादाकारान्यत्वमवश्यंभावि भवति विनापरहतभेदाश्रयणात् दृश्यते च नीलभिन्नोत्पलयोर्विनापराहतो भेद इति न कोऽपि विरोधः, आकारभेदे तद्भेद स्फुटतर एवेति नात्र काप्यनुपपत्तिः, कालाकारभेदेन अवश्यं देशभेद इति तदवधनम्। देशस्य

कालाकारा आकार एव यद्यपि पर्यवस्यन्ति, तथापि स्थूलदृष्ट्या अस्ति भेद. इति ते हि भेदेन बौद्धैरुच्यन्ते—इति तात्पर्यम्। एवं प्रत्यक्षेण न दृश्यते कचित् क्रिया, तदभावात् न तत्पूर्वकेण अनुमानेन, कार्यं च ग्रामप्राप्त्याद्युत्तरक्षणरूपं सद्देशवस्तुरूपादि इति कार्यान्यथानुपपत्त्यापि न सा कल्प्या। एवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तस्या अदृष्टि—इति, साधकप्रमाणाभाव उक्त.।[1]

बाधकमपि आह:—

न्यत्वेऽप्याकारान्यत्वमिति वा पाठ। ननु देशकालयोरपि आकाराव्यभिचारेण आकारान्तर्गतत्वात् एकस्य आकारस्य साम्राज्य केवलेन आकाररूपेण देशनापि सर्वाक्षेपे किमिति कालाकारग्रहणपरेण आदिशब्देनेत्यत आह ' स्वरूपस्यैव इति। स्वरूपस्यैव—मूर्तेरेव, देशत्वात्, कालभेदे च स्वरूपभेदात् देशकालाकारा यद्यप्याकारे पर्यवस्यन्ति—विश्राम्यन्ति, तथापि स्थूलदृष्ट्या—आपातदृष्ट्या,, भेद. अस्ति, इति—अत कारणात् बौद्धै—बुद्धितत्त्वविश्रान्तैर्वादिभि, ते भेदेनोच्यन्ते। आकारस्य आकारे पर्यवसान राहो शिर इतिवत ज्ञेयम्। अत्र च देशस्य मानादेव आकारत्वमुक्तम, कालस्य तु निराकारत्वेन एतद्भेदे तद्भेदस्याव्यभिचारेण आकारत्व साधितमिति न काप्यनुपपत्तिरित्युपसंहार करोति "एवम्" इति। तत्पूर्वकेण—प्रत्यक्षपूर्वकेण। ननु क्रियाकार्येण ग्रामप्राप्त्यादिना तत्कल्पना करिष्याम इत्यत आह "कार्यं च" इति। आदिशब्देन ओदनादेर्ग्रहणम्। "तद्देश" इति। आदिशब्देन कालस्य ग्रहणम, सा—क्रिया, कल्प्या—कल्पयितु शक्या। "अदृष्टेः" इति पदस्य अर्थं स्फुटयितुमाह "एवम्" इति। आचार्येण कर्त्रा एवम्—समनन्तरोक्तप्रकारेण, तस्या—क्रियाया "अदृष्टेः" इति सूत्रस्थपदेन प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्—प्रत्यक्षानुमानभावेन, साधकप्रमाणस्य अभाव साधकप्रमाणाभाव उक्तः।

1 The paragraph ends with the word 'कल्प्या', in the K S S edition But, as the Vimarsini on the portion of the kārikā given above ends with the word 'उक्त.', we begin the next paragraph with the word 'बाधकम्' as printed

········न साप्येक्षा॰

क्रमिकैकस्य चोचिता ॥ ६ ॥

तत्र पूर्वापररूपता क्षणानां विकल्पबुद्ध्यानुसंधानात्, न तु[1] स्वात्मनि किंचित् पूर्वम् अपरं वा, वस्तुमात्रं हि तत्। अतो विकल्पप्राणितं पूर्वापरीभूतत्वं क्रमरूपता क्रियायाः किंचित् क्षणं न वस्तु स्पृशति,[2] ते हि

इत्थभावे तृतीया। एतेन 'अदृष्टेः' इत्यन्त गतव्याख्यम्।

तथा च योजना। क्रियापि कर्त्री कायादेरर्थस्य, आदिशब्देन परिणामादि-क्रियाविषयस्य दुग्धादेर्ग्रहणम्, तेन कायदुग्धादे पदार्थस्य ते ते च ते देशादय तेषु जातता–तद्देशाद्यवच्छिन्नतोऽन्य प्रादुर्भावो भवति, नवीनो न भवति। कुत ? अदृष्टे–प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलब्धेरिति।

"न सा" इति श्लोकखडस्यावतरणिका करोति "बाधक" इति।

बाधकम्–क्रियाया नाशक प्रमाणम्, "अपि" शब्द समुच्चये। अवतरणिका कृत्वा[3] "न सा" इति श्लोकखडमुपन्यस्य व्याचष्टे। "न सा" इति। तत्र–तस्या क्रियायाम्, पूर्वापररूपता–पूर्वापरीभाव, क्षणानाम्–क्रियाक्षणानाम्, विकल्पबुद्ध्यानुसधानात्–विकल्पज्ञानसपादितेनानुसधानेन, किंचित्–कोपि क्षण, वस्तुमात्रम् पूर्वापरभावास्पर्शि वस्तुस्वरूपमात्रम्, तत्–सन्तत्या वर्तमानो यथास्व क्षणसमूह, बौद्धमते काल एव नास्ति का कथा तत्कृतयो परत्वापरत्वयोरिति भाव। फलितमाह "अत" इति। विकल्पप्राणितम्–विकल्पाध्यवसितम्,

1 विकल्पबुद्ध्यानुसधानात्। These words are not found in the K S S edition

2 क्रियाया क्षण न वस्तु किंचित् स्पृशति–K S S

3 Instead of "एवमवतरणिका कृत्वा", which occurs so regularly elsewhere, we have only "अवतरणिका कृत्वा" here. The words "अत्र टीका", used regularly to begin the टीका on 'अभिनव' s commentary, are also missing here

यथा न अन्योन्यस्वरूपाविष्टाः इति कथम् 'एका' क्रिया, क्रमो हि भेदेन व्याप्तः, अभिन्ने तदभावात्, भेदस्य विरुद्धम् ऐक्यम् इति कथं 'क्रमिका एका च' इति स्यात् ? अथ एकत्र आश्रयेऽवस्थानात् एका, तत्रापि तत्क्षणातिरिक्तो न कश्चित् आश्रयोऽनुभूयते, क्षणा एव हि प्रबन्धवृत्तयो भान्ति । किं च तथाभूतैर्भिन्नदेशकालाकारैः क्रियाक्षणैराविष्ट आश्रयः कथमेकः स्यात् ? अत एव 'देवदत्तोऽयम्, स एव ग्रामं प्राप्तः' इति सादृश्यात् भवन्ती प्रत्यभिज्ञा न ऐक्यं वास्तवं गमयितुमलम् ॥ ६ ॥

पूर्वापरीभूतत्वस्य पर्यायमाह "क्रमरूपता" इति । किंचित् क्षणम्-क्रियायाः किमपि क्षणम्, वस्तु–वस्तुभूतम्, बौद्धमते क्षणानामेव वस्तुत्वात् सन्ततेस्तु वैकल्पिकत्वात्, न स्पृशति, न हि विकल्पसिद्धयोरपारमार्थिकयोरन्योन्य सबन्धो युक्तः, द्विचन्द्रस्यापि चन्द्रत्वस्पर्शप्रसङ्गादिति भावः । कथं न स्पृशतीत्याह "ते हि" इति । स्वरूपाविष्टाः-स्वरूपग्रहणेऽपयुक्ताः, प्रत्येक स्वकालमात्रे स्थितत्वात्, अन्यथा क्षणत्वायोगात् । फलितमाह "इति" इति । इति–अतः कारणात्, एका–क्षणसन्ततिरूपा । एकत्व प्रत्याख्याय तदवष्टंभेन क्रमिकत्वमपि समुच्चयेन प्रत्याख्यातुमाह "क्रमो हि" इति । तदभावात्–क्रमाभावात्, न हि व्यापकाभावे व्याप्यसत्ता युक्तेति भावः । "एकस्य" इत्यनेन सूचितमेकाश्रयत्व प्रत्याख्यातुमाह "अथ" इति । एकाश्रयत्वकृतमेकत्व प्रतिसमाधातुमुत्तरमाह "तत्र" इति । तेभ्यः क्षणेभ्योऽतिरिक्त तत्क्षणातिरिक्तः । कथं नानुभूयत इत्यत आह "क्षणा एव" इति । प्रबन्धवृत्तयः-अविच्छिन्नस्थितयः । एवशब्देन क्षणसन्ततिरूपस्य क्रियास्वरूपस्य भानव्यावृत्तिः । भिन्ना ये देशकालाकाराः तैः, तद्रूपैरित्यर्थः, आविष्टः-आवेशविपयीकृतः, आश्रयः-देवदत्तकायादिरूपः । फलितमाह "अत एव" इति । वास्तवम्-परमार्थभूतम्, अलम्–समर्थम्, केशनखादिवदिति दृष्टान्तयोजना स्वयमेव कार्या, इति ॥ ९ ॥

1. एकाश्रयत्वकृतं प्रतिसमाधातुमाह–C.

एव ज्ञानं क्रियां च परीक्ष्य, यस्मिन् सति ते संवद्धे सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वारूपैश्वर्यप्रसाधनाय प्रभवत., तं संबन्धं ध्वंसयितुं तद्विषयं प्रमाणाभावं तावदाह:—

तत्र तत्र स्थिते तत्तद्भवतीत्येव दृश्यते ।
नान्यन्नान्योऽस्ति संबन्धः कार्यकारणभावतः ॥१०॥

मृत्पिण्डे सति स्तूपक', तत्र सति शिविको यावत् घटः इत्येवं भावक्षणा एव उपलभ्यन्ते, न अधिकं किंचित् प्रत्यक्षेण अवभासते, नापि अनुमानेन—इति क्रियायामिव वाच्यम् । सर्वत्र आधाराधेयभावादौ

अथ दशमश्लोकस्यावतरणिका करोति "एवम्" इति ।

अत्र टीका —

ते-ज्ञानक्रिये, ध्वंसयितुम्-प्रत्याख्यातुम्, तद्विषयम्-सबन्धविषयम्, एतयो तावत्-प्रथमम्, यस्मिन् सबन्ध सति इति योजना। एतामवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "तत्र" इति ।

अत्र टीका —

स्तूपक:-घटनिर्माणार्थमुपात्तस्य मृत्पिण्डस्य कुलालेन प्रथम क्रियमाणो रचनाविशेष, शिविक -उन्नतवस्तुरूपो रचनाविशेष, शिविक कीदृश ? यावद् घट:, घटभाव तावत् अवस्थायीत्यर्थ । ननु भवतु स्तूपकादिरूप रचनात्रय किं तत इत्याह "इत्येवम्" इति । इत्येवम्-अनेन प्रकारेण, भावक्षणा एव-स्तूपकादिरूपा पदार्थक्षणा एव, एवशब्दव्यावर्त्य स्वयमेव कथयति "नाधिकम्" इति । अधिक किंचित्, घटकारणतया स्थित

---

1. तद्विषय सवन्धम्-C This text, as it stands, does not seem to be correct. "सवन्धम्' is the meaning of "तद्" only The correct text, therefore, seems to be as printed
2 The use of "एताम्" instead of "एवम्" is very unusual

अयमेव पन्थाः—पृथमूपकुण्डवदरत्त्वणानन्तरं निरन्तरात्मकविशिष्टकुण्ड-बदरोदयः—इति । अयमेव च भावो भावान्तरेण सह नियतपूर्वापरतया विकल्पेन व्यवह्रियमाणः कार्यकारणभावः—इति अभिधीयते । न च ज्ञानक्रियाभ्यां सह आत्मनः कार्यकारणभावः आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात्, ज्ञानस्य च स्वसामग्रीकार्यत्वात्, क्रियायाश्च अभावात् इति न ज्ञानक्रियासंबन्धो यतो ज्ञातृत्वकर्तृत्वे स्याताम् ॥ १० ॥

किमपीत्यर्थः । इति–एतत्, क्रियायामिव वाच्यम्, यथा क्रियानिर्णये उक्तम् 'प्रत्यक्ष न कापि क्रियाऽस्ति तत एव तत्पूर्वकेणानुमानेनापि' इति तथेहापि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु किं कार्यकारणभाव एवाय न्याय उत सर्वत्रेत्यत आह "सर्वत्र" इति। पन्था–सरणि, मार्गः । तमेव दर्शयति "पृथमूप" इति । निरन्तरात्मक–सबद्धरूप । ननु तर्हि कथ कार्यकारणभावप्रसिद्धिरस्तीत्यत आह "अयमेव च" इति । अयमेव च भावः–मृत्पिडादिरूप पदार्थ एव, भावान्तरेण सह–घटादिरूपेणान्येन पदार्थेन सह, पूर्वापरतया–पूर्वापरभावेन, मृद पूर्वत्वात् घटस्य परत्वात् इति भाव । नन्वयमेव सबन्ध आत्मनोऽपि कर्तृत्वज्ञातृत्वाभ्या सह भवत्वित्यत आह "न च" इति। स्वसामग्रीकार्यत्वात्–आलोकेन्द्रियादिरूपनिजसामग्रीकार्यत्वात् । यतः–यस्मात् ज्ञानक्रियासबन्धात् ।

अयमत्र पिंडार्थ । तत्र तत्र–तस्मिन् तस्मिन् मृत्पिंडादिरूपे भावक्षणे सति, सत्तत्–स्तूपकादिरूप स स भावक्षणोऽस्ति, इत्येव–एतावन्मात्रमेव दृश्यते, अन्यत्–अतो व्यतिरिक्त कार्यकारणरूप किंचिन्न दृश्यते । ननु कार्यकारणभाव-व्यतिरिक्तोऽन्य कोपि सबन्धो भवत्वित्यत आह "नान्योस्ति" इति, कार्यकारण-भावतोऽन्य सबन्धो नास्ति तस्यायुक्तत्वादिति भाव ॥ १० ॥

---

1 ननु अन्य कार्यकारणभावव्यतिरिक्तोऽन्य कोऽपि सबन्ध –C One "अन्य" seems to be unnecessary Hence, we have omitted it as printed

एवं प्रमाणं पराकृत्य, संबन्धे बाधकं सामान्यविशेषमुखेन निरूपयति:—

द्विष्ठस्यानेकरूपत्वात् सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् ।
पारतन्त्र्याद्ययोगाच्च तेन कर्तापि कल्पितः ॥११॥

संबन्धस्तावत् परस्परप्राप्तिरूपो द्वयोः प्राप्तिभाजोरेकत्तिष्ठति—इति सामान्यलक्षणम् । तच्च कथम् ? न हि एकत्र विश्रमिताशेषशरीरसारोऽन्यत्र विश्रमितुम् अलम् स्वरूपभेदप्रसङ्गात् । एतेन संयोगसमवायौ तन्मूलाश्च अन्येऽपि संबन्धा बाधविधुरां धुरम् अध्यारोपिता मन्तव्याः । योऽपि चेतनेषु तत्कल्पनया च अचेतनेषु पारतन्त्र्यात्मा संबन्धो व्यवह्रियते, तत्र

एकादशस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "एवम्" इति ।

अत्र टीका –

प्रमाणम्, साधनमिति भाव, **बाधकम्**-नाशक प्रमाणम्, सामान्यम्-सामान्यलक्षणम्, विशेष-विशेषलक्षणम्, तयोर्मुखेन-द्वारेण, **निरूपयति**, निर्णयविषयता नयतीत्यर्थं । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"द्विष्ठस्य"** इति ।

अत्र टीका –

तावत्, नात्र विप्रतिपत्तिरित्यर्थ । **प्राप्तिभाजोः**-कुण्डबदरादिरूपयो तन्तुपटादिरूपयोश्च परस्परश्लेषभाजो विषये, **एकः**-एकरूप, **सामान्यलक्षणम्**, प्रकृतत्वात् सम्बन्धस्य, **तच्च**-सामान्यलक्षणञ्च, **कथम्**, इह न सम्भवतीत्यर्थं । **एकत्र**-एकस्मिन् वस्तुनि कुण्डादिरूपे तन्त्वादिरूपे वा । **"अनेक"** इति सूत्रस्थं पद व्याचष्टे **"स्वरूप"** इति । **तन्मूलाः**-संयोगसमवायमूला, **अन्ये**-कार्यकारणभावादय सम्बन्धा, **धुरम्**-अवस्थाम् । सामान्यमुखेन निरूप्य विशेषमुखेनापि निरूपयति **"योऽपि"** इति । **तत्कल्पनया**-चेतनकल्पनया, **पारतन्त्र्यात्मा**-अन्योन्यायत्तत्वरूप । **तत्र**-तस्मिन् सम्बन्धे, **सिद्धस्य**-चेतनस्य, **सिद्धस्यार्थं**, न हि सिद्धस्य पारतन्त्र्य युक्तम् असिद्धत्वापातात्

सिद्धस्य न पारतन्त्र्यम् अस्ति सिद्धत्वादेव, असिद्धस्य नतरां निःस्वरूपस्य ताद्धर्म्यायोगात् । एवमपेक्षायामपि वाच्यम् । द्वे च रूपे कथं श्लिष्यतः ? द्वयोरेकत्वानुपपत्तेः; एकत्वे वा कः श्लेषः ?[1] तस्मात् ज्ञानसंबन्धात् 'ज्ञाता' इति यथा विकल्पकल्पितोऽर्थो न वस्तु तथा क्रियासंबन्धात् 'कर्ता' इत्यपि कल्पनामात्रम्—इति पूर्वपक्षस्य संक्षेपः । इति शिवम्[2] ॥ ११ ॥ आदितः १६ ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां ज्ञानाधिकारे पूर्वपक्षविवृतिर्नाम द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति भाव । असिद्धस्य-अचेतनस्य, नतराम्, अतिशयेन नास्तीत्यर्थ । एवम्-पारतन्त्र्यवत्, अपेक्षायाम्-सूत्रे आदिशब्दगृहीते अपेक्षारूपे सबन्धे । एव सबन्धस्य सूत्रोक्त स्वरूपाऽसभव व्याख्याय विपयाऽसभव स्वबुद्ध्याऽऽह "द्वे च" इति । द्वे च—कुण्डबदरादिरूपे तन्तुपटादिरूपे वा, हेतुमाह "द्वयोः" इति । तद्देकत्वमेव तयोर्भवत्वित्यत्राह, "एकत्वे वा" इति । कः, न कोपीत्यर्थ । पञ्चम्युक्तस्य हेतुत्रयस्य पूर्वश्लोकस्थ सबन्धनास्तित्वसाधन प्रति हेतुत्व ज्ञेयम् । पूर्व श्लोकेन ज्ञातृत्वबाधेन सह सबन्धासभयमुखेन समनन्तरसाधित कर्तृत्वबाध समुच्चिनोति "तस्मात्" इति । "तेन" इत्यस्य सूत्रस्थस्य "तस्मात्" इत्यनेन व्याख्या, न वस्तु परमार्थभूतो न भवति, एतेन सूत्रस्थस्य "अपि" शब्दस्य समुच्चयसूचकत्व द्योतितम् । प्रमेयमुपसहरति "इति" इति । इति, एवमित्यर्थ, पूर्वपक्षस्य-बौद्धादिसिद्धान्तरूपस्य, संक्षेपः, सक्षिप्ततया कथनमित्यर्थ । "इति" शब्द समाप्तौ, "शिव" शब्दो मगलवाचक. परतत्त्वसूचनपरश्च । इति शिवम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभास्करकण्ठविरचिताया श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीटीकाया[3] श्रीभास्कर्याख्याया ज्ञानाधिकारे द्वितीयमाह्निक समाप्तम् ॥

---

1. इति पूर्वपक्ष –K. S. S.
2. इति शिवम् is missing in the K. S. S. edition.
3. "श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीटीकायाम्" is missing in the manuscript, but being very necessary, has been added.

अथ तृतीयमाह्निकम् ।

विना येन न किंचित्स्यात्समस्ता अपि दृष्टयः ।
अनस्तमितसंबोधस्वरूपं तं स्तुमः शिवम् ॥

अथ तृतीयमाह्निकम् ।

ओम् । न[1] किंचित् पचयोऽस्य स्यान्न विना यं प्रभु बहिः ।
ज्ञानाना मूलमाद्य त तेषा चित्ते शिव स्तुम. ॥

अथ ज्ञानाधिकारे तृतीयाह्निकव्याख्याया निर्विघ्नपरिसमाप्तये समस्ताह्निकाभिप्रायसूचक स्वेष्टदेवताप्रह्वीभावपर मगलश्लोकमुपनिबध्नाति 'विना येन' इति ।

अत्र टीका :—

येन-उत्तरार्धे वक्ष्यमाणस्वरूपेण उपादानभूतेन, **विना**, **समस्ता अपि**, अपिशब्द. साकल्ये, नीलसुखादिरूपबाह्याभ्यन्तरभावविषया, **दृष्टयः**-परिमितज्ञानानि, **किंचित्**-वस्तु, **न स्यात्**, मृदा विनेव घटादयो न भवेयुः। **तं** तम्, अनस्तमित, यथातथाकल्पितस्य स्वान्तस्यापि साक्षिरूपतया स्थितत्वात्[2],

1. The text here is obscure. If the meaning intended to be conveyed is the same as that of Abhinava's introductory verse, it is not clear how it can come out of the verse, as it stands. For, even if "पच" is taken as equal to 'प्रपञ्च', the double negative would still be a difficulty.

2. परमार्थतः तद्रहित—C. These two words are found immediately after "साक्षिरूपतया स्थितत्वात्"। It is difficult to connect them with what precedes or follows, unless we take the word 'तत्' to stand for 'अस्तमय' *The text, without them, yields quite a good meaning.*

एतस्मिन् पूर्वपक्षे यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिः—इति, तदेव दूषयितुं

'सत्यं · ·····················।'

इत्यादि

'···ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥'

इत्यन्तं श्लोकसप्तकम्। क्रियायां संबन्धे च दूषणोद्धरणं द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्यति। यत्तु परेण व्यतिरिक्तं ज्ञानं काणादसांख्यादिदृष्टौ

य सबोध–विषयोपरागरहितं शुद्धज्ञानम्, तदेव स्वम्–अन्याननुयायि, रूपम्–स्थितिर्यस्य तादृशम्, शिवम् प्रकाशरूपं सुखकारित्वाख्यशिवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मयुतं किमप्यनाख्यं वस्तु परमात्माख्यम्, स्तुमः–स्वाभीष्टसिद्धये स्तुतिद्वारेण परामृशाम। एतेन समस्तबोधनिधेः कस्याप्यान्तरस्य तत्त्वस्य स्तुतिरिति द्योतितम्, तथा चानेनैवान्यत्रोक्तम् –

"य एष विततस्फुरद्विविधभावचक्रात्मकः परस्परविभेदवान् विषयतामुपागच्छति।

यदेकमयभावनाशत एत्यभेदान्वयं स शम्भुरशिवापहो जयति बोधभासां निधिः।"

इति। अनेन चास्याह्निके उत्तरपक्षतया स्थितस्य स्मृतिप्रभृतिज्ञानसर्गस्य सारत्वेन सम्बन्धहेतुत्वेन च साधनं क्रियते इति सूचितम्।

एवं मङ्गलं सम्पाद्य समस्तव्यस्तत्वाभ्यामस्याह्निकस्य शिष्यसमाश्वासनार्थं तात्पर्यकथनं तावत् करोति "एतस्मिन्" इति।

अत्र टीका –

एतस्मिन्—अनन्तराह्निकोक्ते श्लोकसप्तके, भवतीत्यध्याहृतेन सम्बन्धः। ननु क्रियायाः सम्बन्धस्य च यन्निराकरणं कृतं तत् किमु दूष्यते येन "तदेव" इत्येवकारः स्थापित इत्यत आह "क्रियायाम्" इति। नन्वेवं भवतु यत्तु सप्तमाष्टमाभ्यां श्लोकाभ्यां शाक्यमतमाश्रित्य काणादशास्त्रे सांख्यशास्त्रे चात्म-

निराकृतं तदभिमतमेव ग्रन्थकृत इति तत् दूषणान्तरमेव[1] । तत्र श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदनरूपतया अनुभवस्य स्मृतौ अप्रकाशत्वं[2] दर्शितं संस्कारजत्वेऽपि । ततः श्लोकद्वयेन स्मृतेः भ्रान्तित्वम् आशङ्कापूर्वकं पराकृत्य तृतीयेन प्रसङ्गात् सर्वाध्यवसायानामपि भ्रान्तित्वाशङ्का शमिता । ततः सत्यपि संस्कारे स्मृत्यनुपपत्तौ व्यवहारोच्छेदः—इति श्लोकेनोक्त्वा स्वपक्षे तदुपपत्तिः—इति श्लोकेनोक्तम्—इति तात्पर्यम् । ग्रन्थार्थस्तु निरूप्यते ।

व्यतिरिक्त ज्ञान निरस्त तदवश्य निराकरणीयमित्यपेक्षायामाह "वस्तु" इति। **परेण**—शाक्येन, **व्यतिरिक्तम्**, आत्मन इति शेष, **ग्रन्थकृतः**—उत्पलदेवस्य, **दूषणान्तरम्**, अभीप्टत्वेन प्रतिसमाधानयोग्येभ्यो दूषणेभ्यो व्यतिरिक्तमित्यर्थ, श्रीशिवनयेऽपि ज्ञानस्यात्मसवित्तत्वेन तद्व्यतिरिक्तत्वाभावादिति भाव । एव श्लोकसप्तकरूपस्याह्निकस्य सामस्त्येनाभिप्रायमुक्त्वा व्यस्तत्वेनापि कथयति "तत्र" इति। तत्र—श्लोकसप्तकमध्ये, **ज्ञानस्य**—सामान्यतया स्थितस्य समस्तबोधजातस्य, **अनुभवस्य**—विशेषतया स्थितस्य अनुभवाख्यज्ञानस्य, **स्मृतौ**[3] **अप्रकाशत्वम्**—स्मृत्या प्रकाशाभाव । **तृतीयेन**, समनन्तरश्लोकद्वयापेक्षया, आद्यतस्तु पचमेनेति भाव । **श्लोकेनोक्त्वा**, पष्ठेनेत्यर्थ । **तदुपपत्तिः**—व्यवहारोपपत्ति, **श्लोकेनोक्तम्**, सप्तमेनेत्यर्थ । **तात्पर्यम्**, श्लोकसप्तकस्य व्यस्तस्याभिप्राय इत्यर्थ । ग्रन्थार्थनिरूपण प्रतिजानीते "ग्रन्थ" इति।

---

1. दूषणान्तम्—K. S S.
2. अप्रकाश्यत्वम्—K. S. S.
3. In the manuscript of the Bhāskarī "स्मृतौ" comes after "समस्तबोधजातस्य" which is a part of the explanation of 'ज्ञानस्य' But it seems to be a scribal mistake. Because in the Bhāskarī 'अप्रकाशत्वम्' is explained as 'स्मृत्या प्रकाशाभाव' The position of स्मृतौ, therefore, according to Bhāskara, seems to have been before 'अप्रकाशत्वम्'. Hence we have altered the Bhāskarī, as printed.

सत्यं किंतु स्मृतिज्ञानं पूर्वानुभवसंस्कृतेः ।
जातमप्यात्मनिष्ठं तन्नाद्यानुभववेदकम् ॥ १ ॥

पूर्वपक्षमध्यात् मया तावत् बहु अङ्गीकर्तव्यम्—इति 'सत्यम्' इत्यनेन दर्शितम् । यत्तु न अङ्गीकर्तव्यं तत् दूष्यते—इत्येतदुक्तं 'किंतु' इत्यनेन विशेषाभिधायिना । इह स्मृतौ विषयमात्रस्य प्रकाशो न समर्थनीयो वर्तते यः संस्कारादेव सिद्ध्येत्, किंतु अनुभवप्रकाशेन विना 'तत्' इत्येवंरूपा

प्रथम श्लोकमवतरणिका विनैवोपन्यस्य व्याचष्टे । **"सत्यम्"** इति ।

अत्र टीका –

सूत्रस्य **"सत्यम्"** इति पदस्याभिप्राय वक्तुमाह **"पूर्वपक्ष"** इति । **बहु**—व्यतिरिक्तज्ञाननिराकरणादिक वस्तुजातम्, **"दर्शितम्"** इति, अस्य पदस्याङ्गीकारवाचकत्वादिति भाव । तर्हि सर्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति "बहु" शब्दोपादान् व्यर्थमेवेत्यत आह "यत्तु" इति । अनेन **"किन्तु"** इत्यस्याभिप्राय उक्त । **"किन्तु"** इत्यस्य वाच्यार्थमाह **"विशेष"** इति । विशेष—पूर्वस्मात्पक्षाद् व्यतिरेक । **"स्मृतिज्ञानम्"** इत्यादि व्याख्यातुमारभते **"इह"** इति । इह—प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे, **समर्थनीय** । तर्हि किमिह समर्थनीय वर्तते इत्यपेक्षाया समर्थनीय वस्तु बहुवक्तव्यतया वाक्येन प्रकटीकरोति **"किन्तु"** इति । **"किन्तु"** इति विषयमात्रप्रकाशसमर्थनपक्षात्पक्षान्तरद्योतनपरम् । किन्त्वित्यनेनाक्षिप्त वस्तु कथयति **"अनुभव"** इति । **अनुभवप्रकाशेन विना**—पूर्वानुभवसंवेदनेन विना, कथ स्यात, तद्विषयेणैव विषयवत्त्वात युक्ता स्यादिति भाव । मास्तु इत्यत आह **"कथं च"** इति । **तया**—तदित्येवरूपया स्मृत्या, **अभिलापेन व्यवहार**—वाक्यया क्रियमाण पदार्थव्यवहार । कुतो न स्यादित्यत आह **"अनुभव"** इति । **अस्य**—व्यवहारविषयस्य भावस्य, **तत**—सुखसाधनतानिश्चयानन्तरम्, बहुकालेनेत्यर्थ, **उपादानम्**—ग्रहणम्, तस्यैव भावस्येति शेष । अत्र च मध्ये स्मृतिरवश्यमाश्रयणीया, न हि सुखसाधनतास्मृत्यभावे कोपि भावस्योपादान करोति । ननु पूर्वानुभववेदनमपि तत्रोपादानपर्यन्तकार्यवत् संस्कारादेव

कथं स्मृतिः स्यात्, कथं च तया विना अभिलापेण[1] व्यवहारः स्यात्? अनुभवेन हि अस्य सुखसाधनता निश्चिता, तत उपादानम्, तत्र पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात् एतावत् जातम्[2]। यद्यपि तज्ज्ञानं विषयेण न जनितम्, तथापि तद्विषयम्—इति। न च एतावता किंचित्, आत्मनिष्ठे स्वप्रकाशज्ञाने विषयस्येव अनुभवस्य प्राच्यस्य अप्रकाशात् ॥ १ ॥

जायतामित्यत आह "तत्र" इति। पूर्वानुभव-सुखसाधनतानिश्चय, तेन जनितात्, संस्कारात्—सुखसाधनतासंस्कारात्, एतावत्—उपादानपर्यन्त कार्यजातम्, न तु पूर्वानुभववेदनमपीति भाव। ननु तत् स्मृतिज्ञान किंविषयमित्यत आह "यद्यपि" इति। विषयेण—पूर्वानुभवविषयेण, पुरःस्थत्वाभावादिति भाव। तद्विषयम्—पूर्वानुभूतविषयम्, संवेद्यमानस्याप्रत्यास्येयत्वादिति भाव, "इति" शब्द प्रमेयपरिसमाप्तौ। ननु तद्यैतेनैवास्या पूर्वानुभवप्रकाशकत्वमायातमित्यत आह "न च" इति। एतावता—तद्विषयेण विषयवत्त्वेन, न किंचित्, किमपि न समाप्तमित्यर्थ। कथ न किंचिदित्यपेक्षाया हेतुमाह "आत्म" इति। आत्मनिष्ठे—स्वप्रकाशनपरे, अत एव स्वप्रकाशज्ञाने—स्मृतिज्ञाने, प्राच्यस्य—आद्यस्य, अप्रकाशात्—अस्फुरणात्, अत्र च स्वानुभव साक्षीति भाव ॥ १ ॥

---

1. The K. S. S. edition gives "देन" within brackets as an alternative to "वेण"

2. एतावत् जातम्—यद्यपि तज्ज्ञानम्—K S S. Bhāskara makes a full stop after "जातम्" and interprets "एतावत्" as "उपादानपर्यन्त कार्यजातम्"। This involves attribution of a view to the Siddhāntin which he does not hold, as the preceding sentence shows "किंतु अनुभव-प्रकाशेन विना तत् इत्येवस्या कथ स्मृति स्यात्, कथ च तया विना अभिलापेण व्यवहार स्यात्।" We, therefore, think that the K. S. S. text as given above, which takes the sentence beginning with "यद्यपि" as an explanation of "एतावत्", is correct.

ननु संस्कारजत्वादेव प्राच्यमनुभवमपि विषयीकुर्वती स्मृतिः-इत्याशङ्क्याह :—

दृक्स्वाभासैव नान्येन वेद्या रूपदृशेव दृक् ।

रसे संस्कारजत्वे तु[1] तत्तुल्यत्वं न तद्गतिः ॥ २ ॥

'दृक्' ज्ञानम्, तच जडात् विभिद्यते स्वप्रकाशैकरूपतया, जडो हि प्रकाशात् पृथग्भूतो वक्तव्यः, तेन दृक् 'स्वाभासा,' आभासः प्रकाशमानता

अथ द्वितीयश्लोकस्यावतरणिकां करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

संस्कारजत्वात्–पूर्वानुभवसंस्कारोत्पन्नत्वात्, **प्राच्यम्**–आद्यम् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"दृक्"** इति ।

अत्र टीका –

मूलस्य **"दृक्"** इति पदं व्याचष्टे "ज्ञानम्" इति । तच्च–ज्ञानञ्च, **जडात्**–ज्ञेयाख्यात् जडवस्तुनः । व्यतिरेकेणाप्येतदेव साधयति "जडो हि" इति। **वक्तव्यः**–वक्तुं योग्यः । फलितमाह "तेन" इति। **"स्वाभासा"** इति पदं व्याचष्टे "आभासः" इति। **"आभास"** इत्यवयवं व्याचष्टे "प्रकाश" इति। **प्रकाशमानता**–बाह्यसंवन्धिप्रकाशकर्तृत्वम्, **"स्व"** इत्यवयवं व्याचष्टे "रूपम्" इति। **अव्यभिचारि**–अन्याननुयायि, एतेन प्रकाशकत्वमस्य स्वरूपमुक्तम्। अत्र च स्व–स्वरूपभूत आभासो यस्याः सा स्वाभासेति सामानाधिकरण्येन विग्रहो बहुव्रीहिमाश्रित्य कार्यः । अथ वैयधिकरण्येन बहुव्रीहिमाश्रित्य स्वप्रकाशकत्वमप्यस्या रूपं कथयति "स्वस्य च" इति। स्वस्य–दृगाख्यस्य आत्मनः, आभासनम्–आभासः, रूपम्–स्वरूपं यस्याः सेति। अत्र तु स्वस्वरूपभूतः स्वस्याभासो यस्याः सेति तन्त्रेण स्वशब्दस्य द्वियोजना। अथवा स्वस्वर्मिणयेकस्य स्वशब्दस्य लोपः, रूपकाश्रयणे तु पुल्लिङ्गताप्रसङ्गः।

---

1. संस्कारजत्वं तु–K. S. S.

सा स्वं रूपमव्यभिचारि यस्याः, स्वस्य च आभासनं रूपं यस्याः। सत्यपि वाह्ये तच्छरीरसंक्रान्तं न प्रकाशनं ज्ञानस्य रूपं भवितुमर्हति, परप्रकाशनात्मकनिजरूपप्रकाशनमेव हि स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्य भण्यते। ननु स्वाभासमेव सत् तत् अनुभवज्ञानं स्मरणे भासिष्यते, न—इत्याह 'नान्येन वेद्या'। परत्र यदि दृक् भासेत तर्हि न सा स्वाभासा, इदमेव हि स्वप्रकाशस्य लक्षणम्—स्वयं हि यदि प्रकाशेत तदा परेण सह

ननु दृक् स्वाभासा भवतु तथापि वाह्यविषयतामहिमोपनतवाह्योपरागवशोपागतं जडत्वमस्या दुर्निवारमेवेत्यत आह "सत्यपि" इति, परमार्थविचारे वाह्यमेव नास्तीत्यपिशब्दाभिप्रायः। तच्छरीरसंक्रान्तम्—वाह्यस्वरूपलग्नम्, तदुपरक्तमिति यावत्। **प्रकाशनम्**—प्रकाशः। पुनः किन्तस्य स्वरूपमित्यत आह "पर" इति। परप्रकाशनात्मकम्—वाह्यप्रकाशरूपं यत् निजम्—स्वम्, रूपम्, तस्य प्रकाशनम्—प्रकाशः, तदेव न तु तत्र कर्तृत्वम्, तथात्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः, ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं नाम स्वरूपमिति शेषः। भण्यते—कथ्यते। तथा च वाह्यस्पर्शो दूरत एवास्तामिति भावः। **"एव"** शब्दार्थव्याख्याभूतस्य **"नान्येन वेद्या"** इत्यस्य व्याख्या करोति "ननु" इति। स्मरणे-स्मृतिविषये, "भासिष्यते" इति कर्मकर्तृलकारः। एतेन **"अन्येन"** इत्यस्यावतरणिका कृता। अतोऽपरमाह "नेत्याह" इति। केन आह इत्यपेक्षायां वक्यमुपन्यस्य व्याचष्टे **"नान्येन"** इति। स्पष्टत्वेन निगदव्याख्यानमेतत्। कुतो न वेद्या इत्यत आह "परत्र" इति। सा—दृक्, कुतो[1] न सा स्वाभासा इत्यत आह "इदमेव" इति। स्वप्रकाशस्य—स्वाभासस्य, लक्षणम्—असाधारणो धर्मः। एतेन **"नान्यत्र वेद्या"** इत्यस्य नान्यत्र भास्या इति पर्याय इति सूचितम्। स्वप्रकाशस्य—स्वाभासस्य किमित्यपेक्षायामाह "स्वयम्" इति। प्रथम तस्य स्वयं—

---

1. In the manuscript before us, the word 'लक्षणम्' together with its explanation comes immediatey after 'सा दृक्' but it seems to be a scribal mistake. Its proper place seems to be as printed.

असंबन्धात् सबन्धप्राणा कथं 'परत्र' इति सप्तमी संगच्छताम्, तथा च रूपज्ञानेन 'रसे दृक्' रसविषयं ज्ञानं न वेद्यते, एवं हि चक्षुषैव रसः फलतो गृहीत एव स्यात् । ननु यदि न आभाति स्मरणेऽनुभवः किं तर्हि संस्कारेण कृतं स्यात्, रूपज्ञानं न रसज्ञानजात् संस्कारात् जातम्, तत् कथम् अयं प्रसङ्गः, तस्मात् संस्कार एव भवत्संभावितदोषभङ्गाय प्रभवेत् । नैतत्, यतो हि असौ तत्संस्कारसंस्कृतात् समनन्तरप्रत्ययात् उत्थितः

प्रकाशरूपत्वेन प्रकाशनापेक्षैव नास्ति, यदि तु प्रकाशते स्वय स्वेन स्व प्रति, न तु स्वव्यतिरिक्तेन प्रमाणेन स्वव्यतिरिक्त प्रमातार प्रति; तदा परेण सह **असंबन्धात्**—सबन्धाभावात्, **सबन्धप्राणा**—सबन्धमूला, **परत्रेति सप्तमी**—परशब्दादस्यत्रल्प्रत्ययवाच्या सप्तमीविभक्ति, **कथं सगच्छताम्,** विषयाभावात् अन्येनेति तृतीयाविभक्तिव्याख्यात्वेन स्थिता तृतीयापर्यायत्वेन न सगच्छते इत्यर्थ । परत्रेतिसप्तमीप्रयोगाविषयत्वमेव स्वप्रकाशलक्षणम् इति वाक्यार्थ । **"रूपदृश्येव दृक् रसे"** इति वाक्य व्याख्यातुमाह **"तथा च"** इति । **"तथा"** शब्द इवशब्दवाच्योपमाद्योतक । यथा रूपज्ञानेन रसज्ञान न वेद्यते स्वप्रतीतिप्रसिद्धत्वात् तथा स्मृत्यापि पूर्वानुभवो न वेद्यते इत्यर्थ । ननु यदि वेद्येत तर्हि किं भवेदित्यत आह **"एव हि"** इति । **फलत**, न तु साक्षात्, रूपज्ञानेन रसज्ञाने गृहीते तद्विषयस्य रसस्यापि रूपग्राहकनेत्रविषये ग्रहणमर्यादानमेव स्यादिति भाव । **"संस्कारजत्वे तु तत्तुल्यत्वम्"** इति व्याख्यातुमवतरणिका करोति **"ननु"** इति । **अय प्रसङ्ग**—रूपज्ञानेन रसविषयज्ञानाभासनरूपा अनिष्टापत्ति । प्रश्नमुपसंहरति **"तस्मात्"** इति । भवता-उत्तरपक्षवादिना त्वया, समापादितो यो दोष—स्मृ यनुभवास्य, तस्य **भङ्गाय**—नाशाय, **प्रभवेत्**—समर्थो भवेत् । उत्तरमाह **"नैतत्"** इति । कुत इत्यपेक्षायामाह **"यतो हि"** इति । **तत्संस्कारेण**—आद्यानुभवसंस्कारेण, **संस्कृतात्**—स्मृत्युत्पादने समर्थीकृतात्, एतेन "संस्कारजत्वे"

1. The Vimarsini here is a little obscure. Space permitting, we will deal with it in the Introduction.

स्मृतिबोधः, तेन तत्सदृशो भवतु शाखासंनिवेश इव पूर्वसंनिवेशतुल्यः, न तु यो यत्संस्कारात् जातः स तस्य वेदनस्वभावो भवति—इति युक्तम् । सदृशत्वस्यापि गतिरवगमः कथम् ? न हि अनुभवज्ञानं सादृश्यं गमयति, नापि स्मृतिज्ञानम्, परस्परम् असंवेदने द्वयनिष्ठसादृश्याध्यवसायायोगात्, अन्यस्य च तदुभयवेदनरूपस्य अभावात् इति संस्कारात् परं सविष-

इति निमित्तसप्तमीति द्योतितम् । अथवा संस्कारजत्वे इत्यस्य स्थाने "संस्कार-जत्वम्" इति पाठ । **समनन्तरप्रत्ययात्**—संस्कारोद्बोधकसदृशज्ञानात्, यदुक्तम्—

"सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः"

इति । सदृशेन हि सदृशज्ञानमेवात्रेष्टम्, स्मृतिबीज च संस्कार एव इति । **तत्सदृशः**—पूर्वानुभवसदृश, **शाखासंनिवेश**—शाखारचना, अन्यथाकृता हि शाखा मुच्यमाना संस्कारेण पुन पूर्वरचनयैवावतिष्ठते, सदृशत्व चात्र एकविषयताकृत ज्ञेयम् । **"न तद्गतिः"** इति व्याचष्टे "न तु" इति । 'तत्तुल्यत्वेन' इति पाठे सूत्रे अनुक्तोपि तुशब्द युक्तत्वेनाध्याहार्य । "तस्य-पूर्वानुभवस्य, गति—वेदनम्, तद्गति" इति विग्रहमाश्रित्यायमर्थ । अस्यैवार्थान्तरमाह **"सदृशत्व"** इति । 'तस्य-तुल्यत्वस्य, गति—अवगम' इति विग्रहेणायमर्थो ज्ञेय । कुतो न गतिरित्यत आह "न हि" इति । **अनुभवज्ञानम्**—पूर्वमनुभवस्वरूप ज्ञानम्, **न गमयति**, गतत्वादिति भाव, "**नापि स्मृतिज्ञानम्**" इत्यत्र हेतुमाह "**परस्परम्**" इति । **असंवेदने**—समनन्तरसाधिते, वेदनामविशतीत्यर्थ । ननु अन्य कोपि सादृश्य गृह्णात्वित्यत आह "**अन्यस्य**" इति । '**अभावात्**' इत्यत्र भवन्मते इति शेष, एतन्मते,तु आत्मन तदुभयवेदनरूपत्वमस्त्यवेति न कोपि विरोध । प्रमेयमुपसंहरति "**इति**" इति । **इति**—अत कारणात्, **परम्**—केवलम् **सविषयतामात्रम्**—पूर्वानुभवविषयेण विषयसहिततामात्रम्, **अस्य विषयस्य**—स्मृतिविषयस्य । प्रमेय-

1. If we adopt this reading, the second half of the karika would run as follows

रसे संस्कारजत्वं न तत्तुल्यत्वेन तद्गति ।

यत्तामात्रं स्मृतेः सिद्धम्, न तु अनुभवविषयत्वम्, नापि अस्य विषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वम्—इति निश्चय एषः ॥ २ ॥

ननु यदि स्मृतिज्ञाने अनुभवस्य सत्यतः प्रकाशः स्यात्, तन्मुखेन च तद्विषयस्य, तदा भवेत् भवदुक्तेरवकाशः, यावता स्मृतिर्विकल्परूपत्वात् केवलमप्रकाशमानमेव अनुभवं तद्विषयं च अध्यवस्यति, तत् इयं भ्रान्तिस्वभावा, तत्र कोऽयं निर्बन्धः ? तदेतत् दर्शयति शङ्क्यमानत्वेनः—

अथातद्विषयत्वेऽपि स्मृतेस्तदवसायतः ।

दृष्टालम्बनता भ्रान्त्या ………… ॥

न तद्दर्शनं नापि तद्विषयः स्मृतेर्विषयः, तथापि तु उभयम् अध्यवसीयते, भ्रमरूपतया स्मृतेः ।

मुपसहरति "इति" इति । एषः—समनन्तरोक्त, वस्तु ।

एवमत्र योजना । दृक्-ज्ञानम्, स्वाभासा एव—स्वप्रकाशा एव भवति, अन्येन वेद्या न भवति, का इव ? रसे दृक् इव, यथा रसे दृक् रूपदृशा वेद्या न भवति तथेत्यर्थं । संस्कारजत्वे तु तत्तुल्यत्व भवति, तद्गति—पूर्वानुभवावगमस्तु न भवति, अथ च तद्गति तत्तुल्यत्वावगमोपि न भवतीति ॥ २ ॥

अथ तृतीयश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति ।

अत्र टीका –

तन्मुखेन-अनुभवप्रकाशद्वारेण, तद्विषयस्य-आद्यानुभवविषयस्य, अध्यवस्यति-उल्लिखति, न तु गृह्णाति । एतेन फलित वस्त्वाह "तदियम्" इति । भ्रान्तिस्वभावा—भ्रान्तिरूपा, भ्रान्तेर्विकल्परूपत्वादिति भावः । तदेतत् समनन्तरोक्त वस्तु, शङ्क्यमानत्वेन—शङ्काविषयत्वेन, अत्र श्लोके एतदेव वस्तु दर्शयते इत्यर्थः । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमपन्यस्य व्याचष्टे । "अथ" इति ।

अत्र टीका –

तद्दर्शनम्—पूर्वानुभव, स्मृतेर्विषयो न भवति, तद्विषयः—पूर्वानुभवविषयोऽपि स्मृतेर्विषयो न भवति । यद्येव तर्हि स्मृति कथमत्र व्यापार करोति

एतत् निराकरोति:—

तदेतदसमञ्जसम् ॥ ३ ॥

अत्र कारिकया उपपत्तिम् आह:—

स्मृतितैव कथं तावद्भ्रान्तेश्चार्थस्थितिः कथम् ।
पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा च किमितीष्यते ॥ ४ ॥

अनुभूतस्य अनुभवप्रकाशितस्य विषयस्य अप्रमोषोऽनपहारः तथैव प्रकाशनं यत् एतत् स्मृतेः आत्मीयं रूपं तत् तथाप्रकाशनाभावे विघटेततमाम् ।

इत्यत आह "तथापि" इति । अध्यवसीयते—अध्यवसायविषयता नीयते, स्मृत्येति शेषः । अत्र हेतुमाह "भ्रम" इति ।

"**तदेतत्**" इति वाक्यस्यावतरणिकां करोति "एतत्" इति । अवतरणिकाविषयीकृत वाक्यमुपन्यस्यति "**तदेतत्**"इति । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थश्लोकस्यावतरणिकां करोति "अत्र" इति ।

अत्र टीका :—

अत्र—असमजसत्वविषये, कारिकया—श्लोकेन, उपपत्तिम्—युक्तिम् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**स्मृतितैव**" इति ।

अत्र टीका :—

"अनुभूतस्य" इति पदं स्वयमेव व्याचष्टे "अनुभव" इति । विषयस्य—घटादेः । "अप्रमोष." इति पदं स्वयमेव व्याचष्टे "अनपहार." इति । अस्यैव पर्यायान्तरमाह "तथैव" इति । तथैव प्रकाशनम्—पूर्वानुभवानुगुण्येन स्फुरणम्, तदिति स्फूर्तिरिति यावत्, इदमिति ग्रहणे हि नवीनमेव ग्रहणम् । आत्मीयं रूपम्—निजं स्वरूपम्, तत्—आत्मीयं रूपम्, तथाप्रकाशनाभावे,—प्रमोषरूपे इदमिति स्फुरणे सति, विघटेततमाम्—अतिशयेन विघटेत । भ्रान्तौ तु 'इदम्' इति प्रकाशनम् अवश्यभावि एव, अन्यथा भ्रान्तित्वायोगात्, अतः भ्रान्तेः स्मृतित्वं न युक्तमिति भावः । एतेन "**स्मृतितैव कथं तावद् भ्रान्तेः**"

---

1. आत्मीयं रूपं तथाप्रकाशनाभावे—K. S. S.

किं च भ्रान्तौ असद्वा आत्माकारो वा प्रख्याति, न तु तया अर्थः स्वीक्रियते तस्य अप्रकाशनात् इति तया अर्थो न व्यवस्थापित एव। प्रकाशनात्मा हि व्यवस्थापना, ततश्च स्मरणादभिलापेण कथम् अर्थविषयो व्यवहारः? न च तदप्रकाशने संस्कारजत्वेन किंचित् कृत्यम्, तद्धि सादृश्यं लब्धुम् अवलम्ब्यते; न च अनुभवेन विषयप्रकाशनात्मना स्मृत्यभिधानाया भ्रान्तेः किंचिदपि सादृश्यम् अस्ति, सर्वथा विषयमस्पृशन्त्याः ॥ ४ ॥

इत्यन्त गतव्याख्यम्। शिष्टस्य पूर्वार्धस्य व्याख्या करोति "किं च" इति। **भ्रान्तौ**—भ्रमे, असन्, असत्ख्यातिवादिपक्षे,[2] आत्मैव **प्रख्याति**। यदुक्तम्—

"यदन्तर्ज्ञेयतत्त्व तद् बहिर्वदवभासते"

इति। न तु **तया**—स्मृत्या, **अर्थः**—बाह्यार्थं, **स्वीक्रियते**—गृह्यते, **तस्य**—अर्थस्य, **अप्रकाशनात्**—अस्फूर्तेः। फलितमाह "इति" इति। **इति**—अत कारणात्, **तया**—स्मृत्या, न **व्यवस्थापितः**—स्थितियुक्तो न कृत, **व्यवस्थापना**—अर्थस्थिति। एतेनात्र वाक्ये सूत्रस्थ **"भ्रान्तेः"** इति पद पचम्यन्तत्वेन योजनीयमिति सूचितम्। अस्यैव वाक्यस्य द्वितीयमप्यर्थमाह "ततश्च" इति। **ततश्च**—भ्रान्तिरूपात् स्मरणाच्च, **अभिलापेण**[1] **व्यवहार**—अभिलापपूर्वको व्यवहार, उपादानरूपा व्यवहृतिरिति यावत्, कथ स्यात्, न हि भ्रमसिद्धस्य व्यवहारविषयत्व दृष्टम् अननुभवादिति भाव। एतेन सूत्रस्थस्य **"अर्थस्थितिः"** इत्यस्य अर्थव्यवहारो वाच्यम् इति सूचितम्। उत्तरार्धं व्याचष्टे "न च" इति। **तदप्रकाशने**-अर्थाग्रहणे। कथ न कृत्यमित्यत आह "तत्" इति। **तत्**-संस्कारजत्वम्, **सादृश्यम्**—पूर्वानुभवसदृशत्वम्, **सर्वथा विषयमस्पृशन्त्याः**—भ्रान्तित्वाङ्गीकारे स्तोकमपि विषयस्य स्पर्शमप्राप्तवत्या, एतेन

---

1. अभिलापेन–K. S. S.
2. The Bhāskarī here requires emendation. Could it have been: असन्, असत्ख्यातिवादिपक्षे, आत्माकार-आत्मैव, प्रख्याति ?

ननु योऽनुभवो यश्च तद्विषयः स यतः तया अध्यवसीयते, ततः अंशात् सादृश्यम् अनुभवेन स्मृतेः, तत्सिद्धये च संस्कारपरिग्रहः । 'अध्यवसीयते' इति किम् उच्यते ? 'प्रकाश्यते' इति चेत् न भ्रान्तित्वम्; 'न प्रकाश्यते' इति चेत् पुनरपि विषयो न स्पृष्ट एव अनया इति सादृश्यमिति शब्दगडुमात्रम्, तदेवव् दर्शयितुमाह:—

स्तोक विपर्यासश्चो स्मृतेर्विद्यत एवेति सूचितम् । तदुक्तम्:-

"स्मृतिरपि द्विविधा यथार्था अयथार्था च"

इति ॥ ४ ॥

अथ पंचमश्लोकस्यावतरणिकां करोति "ननु" इति ।

अत्र टीका :—

अनुभवः, पूर्वकालीन इति भावः । तद्विषयः—अनुभवविषय , तया—भ्रान्तित्वेन वक्ष्यमाणया स्मृत्या, **अध्यवसीयते**—उल्लिख्यते, ततः-अध्यवसायादेतो , **तत्सिद्धये**-सादृश्यसिद्धये । अत्रोत्तर दातुं प्रश्न करोति "अध्यवसीयते" इति । अध्यवसीयते इत्यस्य कोर्थः ? प्रकाशार्थत्व विकल्प्य दोषमाह "**प्रकाश्यते**" इति । न हि प्रकाशविषयस्य भ्रान्तित्वं युक्तमिति भावः । अप्रकाशार्थत्वमपि विकल्प्य दोषमाह "न प्रकाश्यते" इति । अनया-स्मृत्या, प्रकाशनस्यैव स्पर्शत्वात् अध्यवसायस्य तु दूरत एवोल्लेखमात्रनिष्ठत्वादिति भाव । इति-अत. कारणात्, **सादृश्यमिति शब्दगडुमात्रम्**, व्यर्थमेवेति भावः । व्यवहारानर्हत्वात्, उभयोर्मध्ये एकस्य अहत्वात्, अयं भ्रान्तित्वकल्पितस्मृत्यवसायात् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुत्तरस्य व्याचष्टे । "**भ्रान्तित्वे**" इति ।

---

1. सादृश्यमपि–K. S. S.
2. व्यवहारानर्हत्वात् अतः तद्द्वयोर्मध्ये एकस्य अहत्वायं भ्रान्तित्वकल्पितस्मृत्यवसायात्—C. This is obscure. Some meaning, however, can be got out of it, if we change it as printed. "अत" has been omitted as it has two vertical strokes above it, the usual indication of the copyist that the letters are wrongly written and are, therefore, to be omitted.

भ्रान्तित्वे चावसायस्य न जडाद्विषयस्थितिः ।
ततोऽजाड्ये निजोल्लेखनिष्ठान्नार्थस्थितिस्ततः ॥ ५ ॥[1]

इह स्मृतेः अन्यस्य वा भ्रान्तिबोधस्य स्वसंवेदनांशे प्रकाशमाने न भ्रान्तिता, तत्र वैपरीत्याभावात्; यस्तु तत्र अध्यवसीयते स्वाकारः स विपरीततया अस्वाकारत्वेन अर्थतया इति तत्रांशे भ्रान्तिता । स चांशोऽर्थलक्षणो न स्मृत्या अन्यया वा भ्रान्त्या स्पृश्यते इति तत्र असौ

अत्र टीका –

पूर्वार्धं व्याचष्टे "इह" इति । **स्मृतेः**-स्मृतित्वेन कल्प्यमानस्य, **अन्यस्य वा**-स्मृतित्वेन अकल्प्यमानस्य वा, **भ्रान्तिबोधस्य**-भ्रमज्ञानस्य, **स्वसंवेदनांशे**-बोधत्वेनापरिहार्ये स्वप्रकाशभागे, कीदृशे ? **प्रकाशमाने**-स्व प्रति स्वय स्फुरणशीले, **न भ्रान्तिता**-भ्रान्तिभावो न भवति । अत्र हेतुमाह "तत्र" इति । **तत्र**-स्वसंवेदनांशे, विषयग्रहणरूपत्वस्य तत्रापि भावादिति भाव । ननु तर्ह्यस्या अपि प्रमात्वमेव युक्तमित्यत आह "यस्तु" इति । **यस्तु तत्र**-भ्रान्तौ, **अध्यवसीयते**-उल्लिख्यते, **स्वाकारः**-ज्ञानाकार, **सः**-स्वाकार, **अस्वाकारत्वेन**-यतोऽसावस्या स्वाकारो न भवति ततो हेतो, **विपरीततया**-वैपरीत्येन, अध्यवसीयते न हि सा प्रमा अपि तु भ्रान्तिरेव । कुतोऽस्य विपरीतता इत्याह "अर्थतया" इति । **अर्थतया**, अर्थभावेन स्थितत्वादिति भाव, अध्यवसायकाले ज्ञानमर्थरूपमेव सपद्यते अन्यथा ग्रहणासभवात् । फलितमाह "इति" इति । **इति**-अत कारणात्, **तत्रांशे**-अध्यवसीयमाने स्वाकारांशे, **भ्रान्तिता** भवति न प्रमात्वम् । **स चांशः**-अध्यवसीयमान स्वाकारांशश्च, कीदृश ? **अर्थलक्षणः**-अर्थस्वरूपता प्राप्त, **स्मृत्या**-स्मृतिभावेन कल्प्यमानया, **अन्यया वा भ्रान्त्या न स्पृश्यते**-तत्सदृशस्य अन्यस्य कस्यापि कल्पनात् पुरस्थोपि

1. The second half of this verse is printed in the K. S. S. edition after "व्यवहारो विलुप्येत" coming in the Vimarsini on the next page.

तूष्णीका इति बलादेव तत्रांशे जडत्वम् अस्या आयातं घटज्ञानस्येव पदे । न च जडेन विषयस्य किंचित् कृत्यम्, ततश्च अर्थविषयो व्यवहारो विलुप्येत ।

अथ तु तम् अध्यवसायरूपं स्वसंवेदनांशं स्वाकारं वा अवलम्ब्य अजडत्वम् अस्याः, एवमपि 'अजाड्ये' निजं स्वसंवेदनम् उल्लेखश्च स्वाकारः— इतीयति यथा परिनिष्ठिता स्मृतिः इति विषयस्य नामापि ग्रहीतुम् अशक्नुवतः 'ततः' स्मृत्यध्यवसायात् कथं विषयस्य व्यवस्थापनं व्यवहार्यत्वसंपादनसामर्थ्यम् ? ॥ ५ ॥

ग्रहणविषयता न नीयते, इति—अतः कारणात्, तत्र—तस्मिन्नंशे, असौ—स्मृतिरूपा अन्या वा भ्रान्तिः, तूष्णीका—मौनदशामापन्नैव भवति, इति—अतः कारणादेव, जडत्वम् अस्याः—स्मृतिरूपाया अन्याया वा भ्रान्तेः, तत्रांशे आयातम्, कस्य इव कुत्र इति दृष्टान्तापेक्षायामाह "घट" इति। ननु आयातु ततः किमित्यत आह "न च" इति। मा करोतु इत्यत आह "ततश्च" इति। विलुप्येत, नश्येदित्यर्थः ।

द्वितीयार्थं व्याख्यातुमाह "अथ" इति । "तु" शब्दः पक्षान्तरद्योतकः, तम्—समनन्तरोक्तम्, "अध्यवसायरूपम्" इत्यस्य व्यवहितेनापि "स्वाकारम्" इत्यनेन सह सम्बन्धः । निजम्—स्वरूपभूतम्, उल्लेखश्च स्वाकारः—अध्यवसायरूपः स्वाकारः, इतीयति—निजभूते स्वसंवेदने उल्लेखरूपे स्वाकारे च, परिनिष्ठिता—अवसानं गता, स्मृतिः—भ्रान्तित्वेन कल्प्यमाना स्मृतिः, ततः—तस्मात्, स्मृत्यध्यवसायात्—भ्रान्तित्वेन कल्पितात् स्मृतिरूपादध्यवसायात्, व्यवस्थापनम्—व्यवस्थायाः करणम्, कीदृशम् ? व्यवहार्यं यस्य-अर्थनिष्ठस्य व्यवहारयोग्यत्वस्य सम्पादने तत्र सामर्थ्यं यस्य तादृशम्, व्यवस्थापित एव अर्थो व्यवहार्यः । अप्रकृतत्वादन्यस्या भ्रान्तेरिहाकथनम्, सविकल्पस्यानुभवस्य स्वयमेवावसेयमिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

संस्कारे सत्यपि स्मृतिः न कथंचन घटते, ततश्च परस्परसङ्गतिहीनानि सकलानि ज्ञानानि-इति यदुक्तं श्लोकपञ्चकेन तत् इदानीं प्रकृते योजयतिः–

एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ।
ज्ञानानामनुसंधानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥ ६ ॥

'जनस्य' लोकस्य या काचन 'स्थितिः' व्यवहारः सा सर्वज्ञानानां यत् 'अनुसंधानम्' एकविषयभावोपपन्नस्मृतितप्राप्तिरूपम्, तत्र आयत्ता । तथा

- अथ षष्ठस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "संस्कारे" इति ।

अत्र टीका –

न घटते–न युज्यते, उक्तन्यायादिति भाव । मा घटतामित्याशंकायामाह "ततश्च" इति । **परस्परसगतिहीनानि**–परस्परमसबद्धानि, स्मृतेरेव सबन्धहेतुत्वादिति भाव । इति–एवम्, उक्तम्–युक्तिपूर्वक कथितम्, सिद्धान्तिनेति शेष । श्लोकपंचकेन **"सत्यम्"** इत्यादिना **"भ्रान्तित्वे"** इत्यन्तेन, प्रकृते– आरब्धे आत्मसाधने । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"एवम्"** इति ।

अत्र टीका –

या काचन–शुद्धाऽशुद्धा वा, **"स्थितिः"** इति पद व्याचष्टे "**व्यवहार**" इति । अनुसन्धानस्य स्वरूपमाह "**एक**" इति । एकविषयभावेन–पूर्वानुभवेन सह एकविषयतया उपपन्ना या स्मृतिता स्मृतिभाव तस्या या प्राप्ति सा रूप यस्य तादृशम्, तत्र–उक्तरूपे अनुसधाने, **आयत्ता**–वशा, तत उत्पन्नेति यावत् । कथमायत्तेत्यत आह "**तथा हि**" इति । **स्मरणनिबन्धना**– अभिलापोत्पादनद्वारेण स्मृतिकार्या, **व्यवहारा**–उपादानादिरूपा । कुत इत्यपेक्षायामाह "**प्रथमम्**" इति । **प्रथमम्**–सर्वप्रमाणमूलभूतत्वेन तेषामाद्यभूतम्, अहमिति–अह पश्यामीत्यादौ स्थितो योऽहपरामर्श, तद्रूपं यत् पूर्वापरानुसधानं तेन, अह पश्यामीत्यादौ हि दृष्टा प्रथम स्वात्मानमेव परामृशति स परामर्शश्च फलत पूर्वापरकालविशेषितस्वात्मरूपद्वयमेलनरूप एव, तदेव

1. एकविषयता तया–C.

हि–स्मरणनिबन्धनाः[1] सर्वे व्यवहाराः। प्रथममपि हि प्रत्यक्षज्ञानम् अहमितिपूर्वापररूपानुसंधानेन स्मरणानुप्राणितेन विना न घटते, प्रमातरि विश्रान्त्यभावात् अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्[2]। एवं सुखादौ मन्तव्यम्। हानादानप्रेरणाभ्युपगमादयस्तु व्यवहाराः स्मरणमया एव। "एवं ज्ञानानाम्' यत् 'अनुसंधानम्' ततो जायमाना 'जनस्थितिः' 'एवम्' इति पराभ्युपगमे सति, 'नश्येत्' नश्यति–इति संभाव्यते, कुत इति चेत्,

च अनुसन्धानम्। कीदृशेनानुसधानेन ? स्मरणानुप्राणितेन–पूर्वकालविशेषितात्मरूपविषयानुभवनेन सह एकविषयापरकालविशेषितस्वात्मरूपविषयस्मृतिदत्तसत्ताकेन, तद्रूपेणेति यावत्, विना–अन्तरेण, न घटते–न युज्यते, कुतः ? प्रमातरि–द्रष्टरि, विश्रान्त्यभावात् अप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्–आपातात्, "अहं पश्यामि" इति हि नेत्रद्वारेण "अहम्" शब्दवाच्ये प्रमातरि विश्रान्त दर्शनं "प्रत्यक्षम्" इति वक्तुं योग्यम्। 'अपि' शब्देनान्येषामनुमानादीना का कथेति द्योत्यते। अमुमेव न्यायम् "अहं सुखी" इत्यादौ सुखाद्यान्तरभावप्रत्यक्षेऽप्यतिदिशति "एवम्" इति। मन्तव्यम्–ज्ञातव्यम्। ननु उपादानादिरूपाणां व्यवहाराणां का वार्ता इत्यत आह "हानादान" इति। स्मरणमया एव–स्मृतिहेतुकत्वेन तद्रूपा एव, न हि विस्मृते उपादानादि दृष्टमिति भाव। उक्तं न्यायं प्रकृते योजयति "एवम्" इति। अनुसंधानम्–विषयद्वारेण मेलनम्। सूत्रस्थम् "एवम्" इति पदं व्याचष्टे "एवम् इति" इति। पराभ्युपगमे–बौद्धमताश्रयणे, क्षणिकात्मात्मवादस्वीकारे इति यावत्।

1. स्मरणनिबन्धनः सर्वो व्यवहारः–K.S.S.
2. विश्रान्त्यभावात् आपातात् अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्–C. The word "आपातात्" appears to be in the wrong place in the manuscript. Because it cannot be an explanation of "विश्रान्त्यभावात्". We have, therefore, altered its position as printed, for, "प्रसंगात्" can be interpreted as "आपातात्"।

विशेषणद्वारेण हेतुमाह। 'अन्योन्यम्' तावत् 'भिन्नानि' ज्ञानानि—अन्यत् अनुभवज्ञानम्, अन्यत् इदानीन्तनं ज्ञानं विकल्पाभिमतम्, अन्यत् स्मरणसंमतं ज्ञानम्। तदेतानि स्वविषयप्रकाशमात्ररूपाणि परविषये जडान्धानेडमूककल्पानि, न च अन्योन्यस्य प्रकाशरूपाणि॥ ६॥

एवं न स्वरूपतो न वेद्यतो वा एकीभावरूपम् अनुसंधानम् अस्ति। अन्योन्यं च विषयविषयिभावो नास्ति। न च तुर्यं ज्ञातेयनिबन्धनम् अनुसन्धानाधायि संभाव्यते इति ध्वंसेरन् व्यवहाराः। न च 'ध्वंसन्ताम्' इति भवद्भीष्टशापमात्रात् ते ध्वंसन्ते, प्रकाशन्ते यतः तत

नश्येत्—नाश गच्छेत्, सभावनायामय लिङ इत्याह "नश्यति" इति। "अन्योन्यभिन्नानाम्" इत्यस्यावतरणिका करोति "कुतः" इति। कोसौ हेतुरित्यपेक्षायामाह "अन्योन्यम्" इति। भिन्नत्वमेव दर्शयति "अन्यत" इति। "अपरस्पर" इति सूत्रपद व्याचष्टे "तदेतानि" इति। एतानि—अविकल्पसविकल्पज्ञानस्मरणरूपाणि, स्वरूपप्रकाशनमनपेक्ष्य मात्रच प्रयोग॥६॥

सप्तमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "एवम्" इति।

अत्र टीका—

स्वरूपतः—स्वरूपेण, वेद्यतः—वेद्यद्वारेण, तुर्यम्—स्वरूपैकीभाव-वेद्यैकीभाव-विषयविषयिभावाख्यत्रयापेक्षया चतुर्थं किमपि, ज्ञातेयनिबन्धनम्—कारणम्, अनुसंधानाधायि—ज्ञानाना मेलकारकम्, ध्वंसेरन्—नाश गच्छेयु। ननु तत किमित्यत आह "न च" इति। ते—व्यवहाराः, कुतो न ध्वंसन्ते इत्यत आह "प्रकाशन्ते यत" इति। प्रकाशमानस्य ध्वंसो नत्वनुपयुक्त एवेति भाव। तर्हि कि कार्यमित्यत आह "तत" इति। एतत्—वक्ष्यमाण वस्तु, चापद्यते,

1. From "एव" up to "उद्यन्त्यभिनि" is printed in the K. S. S. edition as a part of the commentary on verse 6. But Bhāskara takes it along with "तच्च" etc. as a part of the introduction to verse 7.

एतत् आपद्यते-एतदेव समर्थयितुम् उद्यन्तव्यम्—इति । तच्च अस्मदभिमतप्रकारेण विना विधेरपि अशक्यसमर्थनम्—इति दर्शयति:—

न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।
स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥ ७ ॥

'संवित् तावत् प्रकाशते' इति तावत् न केचित् अपह्नुवते । सा तु संवित् यदि स्वात्ममात्रविश्रान्ता अर्थस्य सा कथं प्रकाशः ? स हि अर्थधर्म एव तथा स्यात्; ततश्च अर्थप्रकाशः तावत्येव पर्यवसित इति

बलादगीकर्तव्यमित्यर्थः । एतच्छब्दापेक्षित वस्तु कथयति "एतदेव" इति । उद्यन्तव्यम्-उद्योगः कार्यः । तत उद्योगमेव करिष्याम इत्यत आह "तच्च" इति । अस्माकमभिमतो यः प्रकार:-आत्मसमर्थनरूप, तेन, विना, अशक्यं समर्थनं यस्य तादृशम् ।

अवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"न चेत्"** इति ।

अत्र टीका :—

नापह्नुवते—नापह्नवं कुर्वन्ति । श्रुतिः—

"असन्न एव भवति असद् बुध्यति वेद चेत्,"

इति । एतेन **"चिद्वपुः"** इति गतव्याख्यम् । प्रकाशता तत. किमित्यत आह "सा तु" इति । स्वात्ममात्रविश्रान्ता—स्वयप्रकाशनिजस्वरूपमात्रपरा, सा—संवित् । कुतो न सा अर्थस्य प्रकाश इत्यत आह "स हि" इति । हि—यस्मात् सः—अर्थस्य प्रकाश, अर्थधर्म एव स्यात्, न तु स्वतन्त्रसवित्स्वरूपभूत इति भाव.। ननु तथैवास्तु इत्यत आह "ततश्च" इति । तावत्येव—स्वात्म-

---

1. This Sruti is usually found as follows:-
असन्नेव स भवति । असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । Tait Up. 2. 6. As 'बुध्यति' and 'वेद' mean the same thing, we are inclined to think that 'बुध्यति' is only a scribal mistake for 'ब्रह्मेति'।

गलितो ग्राह्यग्राहकभावः । अतोऽर्थप्रकाशरूपां संविदम् इच्छता बलादेव अर्थोऽपि तद्रूपान्तर्गत एव अङ्गीकर्तव्यः; स च अर्थप्रकाशो यदि अन्यश्च अन्यश्च, तत् न स्मरणम् उपपन्नमित्यत एक एव असौ–इति । एकत्वात् सर्वो वेद्यराशिः तेन क्रोडीकृतः–इत्येवदपि अनिच्छता अङ्गीकार्यम् । एवमपि सततमेव उन्मग्नेन निमग्नेन वा विश्वात्मना प्रकाशेत, तथास्वभावत्वात् । न चैवम्, अतः स्वरूपान्तर्मुडितम् अर्थराशिम् अपरमपि भिन्नाकारम् आत्मनि परिगृह्य, कंचिदेव अर्थं स्वरूपात्

मात्रे एव, गलितः–नष्ट, अर्थप्रकाशस्य स्वात्ममात्रनिष्ठत्वेन प्रमातृस्पर्शासभवादिति भाव । ननु तर्हि ग्राह्यग्राहकभावसबन्ध कथ सिद्ध्येदित्यत आह "अत" इति। **सविदम्**–स्वतन्त्रसवित्तत्त्वम्, **तद्रूपान्तर्गत एव**–स्वतन्त्रसविद्रूपान्तर्गत एव, न तु ततो वहिस्थ, तत्त्वे हि अर्थधर्मत्वापातात् ग्राह्यग्राहकभावासभवापात इति भाव। ननु सोऽर्थप्रकाश एक एव उत उत्तरोत्तर नव एव इत्यत आह "**स च**" इति । **अन्यश्चान्यश्च**, नवो नव इत्यर्थ । नोपपन्नम्, अनुसन्धातुरसभवादिति[1] भाव । **असौ**–अर्थप्रकाश, एतेन सूत्रस्थम् "**एक**" इति पद व्याख्यातम् । एकत्वेन आयात सर्वागूरणत्वम् अङ्गीकारयति "**एकत्वात्**" इति। **अङ्गीकार्यम्**, अन्यथा वेद्यभेदेन तस्यापि भेदापातादिति भाव । एतेन "**अन्तःकृत**" इति पद व्याख्यातम्' "**ज्ञान**" इति पद व्याख्यातुमाह "**एवम्**" इति। **एवमपि**–सववेद्यराशिक्रोडीकारेऽपि, **उन्मग्नेन**–विषयाश्रयणात् लेशत प्रादुर्भूतेन, **निमग्नेन**–साकल्येन तदनाश्रयणाद् बाहुल्येन अप्रकटेन, **विश्वात्मना**–सर्वात्मना, **प्रकाशेत**, न ह्येकस्य वस्तुनो युगपत् प्रकाशाप्रकाशौ युक्ताविति भाव । अत्र हेतुमाह "**तथा**" इति । **तथास्वभावत्वात्**–प्रकाशस्वभावत्वात्, स्वभावस्य च त्यागो दुःशक एवेति भाव । न **चैवम्**, न त्वेतदनुभूयते इत्यर्थ । तर्हि किं कार्यमित्यत आह "**अत**" इति। **अपरम्**–तन्मध्ये विषयीकृत यमपि

1. अनुसधानुमसभवात्—C.

उन्मग्नम् आभासयति—इति आपतितम्। सैषा ज्ञानशक्तिः। उन्मग्नाभासभिन्नं च चित्स्वरूपं बहिर्मुखत्वात् तच्छायानुरागात् नवं नवं ज्ञानमुक्तम्। एवमपि नवनवाभासाः प्रतिक्षणम् उदयव्ययभाज इति सैव व्यवहारनिवहहानिः। तेन क्वचित् आभासे गृहीतपूर्वे यत् संवेदनं बहिर्मुखम् अभूत्, तस्य यत् अन्तर्मुखं चित्स्वरूपत्वं तत् कालान्तरेऽपि अवस्थास्नु स्वात्मगतं तद्विषयविशेषे बहिर्मुखत्वं परामृशति इति एषा

भावम्। "भिन्नाकारम्" इति, ज्ञेयतया स्थितत्वादिति भाव। कंचिदेवार्थम्, अपरं भिन्नाकारमित्यर्थः, स्वरूपात्—स्वान्तःकृतसर्ववेद्यराशेः निजरूपात्, उन्मग्नम्—प्रादुर्भूतम्, आपतितम्—बलादायातम्। सैषा—उन्मग्नाभासरूपा, एतेन ज्ञानशक्तेः साधनं कृतम्।

ननु यद्येषा ज्ञानशक्तिस्तर्हि घटपटज्ञानादेः किं रूपम् इत्यत आह "उन्मग्न" इति। उन्मग्नाभासे—विषयीकरणेन प्रादुर्भावं नीते घटपटादिरूपैः आभासे, भिन्नम्—भिन्नमिव सम्पादितम्, चित्स्वरूपम्—चितो निजं रूपम्, बहिर्मुखत्वात्—इदमितिबहिर्मुखताऽऽश्रयणेन, तच्छायानुरागात्, उन्मग्नाभासच्छायोपरागात्, नवं नवं ज्ञानम्—प्रमाणरूपं नवीनं नवीनं ज्ञानम्, उक्तम्, दृश्यते चैकस्यैव जलस्य तरङ्गादिभिर्नैवाभासैर्नवनवत्वम् इति न कोऽपि विरोधः। ननु अनया ज्ञानशक्त्यैव सर्वे व्यवहाराः सिद्धिमायान्तु इत्यत आह "एवमपि" इति। एवमपि—ज्ञानशक्तेर्नवनवज्ञानत्वेऽपि, सैव—पूर्वोक्तैव, पूर्ववस्तुस्मरणाऽसम्भवादिति भावः। ननु तर्हि किं कार्यमित्यत आह "तेन" इति। पूर्वम्—अनुभवकाले, गृहीते, गृहीतपूर्वे, संवेदनम्—अनुभवरूपम्, तस्य—पूर्वम् इदमितिबहिर्मुखीभूतस्य संवेदनस्य, अन्तर्मुखम्—अहमिति स्थितम्, चित्स्वरूपत्वम्—आत्मतया स्थितः चित्स्वरूपभावः, कीदृशम्? कालान्तरेऽपि—स्मृतिकालेऽपि, अवस्थास्नु—नित्यतया तिष्ठत् सत्, स्वात्मगतम्—संस्काररूपेण स्वात्मनि स्थितम्, सत्—पुरातनम्, विषयविशेषे—स्वान्तर्गतवेद्यराशिमध्यात् विषयतया

1. उन्मग्नाभासभिन्नम्—K.S.S.

स्मृतिशक्तिः। यच्च तत् नवं भासयति स्मरति वा तत् वस्तुतः संविदा विश्वमय्या तादात्म्यवृत्ति इति विश्वमयं पूर्णमेव इति नवं न किंचित् आभासितं स्मृतं वा स्यात्। इदमपि प्रवाहपतितम् ऊरीकार्यम्–यत् किल तत् आभास्यते तत् संविदो विच्छिद्यते, संविच्च ततः, संविच्च संविदन्तरात्, संवेद्यं च संवेद्यान्तरात्, न च विच्छेदनं वस्तुतः संभवति, इति विच्छेदनस्य अवभासमात्रम् उच्यते। न च तत् इयता पारमार्थिकम्,

---

गृहीते कुत्रापि वेद्ये, **बहिर्मुखत्वम्**–इदमितिग्रहणरूपं बहिर्भावम्, **परामृशति**–"तत्" इत्येवम् आमर्शविषयता नयति, इति–तत्र शक्तत्वात्, **यया स्मृतिशक्तिः** भवति। एतेन स्मृतिशक्तेः साधनं कृतम्।

प्रोक्तशक्तिद्वयप्राणप्रदाम् अपोहनशक्तिं साधयति **"यच्च"** इति। **वस्तुतः**–परमार्थेन, **विश्वमय्या**–अन्तःकृतसर्ववेद्यरूपया सह तादात्म्येन–तद्रूपतया, वृत्तिः–स्थितिः यस्य तादृशम्, **विश्वमयम्**–संवित्स्वरूपम्, **न स्यात्**; अन्यथा पूर्णत्वासंभवादिति भावः। **प्रवाहपतितम्**–अनिच्छया आगतम्। तर्हि कथं अनुभवस्य स्मृतेर्वा उत्थानं युक्तम्, तयोस्तद्विषययोश्च संविदि निमग्नत्वादित्यत आह **"यत्किल"** इति। **आभास्यते**–आभासविषयतां नीयते, उपलक्षणं चैतत् स्मर्यते इत्यस्य। **विच्छिद्यते**–निष्कृष्यते, **ततः**–तस्माद्विश्वमयात्, **संविच्च**–तद्विषया संविच्च[2], **संविदन्तरात्**–सर्वागरकत्वेन स्थितायाः अन्यत्वेन भासमानायाः संविदः, **संवेद्यम्**–संविदो विषयोऽर्थः, **संवेद्यान्तरात्**–तस्मिन् काले विषयतामगतात्[3] संवेद्यराशेः। ननु यद्येवं तर्हि विच्छेदनस्यापि सत्यतया स्थितत्वाद् अद्वैतहानिरित्यत आह "न च" इति। केवलमवभासनम् **अवभासमात्रम्**। ननु तथापि सत्यमेव भवत्वित्यत आह "न च" इति। **तत्**–विच्छेदनम्, **इयता**–अवभासमात्रेण, **पारमार्थिकम्**–सत्यभूतम्, अन्यथा

---

1. अपारमार्थिकम्—K S S.
2. तद्विषयसंविच्च—C.
3. विषयतामागतात्—C.

निर्मीयमाणस्य सर्वस्य अयमेव परमार्थः। यतः एष एव परितश्छेदनात् परिच्छेद उच्यते, तदवभासनसामर्थ्यम् अपोहनशक्तिः। अनेन शक्तित्रयेण विश्वे व्यवहाराः। तच्च भगवत एव शक्तित्रयम्—यत् तथाभूतानुभवितृ-स्मर्तृ-विकल्पयितृस्वभावचैत्रमैत्राद्यवभासनम्। स एव हि तेन तेन वपुषा जानाति, स्मरति विकल्पयति च। यथोक्तम् आचार्येणैव—

'प्रद्युम्नयुर्ध्वस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियन्त्रिते।
जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता ॥'

चन्द्रद्वित्वस्यापि पारमार्थिकतापत्तेरिति भाव। ननु अवभास्यमानस्य स्मर्यमाणस्य चाय न्यायो भवतु निर्मीयमाणस्य तु का वार्ता इत्यत आह "निर्मीयमाणस्य" इति। अयमेव—अवभास एव, सर्वत्र ज्ञेये कार्ये वा अवभासनमात्रमेव परमार्थं, तथा च न अद्वैतहानिरिति भाव। ननु सर्वत्र परिच्छेदस्यैवावभासनत्वमुद्घोष्यते, स्यात् कथमेवमुच्यते इत्यत आह "यतः" इति। यत इति। एष एव—विच्छेद एव, परितश्छेदनात्—समनन्तरोक्तस्य छेदस्य करणात्, परिच्छेद उच्यते, तदवभासनात्, अवभासने—भेदनस्वरूपस्यावभासस्य करणे, सामर्थ्यम्—समर्थता, अपोहनशक्तिः—विच्छेदशब्दवाच्या अपोहनरूपा शक्तिर्भवति।

इत्यादि । एतासां च ज्ञानादिशक्तीनाम् असंख्यप्रकारो वैचित्र्यविकल्प इति तत्सामर्थ्यं स्वातन्त्र्यम् अपराधीनं पूर्णं महदैश्वर्यं तन्निर्मितब्रह्मविष्णुरुद्राद्यैश्वर्यापेक्षया उच्यते । तदेवं 'चिद्वपुः' इत्येवं कृत्वा 'इयदाया- तम् 'विश्वरूप.' इति । तत एव च परिनिष्ठितैकरूपजडभाववैलक्षण्यात्

शब्देन अन्येषा तद्वाक्याना ग्रहणम् । एतेन **"ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्ति- मान्"** इति पद गतव्याख्यम् ।[2]

"महेश्वर" इति पद व्याख्यातुमस्य शक्तित्रयस्य महदैश्वर्यत्व, कथयति **"एतासाञ्च"** इति । वैचित्र्यविकल्पः-विचित्रतारचना, तत्सामर्थ्यम्-प्रोक्तशक्तित्रयरूपा समर्थता, स्वातन्त्र्यम् स्वतन्त्रतारूपम्, ऐश्वर्यम्-ईश्वरता । ननु किमपेक्षमस्य महत्त्वमित्यत आह **"तन्निर्मित"** इति । तेन-प्रोक्तेन भगवता, निर्मिता-अवभासिता ये ब्रह्मविष्णुरुद्रादय, आदिशब्देन देवेन्द्रादीना ग्रहणम्, तेषा यदैश्वर्यम्-यथास्वमीश्वरभाव, तस्य अपेक्षया ।

उपसंहार करोति **"तदेवम्"** इति । तत्-तस्मात्कारणात्, **"एवम्"** सति, **चिद्वपुरित्येव कृत्वा**-चिद्वपुरित्यनेन कारणेन, **इयदायातम्** । इयत् किम् ? **विश्वरूप"** इति । भगवान् विश्वरूप -सर्वभावस्वरूपो भवति, स्वप्ने चित एव सर्वरूपत्वदर्शनात् । तत एव च-विश्वरूपत्वाद्धेतोरेव, परिनिष्ठिता - स्वरूपमात्रविश्रान्त गता, अत एव एकरूपा ये जडभावा तेभ्यो वैलक्षण्यात्-

1 तदव-K S S

2 After इति पद गतव्याख्यम्' the manuscript has ' मत्त मयीत्यथ The word 'मत्त occurs nowhere in the Vimarsini मयीत्यर्थ, therefore, cannot be corrected into मयीत्यथ and taken as an explanation of मत्त'। Nor is the whole of 'मत्त मयीत्यर्थ' connected in any way with what precedes or follows. It has, therefore, been omitted

ज्ञानादिशक्तियुक्ततामाहेश्वर्यम् उपसंप्राप्तः । एतदनुपगमे न किंचित् इदं भासेत-इति प्रसङ्गः । भासते तु, तस्मात् एतत् अवश्याङ्गीकर्तव्यम्-इति प्रसङ्गविपर्ययः । नरयेऽजनस्थितिः, यद्येवं न स्यात्-इति प्राक्तनेन श्लोकेन सह संबन्धः । 'चेत्' इत्यनेन तद्विपर्ययः सूचितः ॥ ७ ॥

भिन्नत्वेन, स भगवान्, ज्ञानादिशक्तियुक्ततामाहेश्वर्यम्-ज्ञानादिशक्तिसहितत्वरूपमैश्वर्यम्, उपसंप्राप्तो भवति, तदुक्तम्—

"अस्थास्यदेकरूपेण वपुषा चेन्महेश्वरः ।
महेश्वरत्वं संवित्त्वं तदत्यक्ष्यद् घटादिवत् ॥"

इति । पूर्वमुक्तं प्रसङ्गं प्रसङ्गविपर्ययं च एतदवष्टम्भेन अनुस्मरति "एतद्" इति । एतदनुपगमे-चिद्वपुषोऽनङ्गीकारे सति, इदं किंचिन्न भासेत, निःसाक्षिकत्वात्, इति प्रसंगः भवति, पूर्वपक्षवादिनः प्रतीति भावः । इदन्तु भासते एव स्वप्रतीतिसाक्षिकत्वात्, तस्मात् एतत्-चिद्वपुराख्यं वस्तु, अवश्याङ्गीकर्तव्यम् इति प्रसंगविपर्ययो भवति, उत्तरपक्षवादिनः इति भावः ।

अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेन सह योजनां स्फुटीकरोति "नश्येत्" इति । संबन्धः-योजना । चेच्छब्दद्योत्यं वस्तु स्फुटीकर्तुमाह "चेदित्यनेन" इति । तद्विपर्ययः-जगत्स्थितिनाशविपर्ययः, "सूचितः" इति, निपातानां सूचनामात्रे

1. अवश्यम् अङ्गीकर्तव्यम्-K.S.S.
2. इति प्राक्तनेन श्लोकेन सह प्रसङ्गः । 'चेत्' इत्यनेन तद्विपर्ययः सूचितः-K.S.S.

This text will yield a good meaning if the word 'सह' is taken out. Bhāskara, however, had a different reading as printed. As the word 'श्लोक' was not present in Bhāskara's reading, he could not explain it as "प्रसङ्गविपर्ययः"। He, therefore, explains it as "जगत्स्थितिनाशविपर्यय"।

3. The printed text of the Tantrāloka from which this verse is quoted has "संवित्त्वम्" instead of "सर्वत्वम्" ।

इति शिवम्[1] । आदितः ॥ २३ ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायाम् ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां ज्ञानाधिकारे परदर्शनानुपपत्तिर्नाम तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

शक्तत्वात् । इदमाह्निकं च पूर्वपक्षनिष्ठपूर्वाह्निकप्रतिसमाधानरूपत्वेन उत्तरपक्षरूपं ज्ञेयम्, आत्मप्रत्याख्यानस्य पूर्वपक्षत्वात् तत्प्रतिसमाधानस्य तूत्तरपक्षत्वात् । "इति" शब्दः समाप्तौ । "शिव" पदं मंगलवाचकं परतत्त्वसूचकञ्च । इति शिवम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभास्करकण्ठविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीटीकायां श्रीभास्करीत्याख्यायां ज्ञानाधिकारे तृतीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

---

1 "इति शिवम्" is not found in the K S S. edition

अथ चतुर्थमाह्निकम् ।

पदार्थरत्ननिकरं निजहृद्गञ्जपुञ्जितम् ।

ग्रथ्नन्तं स्मृतिसूत्रान्तः संतत्यैव स्तुमः शिवम् ॥ १ ॥

एवं ज्ञानपूर्विका स्मृतिः, तदुभयानुग्राहिणी अपोहनशक्तिः—इति तावत् वस्तुसंभवक्रमेण प्रदर्शितम् । उपक्रमानुसारेण स्मृतिरेव सूचित-प्रसङ्गविपर्ययसमर्थनदृशा विवेच्या ।

अथ चतुर्थाह्निकम् ।

स्मृतिसूत्रोर्मिणा कृत्वा भावमुक्तावलीं सिताम् ।

स्वान्तस्थितां तयात्मानं भूषयन्तं स्तुमः शिवम् ॥

अथ ज्ञानाधिकारे चतुर्थाह्निकव्याख्यामारभमाणो निर्विघ्नतत्समाप्तिकामनया समस्ताह्निकाभिप्रायसूचकं स्वेष्टदेवताप्रह्वीभावपरं मङ्गलश्लोकमुपनिबध्नाति "पदार्थ" इति ।

अथ टीका –

यं तं शिवं स्तुमः, कीदृशम्? पदार्था एव–बाह्यान्तरतया स्थिताः पदार्था एव, रत्ननिकरस्तम्, निजहृद्गञ्जपुञ्जितम्—निजहृदयाख्यकोशपुञ्जीभूतं सन्तम्, स्मृतिसूत्रान्तः–स्मृत्याख्यसूत्रमध्ये, सन्तत्या–पङ्क्त्या, ग्रथ्नन्तम्, स्वरूपे तादात्म्येन लीनमपि सन्तं व्यवहारार्थं परिपाट्यानुसन्दधानमिति यावत् । अन्योऽपि कोशे राशिभावेन स्थितं रत्ननिकरं कण्ठादिभूषणार्थं सूत्रे ग्रथ्नाति इति ध्वनिः । यद्यपि पदार्थानां तत्त्वेनैव स्थितत्वात् पुञ्जीभावो वक्तुमयोग्य एव, तथाप्यौत्तरकालिकं निर्गमनमपेक्ष्यैवमुक्तम् । एतेन स्मृतिशास्त्रं निरूपणं करोतीति सूचितम् ।

एवं मङ्गलं सम्पाद्य समस्तव्यस्ताभ्याम् आह्निकस्य शिष्यप्रवृत्त्यर्थं तावदभि-प्रायं कथयति "पथम्" इति ।

---

1. ग्रथम्—C.

'सत्यं किंतु स्मृतिज्ञानम् ······।'

इति हि उपक्रान्तम्। तत्र संस्कारमात्रात् तावत् मा नाम उदपादि स्मृतिः, इदं तु वक्तव्यम्—तथाभूतभवदभ्युपगतभगवत्प्रभावोऽपि कथम् एनां कुर्यात्।—इति शङ्कां शमयितुं स्मृतितत्त्वनिरूपणाय

'स हि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धा ·········।'

इत्यादि

'·········· अर्थो भावः प्रमातरि।'

इत्यन्तं श्लोकाष्टकम्। तत्र श्लोकेन स्वपदे स्मृतिरुपपन्ना—इति कथितम्।

अत्र टीका –

तदुभयानुग्राहिणी–विषयस्वरूपव्यवस्थापकत्वेन ज्ञानस्मृत्योरनुग्राहिणी, वस्तुन–परमार्थस्य य सम्भव तस्य क्रमेण, एवमेव वस्तु सभवतीति क्रममाश्रित्ये-त्यर्थं। **उपक्रमानुसारेण**–प्रक्रियानुरोधेन, **स्मृतिरेव,** न तु ज्ञानमपोहन च। सूचित, न तु साक्षात्कथित, य प्रसङ्ग–न किञ्चिदपि भासेतेत्येवरूपाऽनिष्टापत्ति, तस्य य विपर्यय–भासते तु तस्मादेतद् अवश्यमङ्गीकर्तव्यमित्येवरूप, तस्य यत्समर्थनम्–दृढीकरणम्, तस्य दृशा–दृष्ट्या, लक्षणया मार्गेणेति यावत्, **विवेच्या**–अवश्य विचारणीया। ननु तस्या विवेक पूर्वाह्निक एव कृत इति किं **"विवेच्या"** इत्युक्तम् इत्यत आह **"सत्यम्"** इति। **उपक्रान्तम्**–पूर्वाह्निकारम्भे आरब्धम्। तत किम् इत्यत आह **"तत्र"** इति। **तत्र**–तस्मिन् उपक्रान्ते सति, **मा नाम उदपादि**–मा उत्पद्यताम्, तत्र एतावन्मात्रस्य सूचनादिति भाव। किं तेन तवात्र निर्णयसिद्धिर्न सपन्ना इत्यत आह **"इदम्"** इति। किं वक्तव्यमित्यपेक्षायामाह **"तथाभूत"** इति। **तथाभूत**–परमार्थभूत, सो भवताऽभ्युपगतो भगवान्–ज्ञानादिशक्तित्रययुक्त परमात्मा, तस्य **प्रभाव**–माहात्म्यम्, **एनाम्**–स्मृतिम्, इति **शङ्काम्**–प्रश्नोत्तरपूर्वं स्थिता शिष्यशङ्काम्। **श्लोकाष्टकम्,** भवतीति सवन्ध।

सामस्त्येनाभिप्रायमुक्त्वा व्यस्तत्वेनापि कथयति **"तत्र"** इति। **तत्र,** श्लोकाष्टकमध्ये इत्यर्थ। **स्वलक्षणम्**–अन्याननुयायिवस्तुरूपम्। **अनुभवेन**-

द्वितीयेन स्मृतेः पूर्वानुभवविषयीकृतस्वलक्षणप्रकाशनसामर्थ्यमुक्तम् । तृतीयेन अनुभवेन तद्विषयेण च एकीभावपर्यन्त आवेशः स्मरणस्य उक्तः । तुर्येण अनुभवस्य न विषयतया स्मृत्या प्रकाशनम्—इति निरूपितम् । पञ्चमेन योगिज्ञानमपि अनुभवं पृथग्भावेन न विषयीकरोति—इति यस्ता तुर्यश्लोकार्थ एव उपोद्बलितः । षष्ठेनाशङ्कमानम् अनुभवस्य स्मृत्या पृथग्विषयीकरणं काल्पनिकम्—इत्यवास्तवीकृतम् । सप्तमेन स्मृतिप्रसङ्गात् विकल्पेऽपि पूर्वानुभवेन ऐक्यात्मावेशो दर्शितः । अष्टमेन स्मर्तव्यस्य स्मृतेः स्मर्तुश्च एकचित्तत्वविश्रान्तिः उक्ता, प्रसङ्गाच्च दृश्यस्य दर्शनस्य द्रष्टुश्च—इति तात्पर्यार्थः । अथ क्रमेण श्लोकार्थ उच्यते ।

स हि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धा परतोऽपि सन् ।
विमृशन्स इति स्वैरी स्मरतीत्यपदिश्यते ॥ १ ॥

'पूर्वमनुभूतस्य अर्थस्य' य 'उपलब्धा' अन्तर्मुखो बोधः स तावत् यद्यपि 'परतः' स्मृतिकालेऽपि अस्त्येव, संविन्मात्रस्वरूपस्य कालकृत-

---

पूर्वानुभवेन, तद्विषयेण-पूर्वानुभवविषयेण, एकीभावपर्यन्त आवेशः—एकीभावपर्यन्तः समावेशः । यस्ता—यत्नवता आचार्येण, "यस्ता" इत्यपि पाठः । विकल्पेऽपि—सविकल्पकज्ञानेऽपि, ऐक्यात्मना—एकात्मतया, आवेशः—प्रवेशः. तात्पर्यार्थः—तात्पर्यभूतोऽर्थः ।

प्रथमश्लोकमनुसन्धाय व्याचष्टे । "स हि" इति ।

संकोचरूपविशेषात्मकावच्छेदायोगात्[1] । अनुभवस्य च अन्तः अर्थो[2]ऽपि अपृथग्भावेन अवस्थितः—इत्येतदपि अयत्नसिद्धम् । इयत् तु चिन्त्यम्—अकालकलिते संवेदने तदन्तर्वर्तिनि च विश्वत्र भावजाते यदि तावत् चिन्मयतापरामर्शः, तत् 'अहम्' इति एतावतैव पूर्णेन विमर्शेन भाव्यम्; अथ इदन्तया पृथग्भावावभासनेन, तथापि तत्र द्वयी गतिः । 'अहम्'

कालेन—वर्तमानादिभेदयुक्तेन क्रियावैचित्र्यरूपेण कालतत्त्वेन, कृतो यः संकोच—वर्तमानादिनिजभेदपरिच्छिन्नतारूपं संकोचनम्, तद्रूपो यो विशेष—अवस्थाभेदः, तदात्मको योऽवच्छेद—अव्यापकता, तस्या अयोगात् । संविदैव हि तत्क्रियावैचित्र्यरूपस्य संवेद्यस्य कालस्यावच्छेदो युक्तः, न तु तेनाऽस्या इति भावः । ननु सोऽर्थः स्मृतिकाले नास्तीत्यत आह "अनुभवस्य" इति । अपृथग्भावेन—तादात्म्येन, अयत्नसिद्धम्, ग्राह्यग्राहकभावान्यथानुपपत्तिमात्रेण सिद्धत्वान्नात्र यत्नापेक्षेति भावः । ननु तर्हि तूष्णींभाव एव युक्त इत्यत आह "इयत्" इति । संवेदने—संविन्मात्रे, विश्वत्र भावजात—विषयीभूतेऽविषयीभूते च भावराशौ, चिन्मयतया परामर्श—अनुसंधानरूपं ग्रहणम्, चिन्मयतापरामर्शः, परमार्थतः स्थितेन चिन्मात्ररूपत्वेन परामर्शनमिति यावत् । पूर्णेन—सर्वभावभरितेन, सर्वं हि भावजातमाद्यस्पन्दभतायाम् अपरिमिताहन्तायामेव विश्रान्तम्, तत एव च अन्तर्गतसमस्ताक्षराऽकारहकारात्मकप्रत्याहारवाच्यत्वमस्याः, तदुक्तम्—

"अनुत्तराद्या प्रसृतिर्हान्ता विश्वस्वरूपिणी ।
प्रत्याहृताशेषविश्वा"

इति । "अम्" इति तु अत्र प्रत्ययभाग एव सुप्रत्ययादेशत्वात्, यस्तु प्रत्ययकारः सोऽपि "अमि पूर्वः" इति सूत्रेण प्रत्ययनिगीर्ण एव । अथवा अन्ते पुनरपि "अम्" इति बिन्दुगमनस्यानुत्तरस्य[3] स्थापनम्, अक्षराणां समस्तभावरूपत्वं समस्तवाचक-

1. विशेषात्मकविच्छेद—K. S. S.
2. इदम्—K. S. S.
3. बिन्दुगतस्य—C.

इत्यंशे यदि विश्राम्यति इदन्ता,[1] तदा अहमिदमितिसदाशिवादिदशया भाव्यम् । अथ न रोहति, तत् 'इदम्' इत्येव आभासनेन भवितव्यम्; अपूर्वताभासनाच्च तत् अनुभवनमेव स्यात् न स्मरणम्—इत्याशङ्क्याह 'स्वैरी' इति । 'स्वम्' आत्मीयम् उपकरणम् ईरयति स्वकर्तव्येषु[2] अवश्यं तच्छीलश्च; 'स्वं' च आत्मानम् ईरयति न पुनः स्वकर्तव्ये प्रेरकमपेक्षते— इति 'स्वैरी' स्वतन्त्रः । तेन स्वतन्त्रत्वात् 'स' इव[3] विमृशति । 'स' इति विमर्शनस्य च इयद्रूपम्—यत् सर्वथा अकालकलितस्वरूपपरामर्शनमेव

स्वेन स्फुटमेवेत्यल वहुतरया रहस्यचर्चया । पक्षान्तरमाह "अथ" इति । पृथगाभासमानेन, चिद्व्यतिरिक्तत्वेनभावेन भासनरूपया इत्यर्थः, परामर्श इति योजना । द्वयी–द्वयवयवा, गति–प्रकार, प्रकारद्वयमिति यावत् । प्रथम प्रकारमाह "अहम्" इति । विश्राम्यति–पर्यवस्यति, "अहमिदम्" इति स्थिता सदाशिवादिदशा तया, आदिशब्देनेश्वरदशादेर्ग्रहणम्, तद् वक्ष्यति–

"ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोन्तः सदाशिव ।"

इति । अथ द्वितीयं प्रकारमाह "अथ" इति । न रोहति–विश्राम्यति, तत्–तदा, अपूर्वतया यद्भासनं तस्मात्, "अहम्" इत्येव हि सदातन भासनमिति भाव । "स्वैरी" इति पदस्यावयवार्थमाह "स्वम्" इति । "स्व" इत्यवयववाच्यम् आह "आत्मीय" इति । उपकरणम्–प्रमाणरूपा सामग्रीम्, स्वकर्तव्येषु–प्रमादिरूपेषु निजकार्येषु । अस्यैवार्थान्तरमाह "आत्मानम्" इति । अवयवार्थमाह "स्वतन्त्र" इति । ननु भवतु स्वतन्त्र तत किमित्यत आह "तेन" इति । स स्वैरी "स" इति विमृशति–विमर्शं करोति, न हि स्वतन्त्र सापेक्षो युक्त इति भाव । ननु कर्तरि विहितत्वादेव व्याख्या । ननु तस्य विमर्शस्य किं स्वरूपमित्यत आह "स इति" इति । विमर्शनस्य–विमर्शस्य, इयत्–इयत्ता पूरयति "यत्" इति । सर्वथा अकालकलितस्वरूपपरामर्शनमेव न,

---

1. 'अहमिदम्' इति सदाशिवदशया—K. S. S.
2. कर्तव्येषु—K. S. S.
3. इत्येवम्—K. S S

न, नापि अत्यन्तं भेदेन विमर्शनमेव[1] अपि तु यो भावः पूर्वमनुभवकाले तद्देशकालप्रमात्रन्तरसाचिव्येन पृथक्कृतो न च अहन्तायामेव लीनीकृत[2], स तादृगेव तमसेव आच्छाद्य अवस्थापितः संस्कारशब्दवाच्यः, तस्य समाच्छादकम् अपहस्तयति; तत्र अपहस्तिते स पूर्ववत् पृथक्कृते एवाव-[3]भाति। ननु च इदन्तया अवभासेत् पूर्ववदेव, नैवम्। तदानीन्तनावभा-

अहंशब्दवाच्यव्यापकचिद्रूपपरामर्शनमात्र केवल नैरर्थ्यं। अत्यन्तं भेदेन विमर्शनम्-इदमिति विमर्शनम्। पुनस्तस्य किं रूपमित्यत आह "अपि तु" इति। "पूर्वम्" इत्यस्य स्वयमेव व्याख्या करोति "अनुभव" इति। तद्देशकालम्-अनुभवसम्बन्धिदेशकालावच्छिन्नम्, यत् प्रमात्रन्तरम्—परप्रमातुरन्योऽनुभवितृाख्य परिमित प्रमाता, तस्य साचिव्येन-अवष्टम्भेन, स मध्येकृत्येति यावत्। पृथक्कृत-अपोहनशक्त्या भेदेनावभासित, "न च अहन्तायामेव लीनीकृतः" इति, अन्यथा तद्विषयस्मृत्यभावप्रसङ्गाद् इति भाव। एतेन पुन स्मृतिविषयमनागत्य भावजातमहन्तायामेव लीयते इति द्योतितम्। स-भाव, तादृगेव-पृथक्कृत, न चाहन्तायां लीनीकृत इति यावत्। तमसा-अज्ञानेन, अवस्थापित हृदये इति शेष, परमार्थतोऽनाच्छादने स्मृतिविषयताऽयोगादिवशब्दोपादानम्। "संस्कार" इति। संस्कारशब्दस्य गोशब्दस्येव सास्नावत्यर्थेऽनेकार्थे सङ्केतितत्वादिति भाव। तस्य-उक्तविशेषणस्य संस्कारतया स्थितस्य भावस्य, तम्-तमोरूपम्, अपहस्तयति, सादृश्यदर्शनाद्यवष्टम्भेन येन तदुद्भूति स्यादिति भाव। ननु तत किमित्यत आह "तत्र" इति। तत्र-तस्मिन्नवसरे, पृथक्कृते एव-"अहम्" शब्दवाच्याच्चिन्मात्राद् भिन्नीकृते एव, इदंपरामर्शविषयतयेति यावत्। अत्र शिष्य आक्षिपति "ननु" इति। पूर्ववदेव-अनुभवकालवदेव, पृथक्कृततयाऽविशेषादिति भाव। गुरु प्रतिसमाधान करोति "नैवम्" इति। पुन

1. अत्यन्तमेदपरामर्शनम्—K. S. S.
2. विलीनीकृत —K. S. S.
3. पृथक्कृत इव—K. S. S.

सनपृथक्कृतशरीरादिसंबन्धमनवधूयैव हि तत्प्रकाशः; ततश्च इदानीन्तनावभासनस्मरणकालपरामर्शोऽपि[1] न निमीलति इति तत्परामर्शभित्तिप्राधान्येन[2] पूर्वकालपरामर्शः इति विरुद्धपूर्वापरपरामर्शस्वभाव एव 'स' इति परामर्श उच्यते। एवं च स एव परमेश्वरः 'स्मरति'। एतदेव हि तस्य

इत्यपेक्षायामाह **"तदानीन्तन"** इति। हि–यस्मात् कारणात्, पण्डितं **"स"** **इति परामर्शः** विरुद्धौ-कालभेदेन परस्पर विरोधयुक्तौ, यौ पूर्वापरपरामर्शौ–अनुभवकालीनस्मृतिकालीनौ परामर्शौ, तौ स्वभाव–एकीभूय स्वरूप यस्य तादृश, **उच्यते**, अतो योग्यतया तेनैवात्र भासमम् इति भाव। कुत एव–स्वभाव एवासौ इत्याह **"इति"** इति। कुत ? **पूर्वकालपरामर्श**—अनुभवकालपरामर्श, **तत्परामर्शभित्तिप्राधान्येन**—स्मृतिकालपरामर्शाधारतया भवति, अन्यथा तस्य गतत्वात्, अत एव परामर्शद्वयस्वभावत्व "स" इति विमर्शस्य इति भाव। तदपि कुत इत्याह **"इति"** इति। कुत ? **तत्प्रकाश**—स्मर्यमाणस्य भावस्य प्रकाश, तदानीन्तनावभासेन–अनुभवकालीनज्ञानेन, पृथक्कृत–परिच्छेदविषयता नीत, य शरीरादिसंबन्ध–तस्य भावस्य निजस्वरूपयोग, तम्, **अनवधूयैव**–अपेक्ष्यैव भवति। तथा **ततश्च**–तस्मात् प्रकाशाच्च, इदानीन्तनावभासनरूपो य स्मरणकालपरामर्श–तमवधीकृत्य स्थित, अर्थात्तस्य भावस्य परामर्श, अनुभवानन्तरभावी परामर्श, **न निमीलति**–न तिरोभवति, परामर्शमवधीकृत्य परामर्श इति राहो शिर इतिवत् प्रयोग द्वयोरप्येकपरामर्शरूपत्वात्। अवध्यवधिमद्भावस्तु शिष्यबोधनमात्रप्रयोजन। यत पूर्वानुभूतभावस्वरूपानुसारेण प्रकाशोऽपि वर्तते परामर्शश्च, तत एव स्मृतिकालपरामर्शभित्तिप्राधान्येन पूर्वकालपरामर्श इति सक्षेप।

पादत्रय व्याख्याय चतुर्थमपि व्याचष्टे **"एवम्"** इति। स एव–स्वैरी एव। ननु तर्हि तस्यापि मितप्रमातृत्वमायातम् इत्यपेक्षायामेतदुत्तरभावेन योज्यम्।

1. इदानीन्तनावभासनकालपरामर्शोऽपि—K. S. S.
2. इति एतत्परामर्शभित्तिप्राधान्येन—K. S. S.

स्मर्तृत्वम्[1]–यत् एवंप्रकारपरामर्शोचितकालकलादिस्पर्शसहिष्णुमायाप्रमातृभावपरिग्रहः इति मायाविद्याद्वयाद्वयमयम्। तत एव सकलसिद्धिवितरणचतुरचिन्तामणिप्रख्यम् आगमिकाः स्मरणमेव मन्त्रादिप्राणितं मन्यन्ते। तथा चः—

'ध्यानादिभावं स्मृतिरेव लब्ध्वा
चिन्तामणिस्त्वद्विभवं व्यनक्ति।'

"अपदिश्यते" इतिपदसूचित वस्त्वाह **"एतत्"** इति। तस्य परमेश्वरस्य स्मर्तृभूतपरिमितप्रमातृभावासादनमेव स्मर्तृत्वम्[2], न तु परिमितप्रमातृवत् परमार्थत स्मरणकर्तृत्वेनेति भाव। बाह्यव्यवहारानुप्राणकत्वेन स्थितस्य अस्य स्मरणस्यैव परमात्मप्राप्ति प्रत्यपि साधकत्व कथयति **"इति माया"** इति। **इति**–पूर्वोक्ताद्धेतो, अद्वयचित्तत्त्वस्य द्वयरूपस्मर्तृभावग्रहणाद्धेतोरिति यावत्। माया-मायातत्त्वम्, विद्या-शुद्धविद्यातत्त्वम्, तद्रूप यद्द्वयाद्वयम्, तत्र मायाया भेदकत्वेन द्वयत्व विद्यायास्तदपसारकत्वेन अद्वयत्वम्, तन्मयम्-तद्रूपम्। **तत एव**–द्वयाद्वयरूपत्वेनैव, सकला या सिद्धय–बाह्याभ्यन्तरत्वेन स्थिता द्विविधा सिद्धय, तासा यद्वितरणम्-प्रतिपादनम्, तत्र चतुरो य चिन्तामणि तस्य प्रख्यम्, तत्सदृशमिति यावत्। तत्र द्वयात्मेन रूपेण बाह्यसिद्धिहेतुत्वम् अद्वयेनान्तरसिद्धिहेतुत्वम् इति क्रम आश्रयणीय, तथा मन्त्रादिभि प्राणितम्–उच्चारादिद्वारेण उपोद्वलितम्। तत्र आन्तरव्यवहारे मन्त्रप्राणित बाह्यव्यवहारे तु आदिशब्दगृहीतेन सादृश्यदर्शनादिना प्राणितमित्यपि क्रमो ज्ञेय। **आगमिकाः**–शिवशासनज्ञा, तद्वाक्यमेव शब्दत पठन्ति **"ध्यानादि"** इति। **ध्यानादिभावम्**–स्वाभीष्टदेवताचिन्तनादिभावनाम्, **चिन्तामणि**–सर्वप्रदत्वेन चिन्तामणिरूपा, **त्वद्विभवम्**–तव माहात्म्यम्, **"इति"** शब्दो वाक्यसमाप्तौ। ननु बहु वक्तव्यमत्रास्तीति तदपि कथनीयम् इत्यत आह **"अलम्"** इति, अप्रकृतत्वादिति भाव।

1. स्मरणम्—K S S.
2. स्मर्तृभूतृत्वेन—C.

इति । अलं तावत् । अनेन[1] तृजन्तसमासेन यन्ततोऽनुभवस्यार्थमुखेन कालस्पर्शम् अर्थविश्रान्ततां द्वयोरपि प्रमातरि निरूढिं भेदाभेदाभ्यां दर्शयति, वृत्तौ एकार्थीभावात् । तस्य च भेदाभेदमयत्वम्–इति वक्ष्यामः ॥ १ ॥

"पूर्वानुभूतार्थोपलब्धा" इत्यस्य समासस्याभिप्रायमाह "अनेन" इति। अनेन–सूत्रस्थेन, यत्नतः–समासनिषेधेऽपि "द्वितीया श्रितातीत" इत्यत्र सूत्रे योगविभागस्याश्रयत्वात्, कृतेनेति शेष । तृजन्तसमासेन–पूर्वानुभूतार्थमुपलब्धा इति विग्रहेण तृन्प्रत्ययान्तसमासेन, अनुभवस्य–पूर्वानुभवस्य, अर्थमुखेन—विषयद्वारेण, कालस्पर्शम्—अकालकलितत्वेऽपि निष्ठावाच्यातीतकालस्पर्शम्, अर्थविश्रान्तताम्—प्रमातरि विश्रान्तत्वेऽपि विषये विश्रान्ति नीलमुत्पलमितिवत् । "अनुभूत" इत्यर्थविशेषणम्, तथा द्वयोरपि–अनुभवार्थयोरपि[2], प्रमातरि–उत्तरपदार्थभूते प्रधाने उपलब्धरि, निरूढिम्–विश्रामम्, भेदाभेदाभ्यां दर्शयति, आचार्य इति शेष । तत्र भेदेन अनुभवस्य कालस्पर्शोऽर्थविश्रान्तिश्च, अभेदेन तु उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् तत्पुरुषस्य द्वयो प्रमातरि विश्रान्ति इति क्रमो योजनीय । कुतो दर्शयतीत्यपेक्षायां हेतुमाह "वृत्तौ" इति । वृत्तौ–समासे, अनेकार्थानामेकार्थभावासादनम् एकार्थीभाव, तस्मात्, समासे परस्पर भेदेन स्थितानि पदानि एकीभवन्ति । कुत एकार्थीभावस्य भेदाभेदत्वम् इत्यत आह "तस्य च" इति । तस्य च–एकार्थीभावस्य च, वक्ष्यामः, अग्रे सम्बन्धनिर्णये इति भाव ।

एवमत्र योजना । हि–यस्मात्, स पूर्वानुभूतार्थोपलब्धा परतोऽपि सन् अत एव स इति विमृशन् "स्मरति" इति अपदिश्यते वय्यते, कुत ? स्वैरी–स्वतन्त्र, न हि स्वतन्त्रस्य किमपि दुष्करम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य श्लोकस्य अवतरणिका करोति "एतदेव" इति ।

1. अल तावत् अनेन । तृजन्तसमासेन—K. S. S.
2. अनुभवार्थयो —C.

एतदेव स्मृतितत्त्वमुपपादयितुं श्लोकान्तराणि। तत्र यदि कश्चिद् ब्रूयात्—इह स्मृतिर्विकल्पः, न च अनेनार्थः प्रकाश्यते, अर्थासंस्पर्शिनो हि विकल्पाः, अनुभवेन च येन सोऽर्थः प्रकाशतां नीतः स इदानीं कीर्तिमात्रमूर्तिर्जातः, न च सोऽपि स्मृत्या प्रकाश्यते—ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणासंवेद्यत्वात् असत्त्वाच्चेति अर्थस्य प्रकाशनाभावात् 'इदं स्मरामि' इति ज्ञानं भ्रान्तिमात्रमेव—इति पुनरपि आपतितम्—इति, तदा तं प्रति उच्यते:—

भासयेच्च स्वकालेऽर्थात्पूर्वाभासितमामृशन्।
स्वलक्षणं घटाभासमात्रेणाथाखिलात्मना ॥ २ ॥

अत्र टीका —

ननु पूर्वश्लोकेनैव स्मृतिसमर्थनं कृतमिति किमर्थमन्ये श्लोका इत्यत आह "**एतदेव**" इति। उपपादयितुम्—उपपत्त्या दृढीकर्तुम्[1], **श्लोकान्तराणि**—अन्यत् श्लोकसप्तकम्। ननु तावद् द्वितीय श्लोकं किमर्थं कृत इत्यत आह "**तत्र**" इति। तत्र—श्लोकान्तरमध्ये, कश्चित्—कोपि बौद्धादि, **अनेन**—विकल्पेन। कुतो न प्रकाश्यत इत्यत आह "**अर्थ**" इति। **अर्थासंस्पर्शिन**—क्षणरूपवस्तुस्पर्शरहिता, तत्सन्तानावसायमात्रपरत्वात् इत्यर्थः। ननु स पूर्वानुभव एव पुनस्तं प्रकाशयत्वित्यत आह "**येन**" इति। **कीर्तिमात्रमूर्तिर्जात**, नष्ट इत्यर्थः। ननु स्मृतिरेव तमनुभवं प्रकाशयत्वित्यत आह "**न च**" इति। **सोऽपि**—पूर्वानुभवोपि। अत्र हेतुमाह "**ज्ञान**" इति। एतच्च "**दृक् स्वाभासा**" इत्यत्र निर्णीतम्, **असत्त्वात्**—प्रध्वंसाभावविषयत्वात्। फलितमाह "**इति**" इति। **इति**—अत कारणात्, "**इति**" शब्दो बौद्धादिवाक्यसमाप्तौ, **तं प्रति**—बौद्धादिकं प्रति।

एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**भासयेच्च**" इति।

---

1. उपपादयितुम्—उपपत्त्या दृढीकर्तुम्—C.

इह स्मृतिविकल्पे[1] तावत् अर्थोऽवसीयते[2], अन्यथा सुप्तमूर्च्छितकल्पतापत्तेः। एवं च यावत् अध्यवसायोऽर्थस्य तावत् 'अर्थात्' इति सामर्थ्यात् इयत् अभ्युपगन्तव्यम्—यत् सोऽर्थः प्रकाशते, अप्रकाशमानेऽध्यवसातव्येऽध्यवसायोऽन्धप्रायः स्यात्। प्रकाशनं च न तदानीन्तनकालस्य त्यागेन, नापि स्वीकारेण, इदम् इत्येवावभासनप्रसङ्गात्। तस्मात् अतीतानुभवकालः पूर्वानुभूतभावस्वालक्षण्याक्षेपकत्वेनापेक्षणीयो वेद्यभागे प्रकाशा-

---

अन्वटीका —

इह—अस्मिन् जगति, स्मृतिविकल्पे—स्मृतिरूपे विकल्पे, तावत्, नात्र विप्रतिपत्तिरित्यर्थः। अर्थः—पूर्वानुभूतो घटादिर्विषयः, अवसीयते—उल्लेखविषयता नीयते, अन्यथा-अध्यवसायाभावे, न हि सुप्तादेरध्यवसायो दृश्यत इति भावः। ननु तत किमित्यत आह "एवञ्च" इति। मूलस्थम् "अर्थात्" इति पदं व्याचष्टे "सामर्थ्यात्" इति। "इयत्" शब्द अर्थाक्षेपपरः। इयच्छब्दाकाङ्क्षां पूरयति "यत्" इति। सः—स्मृतिविकल्पे अध्यवसीयमानः। प्रकाशाभावे दोषमाह "अप्रकाश" इति। अध्यवसातव्ये-अध्यवसायविषयीभवति पूर्वानुभूतेऽर्थे, अन्धप्रायः-अर्थविषयत्वाभावेनान्धसदृशः, प्रकाशित एवार्थे तस्य प्रवृत्तेरिति भावः। ननु स प्रकाशः किमनुभवकालस्वीकारेण वर्तते त्यागेन वा इत्यत आह "प्रकाशनञ्च" इति। तदानीन्तनकालस्य—अनुभवकालस्य। कुत इत्यपेक्षायामाह "इदम्" इति। तस्य त्यागे हि स्मृतिकालस्यैव प्रकाशविशेषणत्वापत्त्या स्फुटम् "इदम्" इत्यवभासप्रसङ्गः, स्वीकारे तु तत्रस्थस्य "इदम्" इत्यवभासस्यापि स्वीकारप्रसङ्ग इति भावः। तर्हि किं कार्यमित्यत आह "तस्मात्" इति। तस्मात्-यतः पूर्वकालस्य त्यागे स्वीकारे च "इदम्" इत्यवभासप्रसङ्गः ततो हेतोः, *अतीतानुभवकाल*—पूर्वानुभवकालः, पूर्वानुभूतस्य भावस्य-घटादेः, यत्स्वालक्षण्यम् अन्याननुयायिस्वरूपत्वम्, तस्य

---

1. स्मृतिकाले—K. S. S.
2. अध्यवसीयते—K. S. S.

त्मकावभासाभिनिवेशितया, स्मर्तृदेहप्राणाद्यवभासकालश्चावलम्बनीयो वेदकभागे विमर्शांशाभिनिवेशित्वेन। आभासमात्रं हि भावस्य स्वरूपम्, प्रत्याभासं प्रमाणस्य व्यापारात्। तदेव आभासान्तरव्यामिश्रणया दोप-

आक्षेपकत्वेन-अवच्छेदकत्वेन, **वेद्यभागे**-स्मृतेर्विषयरूपे अंशे, **अपेक्षणीयः**—विशेषणत्वेनाश्रयणीयः। केन कृत्वा? प्रकाशात्मको योऽवभास—पूर्वकालीनोऽवभास, तत्र अभिनिवेश—हठोस्यास्तीति तादृश, तस्य भावस्तत्ता तया। यत पूर्वकाले घटस्य स्वलक्षण प्रकाशित स एव च घट इहापि स्मृतिविषयीभवत्यतो घटाख्यविषयविषये विशेषणत्वेन स एव कालोऽपेक्षणीय इति सक्षेप। ननु वेदकभागे कोऽपेक्षणीय इत्यत आह **"स्मर्तृ"** इति। स्मर्तुर्यद् देहप्राणादि-अर्थात् स्वरूपम्, तस्यावभासकालश्च, स्मृतिकालश्चेति यावत्। **वेदकभागे**-वेदकांशे, **अवलंबनीयः**-विशेषणत्वेनाश्रयणीय। केन कृत्वा? विमर्शांशे-अद्यतनपरामर्शाख्ये भागे, यदभिनिवेशित्व तेन। यतः परामर्शकारी स्मर्ता स्मृतिकाल एव सभवति तत स्मृतिकाल एव वेदकविशेषणत्वेनाश्रयणीय। यद्यपि वेदकस्य नित्यत्वेन सद्भाव सर्वदैव वर्तते तथापि परामर्शकत्वाख्य विशेषमपेक्ष्यैवमुक्तम्। ननु घटस्य स्वरूपमत्र नास्ति कथमस्य वेदत्व क्थयसीत्यत आह **"आभासमात्रम्"** इति। **आभासमात्रम्,** न तु मृत्कार्यत्वेन स्थित स्थूल किमपि वस्तु, **भावस्य**-घटादिपदार्थस्य। कुत इत्यपेक्षायामाह **"प्रत्याभासम्"** इति। **प्रत्याभासम्**—आभासे आभासे, सर्वेषु घटतद्धर्माद्याभासेष्विति यावत्। **प्रमाणस्य**-बहिर्मुखबोधरूपस्य प्रमाकरणस्य, **व्यापारात्**-प्रवृत्तेः। अय भाव-प्रमाण हि सर्वत्राभासमात्रमेव करोति न तूपादानीभूय कस्यापि सत्ता करोति, तत्प्रवृत्तिमन्तरेण च न कोपि सत्ता लभते। यदुक्तम्—

"प्रमाणगम्यतैव सत्ता"

इति। तत प्रमाणकृतमाभासमात्रमेव भावस्य स्वरूपमिति। यत्तु मृदादेरुपादानत्व दृश्यते तदप्याभासमात्रमेवेत्यत्माभासमात्रे जगति तदन्तर्वर्तिपदार्थाभासमात्रत्व-विषयाभि: सूक्ष्मेक्षिकाभि। ननु यद्याभासमात्रमेव भावस्वरूप तर्हि गलित स्फुटत्वास्फुटत्वव्यवहार सर्वत्राभासमात्रस्याविशेषादित्यत आह **"तदेव"** इति।

सहस्रप्रभासंमूर्च्छनवत् स्फुटीभवति। आभासान्तरव्यामिश्रणाभावेऽपि तु कालाभाससंभेदेनैव स्वालक्षण्यं तस्य आभासस्य करोति, कालशक्तेरेव भेदकत्वात् इति वक्ष्यते। एवं तावत् स्वलक्षणीभावः प्राक्तनदेहाभाससाचिव्याभ्युदितकालाभासया[1] घटाभासस्य इति।

तदेव—आभासमात्रमेव, **आभासान्तरव्यामिश्रणया**-ऊर्ध्वबुध्न्यादिधर्माभासमिश्रणेन। ननु आभासमात्रत्वे असाधारणधर्माभासग्रहणासंभवात् स्वलक्षण गृहीत न स्यादित्यत आह "**आभासान्तर**" इति। **कालाभाससंभेदेन**-वर्तमानादिकालरूपाभाससयोजनेन, **तस्य आभासस्य**— सामान्यरूपघटाभासमात्रस्य, **स्वालक्षण्यम्**—स्वलक्षणभावम्, "**करोति**" इति, प्रमातेति शेष। कुत इत्यपेक्षाया हेतुमाह "**काल**" इति। भेदकत्वात्—विशेषणत्वात्। असाधारणेन भेदकेनैव च स्वलक्षण व्यवतिष्ठते नात्र कस्यापि विप्रतिपत्ति.। कालस्य चासाधारणत्व घटाभासदेशाद्याभासमिश्रीभावेन स्फुटमेवेति न काप्यनुपपत्ति। तथा च क्रियाधिकारे सामान्यस्य कालादियोजनया स्वलक्षणीभाव कथयिष्यति। उपसहार करोति "**एवम्**" इति। एव सति तावत् **घटाभासस्य**—घटत्वावच्छिन्नस्य आभासस्य, प्राक्तन—अनुभवकालीनः, यो देहाभास—घटदेहरूपाभास, तस्य यत्साचिव्यम्—सहायता तेन अभ्युदिता या कालाभासा, विशेषणता इति यावत्, तया, **स्वलक्षणीभावः** भवति, उक्तन्यायादिति भावः। "**इति**" शब्दः प्रमेयपरिसमाप्तौ। स्मृतेरेव तावद्रूपता कथयति "**तावत्येव**" इति। **तावत्येव**-आभासमात्ररूप एव, **आभासान्तरैः**—अन्यैर्धर्मरूपैराभासै, **अतिस्फुटा**, मिश्रीभावाद्धेतोरतिस्फुटेत्यर्थ.। द्वितीय "**इति**" शब्द. प्रमेयपरिसमाप्तौ। ननु

1. प्राक्तनदेहाभाससाचिव्याद्युदितकालाभासयोजनया—K. S. S. This reading is probably the correct one, considering that the word 'आभास' is not found used in the feminine gender elsewhere. We have, however, adopted Bhāskara's text, as it appears in his dissolution of the compound.

तावत्येव वा स्मृतिः आभासान्तरैरपि व्यामिश्रा अतिस्फुटेति[1] । अत्यन्तस्फुटीभावेऽपि तदानीन्तनकालता न त्रुट्यति अन्यसाधारण्यानवभासात्[2] । तथावभासे तु योगिनस्तन्निर्माणमेव । ब्रह्मभावितादौ तु

स्फुटीभावे स्मृते "इदम्" इति रूप वर्तते "सत्" इति वा इत्यपेक्षायामाह "अत्यन्त" इति । तदानीन्तनकालता–देशविषया पूर्वकालता, "तत्" इति ग्रहणमिति यावत् । कुत ? अन्यै –प्रमातृभि यत्साधारण्य तेन य अनवभास ततो हेतो, न हि अन्येन अत्यन्त स्फुटतया स्मर्यमाणो घटोऽन्यस्य ग्रहणविषय इत्यर्थ , अस्फुटीभावे तु का कथेति "अपि" शब्दस्याभिप्राय । ननु योगिस्मृते कथमन्यसाधारणत्व दृश्यते, योगिस्मृत हि अन्येऽपि पुर स्थ पश्यन्तीत्यत आह "तथा" इति । तथावभासे–साधारण्येनावभासे, तन्निर्माणमेव–तस्य वस्तुन सम्पादनमेव, न तु स्मरणम्, योगप्रभावेण तत्र शक्तत्वादिति भाव । न चैतेन महावैराग्ययुक्तेभ्यो महाविवेकेभ्य स्मृतिमात्रेण वस्तुनिर्माणासमर्थेभ्योऽपि[3] विमुखेन भाव्यम्, वैराग्यपूर्वस्य विवेकित्वमात्रस्य महायोगित्वात् । ऐन्द्रजालिकेष्वपि स्मृतिमात्रेण विषयनिर्माण दृश्यते एव इति न तन्मात्रेणैव[4] योगित्व ज्ञेयमित्यल प्रपचेन । ननु स्मृतिकल्पिताभिर्देवताभि सह भाषणादे का वार्तेत्यत आह "ब्रह्म" इति । ब्रह्मणा सह–ध्यानाभ्यासवशेन प्रत्ययेता[5] नीत यत् ब्रह्म–ब्रह्मतत्त्व तेन सह, भावितम्–भाषणम् आदिर्यस्य तस्मिन् । आदिशब्देन अन्यदेवताभि सह भाषणस्य ग्रहणम् । तत्र नवमेवावभासन भवति कल्पितत्वात् । 'इति' शब्द समाप्तौ । कुत इत्यपेक्षायामाह "अत्र" इति । 'तु' शब्द यत शब्दार्थे, तु–यत । आगमादिमानान्तरेण–शास्त्रादिप्रमाणान्तरेण, अनुभूतम्–ध्यानेनानुभवविषयता

1. The word "इति" coming after "अतिस्फुटा" is not found in the K S S edition.
2. साधारण्येन अनवभासनात्—K. S. S.
3. वस्तुनिर्माणसमर्थस्य —C.
4. इति तन्मात्रेणैव योगित्वम्—C.
5. प्रत्ययताम्—C.

नवमेव अवभासनम् इति। अत्र तु[1] आगमादिमानान्तरानुभूतब्रह्मादिस्वरूपस्मरणपरम्परा अभ्युपायः। 'भासयेत्' इति विधिरूपेण नियोगेन नियमो लक्ष्यते, न भासयति इत्येतत् न, अपि तु भासयत्येव इति। 'स्वकाले' इति स्मरणकाले। 'आमृशन्' इति वेदकभागनिवेशी वर्तमानकाल उक्तः। 'पूर्वाभासितं[2] स्वलक्षणम्' इति वेद्यांशस्पर्शी भूतकालो घटाभासस्यापि

नीतम्, यद् ब्रह्मादिस्वरूप तस्य यत्स्मरणम्–परामर्शनरूपा स्मृति, तस्य या परपरा सा एव **अभ्युपायः** उपायो भवति, न तु पूर्व प्रत्यक्षीकृत ब्रह्मतत्त्व तस्य प्रत्यक्षाविषयत्वात्।

उक्तप्रक्रियानुसारेण श्लोकस्य योजना कर्तुमारभते **"भासयेत्"** इति। नियोगस्यापि विधिविशेषत्वात् **"विधिरूपेण"** इत्युक्तम्। तदुक्तम्–

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियम पाक्षिके सति।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसख्या विधीयते॥"

इति। नियोगलक्षण नियममेव स्फुटयति **"न भासयति"** इति। एतेन **"भासयेत्"** इति पद कृतव्याख्यम्। **"स्वकाले"** इति पद व्याचष्टे **"स्मरण"** इति। स्मृतिकालस्मरणकालयोरेकत्वादिति भाव। **"आमृशन्"** इति पद व्याचष्टे **'आमृशन्'** इति। **वेदकभागनिवेशी**–वेदकांशविशेषणीभूत, **उक्तः**, शतुर्वर्तमाने प्रयुक्तलडादेशत्वादिति भाव। मध्ये **"अर्थात्"** इति प्रथममेव कृतव्याख्यमितीह न व्याख्यातम्। **"पूर्वाभासितं स्वलक्षणम्"** इति पदद्वय विशेषणविशेष्यभावेन स्थित सकलय्य व्याचष्टे **'वेद्यांश'** इति। **वेद्यांशस्पर्शी**–वेद्यभागविशेषणीभूत, **भूतकालः**—क्तप्रत्ययवाच्योऽतीतकाल, **"दर्शित"** इति सवन्ध। **"घटाभासमात्रेण"** इति पद व्याख्यातु

1. तत्र—K. S. S.
2. पूर्वावभासितम्—K. S. S.

केवलस्य स्वालक्षण्यापत्तिहेतुर्दर्शितः। इयदेव स्मृतेः अव्यभिचारि वपुः, अर्थितातिशयात् तु स्फुटत्वम् इति 'अथ' शब्दो द्योतयति। तदेवाह 'अखिलात्मना' इति। सर्वाभासमिश्रेण वपुषा इत्यर्थः॥ २॥

ननु एवं स्वलक्षणस्य प्रकाशने भेदेन बहिष्ठादवभासेत। एतदेव हि बहिरवभासनम्—यत् स्वलक्षणप्रकाशनम् इति शङ्काशमनाय निरूपयति:-

न च युक्तं स्मृतेर्भेदे स्मर्यमाणस्य भासनम्।
तेनैक्यं भिन्नकालानां संविदां वेदितैष सः॥ ३॥

विशेषणमाह "केवलस्य" इति। स्वालक्षण्यस्य आपत्ति–प्राप्ति तस्या हेतु। घटाभासमात्रे कालाभासस्य समनन्तरमेव स्वालक्षण्यकारित्वसमर्थनात्। एतन्मात्रस्यैव स्मृतिरव कथयति "इयदेव" इति। इयत्, वस्तुत आभासमात्र भूतकालकृता स्वालक्षण्यापत्तिश्चेत्यर्थ। अव्यभिचारि वपुः, असाधारण स्वरूपमित्यर्थ। ननु आभासान्तरव्यामिश्रणया कृता स्फुटताप्यस्या कदाचित् स्यान्न वा इत्यत आह "अर्थिता" इति। अर्थितातिशयात्–अतिकाङ्क्षणीयत्वेन, कदाचित् स्मृतिरपि अतिकाङ्क्षणीया भवत्येव, स्फुटत्वम्–धर्माभासव्यामिश्रणात्तु स्फुटीभाव। "द्योतयति" इति। अस्फुटपक्षात् पक्षान्तरत्वादिति भाव। तद्व–समनन्तरोक्तमेव स्फुटत्वम्। केन इत्यत आह "अखिल" इति। एतदपि पद व्याचष्टे "सर्व" इति। सर्वाभासा–धर्माभासा, वपुषा, घटस्वरूपभूतेन घटाभासेनेत्यर्थ। आमृशन्–परामर्शकारी, स्वैरी कर्ता पूर्वाभासित स्वलक्षण कर्म भासयेत् इति श्लोके योजना। तृतीयाद्वयम् इत्थमावे॥ २॥

अथ तृतीयस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

एवम्–उक्तनीत्या, बहिः भेदेन, इदन्तया। अत्र हेतुमाह "एतद्" इति। स्वलक्षणस्य–घटस्यासाधारणस्वरूपस्य, प्रकाशनम्–प्रकाश, स्वलक्षणप्रकाशनम्। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "न च" इति।

स्मरणज्ञानात् भिन्नत्वेन बहीरूपतया यदि सोऽर्थो भासेत 'स्मर्यमाणस्य' च यत् 'भासनं' तदेव न स्यात् स्मर्यमाणमेव तत् न स्यात्, अनुभूयमानमेव तत् भवेत् इति यावत् । ननु चैवं कथं स्वलक्षणस्य प्रकाशनम्[1] उक्तम् ? एतत् न इदानीं प्रकाशनम् अपि तु पूर्वकाले एव, तदा ह्यसौ बहिरवभासत एव । ननु चेदानीं तर्हि किम् ? विमर्शनम् इति ब्रूमः । ननु प्रकाशनविमर्शनयोः भिन्नकालत्वम् आपतितम् । ततः किम् ? उभय-

अत्र टीका .–

"**स्मृतेः**" इति पद पचम्यन्ततया व्याचष्टे "स्मरण" इति । "**भेदे**" इति पद व्याचष्टे "भिन्न" इति । अस्य पदस्य स्वयमेव व्याख्या करोति "बही" इति, इदन्तयेत्यर्थ. । **भासेत**–प्रकाशेत । पुनस्तत् किं स्यादित्यत आह "**अनुभूयमानम्**" इति । तत्–भासनक्रियाया विषय सोऽर्थ[2] । उत्तरार्धं व्याख्यातुमवतरणिका करोति "**ननु च**" इति । **उक्तम्**–पूर्वश्लोके कथितम् । उत्तर कथयति "**एतत्**" इति । **एतत्**–पूर्वश्लोकोक्तम्, **प्रकाशनम्** । तर्हि किंकालीनमित्यत आह "**अपि तु**" इति । प्रकाशनमिति पूर्वेण सवन्ध । ननु तत किम् इत्यत आह "**तदा च**" इति । **तदा**–पूर्वकाले, **अवभासत एव**, न तु न भासते इति वर्तमानप्रयोग[3] पूर्वकालीन-वर्तमानविषयत्वेन न विरोधावह । पुन शिष्य प्रश्नयति "**ननु**" इति । **इदानीम्**–स्मृतिकाले । गुरुरुत्तरमाह "**विमर्शनम्**" इति । पुनरपि शिष्य प्रश्न करोति "**ननु**" इति । **आपतितम्**–बलादायातम् । गुरुराह "**ततः**" इति । गुरूक्तौ प्रश्ने शिष्य उत्तर ददाति "**उभयम्**" इति । **उभयम्**–प्रकाशविमर्शयोर्युगलम् ।

1. कथं स्वलक्षणस्य प्रकाशनम् ? उक्तमेतत्–न इदानीम्—K. S. S.
2. सोऽन्य.—C.
3. वर्तमानाप्रयोग पूर्वकालीनवर्तमानाविषयत्वेन न विरोधावह —C.

The text has been altered as printed, because the sentence is meant to be a justification of the use of the present tense in "अवभासत एव" with the word "तदा", which expresses the past time.

मपि न किंचित् स्यात्, अन्योन्यजीवितत्वात् अस्य। मैवम्, यस्य हि संवेदनान्येव भिन्नानि तत्त्वम्, तस्य इदम् अप्रतिसमाधेयमेव, अस्मद्दर्शने तु भिन्नकाला अपि संविदः तत्कालात्यागेनैव एकतावभासनेन स्वतन्त्रः प्रमाता यावदन्तर्मुखतया तावत्यंशे विमृशति तावत् प्रकाशस्य तात्कालिकबहिर्भावावभासो विमर्शस्य इदानीन्तनान्तर्मुखा स्थितिरिति। एतदेव

कथं न किंचित्स्यादित्यत आह "अन्योन्य" इति। अस्य–उभयस्य, प्रकाशो हि विमर्शेनैव प्रकाशो भवति, तद्वक्ष्यति –

"स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोपि स्फटिकादिजडोपम॥"

इति। विमर्शस्तु स्फुटमेव प्रकाशकार्यं प्रकाशानन्तरमेव हि विमर्शोत्पादः, यश्च यस्मान्नियमेनानन्तरं भावी स तस्य कार्यम्, तदुक्तम् –

"अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं कार्यत्वम्"

इति। अत्रोत्तरार्धव्याख्यात्वेन समाधानं करोति "मैवम्" इति। कुत इत्यपेक्षायामाह "यस्य हि" इति। तत्त्वम्–परमार्थं, अप्रतिसमाधेयम्–प्रतिसमाधानुमशक्यम्। ननु तव दर्शने किं तत्त्वम् इत्यत आह "अस्मद्" इति। तत्कालात्यागेन–भासमानाया भिन्नकालताया त्यागाभावेनैव स्थितेन, एकतावभासनेन–सारभूतेन किंचिद्रूपान्तरप्रमातृतत्त्वापेक्षया सिद्धेन एकताया स्फुरणेन, तद्भावेनेति यावत्। इत्थंभावे तृतीया। स्वतन्त्रः–स्वरूपभूतसंविदा संयोजने वियोजने च स्वातन्त्र्ययुक्तः, प्रमाता भवति, अर्थात् स एव प्रमाता यावत्–यस्मिन् क्षणे एव, अन्तर्मुखतया–अन्तर्मुखत्वेन, "अहम्" इति यावत्, तावत्यंशे–तद्भविष्यमाणस्मृतिनायोग्ये स्वांशे, परामृशति–"अहम्" इति परामर्शं करोति स्वप्रकाशत्वात्, तावत्–तत्क्षणादेव, प्रकाशस्य–पूर्वानुभवस्य, तात्कालिकबहिर्भावावभासः–परामर्शविकासदशायां स्वकालीन इदन्तावभासः, भवति। विमर्शस्य–परामर्शस्य, इदानीन्तना–स्मृतिकालीना, अन्तर्मुखा–अहंरूपा, स्थितिः भवति। "इति"

1. एकताभासनेन—K. S. S.
2. स्थितिरेव—K. S. S.

वेदनाधिकं वेदितृत्वं—वेदनेषु सयोजनवियोजनयोः यथारुचि करणं स्वातन्त्र्यम्, कर्तृत्वं च एतदेव उच्यते[1]। घटमहमन्वभूवम् इति वा स घटः इति वा 'ऐक्यम्' अनुसंधानम् अनुसंधातुरभिन्नम् इति दर्शयितुं यदेव ऐक्यं 'स एव वेदिता' इति सामानाधिकरण्येन दर्शितम्। 'एष स' इति आच्छादितस्येव प्रमातृतत्त्वस्य स्फुटावभासनं कृतम्, इदम् इति विस्मयगर्भयानया[2] उक्त्या प्रत्यभिज्ञा[3] एव सूचिता। यदाह ग्रन्थकार एवः—

शब्द प्रमेयपरिसमाप्तौ। ननु तर्हि "इदमहम्" इति ग्रहण कथ न भवति? सत्यम् अत्र इदन्ताया अहन्तायाश्च तादृशी पुष्टता न भवति येन ईश्वरदशावत् यथास्व ताभ्या ग्रहण सिद्ध्येत्, किन्तु द्वयोरपि विषयग्रहणायोग्य लेशद्वय वर्तते, तदेव च द्वयमेकीभूय "तत्" इति भावेन परिणमते तदेव च "स" इति परामर्श इति। तावदशविषयस्य विमर्शनस्यैव वेदितृत्वादिक कथयति "एतदेव" इति। एतदेव—स्वांशविषयमहमिति विमर्शनमेव, **वेदनाधिकम्**-प्रमाणरूपाद् बहिर्मुखज्ञानादधिकम्, **करणम्**-करणरूपम्, तदुक्तम् —

"स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्व मुख्यमीश्वरतापि च"

इति। सूत्रस्यस्य ऐक्यवेदिनो सामानाधिकरण्यस्याभिप्रायमाह **"घटम्"** इति। **"घटमहमन्वभूवम्"** इति विस्तरेण परामर्शः, **"स घट"** इति तु सक्षेपेण, **ऐक्यम्**—ऐक्यरूपम्, **अनुसन्धानम्**—अनुसन्धानाख्यक्रिया। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकार्थनिष्ठत्वम् एकविभक्तिकत्वञ्च सामानाधिकरण्यम्, न हि क्रियाक्रियावतोर्भेदो युक्त इति भाव। शिवसूत्रेष्वपि "चैतन्यमात्मा" इति सूत्रेण एतदेव कटाक्षितम्। **"एष स"** इत्यस्य सूचनीयमर्थमाह "एष स" इति। "एष स" इत्यनेन पदेन, **विस्मयगर्भया**—विस्मयकारित्वान्यथानुपपत्त्यान्त कृतविस्मयया उक्त्या, **प्रत्यभिज्ञा एव सूचिता**, कुत? इति। इति कुत? **अनया उक्त्या आच्छादितस्येव**—परमार्थतो मानेऽपि प्रतिबन्धकवशेनाऽमातत्वस्य। तदुक्तम्—

1. कर्तृत्व चैतदेव उच्यते घटमहमन्वभूवमिति—K. S. S.
2. विस्मयगर्भया उक्त्या—K. S S.
3. प्रत्यभिज्ञानमेव सूचितम्—K. S. S.

'इत्थं स्वसंवित्तिमपह्नुवानैर्यत्तद्वदद्भिः कलुषीकृतं यत्।

प्रमातृतत्त्वं स्फुटयुक्तिभिस्तान्मूकान्विधाय प्रकटीकृतं तत्॥'

इति॥ ३॥

ननु च प्राच्य एव अनुभवो यदि स्मर्यमाणस्य बहिरवभासनरूपः प्रकाशः तर्हि इयत् उच्यताम्—सोऽनुभव इदानीं स्मरणेन विषयीक्रियते—इति, ऐक्येन तु अलौकिकेन कोऽर्थः इति व्यामोहं विहन्तुमाह:—

"भानेऽप्यभान भानस्य प्रतिबन्धेन युज्यते"

इति। **प्रमातृतत्त्वस्य**—आत्मतत्त्वस्य, **स्फुटावभासनं कृतम्**, प्रत्यभिज्ञा च विस्मृतस्य प्रत्यक्षीकरणमेव। अत्र ग्रन्थकारवाक्यमुदाहरणत्वेन कथयति "यदाह" इति। **कलुषीकृतम्**, विकल्पैरिति शेष, **तान्**—संवित्तिमपह्नुवानान्, **प्रकटीकृतम्**, प्रमातॄन् प्रति प्रत्यभिज्ञामुत्पाद्य प्रकट सपादितमित्यर्थ।

एवमत्र सक्षेप—स्मृते भेदे, अर्थात् स्मृतिविषयस्य अर्थस्य स्मृते सकाशाद् भेदे, इदन्ताग्रहणेन भेदे सति, स्मर्यमाणस्य भासन न च युक्त स्यात्, सोऽर्थं प्रकाशमान एव स्यान्न स्मर्यमाण इति भाव, तेन—तत, भिन्नकालाना सविदाम्—अनुभवस्मृत्यादिज्ञानानाम्, ऐक्य भवति, एककालत्वात् भिन्नकालस्याकिंचित्करत्वात्। तथा च प्रकाशमानत्वेऽपि स्मर्यमाणत्वमर्थस्य सिद्ध्यतीति भाव। ननु तथापि ग्रहीतुरभावात् कथ सिद्ध्यति इत्यत आह "वेदिता" इति। एष स—उक्तम् ऐक्यमेव लक्षणया क्रियातद्वतोरैक्यात् योजक, ऐक्यग्रहीतैव वेदिता ग्रहीता भवति। अद्वैतभङ्गभयाद्धत्र कृतो लक्षणाप्रयोगो न दुष्ट इति॥ ३॥

अथ चतुर्थश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु च" इति।

अत्र टीका—

बहिरवभासनरूप—बहि प्रकाशनरूप, इयच्छब्दाकाङ्क्षा पूरयति "सोऽनुभव" इति। **इदानीम्**—स्मृतिकाले। "क्रियते" इति, अन्यथा गतस्य तस्य स्वलक्षणविषयत्वायोगादिति भाव। "इति" शब्द प्रमेयपरिसमाप्तौ। **ऐक्येन**—वेदितृतया साधितेन भविदामनुसधानेन, **अलौकिकेन**—लौकिकेष्वप्रसिद्धेन। अवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "नैष" इति।

नैव ह्यनुभवो भाति स्मृतौ पूर्वोऽर्थवत्पृथक्।
प्रागन्वभूवमहमित्यात्मारोहणभासनात् ॥ ४ ॥

वैधर्म्यसाधर्म्याभ्यां दृष्टान्तः। 'प्राक्' इति अनुभवकाले यथा स 'पूर्वो' घटादिः अर्थः 'पृथक्' इति इदन्तया भाति स्म नैवं स्मरणकाले स्मृतिज्ञानात् पृथक्त्वेन इदं पूर्वमनुभवनम् इति 'भाति'। यथा च स्मृतिकाले तस्मात् स्मृतिज्ञानात् सोऽर्थः 'प्राक्' इति पूर्वस्वभावो न भेदेन आभाति, स्मृतिकाले बहिरवभासाभावात् एवं तत एव हेतोः 'पूर्वोऽपि अनुभवो' न भेदेन आभाति, कथं तर्हि उभयं भाति? अन्वभूवम् इत्येवम्। एतत् किमुच्यते इति चेत्, 'अहम्'-इत्येवंस्वभावो य 'आत्मा'

अत्र टीका –

दृष्टान्तः—लक्षणया उदाहरणम्, इदं सूत्रमिति शेषः। तत्र प्रथमं वैधर्म्यमेव स्फुटयति "प्राक्" इति। **"प्राक्"** इति पदं व्याचष्टे "अनुभव" इति। **"अर्थवत्"** इति पदं व्याचष्टे **"यथा"** इति। अर्थस्य पूर्वत्वमर्थादेव सिद्धम्[1]। **"पृथक्"** इति पदं व्याचष्टे **"इदन्तया"** इति। **"स्मृतौ"** इति पदं व्याचष्टे **"स्मरण"** इति। **"पूर्वम् अनुभवनम्"** इत्याभ्यां **"पूर्वः अनुभवः"** इति पदद्वयव्याख्या। साधर्म्यदृष्टान्तं स्फुटीकृत्याह **"यथा च"** इति। च समुच्चये, **तस्मात् स्मृतिज्ञानात्**–इत्यनयोः "प्राक्" इत्यनेनापेक्षितत्वात् अध्याहारः। "प्राक्" इति पदस्याह अर्थपदविशेषणत्वमाह **"पूर्व"** इति। **"न पृथक्"** इति पदद्वयं सकलय्य व्याचष्टे **"न भेदेन"** इति। कुत इति हेत्वपेक्षायामाह **"स्मृतिकाले"** इति। "यथा" शब्दाकाङ्क्षा पूरयति **"एवम्"** इति। **तत एव हेतोः**, बहिरवभासाभावाद्धेतोरित्यर्थः। एतेन "प्राक्" इत्यन्तं व्याख्यातम्।

एवं दृष्टान्तद्वययोजना। हि—यस्मात्, स्मृतौ पूर्वं अनुभवः पृथक् नैव भाति, कथम्? अर्थवत्—यथा प्राक् अर्थः पृथग् भाति स्म नैवमनुभव इति।

---

1 अर्थवदेव सिद्धम्—C.

पूर्वापरसंविदन्तर्मुखस्वभावः तत्र यत् 'आरोहणम्' विश्रमः तेन हेतुना पूर्वसंविद्रूपतायाः स्वप्रकाशाया 'भासनात्' तद्धीनस्यापि घटस्य स्वप्रकाश-

---

अत्रार्थानुभवगतस्य भानाभानरूपस्य विरुद्धधर्मद्वयस्य साधनात् वैधर्म्यदृष्टान्तत्वमिति एका योजना।

अथ द्वितीया। स्मृतौ पूर्वोऽनुभवो न पृथग्भाति। कथम्? अर्थवत्–यथा प्राग् अर्थः स्मृतौ न पृथग् भाति तथा अनुभवोऽपि न भाति इति। अत्र च साधर्म्यदृष्टान्तत्वम्, अभानरूपस्य समानधर्मस्योभयत्र साधनात्।

अत्र शिष्यः प्रश्नयति "**कथम्**" इति। उभयम्–पूर्वानुभवः पूर्वार्थश्च, न हि अत्र अभानं युक्तमिति भावः। अत्रोत्तरं दातुम् "**अन्वभूवम्**" इति पदमुपन्यस्यति। "**अन्वभूवमित्येवम्**" एवंप्रकारेण भातीत्यर्थः। अत्र शिष्याशङ्कापूर्वकं हेतुं कथयिष्यन् "**अहम्**" इत्यादि पदद्वयं व्याचष्टे '**एतत्**' इति। "**अन्वभूवम्**" इत्यस्य पदस्य हेतुरीत्या सूत्रकारेण स्वयंकृतं व्याख्यान्तरं व्याचष्टे "**अहम् इत्येवम्**" इति। "**अहम्**" इति पदं व्याचष्टे "**धर्मस्वभावः**" इति, अहमर्थस्वभाव इत्यर्थः। '**इति**' शब्दोऽर्थनिर्देशपरः। "**आत्म**" पदं व्याचष्टे "**पूर्व**" इति। पूर्वापरसंविद्रूपश्चासावन्तर्मुखश्च, तत्स्वभावः–तत्स्वरूपः। एतेन "अत सातत्यगमने" इति धात्वनुसारेणार्थ उक्तः, सातत्यगमनं हि नित्यत्वं तदेव च पूर्वापरकालव्यापित्वम्। "**तत्र**" तस्मिन्नात्मनि। "**आरोहणम्**" पदं व्याचष्टे "**विश्रमः**" इति। पञ्चम्यर्थमाह "**तेन हेतुना**" इति। "**पूर्वसंविद्रूपतायाः**" पूर्वानुभवरूपतायाः, "**स्वप्रकाशायाः**" स्वप्रकाशत्वेन स्थितायाः। सविशेषणं "**पूर्वसंविद्रूपतायाः**" इति पदं प्रसिद्धत्वेन भासनक्रियाकर्तृत्वेन आनीतम्। ननु तद्विषयस्य घटस्य कथमारोहणं सम्भवती-

---

1. एतदन्वभूवम्—C. The Karika does not contain the word 'एतत्'. Bhaskara's use of the singular number in "इत्यस्य पदस्य" also shows that he is quoting only one word. The word 'एतत्', therefore, probably crept in by scribal mistake from the preceding sentence.

देशीयत्वेन भासनम्[1] । 'आत्मनि च आरोहणम्' विश्रमणा अनुभवस्य अर्थस्य च । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः—इति न्यायात् संख्याक्षिप्ते तद्वति वा कर्तृभूतेऽस्मदर्थे प्रत्ययार्थेऽनुभवो ब्रुडितः तद्द्वारेण अर्थोऽपि च,

---

स्पत आह **"तल्लीनस्य"** इति, विषयत्वेन तस्या संविदि लग्नस्य, अन्यथा प्रकाशा-ऽयोगात् । **घटस्य**–विषयीभूतस्य घटस्य, **स्वप्रकाशदेशीयत्वेन भासनम्**– आत्मारोहेण भासन भवति, न हि सत्योत्पलत्व सितत्व विहाय कुत्राप्यन्यत्र तिष्ठतीति भाव । एतेन **"आरोहण"** पद णिज्रहितत्वेन व्याख्यातम् । आत्मगता हि संविद्रूपता आत्मनि स्वयमेव आरोहति तद्द्वारेण अर्थोऽपि । एतदेव पद णिजन्त-त्वेन व्याचष्टे **"आत्मनि च"** इति । **विश्रमणा**–विश्रमकरणम् । कयोरित्य-पेक्षायामाह **"अनुभवस्य"** इति । प्रमाता हि ता संविद्रूपता तद्विषय न घटा-दिमात्मन्यारोहति । अत्र च णिच. "णेरनिटि" इति लुप्तत्व ज्ञेयम् । ननु तर्हि कथ न **"अन्वभूवम्"** इत्यत्र कर्मणो निर्देश कृत इत्यपेक्षायामाह "प्रकृति" इति । अथवा कथम् **"अन्वभूवम्"** इत्यत्र अनिर्दिष्टस्य कर्मणः अनुभवद्वारेणात्मनि विश्रम इत्यपेक्षायामाह **"प्रकृति"** इति । **सह ब्रूतः**– एकीभावमासाद्य कथयत, प्रकृति प्रत्ययार्थे ब्रुडति इति यावत् । **इति न्यायात्**– एव स्थितेन पूर्वाचार्यन्यायेन, **संख्याक्षिप्ते**–प्रत्ययवाच्यसंख्यामात्रेण धर्मेण धर्मितया[2] आक्षिप्ते, स्वयमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याधर्मयुक्ते धर्मिणि वा, केषाचिन्मते संख्यामात्र-मेव प्रत्ययार्थ धर्मी तु तत्राक्षिप्त एव, केषाचित्तु धर्म्येव प्रत्ययार्थ । **कर्तृभूते**— अनुभवक्रियाकर्तृत्वेन स्थिते, **अस्मदर्थे**—अस्मच्छब्दरूपाहशब्दवाच्येऽर्थे "अस्म-द्युत्तम" इति सूत्रानुसारेण उत्तमपुरुषभूतलुडादेश "मिप्" प्रत्ययवाच्यभूते वस्तुनि, **अनुभवः**-अनुपूर्व "भू" धातुप्रकृत्यर्थभूत, **ब्रुडितः**–लीनीभूत, **तद्द्वारेण**—अनुभवद्वारेण च, **अर्थोऽपि**—तद्विषयभूतो घटोऽपि, ब्रुडित इति

---

1. अवभासनम्—K. S. S.
2. धर्मितया—C.

न तु स्वातन्त्र्येणैव असौ, तदर्थमेव कर्म न निर्दिष्टम्। घटादिः पुनः अनुभवकाले न असमदर्थमारोहति, 'हि' यस्मात् नैव भाति पूर्वोऽनुभव-पृथक् अपरार्धोक्तात् हेतोः, तस्मात् संविदामैक्यम् इति पूर्वेण संबन्धः।

योजना। अथ भाव—अर्थं विना अनुभव स्वात्मरूप एव। यदुक्तम्—

"पृथक्स्थयोर्ग्रहे रूप तत्सत्यमितरन् मृषा।
इति क कुत्र रोहेत"

इति। अनुभवखण्डने सिद्धमेवार्थखण्डनम्। ननु तर्हि अनुभवार्थयो को विशेष इत्यत आह "न तु" इति। असौ—अर्थ, न हि सितोत्पलमानयेत्युक्ते विशेषणीभूत सितगुण आनेतु शक्यत इति भाव। स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यरूप एवानयोर्भेद इति भाव। एतदवष्टम्भेन कर्माऽनिर्देशस्य युक्तत्व कथयति "तदर्थमेव" इति। न हि अयत्नसिद्धे वस्तुनि यत्नापेक्षेति भाव। ननु "अनुभूतोऽर्थ" इत्यादौ अनुभवस्याप्यर्थविशेषणता दृश्यते एव, विशेषणविशेष्यभावो हि काल्पनिक एव, सत्यम्, अथ विशेषणविशेष्यभाव बाह्यव्यवहारयोग्य एव, बहिरर्थस्य प्राधान्यात् ज्ञानस्य तु गौणत्वात्। आन्तरे व्यवहारे तु ज्ञानस्यैव प्राधान्यमर्थस्य तु अप्राधान्यमित्यलम्। ननु तर्हि "घटमनुभवामि" इत्यत्र कथ कर्मनिर्देश इत्यपेक्षायाम् आह "घटादि" इति। न आरोहति, बहिर्मुखत्वेन ग्रहणात्, अन्यथा "इदम्" शब्दायोगात् "अमु घटम्" इति युक्तस्तत्र प्रयोग। "हि" शब्दद्योतनीयम् अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोक प्रति हेतुभाव प्रकटीकरोति "यस्मात्" इति। पृथक्—इदन्तया। पूर्वेण—पूर्वश्लोकेन, 'प्राक्' पदमनपेक्ष्यैव "अपरार्धे" इत्युक्तम् "भूयसा व्यपदेशा भवन्ति" इति न्यायात्।

---

1 'यस्मात् इति' is not found in the manuscript. Bhaskara's practice is to quote the beginning of the portion of the Vimarsini to be explained at the end of his introductory sentence. That has not been followed here. But the sentence is incomplete without it. Hence we have amended the text as printed.

लुङा भूतकालस्य द्योतितत्वात् 'प्राक्' इति भिन्नक्रमः, उत्तमपुरुषेण अस्मदर्थस्य 'अहम्' इत्यपि। आरोहणम् इति, रुहिरिति अणिजन्तः णिजन्तोऽपि[1] ॥ ४ ॥

ननु क एवमाह—अनुभवः पृथक् न भाति इति, घटवत् न भाति इति चेत् किं ततः ? घटोऽपि हि न अनुभवसरूप[2]: भाति इति

'प्राक्' शब्दस्य पूर्वार्धे योजने हेतुमाह "लुङा" इति। लुङा—लुङिति प्रत्ययेन, "द्योतितत्वात्" इति, "लुङ्" इति सूत्रमाहात्म्यादिति भाव। समुच्चयेन "अहम्" इति शब्दस्यापि भिन्नक्रमत्वमेव कथयति "उत्तम" इति। उत्तम–पुरुषेण–मिपा, अस्मदर्थस्य–"अहम्" इत्यस्य, द्योतितत्वात् "अहम् इत्यपि" भिन्नक्रमो भवति, "अन्वभूवम्" इत्यस्य कर्तृत्वेन न वर्तते इति भाव। ननु कथमेकस्य "आरोहण" शब्दस्य "विश्रम" "विश्रमणा" रूपमर्थद्वयमित्य-पेक्षायामाह "आरोहणम्" इति। आरोहणशब्दस्य अणिजन्तस्य णिजन्तस्य च विग्रह। रुहिरिति अणिजन्तः, "रुह बीजजन्मनि" इति धातु यस्य विश्रमोऽर्थ इति भाव। णिजन्तोऽपि, यस्य विश्रमणाऽर्थ इति भाव ॥४॥

अथ पञ्चमश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

पृथक्—इदन्तया, नेद वक्तु युक्तमिति भाव। सत्य भाति परन्तु "घटवत भाति" इति गुरुशङ्कापूर्व हान्यभाव स्वस्य गुरु प्रति कथयति "घटवत्" इत्यादि "किं ततः" इत्यन्तम्। किं तत, न कापि हानिरिति भाव। हान्य-भावमेव घटेन समानन्यायत्वमाश्रित्य कथयति "घटोऽपि" इति। अनुभवसरूप – अनुभवसदृश, अनुभववदिति यावत्। "इति" शब्दो हेतौ, अत ■ घट किम

1. रुहिरपि णिजन्तोऽपि – K. S. S.
2. अनुभवमङ्गया—K. S. S.

किं न भाति ?[1] स्वभावेन भाति इति तु उभयत्रापि समानम्। तथा हि–अतीतानागतसूक्ष्मादि यथा योगिज्ञाने विषयीभवति इति अभ्युपगतम्, तथा परचित्तमपि

'प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्।' (योगद० ३ पा० १९ सू०)

इत्यादौ। तत्र ज्ञानवृत्तिपरिणतमेव सत्त्वं चित्तशब्देनोक्तम्, अन्यथा प्रत्ययस्य संयमविषयीकार्यत्वं कथमुच्येत,[2] आलम्बनयोगश्च कथं शङ्क्येत

भाति इत्यर्थः। शिष्य पुनराक्षेप करोति "किन्न" इति। गुरु अभानम् अयुक्त ज्ञात्वा अन्यथा अर्थं करोति "स्वभावेन भाति" इति, घटवन्न भाति इत्यस्य अभान नैवार्थः किन्तु स्वरूपेण भानमेवेत्यर्थः। शिष्य स्वभावेन भान-मनुभवेऽप्यारोपयति "इति तु" इति। इति तु–एततु, स्वभावेन भान समान भवति, अनुभवस्यापि घटस्वभावेन अभानात्। एतदेव समर्थयितुमुपक्रम करोति "तथा हि" इति। "तथा हि" शब्दाक्षिप्त वस्तु प्रकटयति "अतीत" इति। "आदि" शब्देन विप्रकृष्टादेर्ग्रहणम्, अभ्युपगतम्–अङ्गीकृतम्, अतीतादिविषयीभाववत् परचित्तमपि विषयीभवतीत्यभ्युपगतम्। कुत्राभ्युपगत-मित्यपेक्षायामाह "प्रत्ययस्य" इति। प्रत्ययस्य–योगिज्ञानस्य, परचित्तज्ञानम् भवति, इत्यादौ, एवमादौ पतञ्जलिसूत्रे इत्यर्थः। नन्वत्र चित्तस्य ज्ञानमुक्त न तु ज्ञानस्येत्यत आह "तत्र" इति। तत्र–समनन्तरोक्ते पातञ्जलसूत्रे, ज्ञानवृत्या–ज्ञानात्मबुद्धिवृत्तिभावेन, परिणतम्–रूपान्तर गतम्, सत्त्वम्–बुद्धिरूप महत्तत्त्वम् उक्तम्, न तु लोकप्रसिद्ध मन तस्य सकल्पमात्रनिष्ठत्वेन मन शब्देन कथनात्। अन्यथा–ज्ञानवृत्तिकथनाभावे, प्रत्ययस्य–परज्ञानस्य, संयमविषयीकार्य-त्वम्–योगिप्रणिधानविषयीकरणयोग्यत्वम्, कथमुच्येत, विरोधापातात्। तथा आलम्बनयोगश्च–स्वस्वविषयसम्बन्धश्च, अर्थात् तस्य चित्तस्य कथं

1. भाति इति, किं न भाति—K. S. S.
2. किमुच्यते—K. S S

'न च सालम्बनम्' इति। तस्मात् परकीयमनुभवनमिव निजमपि विषयीक्रियताम् इत्याशङ्क्य दृष्टान्त एवासिद्धः इति 'भान्ति' इत्यन्तेन, अभ्युपगमेन वा सिद्धत्वेऽपि प्रकृतेऽर्थे विषमः इति शेषेण दर्शयति :—

योगिनामपि भासन्ते न दृशो दर्शनान्तरे।
स्वसंविदेकमानास्ता भान्ति मेयपदेऽपि वा ॥ ५ ॥

'योगिनाम्' यत् एतत् 'दर्शनान्तरम्' भावनाद्युद्भवः परचित्तविषयो ज्ञानविशेषः, तत्र 'दृशः' इति उपलब्धयो न भान्ति। तथा हि–सौगतानां

शङ्क्येत। कुत्र इत्यपेक्षायामाह "न च" इति, अस्मिन् सूत्रे इत्यर्थः। अय भाव, यदि चित्तशब्देन अस्मिन् सूत्रे मनस एवोक्तिः स्यात् तर्हि अन्यसूत्रे आलम्बनविषया शङ्का योगिना परज्ञानं विषयसबद्धमेव विषयीकरोतित्येवरूपा न कुर्यात्। कर्णे पृष्टस्य कटिपृष्ठचालनकारित्यापातात् इति। उपसंहार करोति "तस्मात्" इति। निजमपि–स्वकीयमनुभवनमपि, सामान्यप्रमात्रा "विषयीक्रियताम्" इति, अनुभवस्याऽविशेषादिति भाव। दृष्टान्तः–योगिज्ञानेन परज्ञानविषयीकरणरूप। "भान्ति" इत्यन्तेन–चतुर्थपादादिभूत "भान्ति" इतिशब्दान्तेन निषेधपरेण श्लोकखण्डेन, अभ्युपगमेन–अङ्गीकाररूपेण, शेषेण वा–"मेयपदेऽपि वा" इत्येवरूपेण खडेन वा। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "योगिनाम्" इति।

अत्र टीका –

सूत्रस्य "दर्शनान्तरे" इति पद व्याचष्टे "भावना" इति। भावनाया–आत्मभावनाया, आदिशब्दात् करणादेश्च, उद्भव–प्रादुर्भावो यस्य स, परचित्तविषय–अन्यज्ञानविषय, ज्ञानविशेष–अन्यज्ञानेभ्योतिशययुक्त ज्ञानम्, तत्र–तस्मिन् ज्ञानविशेषे। "दृशः" इति पदं व्याचष्टे "उपलब्धयः" इति, ज्ञानानीति यावत्। न भानम् एव समर्थयितुमुपक्रम करोति "तथा हि" इति। "तथा हि" शब्दाक्षिप्त वस्तु प्रकटयति मतभेदेन "सौगतानाम्"

तावत् स्वप्रकाशैकरूपं ज्ञानम्, तत् चेत् ज्ञानान्तरेण वेद्यम्, तर्हि यद् अस्य निजं वपुः अनन्यवेद्यतया प्रकाशनं नाम, न तत्प्रकाशितं स्यात्। सांख्यानामपि पुरुषच्छायैव उपलब्धिः, पुरुषश्च असंवेद्यपर्वा इति कथं वेद्या स्यात्[1]। वैशेषिकाणामपि आत्मनि अभेदेन समवायि संवेदनं परगतं मनसा कथं गृह्येत अन्तःशरीरवृत्तिना, तच्छरीरान्तरनुप्रवेशे तु तस्यैव अहम् इति शरीरीकरणात् अहन्तावभासितत्वात् आत्मनो भेदो

इति। सौगतानाम्–सुगतभक्तानाम्, बौद्धानामिति यावत्। स्वप्रकाशम् एकम्–केवलम्, रूपम्–स्वरूपं यस्य तादृशम्, अनन्यवेद्यतया प्रकाशनं नाम स्वप्रकाशं नामेत्यर्थः। "न स्यात्" इति, स्वप्रकाशत्वव्याघातापातादिति[2] भावः। पुरुषच्छायैव–बुद्धौ पुरुषप्रतिबिंब एव, उपलब्धिः—ज्ञानाख्यबुद्धिवृत्तिभिन्नप्रकाशाख्यं फलम्, असंवेद्यपर्वा–असंवेद्यस्वरूपः, "वेद्या" इति उपलब्धिविशेषणम्, न हि प्रतिबिंबं बिंबविलक्षणं युक्तमिति भावः। वैशेषिकाणाम्–तार्किकाणाञ्च, समवायि–गुणत्वेन समवायवृत्त्या स्थितम्, संवेदनम्–ज्ञानम्, परगतम्–परात्मनि समवेतम्, मनसा, कीदृशेन? अन्तःशरीरवर्तिना–शरीरान्तर्गतेन, अत्र मनसः विभुत्वाभावमेव हेतुत्वेन योजनीयम्। तच्छरीरान्तःप्रवेशे—परशरीरान्तःप्रवेशे, तस्यैव–परशरीरस्यैव, शरीरीकरणात्–स्वशरीरतया सम्पादनात्, अहंभावगृहीतमेव शरीरं स्वशरीरमिति भावः। तथा अहन्तावभासितत्वात्–परशरीरस्यापि अहन्तया प्रकाशितत्वात्, आत्मनः–निजात्मनः, भेदः–परात्मना सह भेदः, विगलेत्–नश्येत्, इदन्ताग्रहणमात्रस्यैव भेदत्वात्, तथा च अपसिद्धान्तापत्तिस्तेषामिति भावः। ननु वैशेषिकमते आत्मनो नित्यानुमेयत्वमिति त्वया मनसा "अहम्" इति प्रत्यक्षग्रहणेन भेदविगलनं प्रसञ्जितमित्यत आह "नित्य" इति। नित्यानुमेयत्वम्–यद्‌यादिलिङ्गेन सर्वदैवानुमितिविषयत्वम्, मानसप्रत्यक्षविषयत्वस्याङ्गीकारादिति

1. इति कथं वेद्या स्यात्– K. S. S.
2. स्वप्रकाशव्याघातापातात्—C.

विगलेत्, नित्यानुमेयत्वं तु न आत्मन उपपद्यते, ज्ञानस्य च ज्ञानान्तरवेद्यत्वे[1]ऽनवस्थानादि उक्तम् ।

तस्मात् योगिन. परचित्तवेदनावसरे इयान् प्रकाशः—एतद्देहप्रकाशसहचारी घटसुखादिप्रकाशः[2]—इति । तत्र घटसुखादि इदन्तया भाति, तद्गतस्तु प्रकाशोऽहम्—इत्येव स्वप्रकाशतया प्रकाशते । प्रमात्रीकृतपरदेहप्राणादिसमवभाससंस्कारात् तु तन्निष्ठाम् इदन्ताम्

भाव । वैशेषिकै स्वयमेवोक्त दोषान्तरमप्याह "ज्ञान" इति। "अनवस्थानादि" इति, तस्याप्यन्येन ग्रहण तस्याप्यन्येन इत्येवरूपात् अनवास्थानात्, "आदि" शब्देन चक्रकादेर्ग्रहणम् ।

पूर्वार्धं व्याख्याय "भान्ति" इत्यन्तम् उत्तरार्धं व्याख्यातुमवतरणिका करोति "तस्मात्" इति। तस्मात्—यतो योगिना दर्शनान्तरे दृशो न भासन्ते, सर्वथाऽभासनञ्च अयुक्तमेव, तत कारणात् । "इयान" इति पदेनापेक्षित वस्त्वाह "एतद्" इति । एतद्देहप्रकाशस्य—परदेहावच्छिन्नप्रकाशस्य, सहचारी—विषयभावेन सहचरणशील, घटसुखादिप्रकाश—घटसुखादिरूप प्रकाशो भवति । "इति" शब्द प्रमेयपरिसमाप्तौ । ननु तत किमित्यत आह "तत्र" इति। तत्र—तस्मिन् परचित्तज्ञाने, घटसुखादि—परज्ञानविषयीभूत बाह्यमान्तर वा वस्तु घटरूप सुखरूप वा, आदिशब्दात् सर्वं बाह्यमान्तरञ्च वस्तु, इदन्तया भाति—इदन्ताग्रहणे एव योग्यत्वात् । तद्गतस्तु—घटसुखादिविषयीभूतस्तु, प्रकाशः—अनुभव, "अहम्" इत्येव स्वप्रकाशतया—स्वप्रकाशभावेन, प्रकाशते, तादृक्स्वभावत्वात् । फलतस्तु भासनापेक्षैव नास्ति सदा स्वात्मत्वेन स्थितत्वादिति भाव । तर्हि कथम् "इद परज्ञानम्" इति कथयत्यसौ इत्यत आह "प्रमात्रीकृत" इति । प्रमात्रीकृतम्—अव्युत्पन्नत्वेन पूर्वम् अप्रमातृरूपमपि प्रमातृतया सभावित यत् परदेहप्राणादि, तस्मिन्य समवभास—इदन्तया

1 अनवस्थादि—K. S. S.
2 घटसुखादि—K. S. S.

एव प्रकाशभागेऽपि मन्यमान इदं परज्ञानम् इति अभिमन्यते अविगलित-स्वपरविभागो योगी। प्राप्तप्रकर्षस्तु सर्वम् आत्मत्वेन पश्यन् स्वसृष्टमेव स्वपरविभागं मन्यते[1] इति ज्ञानस्य न योगिज्ञानेन प्रकाश्यता। भवतु वा तथापि प्रकृतं[2] न एतत्समम्। तथा हि—अयमनुभवति इति परनिष्ठ एव

ज्ञानम्, तस्य य सस्कार—पूर्वभ्रामितचक्रभ्रमणरूप, तस्मात्, तु, **अविगलित स्वपरविभाग**—ईश्वरावस्था प्राप्त, न तु सदाशिवादिदशामधिशयान, **योगी, तन्निष्ठाम्**—परदेहादिविषयाम्, **इदन्ताम्**—इदभावम्, **प्रकाश-भागेऽपि**—देहादिप्रमातृतादायिनि तदवच्छिन्ने प्रकाशांशेऽपि, **इदं परज्ञानम् इति अभिमन्यते**—अभिमानेन जानाति, न तु तथा सभवतीति भाव। ननु विगलितस्वपरविभागस्य योगिन का वार्तेत्यत आह **"प्राप्त"** इति। **प्राप्तप्रकर्षः**—स्वपरविभागगलनेन प्राप्तातिशयो योगी तु, **सर्वम्**—समस्त वेद्यराशिम्, **आत्मत्वेन पश्यन्**—"अहम्" इति ग्रहणेन, **स्वपरविभागं स्वसृष्टमेव मन्यते**—जानाति, तथा च न तस्यापि ज्ञानान्तरेण परज्ञान-भानमिति भाव। अतश्च प्रतारकं केनापि प्रयोगेण साधितमपि परचित्तज्ञान दृष्ट्वा न तत्रैव निष्ठा कार्या सर्वत्र स्वात्मतादर्शनमात्रस्यैव परमयोगित्वात्, तस्य पराविषयत्वात् इत्यलम्। फलितमाह **"इति"** इति। **इति**—अत कारणात्, 1 एवमत्र वाक्यार्थ।

पदार्थस्तु, स्वसवित्,—स्वरूपभूता सविन्, एकम्—केवलम्, मान यासा ता, स्वप्र-काशा इत्यर्थ, **ताः**—इम, **भान्ति**—प्रकाशन्ते इति।

"मेयपदेऽपि वा" इति पद व्याचष्टे 'भवतु वा' इति। **"भवतु वा"** इत्यनेन पक्षान्तरद्योतकस्य **"अपि वा"** इत्यस्य व्याख्या। प्रकृतम्—दृगोऽन्य-दृग्वेद्य वरूपम् आरब्ध वस्तु, **एतत्समम्**—योगिदृगन्तरवेद्यदृक्समम्। कुतो न समम् इत्यत आह **"तथा हि"** इति। **परनिष्ठ**—परवर्तृत्वावच्छिन्न, **एव**, एतेन

1 पश्यति—K S S.
2. प्रकृते—K. S. S.

असौ अनुभवे योगिनः प्रकाशः, न तु अहमनुभवामि इति आत्मारोहेण वर्तमानः,[1] इह तु अन्वभूवम् इति अहमंशविश्रान्तिः अनालीढेदंभावैव अनुभवस्य इति युक्तमुक्तम्—यस्मात् अनुभवः पृथक् न भाति तस्मात् ऐक्यं भिन्नकालानां संविदां वेदिता इति ॥ ५ ॥

यद्यहंभावविश्रान्तिवशात् अनुभवः स्मृतौ पृथक् न भाति इति उच्यते, तदा परामर्शान्तरं साक्षादेव इदन्तया अनुभवं परामृशत् यदि वा इदंभावोचितघटादिविश्रान्ततात् अनुभवस्य प्रथयत् उपलब्धम्, इति

"मेयपदे" इत्यस्य व्याख्या, परस्य मेयत्वात्, पदे-गोचरे, परनिष्ठतयेति यावत्। तदुक्तम् :—

"स परो वस्तु मीयते"

इति। अनुभवे—परानुभवे, आत्मारोहेण—आत्मविश्रान्त्या, वर्तमानः, आत्मकर्तृकत्वावच्छिन्न इति यावत्। "प्रकाशः" इति "भान्ति" इत्यस्य व्याख्या, काकाक्षिगोलकन्यायेन तस्यात्रापि योजनात्। इह-प्रकृते, अनालोढेदंभावा-अस्पृष्टेदन्ता। प्रमेयजातमुपसंहरति "इति" इति। इति—अत. कारणात्। किमुक्तमित्यपेक्षायामाह "यस्मात्" इति। "नैव ह्यनुभवो भाति" इत्यत्र श्लोके इति शेष ॥५॥

अथ षष्ठश्लोकस्यावतरणिका करोति "यद्यहंभाव" इति।

अत्र टीका—

परामर्शान्तरम्-"अन्वभूवम्" इति परामर्शादन्य परामर्शं "सा मे दृगासीत्" इत्येवरूप। इदन्तापरामर्शम् अनुभवस्य अत्यन्तमयुक्त ज्ञात्वा पक्षान्तरमाह "यदि वा" इति। प्रथयत्—प्रथा नयत्, उपलब्धम्—अनुभूतम्,

1. आत्मारोहेण, इह तु—K. S. S.

तदनुसारेणापि किं न व्यवह्रियते इति पराभिप्रायं प्रतिक्षिपति :—

स्मर्यते यद्‌दृगासीन्मे सेत्येवमपि[1] भेदतः।
तद्व्याकरणमेवास्या मया दृष्टमिति स्मृतेः ॥ ६ ॥

लोकस्य तावत् एवं न संवेदनम्, स हि न पृथग्भूतां दृशं काञ्चित् मन्यते—'सा दृक् मे आसीत्' इत्येवम्[2]। एवमपि तु "यत् स्मर्यते" एवंभूतमपि यत् स्मरणं कस्यचित् विवेचकंमन्यस्य, तत् स्मृतेर्व्याकरणम्, पदस्येव

तदनुसारेण—तस्य परामर्शान्तरस्यानुवृत्त्या, प्रतिक्षिपति—उपन्यस्य एव प्रतिसमाधत्ते। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"स्मर्यते"** इति।

अत्र टीका —

"एवम्" इति, "सा मे दृगासीत्" इत्येवरूपम्, संवेदनम्-स्मृतिज्ञानम्। कुतो नास्तीत्यपेक्षायामाह **"स हि"** इति। सः—लोक, पृथग्भूताम्—सम्बन्धित्वेन कथनात् षष्ठीद्योतितभेदभूषिताम्, एतेन **"भेदतः"** इत्यस्य व्याख्या। काञ्चिन्, वक्ष्यमाणद्वाविंशतिभेदभिन्नज्ञानजातमध्ये एकामपीत्यर्थ। **न मन्यते,** "अहमनुभवामि" इत्यादिरूपाहमंशविश्रान्ततयैव सर्वत्र संवेदनात् इति भाव। सूत्रे स्थितामेतामेव दृशमनुकृत्य दर्शयति **"सा"** इति। एतच्चासम्भवन सूत्रस्थेन **"अपि"** इति शब्देन द्योतितम्, अपिशब्दस्य असम्भवद्वस्तुसमवद्योतकत्वात्। **"इति एवम्"** इति शब्दाभ्यां दृक्स्वरूपपरामर्शन कृतम्। कथंचित्सम्भवेपि त्वदिष्टं न सिद्ध्यतीत्याह **"एवमपि तु"** इति। एतेन **"इत्येवमपि"** इति व्याख्यातम्। **यत्स्मर्यते** इति व्याचष्टे **"एवंभूतम्"** इति। आक्षिप्तं कर्तारं दर्शयति **"कस्यचित्"** इति, मिथ्याविवेचकत्वाभिमानयुक्तस्येत्यर्थं। एतेन पूर्वार्धं गतव्याख्यम्। तथा च योजना। येनचिद्विवेचकमन्येन कर्त्रा "सा मे दृगासीत्" इत्येवमपि भेदत यत् स्मर्यते इति।

1. सैवमित्यपि—K. S. S.
2. इत्येवम्। अपि तु—K. S. S.

प्रकृतिप्रत्ययार्थनिरूपणं काल्पनिकं विभज्य आकरणं परत्र प्रतिपादनमात्रम् । सोऽपि यदि मूलप्रतीतिं[2] वेदयते पूर्वोक्तक्रमेण, तदा अनुभवं पृथग्भूतं न वेद, यत एव तत् राहोः शिरः इतिवत् कल्पितं भेदं मन्यते । अन्यथा स घटः इतिवत् 'सा दृक्' इत्यत्रापि प्राक्तनं दृगन्तरम् अपेक्षणीयं स्यात् । तत् इत्यनेन हि घटस्य वा दृशो वा पूर्वानुभवविषयापत्तिः उच्यते, अन्यथा

उत्तरार्धं व्याख्यातुं **"ननु"** शब्दयोजना करोति "तत्" इति । तत्—पूर्वार्धोक्तं स्मरणम्, **"स्मृतेर्व्याकरणम्"** इति पदं व्याचष्टे "पदस्य" इति । पदस्येव—"कुम्भकार" इति पदस्येव, **प्रकृतिप्रत्ययार्थनिरूपणम्**—कुम्भप्रकृतिकाण्प्रत्ययार्थनिरूपणम् "कर्मण्यण्" इति सामान्यसूत्रेण, कदाप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपणम् "आतोऽनुपसर्गे" इति विशेषसूत्रेण, **काल्पनिकम्**, न तु सहजम्, परमार्थतोऽखण्डस्य पदस्यैव सोऽर्थः । तदुक्तम्—

"प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता सूत्रेण"

इति । **"वि"** इत्युपसर्गार्थमवयवं व्याचष्टे "विभज्य" इति । **"आकरणम्"** इति धातुप्रत्ययसमुदायरूपमवयवं व्याचष्टे "परत्र" इति । **प्रतिपादनमात्रम्**, न तु सम्यग्बोधनम् इत्यर्थः । कुतः प्रतिपादनमात्रमित्यत आह **"सोऽपि"** इति । **मूलप्रतीतिम्**—"सा मे दृगासीत्" इति प्रतीतेः मूलतया स्थिताम्, अन्यथा अस्या अनुत्थानात्, **"वेदयते"** इति स्वार्थणिजन्त, वेत्तीत्यर्थः । **अनुभवम्**—"सा मे दृगासीत्" इति स्वतो भेदेनोक्तमनुभवम् । पुनः किं वेदयते इत्यत आह **"तत्"** इति । **"राहोः शिरः"** इतिवत्, अत्र राहोः शिरोमात्ररूपत्वात् स्फुटमेव षष्ठीसूचितो भेदः यथा काल्पनिकः तथैतदपीत्यर्थः । **अन्यथा**-काल्पनिकभेदानङ्गीकारे, **प्राक्तनम्**-संस्कारतया स्थितं पूर्वकालीनम्, **दृगन्तरम्**—अन्यमनुभवम्, **"अपेक्षणीयं स्यात्"** इति, "स" इति विमर्शस्यापेक्षितत्वादिति भावः । कुतः इत्यपेक्षायामाह **"तत्"** इति । ननु ततोऽपि किम् इत्यत आह

---

1. विमृशति—K. S. S.
2. कुम्भप्रकृतिकाण्—C

दृक् इत्येव स्यात्। ततश्च दृक् मया दृगन्तरेण अनुभूता इति आपतेत्। तत्रापि तथात्वेऽनवस्था। ननु स्मृतेः मौलिकं किं रूपम्? उच्यते—मया दृष्टम् इति। ननु अत्र दयितावदननलिनादिविश्रान्तं दर्शनम् उक्तम् न तु आत्मारूढम्, कर्मणि निष्ठोत्पत्तेः। स एव स्ववाचमेव न चेतयति। कर्तुः क्रियया हि आप्यं कर्म इति दृशिक्रियायाः कर्तृनिष्ठतैव। तथा च कर्तृस्था-

"ततश्च" इति। आपततु ततोपि किमित्यत आह "तत्रापि" इति। तत्रापि-दृगन्तरेऽपि, तथात्वे—दृगन्तरापेक्षित्वे। "मया" इति ग्रन्थस्य योजना कर्तु-माह "ननु" इति। परिहारमाह "उच्यते" इति। प्रतिज्ञामेव सफल-यति "मया" इति। उपलक्षण चैतत् "अन्वभूवम्" इत्यादे। अस्यैव हि प्रयोगस्य दर्शनस्यात्मविश्रान्तिप्रतिपादनपरस्य आत्मदर्शनविभागकरण "सा मे दृगासीत्" इति प्रयोग इति भाव। स्पष्टतयाऽस्य व्याख्या न कृता योजन चात्र स्फुटमेवे-त्यस्माभिरपि नायस्तम्।

शिष्य प्रश्नयति "नन्वत्र" इति। दयितावदननलिनादिविश्रान्तम्, लक्षणया विषयविश्रान्तम्, कुत इत्याह "कर्मणि" इति। निष्ठोत्पत्ते-क्तप्रत्ययोत्पत्ते, प्रत्ययस्य हि विश्रान्तिस्थानप्रधानपरत्वमेवेति भाव। गुरुरुत्तरयति "स एव" इति। स एव, वैय्याकरण इत्यर्थ। न चेतयते—न जानाति। का वाचमित्यपेक्षाया तद्वाक्यमनुवदत्याह "कर्तुः क्रियया" इति। अत्र च मलमन "कर्तुरीप्सिततम कर्म" इति सूत्रम्, अतिशयेनाप्तुमिष्टमीप्सिततमम्, तदेव प्राप्यमिति। नन्वत्र दृशिक्रियाया अपि आप्यघटादिविषयपरत्वम्, द्रष्टुरेव दर्शनेन अतिशयाभावनात् न हि दयितावदनादिदर्शनेन तद्वदनादे कोप्यतिशय, अपि तु द्रष्टु चैतस्यैव। ननु क्व दृशे कर्तृनिष्ठेत्यत आह "तथा च" इति। "आहु" इति, वैय्याकरणा, यद्यपि तैर्दृशे कर्तृस्थभावकत्वमुक्तम्, तदुक्तम् —

"दृशि कर्तृस्थभावक इहि कर्तृस्थक्रिय"

इति, तथापि "भ्वादयो धातव" इति सूत्रेण क्रियाया एव धात्वर्थतारूप भा-व त्वमनोद्य क्रियाया एव धातुवाच्यत्वमुक्तम्, तदनुरोधेनेहापि दृशे कर्तृस्थक्रियत्व-मुक्तम्, परमार्थतस्तु न क्रियैव धात्वर्थं, "गडि वदनैकदेशे" इत्यत्र अक्रियारूपस्य

मेव दृशिक्रियामाहुः 'दर्शयते भृत्यान् राजा' इत्यादौ। जैमिनीयैरपि ज्ञानरूपा दृशिः भावनात्मिका प्रमातृविश्रान्तैव उक्ता, केवलं प्रकटता

वदनैकदेशस्यापि धात्वर्थत्वात्, अत एव तार्किकैरपि दर्शन गुणतयैवोक्तमित्यल प्रपञ्चेन। यच्च भावेनैव क्रियाग्रहणेऽपि सिद्धे क्रियाया पृथगभिधान तद्बाहुल्येन प्राधान्यापेक्षयैवेति नान्यथा भ्रमितव्यम्। कुत्रोदाहरणे आहुरित्यपेक्षायामाह "दर्शयते" इति। राजा, कर्ता, भृत्यान् स्वात्मान स्वय दर्शयते ते च त पश्यन्तीत्यर्थ। अयमत्र भाव। "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण गतिज्ञानाद्यर्थाना धातूना सणिचि प्रयोगे कर्तुरेव कर्मत्वमादिष्टम्, ततस्तेषा "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनेनैव सिद्धमात्मनेपदम्, "णेरणौ" इति सूत्रेण तु य पुन प्रयत्न आरब्ध स कर्मस्थक्रियाणामेव "कर्मवत्" इत्यनेन सूत्रेण आत्मनेपद सिद्ध न तु कर्तृस्थक्रियाणामपि इति तेषामपि यथा स्यादित्येवमर्थ। तथा च "स्मरति वनगुल्म कोकिल" "स्मारयति वनगुल्म एन स्वयमेव" इत्यत्र न आत्मनेपदम्, "अणाध्याने" इत्यनेन पर्युदासनात्। ततश्च णिजन्तप्रयोगे आत्मनेपददर्शनेनैव अत्र कर्तृस्थक्रियत्व दृढीभूतम्, अन्यथा राजान पश्यन्तीत्येतन्मात्रस्यैवाभीष्टसाधकत्वात् णिजन्तोदाहरण व्यर्थं स्यात् इति। ननु यद्यत्र कर्तुरेव प्राधान्य तर्हि तत एव निष्ठोत्पत्तौ "मया" इति तृतीयया न भवितव्यम्, प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाया एव युक्तत्वात्, सत्यम्, किन्त्वार्थिकमेवात्र कर्तु प्राधान्य तस्यैवातिशयासादनात्, शाब्दिक तु कर्मण एव। व्याकरणेन शब्दव्युत्पादनमात्रपरेण तथैव प्रत्ययो विधीयते, ग्रन्थकृता तु परमार्थविचारोऽय कृत, तद्विचारे तु वैय्याकरणै सह सवादो न युक्त एव, अत एव "स एष" इत्युदासीनतयैव तस्य दोषप्रसञ्जनम्, अन्यथा तु तेन सह युष्मत्प्रयोगेणैव सवाद कुर्यादित्यलम्।

ननु तथापि जैमिनीयै

> "तथा हि वेद्यता नाम भावस्यैव निज वपु।
> चैत्रेण दृष्ट वेद्मीति कि ह्यत्र प्रतिभासते॥"

इति दृशा दर्शनस्य कर्मस्थत्वमुक्तम्, तत्कथ निवार्यमित्यपेक्षायामाह "जैमिनीयैरपि" इति। **दृशि**—दर्शनक्रिया, **भावनात्मिका**—भावनारूपा,

"सा धातो प्रत्ययाद्वापि भावनाऽवगता सती"

विषयधर्मो दृष्टताख्या, अन्या संवित् वा[1]स्वतन्त्रा इति अन्यत् एतत्। प्रमातृविश्रान्तत्वमेव कथयितुं मया इत्युक्तम्। तेन अन्वभूवमहम्, मयानुभूतम् इति शब्दवैचित्र्यमात्रमिदम्, न तु अर्थभेदः। अन्ये तु भिन्नक्रमत्वेन योजयन्ति-दृक् आसीत् सा मे इत्येवम्, मया दृष्टम् इति च यत् स्मरणं 'तत् व्याकरणमस्याः' इति अनन्तरोक्तान्वभूवमित्युचितपरामर्शायाः[2] स्मृतेः इति। अपिः चार्थे ॥ ६ ॥

इति तन्मते भावनाया एवार्थत्वात्। "प्रमातृविश्रान्ता" इति, न हि क्रिया क्रियावतो भिन्नेति भाव। प्रकटता दृष्टताख्या-दर्शनक्रियाफलभूता दृष्टताख्या प्रकटता, यद्बलेन "दृष्ट" इति, "पश्यामि" इत्यनन्तर विशेषणविशेष्यभावव्यवहार इति भाव। पक्षान्तरमाह "अन्या" इति। अस्वतन्त्रा—अर्थाश्रितत्वेन स्वतन्त्रतारहिता। "इति" शब्द प्रमेयपरिसमाप्तौ। "अन्यदेतत्" इत्यनेनास्य प्रकृतोपयोगित्वाभावमाह। नन्वत्र प्रमातृविश्रान्तत्वमेव ज्ञायत इत्यत आह "प्रमातृ" इति। वैयधिकरण्यद्योतितो भेदस्तु समनन्तरमेव निरस्त। फलितमाह "तेन" इति। तेन, उक्तोपायेनेत्यर्थ। अन्यैरन्यथाकृता योजना कथयति "अन्ये तु" इति। "भिन्नक्रमत्वेन" इति, "दृगासीन्मे" "मया दृष्टम्" इत्येतयो पृथक्स्थितयोरपि समन्वयेन योजन कृत्वेत्यर्थ। तदेव दर्शयति "दृग्" इति। "अस्याः" इति पद व्याचष्टे "अनन्तरोक्त" इति। अनन्तरोक्ता चासौ "अन्वभवम्" इत्युचितपरामर्शा च तस्या, "स्मृतेः" इति, स्मृतिपदेन सहैव "अस्याः" इत्यस्य योजन कार्यमित्यर्थ। ननु समुच्चयवाची चकारोऽत्र नास्ति इति कथ समुच्चयेन योजन कृतमित्यत आह "अपिः" इति। चार्थे, चशब्दार्थभूते समुच्चये इत्यर्थ। अस्या योजनाया च न तादृशी कष्टकल्पना इति न निरस्ता, अपि त्वङ्गीकृतैव "परमतम्" इत्यादिन्यायात् ॥ ६ ॥

1. विषयधर्मो, दृष्टता नाम अन्या, संवित् वा स्वतन्त्रा—K. S. S.
2. अनन्तरोक्तान्वभूवम् इति उचितपरामर्शाया —K. S. S. Bhāskara makes a compound of these words.

ननु दृष्टमपि निर्विकल्पकेन[1] यावत् न परामृष्टं विमर्शविशेषविश्रान्त्या तावत् न स्मर्यते मार्गदृष्टमिव तृणपर्णादि विशेषेण रूपेण[2], तदिदमेव विचारणीयम्, समनन्तरभाविविकल्पकाले तद्दर्शनम् इदन्तया अवभातपूर्वं वा न वा इति, तदेतत् आशङ्क्याह:—

या च पश्यास्यहमिमं घटोऽयमिति वाऽवसा।
मन्यते समवेतं साप्यवसातरि दर्शनम् ॥ ७ ॥

इह दर्शने यादृशं निजेन वपुषा तादृशेनैव तेन भातव्यं सर्वदा, तच्च स्वकालेऽनन्यप्रकाशम् अहम् इत्येतावता[3] स्वरूपेण उचितप्रकाशम्,

---

अथ सप्तमश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु दृष्टम्" इति।

अत्र टीका —

दृष्टमपि—अनुभूतमपि, **निर्विकल्पकेन**—निर्विकल्पज्ञानेन, **परामृष्टम्**—अवसितम्, विमर्शविशेषे या विश्रान्तिस्तया, तदनुपदमेव भाविना सविकल्पज्ञानेनेति शेषः, सविकल्पज्ञानस्यैव परामर्शकत्वात्, विशेषेण रूपेण न स्मर्यते इति योजना। **तत्**—तत कारणात्। इद किम् इत्यपेक्षायामाह "**समनन्तर**" इति। **समनन्तरभाविविकल्पकाले**—निर्विकल्पज्ञानानन्तरभाविन सविकल्पज्ञानस्य समये, तदनुसारेणैव स्मृतिपरामर्शोऽपि दर्शन विचारित भवेदिति भाव। "**इति**" शब्द प्रश्नपरिसमाप्तौ। समाप्तमपि वस्तु पुन परामृशति "**तदेतत्**" इति। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्ट। "**या च**" इति।

अत्र टीका —

तत्र प्रथमम् "**अपि**" शब्दसूचित वस्तु कथयति "**इह**" इति। **इह**—भासमाने जगति, **दर्शनम्**—अनुभव, **वपुषा**—स्वरूपेण, **तादृशेन**, तादृशेन वपुषेत्यर्थ, **तेन**—दर्शनेन, "**भातव्यम्**" इति, अन्यथाभाने भ्रमरूपतापातादिति भाव। **तच्च**—दर्शनञ्च, **अनन्यप्रकाशम्**—स्वप्रकाशम्, अत एव **अहम् इत्येतावता**

---

1. निर्विकल्पेन—K. S. S.
2. विशेषरूपेण—K. S. S.
3. एतावता रूपेण—K. S. S.

तद्विकल्पांशविचारः तावत् न कुत्रचित् अङ्गम्, भवतु वाङ्गम्,[1] किं तु अवसायोऽपि एवंभूतः इति अपिशब्देन सूचयति । तत्र समनन्तरभाविना विकल्पेन वस्तु परामृश्यमानम् अनुभवपरामर्शमुखेन वा परामृश्यते अहमिमं पश्यामि इति वर्तमानतया, इमम् इत्यनेन च प्रत्यक्षव्यापारत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वेन दर्शितम् । एवमेव वा परामृश्यते–घटोऽयम् इति । अत्र अयंशब्देन प्रत्यक्षायमाणत्वमुक्तम् । तत्र अन्त्ये विकल्पे दर्शनस्य

स्वरूपेणोचितप्रकाशम् उचितभानमित्यर्थः । अत्र किमपि वक्तव्य नास्तीति भाव । यत्र तु किंचिद् वक्तव्यमस्ति तदपि कथयति "**तत्**" इति । **विकल्पांशविचारः**–तत्समनन्तरभाविपरामर्शलेशविवेक, **अङ्गम्**–उपकारकम्, "**न**" इति, अर्थास्पर्शित्वादिति भाव । **भवतु वाङ्गम्**, अस्तु वाङ्गमित्यर्थः, **अवसायोऽपि**–दर्शनविकल्पांशोऽपि, **एवंभूतः**–अनन्यप्रकाश । नन्वेतावान् प्रपञ्च सूत्रे न दृश्यते इत्यपेक्षायामाह "**अपिशब्देन**" इति । **सूचयति**, आचार्य इति शेष, अपिशब्दस्य असंभवद्वस्तुसंभवपरत्वादिति भाव । नन्वेतेनैव दर्शनस्यापि विषयवत् इदन्तास्पदत्वमायात[2]मित्यपेक्षाया विकल्पद्वय करोति "**तत्र**" इति, विकल्पांशस्यांगत्वे सतीत्यर्थः । **समनन्तरभाविना विकल्पेन**, सविकल्पज्ञानेनेत्यर्थः । **वस्तु**–दर्शनविषयीभूत घटादि, **परामृश्यमानम्**–स्वव्यापारविषयीक्रियमाणम्, **अनुभवपरामर्शमुखेन**–दर्शनपरामर्शद्वारेण । कथम् इत्यपेक्षायामाह "**अहम्**" इति । "**वर्तमानतया**" इति, लटो वर्तमाने प्रयोगादिति भाव । इत्थंभावे तृतीया । एतदन्तर्गतस्य "**इमम्**" इत्यस्याभिधेयमाह "**इमम्**" इति । **प्रत्यक्षव्यापारत्वम्**–दर्शनरूपो य प्रत्यक्षाख्यो व्यापारस्तस्य भाव, **प्रत्यक्षायमाणत्वेन**–प्रत्यक्षाभिवाचरत्वेन, **दर्शितम्**, परमार्थत प्रत्यक्षत्वायोगात् कथञ्चन निर्देश । एवमुत्तरत्रापीत्थंभावे तृतीया । द्वितीयमपि विकल्पमाह "**एवमेव वा**" इति । "**अयंशब्देन**" इति, "अयम्" शब्दस्यापि "इदम्" शब्दवत् प्रत्यक्षविषये प्रयोगादिति भाव । यद्यपि "इमम्" इत्यनेन "अयम्" इत्यनेन

---

1. भवतु वा, किं तु—K. S. S.
2. 'आपद्यायाम्' would probably be a better reading.

पृथक् परामर्श एव नास्ति इति का तत्र इदन्ताशङ्का । ततश्च पारिशेष्यात् अहन्तया तस्य अत्रास्ति परामर्शः, तदभावे विकल्पस्य निमीलिताक्षेऽपि भावात् स्वयमर्थस्पर्शे[1] सति स्फुटतमविषयपर्यवसितः कथमध्यवसायो भवेत् । आद्ये तु दर्शने परामृष्टमपि अस्मदर्थेऽन्तर्भूतम्[2] अहंभावास्पदम्

च विषयस्यैव प्रत्यक्षत्वद्योतनम् तथापि तत्सन्निधेस्तद्विषयिणोऽपि तत्स्पर्शा-पत्तिरिति न किंचिद्विरुद्धम् । तत्र प्रथमे विकल्पे बहुवक्तव्यता ज्ञात्वा त ताव-दवस्थाप्य द्वितीयमेव प्रथम विवेचयति "तत्र" इति । **अन्त्ये विकल्पे**–"घटोयम्" इत्येवरूपे, **"नास्ति"** इति, तद्वाचकशब्दाभावात् इत्यर्थ । ननु तत किमित्यत आह "ततश्च" इति । **पारिशेष्यात्**–परिशिष्टतया, न हि सर्वथा तस्य परामर्शाभाव एव युक्त इति भाव । ननु सोपि मास्त्वित्यत आह **"तदभावे"** इति । **तदभाव**–अहपरामर्शाभावे, **विकल्पस्य**–विषयविकल्प-स्य, **निमीलिताक्षेऽपि**–वस्त्वनुभूयैव शीघ्र वस्तुकृतसुखादिना निमीलित-नेत्रे पुरुषेऽपि, **भावात्**, निमीलितनेत्रोपि हि विकल्पकरणे समर्थो भवतीत्यतो हेतोरित्यर्थ । **स्वयम्**, अर्थात् तस्य विकल्पस्य, **अर्थस्पर्शे सति**, **स्फुटतम**–सर्वधर्मग्रहणेनातिस्फुटो यो विषय तत्र पर्यवसित–विश्रान्त, **अध्यवसायः** अर्थात्तस्य निमीलिताक्षस्य कथ भवेत्, दर्शनस्य नेत्रनिमीलनात् प्रागेव गतत्वात् पुनर्दर्शनासभवेन यदि तदेव दर्शन तदात्मनि निरूढ तदा कथ तदनुसार्यर्थ-विकल्पसाध्य अध्यवसाय सभवेदिति सक्षेप । उन्मीलितनेत्रस्य दर्शनसभवेन पुन विकल्पकृताध्यवसायसभवान्निमीलिताक्ष इत्युक्तम् । अपिशब्द असभव-द्वस्तुसभवपर । स्थापित प्रथम पक्षमपि विचारयति **"आद्ये"** इति । **आद्ये**–"पश्यामि" इत्येवरूपे, **परामृष्टम्**, "पश्यामि" इति पदेनेति भाव । **अस्मदर्थे-ऽन्तर्भूतम्**–"प्रकृतिप्रत्ययौ" इति न्यायेन प्रत्ययार्थभूते अस्मच्छब्दार्थे ब्रुडितम्, अत एव **अहंभावास्पदम्**–अहभावविषयीभूतम्, अत एव **प्रमातरि**–अवसातृशब्द-

1. अर्थास्पर्शे स्फुटतमविषयपर्यवसित —K. S. S.
2. अस्मदर्थान्तर्भूतम्—K. S. S.

अवसातरि विश्रान्तं स्वप्रकाशमेव परामृष्टम् इति विकल्पोऽपि न बोधान्तरबोध्यतां बोधयति बोधस्य।

अवसायः अवसा, समवेतम् इति अपृथग्भावमाह। अवसातरि इति, स्वतन्त्रेऽन्तर्मुखे बोधात्मनि अहन्तास्पदे इत्यर्थः। दर्शनम् इति निर्विकल्पकमनुभवनम्। उपलक्षणं चैतत् विकल्पस्मृत्यादेरपि, ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण परामर्शे हि अयमेव न्यायः। विकल्पयाम्यहम्, स्मराम्यहम्, विकल्पितं मया, स्मृतं मया इति अहन्तोल्लेखेनैव विकल्पादेः अवभासात्। अत एव आत्मनोऽमी विकल्पाद्याः शक्तिविशेषाः बहिश्रान्तशरीरत्वात् इति दर्शितम् "ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान्" इत्यत्र ॥ ७ ॥

वाच्यभूते प्रमातरि, **विश्रान्तम्**–विश्राम गतम्, अत एव **स्वप्रकाशमेव परामृष्टम्**, **इति**–अत कारणात्, **विकल्पोऽपि**–सविकल्पज्ञानमपि, **न बोधस्य**–अनुभवस्य, **बोधान्तरबोध्यताम्**–तदन्यभूतस्वरूपभूतसविकल्पकबोधबोध्यताम्, स्वेन बोध्यतामिति यावत्, **बोधयति**, तथा च का तत्रेदन्ताग्रहणशङ्केति भाव'।

एव वाक्यार्थमुक्त्वा पदार्थमपि कथयति "**अवसायः**" इति। "**अवसा**" इति अवपूर्वात् स्यतेर्भावेऽङि रूपम्, **अपृथग्भावम्**, अयुतसिद्धत्वमित्यर्थः। "**स्वतन्त्रे**" इति, कर्तरि, कर्तरि तृजुत्पादात्, **बोधात्मनि**-परमार्थत अनुभवरूपे, सत्काल्मवमावनं स्वमात्रेणावमानृतयोक्ते इत्यर्थ। "**अपि**" शब्द समुच्चये। कुतोऽयमेव न्याय इत्यत आह "**विकल्पयामि**" इति। **अहन्तोल्लेखैर**-"अहमितिप्रत्यवमर्शी" इति दृष्ट्या अहन्ताविश्रान्त्यैव। पूर्वं प्रति अस्य वस्तुन हेतुत्व[1] कथयति "**अत एव**" इति। कुत्र दर्शितमित्यत आह "**ज्ञान**" इति। "न चेदन्तः-कृताभास" इत्यादिश्लोकान्तभागस्येऽस्मिन्पदे इत्यर्थं ॥ ७ ॥

1 The usual reading of this portion of the kārikā (I. 3 7) is "न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः"। Even Bhāskara has adopted it and quoted it as such in many places The change here is a little inexplicable

एवमियतः प्रमेयस्य यत्फलं तदुपसंहर्तुमाहः—

तन्मया दृश्यते दृष्टोऽयं स इत्यामृशत्यपि ।
ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थौ भातः प्रमातरि ॥ ८ ॥

'तत्' इति तस्मादर्थे पूर्वोक्तस्य प्रमेयस्य हेतुभावेन उपजीवनम् इह सूचयति । यत एवमुक्तम्—अनुभवस्य अर्थस्येव स्मरणात् न भेदेन अवभासः स्मृतिशक्तिश्च परमेश्वरस्यैव, तत इदमत्र परिनिष्ठितं तत्त्वम् इति। इह स्मृतिः अनुभवं क्रोडीकरोति इत्युक्तम् । अनुभवश्च द्विधा, —परामर्शभेदात् कदाचित् स्वात्मपरामर्शपूर्वकम् अनुभाव्यम् परामृशति[1] यत्र अस्य अभि-

अथाष्टमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "एवम्" इति । स्पष्टम् । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"तत्"** इति ।

अत्र टीका —

"तत्" इति पद व्याचष्टे **"तस्मात्"** इति । अस्यैव पदस्य सूचनीय वस्तु कथयति **"पूर्वोक्तस्य"** इति। **उपजीवनम्**–उत्थानम्। इह हेतुमद्रूपस्यास्य श्लोकस्यार्थे पूर्वोक्तस्यार्थस्य हेतुभावमेव स्फुट कथयति **"यत."** इति। **"उक्तम्"** इति पूर्वमिति शेष । किमुक्तमित्यपेक्षायामाह **"अनुभवस्य"** इति। **अनुभवस्य**–पूर्वानुभवस्य, **अर्थस्येव** पूर्वार्थवत्, **स्मरणाद्भेदेन**–स्मृतिविषयतया, **तत**–तस्मात्, **परिनिष्ठितम्**–स्थिति गतम्, **तत्त्वम्**-परमार्थ , "**इति** ' शब्द समाप्तौ । किमित्यपेक्षायामाह **"इह"** इति। **क्रोडीकरोति**–स्वान्त करोति, अन्यथा तद्विषये विषयत्वायोगादिति भाव । ननु तत किमित्यत आह **"अनुभवश्च"** इति । **अनुभवश्च** स्मृत्या क्रोडीकृतोऽनुभवश्च । तत्र प्रथम भेद कथयति **"कदाचित्"** इति। **स्वात्मन**–अनुभवरूपस्य स्वस्य, य परामर्श –"दृश्यते" इत्यादिरूप , स पूर्वं यत्र तत्, **अनुभाव्यम्** अनुभवविषयीभूत घटादिकम्, **परामृशति**-परामर्शविषयता नयति, प्रमात्रनुभवयो पारमार्थिकमैकत्वमपेक्ष्यैवमुक्तम्। कुत्र परामृशतीत्यत आह **"यत्र"** इति। अभिसन्धि–स्वस्यात्मनि

1. आमृशति—K. S. S.

संधिप्रधानता 'मया दृश्यते' इति, कदाचित् अनुभवनीयमेव प्रधानतया परामृशति यत्र अनभिसंधेरेव सहसा वस्तूपनिपातः, अर्थक्रियां प्रति आग्रहविशेषे वा 'अयम्' इति, तत्रापि च प्रकाशपरामर्शोऽस्त्येव, अन्यथा प्रकाशायोगात्। एवमुभयथानुभवे प्रत्येकं स्मृतिरपि द्वयपरामर्शमयी इति इति चत्वारः स्मरणभेदाः, द्वौ अनुभवभेदौ। अनुसंधानं प्रत्यभिज्ञानमपि

विश्रान्तिरूपमनुसन्धानम्, तस्य प्रधानता–प्राधान्यम्, **अभिसन्धिप्रधानता**। ननु किंरूपोऽसौ परामर्श इत्यत आह "**मया**" इति। अत्रापि पूर्वोक्त कर्तृस्थक्रियत्वादिन्यायो योजनीय। द्वितीय भेदमपि कथयति "**कदाचित्**" इति। **अनुभवनीयमेव**–अनुभवविषय घटादिकमेव, न त्वस्मच्छब्दवाच्य वस्त्वपि। "**यत्र**" इत्यननाक्षिप्त स्थलद्वय विभज्य कथयति। **सहसा**, इच्छा विनैवेत्यर्थ, अकस्मादिति यावत्। तत्र हि स्फुट सम्भ्रमेण वस्तुमात्रपरामर्श एव भवति। पुन कुत्रेत्यत आह "**अर्थ**" इति। **अर्थक्रियां प्रति**–तेन वस्तुना सपादनीयायामर्थक्रियायाम्, **आग्रहविशेष**–अर्थित्वाधिक्ये तत्रापि अतिकाङ्क्षणीयत्वेन वस्तुन एव प्राधान्यात् तत्परामर्श एव भवति। किंरूपोऽसौ परामर्श इत्यत आह "**अयम्**" इति। ननु किमत्र सर्वथैव प्रकाशपरामर्शो नास्ति इत्यत आह "**तत्रापि**", इति। **तत्रापि**–"अयम्" इति परामर्शेऽपि, "**अस्त्येव**" इति, अतिसूक्ष्मत्वेनानवेक्ष्यमाण इति भाव। कुत इत्यपेक्षायाम् आह "**अन्यथा**" इति। **प्रकाशायोगात्**–विषयप्रकाशासंभवात्, तदुक्तम् –

"प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपम"

इति। स्मृतेरपि एवमेव द्वैविध्य द्विविधानुभवप्रसन्धानेन। चातुर्विध्य कथयति "**एवम्**" इति। **प्रत्येकम्**–प्रत्यनुभवम्, **द्वयपरामर्शमयी**–"दृष्ट" इति "स" इति चैवंरूपपरामर्शद्वयरूपा। "**चत्वारः**" इति, मया दृश्यते इत्यनुभवे "दृष्टम्" इतिरूप एक। अत्रैव "स" इत्येवंरूपो द्वितीय। "अयम्" इत्यनुभवे "दृष्ट" इत्येवंरूपस्तृतीय, अत्रैव "स" इत्येवंरूपश्चतुर्थ। **द्वौ**–"दृश्यते" "अयम्" इतिस्वरूपौ। सर्वे चैते षड् भेदा सप्रभा।

---

1. अनुसन्धानरूपम्–K. S. S.

एतदुभयमेलनात्मकम् अत्रैवान्तर्भूतम् । तच्च एतद्भेदात् अष्टधा, पूर्वापरविश्रान्तिकृतात् प्रत्येकं द्विधाभेदाच्च षोडशधा । तदेते द्वाविंशतिः संवेदनभेदाः । तेषु च ग्राह्यं तावत् प्रकाशात् अबहिर्भूतम्, अन्यथा प्रकाशनायोगात्, बहिर्भूतं च तत्, अन्यथार्थत्वासंभवात्, न च तत एव, तदेव, तदेवा-

एतवदष्टम्भेन प्रत्यभिज्ञाना षोडशकमपि साधयति "अनुसंधानम्" इति । **अनुसंधानम्**–स्मृतानुभतयोरेकीकरणरूपम्, **प्रत्यभिज्ञानम्**–प्रत्यभिज्ञा, **एतदुभयमेलनात्मकम्**—प्रोक्तानुभवस्मरणपरामर्शमेलनरूपम्, **अत्रैव**–भेदषट्के एव । **तच्च**–प्रत्यभिज्ञानं च, एतेषाम्-अनुभवयो स्मृतीनाञ्च, भेदात्, **अष्टधा**–*अष्टप्रकारं भवति अनुभवभेदद्वयेन सह स्मृतिभेदचतुष्कस्यानुसधाने* स्फुटमष्टधाभावोत्पादात् । पुन तत्प्रत्यभिज्ञान षोडशधा भवति इति सबन्ध । कदाचिद्धि प्रत्यभिज्ञाने पूर्वकालावच्छिन्नतैव वस्तुन प्रधानम्, कदाचिदपरकालावच्छिन्नतैव । एतेषा सवेदनभेदानामेकत्र सकलना करोति "तदेते" इति । ननु तत किमित्यत आह "तेषु च" इति । **तेषु**–द्वाविंशतिभेदेषु च, **ग्राह्यम्**–अनुभाव्यस्मर्यमाणप्रत्यभिज्ञेयतया स्थितो विषय । कुत इत्यपेक्षायामाह "अन्यथा" इति । **अन्यथा**–अबहिर्भूतत्वाभावे । तदुक्तम् :—

> "बुद्धश्च बोधभेदेन भवेन्न व्यवहारभाक् ।
> व्यतिरिक्तस्य बुद्धत्वे सर्वं बुद्ध न किं भवेत् ॥"

इति । **तत्**–सवेदनद्वाविंशतिकम्, **अर्थत्वासंभवात्**–विषयत्वासभवात् । ननु तर्हि उभयरूपमेव तद् भवत्वित्यत आह "न च" इति । तर्हि किं कार्यमित्यत

1. तदेव पृथग्भूत अत्र पृथग्भूत च–K S S. In the preceding lines, Abhinava talks of the relation of the object to the subject and represents the former to be both in and outside the latter: To convey this idea he uses the words "अबहिर्भूतम्" and "बहिर्भूतम्". He seems to repeat the same idea, as the trend of the argument shows, in the lines in question, by the use of the different words: "अपृथग्भूतम्" and "पृथग्भूतम्". We have, therefore, corrected the text as printed

पृथग्भूतं अत्र पृथग्भूतं च भवति इति नूनमन्यः कल्पितप्रकाशात्मा कश्चित् अत्र अर्थोऽस्ति, यतोऽयम् अर्थराशिः पृथग्भवन् अन्योन्यमपि पृथक्ताम् अधिगच्छेत्, अन्यथा प्रकाशाभिन्नानां परस्परमपि कथङ्कारं पृथग्भावो भवेत्। सोऽयं वेद्यैकदेश एव, विच्छिन्न एव, अनुज्झितवेद्यभाव एव, अहम् इति विच्छेदशून्यप्रकाशोचितेन परामर्शेन परामृश्यमानो मायाप्रमाता इति वक्ष्यते 'देहे बुद्धौ'……। (१।६।४) इत्यत्र। स च ग्राहक इति उच्यते। एवं सममेव स्वात्मनि निर्मलमकुरस्थानीये

आह "इति" इति। इति–अत कारणात्, नूनम्–निश्चयेन, कल्पित–देहादिभावेन कल्पनया संभावित, य प्रकाश–तदवच्छिन्न प्रकाशांश, स आत्मा यस्य तादृश, अर्थ, प्रमेयतया स्थित, शुद्धप्रकाश प्रति वेद्यत्वात्। यतः–यस्मात्, अर्थराशिः अयम्–अनुभूयमान। अधिगमनाभावे दोषमाह "अन्यथा" इति। प्रकाशाभिन्नानाम्–प्रकाशान्तर्गताना पदार्थानाम्। ननु सोऽर्थः कोऽस्तीत्यत आह "सोयम्" इति। वेद्यैकदेश एव–वेद्यराशिमध्ये एकरूपत्वात्तद्भाग एव, न तु वेदकरूप, वेदकाभासत्वात्, तथा, विच्छिन्न एव–घटादिवत् अपोहनशक्त्या परमप्रकाशात् पृथग्भूत एव, "अहम् इति परामर्शेन" इति सबन्ध। कीदृशेन "अहम्" इति परामर्शेन? विच्छेदशून्यो य प्रकाश तत्रोचितेन, तस्यैव परमार्थतोऽहविषयत्वात्। कुत्र वक्ष्यते इत्यत आह "देहे" इति। एतस्यैव ग्राहकत्व कथयति, "स च" इति। ग्राहकश्च अनुभवितृस्मर्तृप्रत्यभिज्ञातृत्वेन त्रिरूपो ज्ञेय। उपसहार करोति "एवम्" इति। सममेव,

1. विच्छेदशून्याचितेन—K. S. S.
2. विमलमकुरस्थानीये—K. S. S.
3. The manuscript has "अर्थ" only, but "अर्थराशिः", as found in the K. S. S. edition, fits in better with "अन्योन्यम्", coming soon after. Hence we have adopted it.

यत् युगलकं स्वरणात् प्रकाशरूपात् अव्यतिरिक्तम् अवभासयति परमेश्वरः सदेव एतत् भगवतो ज्ञानकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वं ज्ञानशक्तिस्मृतिशक्तिरूपम् उच्यते इति तात्पर्यार्थः ।

अक्षरार्थस्तु—मया दृश्यते इति, अयम् इति च यत् आमृशति प्रमाता प्रकाशरूपो येन अनुभवति इति उच्यते, तत आमर्शनात् एतत् लक्ष्यते, ग्राह्यरूपेण ग्राहकरूपेण योजितौ घटादिदेहादिस्वभावौ अर्थौ वेद्यौ प्रमातरि विशुद्धप्रकाशरूपे भातः प्रकाशेते । एवं दृष्टः इति स इति च यत् परामृशति प्रकाशरूपः प्रमाता, यतोऽसौ स्मरति इति व्यपदेश्यः, ततोऽपि एतदेव लक्ष्यते । अनुभवरूपोपजीवित्वं पूर्वोक्तं द्रढयितुं प्रसङ्गात् अत्र ज्ञानशक्तेरपि

न तु क्रमेण, ग्राह्यग्राहकयोर्भिन्नकालत्वेन सबन्धो न स्यादिति भाव । **निर्मलमकुरस्थानीये**–प्रतिबिम्बसहिष्णुत्वेन निर्मलदर्पणसदृशे, **युगलकम्**–ग्राह्यग्राहकद्वयम्, **तच्च**–भासनमेव, **तात्पर्यार्थः**–वाक्यार्थः ।

पदार्थकथन प्रतिजानीते **"अक्षरार्थस्तु"** इति । **प्रकाशरूपः प्रमाता** इति सबन्ध, **येन**–येनामर्शनेन, **ततः**–तस्मात् लक्षणात्, **लक्ष्यते**–ज्ञायते **योजितौ**–सबद्धता गतौ । एवमनुभवस्थले योजना कृत्वा स्मृतिस्थले योजना करोति **"एवम्"** इति । **"लक्ष्यते"** इत्यस्यानन्तर **"ग्राह्य"** इत्यादि **"प्रकाशते"** इत्यन्त वाक्यकदवक स्वयमेव योजनीयम् । प्रत्यभिज्ञास्थलयोजन चानेनैव गतम्, अनुभवस्मृतिमेलनमात्ररूपत्वात्, तथा च सूत्रे प्रत्यभिज्ञाया पृथगदर्शनमेव । ननु स्मृतिसमर्थनसमये किमिति ज्ञानस्यापि किंचिन्मात्र निर्णय कृत इत्यत आह **"अनुभव"** इति । **अनुभवरूपोपजीवित्वम्**—अनुभवसापेक्षत्वम्[1], **प्रसङ्गात्**, न तु क्रमानुरोधात्, **अत्र**–स्मृतिसमर्थनसमये, **उन्मीलनम्**–विकासनम्, विवेक इति यावत् । ननु तर्हि **"ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान्"** इत्यत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन स्मृतिप्राणप्रदत्वेन च ज्येष्ठत्वादस्या एव प्रथम समर्थन विध्र कृतमिति चेन्,

---

1. अनुभवसापेक्षित्वम्—C.

एवं तावत् स्मृतिशक्तेः स्वरूपं प्रतिपादितम्, अधुना तदुपजीवनी-यज्ज्ञानशक्तिपरमार्थनिर्णयं[1] वितत्य, 'वर्तमानावभासानाम्' इत्यादिकया, 'सक्रमं प्रतिभासते' इत्यन्तया श्लोकैकविंशत्या निरूपयति। तत्राद्येन श्लोकेन वस्तुनि प्रतिज्ञां करोति एवंभूता ज्ञानशक्तिः इति। ततः श्लोकद्वयेन प्रकाश पदार्थानां स्वरूपम् इत्याह। ततो द्वयेन प्रकाशबाह्यानामर्थानां सद्भावं विज्ञानवाद्युपगतवासनादूषणेन[2] दृढीकृतम् आशङ्क्य, तृतीयेन तदनभ्युपगमेऽपि तावत् न किञ्चित् उपरुध्यत इति दर्शयति। अथ श्लोकेन स्वदर्शनेऽर्थतत्त्वम् उपदर्शयन् बाह्यार्थसद्भावे प्रत्यक्षं पराकरोति[3] प्रमाणत्वेन। ततो द्वयेन अनुमेयतामपि बाह्यस्य निरस्यति। अनन्तरं श्लोकेन चिदात्मनि अर्थानाम् अवश्यं सद्भावः परामर्शात्मना इति प्रकटयति। ततोऽपि

एव मङ्गल मपाद्याह्निकाभिप्राय समस्तव्यस्तत्वाभ्या कथयति "एवम्" इति।

अत्र टीका —

'प्रतिपादितम्' इति, पूर्वाह्निके इत्यर्थं। उपजीवनीया—अपेक्षणीया या ज्ञानशक्ति तस्या य परमार्थ—सहज स्वरूप तस्य निर्णयम्। सामस्त्येनोक्त्वा व्यस्तत्वेनापि कथयति 'तत्र" इति। तत्र, श्लोकैकविंशतिमध्ये इत्यर्थ। वस्तुनि—ज्ञानशक्तिनिरूपणरूपे, प्रतिज्ञास्वरूपमेव दर्शयति "एवम्" इति। ततः—प्रतिज्ञानन्तरम्, विज्ञानवादिभि—विज्ञानवादिभि बौद्धै, उपगता—अङ्गीकृता, या वासना—भावसंस्कार, तस्या दूषणेन। तदनभ्युपगमेऽपि—पदार्थानभ्युपगमेऽपि, नोपरुध्यते—न प्रतिबध्यते, साधनीयोऽर्थो न व्याहन्यते इति यावत्। अर्थतत्त्वम्—पदार्थाना सहज स्वरूपम्, प्रमाणत्वेन पराकरोति, प्रमाण नास्तीत्येवमित्यर्थ। अनुमेयताम्—अनुमानगम्यताम्, बाह्यस्य, बहिःस्थस्य भावराशेरित्यर्थ।

1. तदुपजीवनीयज्ञानशक्तिपरामर्शनिर्णय—K. S. S.
2. विज्ञानवादोपगत—K. S S.
3. निराकरोति—K. S. S.

प्रकाशस्य प्रमातृरूपस्य प्रत्यवमर्श एव जीवितम् इति श्लोकचतुष्टयेन अनुभवागमन्यायस्वरूपनिरूपणाभिः अभिधत्ते। अनन्तरं ज्ञानपरामर्श एव ज्ञेयं शुद्धं प्रमातृरूपतानुज्झितं च प्रथयति इति तस्यैव प्रधानत्वे न्यायं श्लोकत्रयेणाह। प्रकाशैकरूपत्वे च ज्ञानज्ञात्रादि भिन्नम् इति श्लोकेनाह। ततो ज्ञातरि इव विशुद्धे ज्ञानेऽपि अविकल्पकसविकल्पकरूपे विमर्श एव प्राणितम् इति श्लोकद्वयेनाह। ततो ज्ञातुर्ज्ञानस्य च पूर्वपक्षे वृपि[1] यत् भिन्नत्वं तत् उपसंहारदिशा श्लोकेन समर्थयते, इति तात्पर्यम् आह्निकस्य। श्लोकार्थस्तु निरूप्यते।

ननु स्मरणविकल्पादीनाम् अनुभव एव जीवितम्, तत्र यदि भेदेन आभासान्तेऽर्थाः, तत् तेष्वपि तथैव अवभास उचितः, नो चेत् अन्यथा, तदनुभव एव तावत् ज्ञानशक्तिरूपो विचारणीय इत्याशयेनाह :—

परामर्शात्मना—परामर्शस्वरूपेण, न तु स्थूलतया, प्रत्यवमर्श एव—परामर्श एव, अनुभवश्चागमश्च न्यायश्च स्वरूपनिरूपणा च ताभि, तस्यैव—ज्ञानपरामर्शस्यैव, न्यायम्—युक्तिम्। "ज्ञान" इति, 'आदि' शब्देन ज्ञेयग्रहणम्। श्लोकार्थनिरूपण प्रतिजानीते "श्लोकार्थ" इति।

नन स्मृतिरेव कि निर्णीता, किमिति च तदुपजीवनीया ज्ञानशक्तिर्न निर्णीता इति शिष्यव्याकोपमाशङ्क्य तत्समाश्वासनार्थमवतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका —

अनुभव एव—निर्विकल्पज्ञानमेव, तत्र—अनुभवे, तेष्वपि—स्मरणविकल्पादिष्वपि, तथैव—भेदेनैव, "नो चेत्" इति, अनुभवेऽर्था यदि भेदेन न भासन्ते इत्यर्थः। "अन्यथा" इति, तदा तेष्वपि अभेदेनैवावभास उचित इत्यर्थः। फलितमाह "तत्" इति। तत्, तस्मादित्यर्थः। एवमवतरणिका कृत्वा प्रथम श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "वर्तमान" इति।

---

1. निरूपणाश्च भाति—C.

वर्तमानावभासानां भावानामवभासनम् ।
अन्तःस्थितवतामेव घटते बहिरात्मना ॥ १ ॥

वर्तमानत्वेन स्फुटतया अवभासनम् इदमित्येवमाकारं येषां तेषाम्, यदेतत् "बहिरात्मना" कल्पितमायीयशून्यादिशरीरान्तप्रमातृपृथग्भावेन हेतुना, "भिन्नानाम्"[1] ततो मायाप्रमातुः विच्छिन्नानाम् 'अवभासनम्' तत्

अनु टीका –

"वर्तमान" इत्यादिसूत्रस्थसमासपदविग्रह करोति "वर्तमान" इति । भावप्रधाननिर्देशमाश्रित्य **"वर्तमानत्वेन"** इति विग्रह । अस्य लक्ष्यार्थमाह **"स्फुटतया"** इति । अग्रस्थत्वकृतेन सर्वधर्माभासग्रहणरूपेण स्फुटत्वेनेत्यर्थ । अवभासनमेव स्वरूपेणानुकृत्याह **"इदम्"** इति, **"येषां तेषाम्"** इत्यनेन विगृहीतानाम् अवभासनम् । **"यदेतत्"** इति करिष्यमाणयच्छब्दाध्याहारापेक्षम्, यत्तच्छब्दाभ्यां योजितं वाक्यं हि सम्यक् स्फुटीभवति । **"बहिरात्मना"** इति पद व्याचष्टे **"कल्पित"** इति । कल्पिता – ग्राह्यग्राहकभावान्यथानुपपत्त्या कल्पनया साधिता ये मायीया – भेदप्राणत्वेन[2] मायाकार्या शून्यादय शरीरान्ता य प्रमातार तेभ्य, न तु परप्रमातु, य पृथग्भाव – तैरेव कल्पित स्वस्मात् भेद तेन । **"हेतुना"** एतेन **"बहिरात्मना"** इति सूत्रस्थपदस्य हेतौ तृतीयेति द्योतितम्, युक्तत्वेनाध्याहृत **"भिन्नानाम्"** इति व्याचष्टे **"ततः"** इति । **"भावानाम्"** इति स्थाने भिन्नानामिति प्रशस्त पाठ, विशेष्यतया स्थितस्य भावानामित्यस्य विशेषणवशे-

1. According to Abhinava, the Karika would run as follows —
 वर्तमानावभासानां भिन्नानामवभासनम् ।
 We have, however, kept 'भावानाम्' because Bhāskara has adopted it thinking that Abhinava had भावा-नाम् । But as Abhinava explains 'भिन्नानाम्' and not 'भावानाम्', the former was most probably his text.
2. भेदप्रमाणत्वेन—C.

परमार्थप्रमातरि शुद्धचिन्मये 'अन्तःस्थितवताम्' तेन सह ऐकात्म्यम् अनुज्झितवतामेव 'घटते' प्रमाणेन उपपद्यते, तेन अनुज्झितसंविदभेदस्य भावस्य कल्पितप्रमात्रपेक्षया भेदेन प्रकाशनं भगवतो ज्ञानशक्तिरित्युक्तं भवति ॥ १ ॥

प्रमाणेनोपपद्यते इत्युक्तं तत् प्रमाणं दर्शयति :—

नैवाक्षेपसिद्धे । अथवा भावशब्देनैव भिन्नत्वमाक्षिप्तम्। तत्—अवभासनम्, अर्थात् परमार्थप्रमातरि शुद्धचिन्मये। **"अन्तः स्थितवताम्"** इति पदं व्याचष्टे "तेन" इति। तेन सह—शुद्धचिन्मयेन परमार्थप्रमात्रा सह, ऐकात्म्यम्—अभेदम्, "घटते" इति पदं व्याचष्टे "प्रमाण" इति। प्रमाणेन—वक्ष्यमाणेन केवलव्यतिरेक्यनुमानेन । फलितां वस्तुप्रतिज्ञामनुक्त्वाह "तेन" इति। एतेनार्थीय प्रतिज्ञा न श्रौतीति दर्शितम्।

अत्र चायमभिप्रायः । परमार्थतः स्वरूपतया स्थितेषु स्वावयवभूतेषु भावेष्वहमिति ग्रहणयोग्येष्वपि मायावशेन स्वतः भेदेन यदिदमिति भासनं तत्तत्रैवावयवतया स्थितानामेव सता भवति, न ततः च्युतानाम्, यथा मृन्मयस्य घटस्य मृन्मयत्वेन स्थितस्यैव घटतया ग्रहणम्, न हि मृदो निर्गतो घटः किमपि भवति, मृत्सत्तयैव सत्तायुक्तत्वात्, इति तदन्तःस्थितत्वं तदभिन्नतामात्रमेव न तु तदन्तराधेयत्वेनावस्थानं मृद्भावेन हि स्थितो घटः मृदन्तस्थ उच्यते, न तु तदाधारत्वेन स्थितः, तद्बहिःस्थितत्वं तु ततो भिन्नत्वमेव, मृदो भिन्नो जलतरङ्गो मृदो बाह्य इत्युच्यते। अतश्च चिरतःस्थितस्य भावराशेः चिन्मयत्वमेव तदन्तःस्थितत्वम् न तु स्वप्रधानतया तत्रावस्थानम्, ततो बहिःस्थत्वं च मायावशेनेदन्तया ततो भेदेन भासनम्, न तु ततो निर्गत्य कुत्रापि देशेऽवस्थानमिति तद्बहिरवस्थानं मायाकार्यमेव। तदुक्तम् —

"एतदन्धकारं यद् भावेषु प्रकाशमानतया स्वात्मानतिरिक्तेष्वपि"

इत्यादि।

---

1. तदन्तःस्थितत्वं च तदभिन्न—C.

प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्यात्प्रकाशात्मतया विना ।
न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्रकाशता ॥ २ ॥

अर्थो नीलादिः, तस्य नीलादिरूपतैव यदि प्रकाशमानता न पुनः सा[1]ऽपरा काचित् अर्थशरीरोत्तीर्णा प्रकाशात्मता तर्हि यथा सर्वान् प्रति नीलमेव सत्संभावनया भण्यसे, न कंचित् वा प्रति, वस्तुतो वा स्वात्मन्येव तत् नीलं परस्य परनिष्ठत्वानुपपत्तेः[2], स्वात्मनि वा न नीलं न अनीलम् प्रकाशानुग्रहेण विना व्यवस्थानायोगात् । तथा प्रकाशमानतापि अस्य

अथ द्वितीयस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति **"प्रमाणेन"** इति । स्पष्टम् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"प्राक्"** इति ।

अत्र टीका —

सूत्रस्थमर्थशब्दं व्याचष्टे **'नीलादि'** इति । आदिशब्देन सर्वस्य नीलव्यतिरिक्तस्य बाह्यस्य सुखादेरान्तरस्य च भावजातस्य ग्रहणम् । वाक्यार्थमाह "तस्य" इति । तस्य—नीलादेः, **नीलादिरूपतैव**—नीलादिस्वभावतैव, **यदि प्रकाशमानता**—ग्रहणसमये स्थित 'प्रकाशते' इत्येवरूप प्रकाशकर्तृत्व भवति । **पुनः**—पक्षान्तरे, **सा**—प्रकाशमानता, **अपरा**—नीलादिरूपताया अन्या, अत एव **अर्थशरीरोत्तीर्णा**—अर्थस्यात् शरीरात्—स्वरूपात् उत्तीर्णा, **प्रकाशात्मता**—प्रकाशरूपता, शुद्धप्रकाशरूपतेति यावत् । **न** भवति, **तर्हि**—तदा, **तत्**—नीलादिवस्तु, **यथा सर्वान् प्रति**—सर्वेषु प्रमातृषु, **संभावनया**—कल्पनया, **नीलमेव** लौकिकैः भण्यते, **वा**—पक्षान्तरे, **वस्तुतः**—परमार्थतः, **परस्य**—अन्यस्य, **परनिष्ठत्वानुपपत्तेः**—अन्यलग्नतायोगात्, पण्डितैः **तत् स्वात्मन्येव नीलं** भण्यते । **नानीलं** भण्यते, कुतः ? **प्रकाशानुग्रहेण**—प्रकाशावष्टम्भेन, **विना व्यवस्थानायोगात्**—व्यवस्थाया असम्भवात्, प्रकाशगृहीतमेव हि वस्तु नीलादिरूपतया व्यवस्थापयितुं शक्यते, **तथा**—तद्वत्, **प्रकाश-**

---

1. न पुनरपरा काचित्—K. S. S.
2. परनिष्ठतानुपपत्ते —K. S. S.

सर्वान् प्रति न कंचित् वा प्रति अपि तु स्वात्मन्येव, स्वात्मन्यपि वा न स्यात् इति अन्धता जगतः।

अथ इन्द्रियालोकादिचयवर्गात् प्रकाशरूपोऽसौ नीलचयो विशिष्ट एव जात, एवमपि स एव प्रसङ्गः, प्रकटतावादेऽपि अयमेव दोषः, सर्वथा

मानतापि नीलादिवद् अर्थस्पत्वेनाङ्गीक्रियमाणा प्रकाशकर्तृतापि, अस्य-नीलार्थस्य, सर्वान् प्रति-सभावनया सर्वेषु, स्यात्, न कंचिद्वा, वस्तुत कस्मिंश्चिदपि न वा स्यात्, अपि तु स्वात्मन्येव ततोऽपि परमार्थविचारे स्वात्मन्यपि वा न स्यात् इति अन्धता-अर्थग्रहणासमर्थत्वेनान्धसदृशत्वम्, जगतः-लक्षणया जगद्गतेषु प्रमातृषु स्यात्, सभावनयोक्त सर्वान् प्रति प्रकाशमानत्व सर्वज्ञत्वहेतुत्वमनपेक्ष्यैवमुक्तम्।

अयम्भाव -ग्रहणसमये भावस्य मायया भावत्वेन भासित निज सहजशुद्धप्रकाशाख्य स्वरूपमेव प्रमातार प्रति स्फुटीभवति, यत तदा प्रमाता तद्वस्तु प्रति दिदृक्षासमये व्यापको भवति। यदुक्तम् -

> दिदृक्षयेव सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते।
> तदा कि बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते॥

इति। व्यापकीभवश्च तद्वस्तु स्वात्मसात्करोति, तन्मयीभावासादन च वस्तुन शुद्धप्रकाशरूपत्वासादनमेव, प्रमातु स्फुट प्रकाशमात्ररूपत्वात्, एतच्च शक्तिपात विना महतापि प्रयत्नेन दुर्ज्ञेयमेव, तस्मिस्तु सति स्वयमेव स्फुरति अत एवोक्तम् "स्वयमेवावभोत्स्यते" इति, अन्यथा तु यदि तच्छुद्धप्रकाशरूपतासादन प्रकाशमानत्व न स्यादपित्वर्थरूपताया नीलगुणवत् विशेषाधायकमेव स्यात् तदा तस्यान्यप्रकाशानुग्रह विना नीलवद्ग्रहणमेव न सभवेदिति।

अत्र क्षणिकवादी प्रश्नयति **"अथ"** इति। **असौ-नीलार्थ, विशिष्टः-** ग्रहणयोग्यतारूपविशेषयुक्त, उत्तर कथयति **"एवमपि"** इति। **स एव-** पूर्वोक्त एव, अर्थशरीरोत्तीर्णप्रकाशरूपतानासादनाविशेषादिति भाव। मनसि शङ्किते मीमासकमतेऽपि दोषमासञ्जयति **"प्रकटता"** इति। प्रकटतापि हि

अर्थशरीरविश्रान्तः चेत् प्रकाशो मम अवभासते इति प्रमातृलग्नतया प्रकाशस्थितिः दुरुपपादा। प्रमाता हि तदानीम् इन्द्रियादिमयो[1]ऽर्थरूप[2]प्रकाशस्य कारणं भवेत्[3] बीजमिवाङ्कुरस्य। न च अङ्कुरो बीजापेक्षोऽङ्कुरात्मा[4], सन्नो यदि न प्रकाशात्मा स स्यात् 'प्रागिव' ज्ञानोदयात् पूर्वं यथाऽसाव-

---

ज्ञानक्रिययार्थविषयत्वेनोत्पादितार्थशरीरोत्तीर्णो नैव भवतीति भावः। साटोप परमार्थं कथयति **"सर्वथा"** इति। **सर्वथा**–सर्वप्रकारेण, **अर्थशरीरविश्रान्त**, न तु शुद्धप्रकाशरूप, **प्रकाश**–लक्षणया प्रकाशमानता, **चेत्**–यदि, **तदा ममावभासते इति**–एवम्, **प्रमातृलग्नतया**–षष्ठ्यन्तास्मच्छब्दवाच्यप्रमातृसम्बन्धितया, **प्रकाशस्य**–घटसम्बन्धिन प्रकाशनकर्तृत्वस्य, **स्थिति**–अवस्थानम्, **दुरुपपादा**–दुःखेनोत्पादयितु शक्या स्यात्, अन्यसम्बन्धिन अन्यसम्बन्धित्वायोगात्। ननु कारणतया स्थित प्रमाता कथं न तस्य सम्बन्धी स्यादित्यत आह **"प्रमाता"** इति। **हि**–यस्मात्, **प्रमाता तदानीम्**–ग्रहणसमये, **इन्द्रियादिमय**–ग्रहणसापेक्षत्वेन इन्द्रियादिषु दत्तावधानतया तद्रूपोऽपि सन्, **अर्थरूपप्रकाशस्य**–अर्थशरीरविश्रान्ततयाङ्गीकृतस्य प्रकाशस्य, **कारणं भवेत्**–अवश्य भवत्येव। किमिव कस्य? **बीजमिवाङ्कुरस्य**। ननु तेनैव तस्य तत्सम्बन्धित्वमायातमित्यत आह **"न च"** इति। **अङ्कुर**–बीजादुत्पन्न अङ्कुर, **अङ्कुरात्मा**–अङ्कुरभाव गत सन् **बीजापेक्ष** सर्वदा बीजापेक्षायुक्त न भवति स्वकार्यकरणे तदपेक्षारहितत्वात्। तथैवात्मनो लब्धसत्ताक अर्थशरीरविश्रान्त प्रकाश भिन्नत्वेन आत्मान नापेक्षते इत्यर्थ। प्रक्रियामुपसंहरति **"तत"** इति। **तत**–तस्मात्, **स**–अयं, ग्रहणसमये **प्रकाशात्मा**–प्रकाशकर्तृताद्वारेण शुद्धप्रकाशरूप, **यदि न स्यात्**, तदा **'प्रागिव'** इति पदं व्याचष्टे **"ज्ञानोदयात् पूर्वं यथा"** इति। **ज्ञानोदयात् पूर्वं यथा असौ-**

---

1. इन्द्रियार्थमय—K. S. S
2. अर्थरूपस्य प्रकाशस्य—K. S S
3. भवेत्—K. S S
4. मात्मकाश —K. S S.

प्रकाशः तथा ज्ञानोदयेऽपि स्यात् । ननु ज्ञानम् अर्थप्रकाशरूपमेव, तत् कथं ज्ञानस्य उदयानुदययोः अर्थस्य तुल्यता स्यात् । स्यात् एतत् यदि उपपद्येत, यावता अर्थात् भिन्नं यत् ज्ञानं प्रकाशरूपम्, तत् अर्थस्य संबन्धितया कथं स्यात् । यदि तावत् अर्थः प्रकाशते इत्येवंभूतं ज्ञानस्य स्वरूपं

अर्थ, अप्रकाशः स्यात्, नीलत्वाप्रकाशमानत्वयोरविशेषात्, विशेषे तु अस्मदभीष्टस्य सिद्धिरिति भाव । तदुक्तम् –

ज्ञेयस्य[1] च पर तत्त्व य प्रकाशात्मक शिव ।

न ह्यप्रकाशरूपस्य प्राकाश्य वस्तुतापि वा॥

इति। इद प्रमाण च तर्करूपमेव। तथा हि–अर्थो यदि शुद्धप्रकाशव्यतिरिक्त स्यात् तर्हि अप्रकाश स्यात् इति व्याप्यारोपेण व्यापकारोपणमेवात्र दृश्यते। यथा "यद्यत्राग्निर्नाभविष्यत् तर्हि धूमो नाभविष्यत्" इत्यत्र। ननु तर्हि कथमत्रावतरणिकायामाचार्येण प्रमाणव्यवहार कृत ? प्रमाणमार्गशोधकत्वेनेति ब्रूम, अनेन हि शोधितो मार्ग[2]। अयमर्थ –शुद्धप्रकाशरूप प्रकाशत्वादिति केवलव्यतिरेक्यनुमानमत्र प्रवर्तते प्राक्कालीनस्यास्यार्थस्यैव व्यतिरेके दृष्टान्तत्वात, सर्वस्य अर्थराशे पक्षीकृतत्वेनान्वयासभवाच्चेत्यल प्रपञ्चेन।

अत्र तृतीयपादस्यावतरणिका कर्तु तार्किकमत शङ्कते "ननु" इति। **अर्थप्रकाशरूपमेव**–अर्थविषयप्रकाशस्वरूपमेव, न तु नीलवत् विशेषणतया अर्थशरीरविश्रान्तम्। ननु तत किमित्यत आह "**तत्**" इति। तत्–तत कारणात्, **ज्ञानस्योदयानुदययोरर्थस्य**–नीलाद्यर्थस्य, **तुल्यता स्यात्**। तर्करीत्याङ्गीकरोति "**स्यादेतत्**" इति। ननु तद्भवत्वित्यत आह "**यदि**" इति। ननु कथ नोपपद्यते इत्याशङ्क्य तृतीयपाद व्याचष्टे "**यावता**" इति। **यावता**–यस्मात्, **संबन्धितया**–संबन्धिभावेन, सम्बन्धीति यावत्, इत्थभावे तृतीया। **कथं स्यात्**, केन प्रकारेण स्यात् इत्यर्थ । तत्र प्रकारमुपन्यस्येष्टापत्तिमाह

1. "ज्ञेयस्य हि पर तत्त्वम्" is the text of this verse as found in Tantraloka Vol. I, p. 89
2. अनेन शोधित मार्ग हि—C.

ननु अर्थज्ञानयोः अभेद एवायातः, अर्थस्वभावस्य ज्ञानत्वेन उक्तत्वात्, अर्थस्वभावत्वे[1] च सति प्रकाशस्य अर्थात्मतायाम् उक्तं दूषणम्। अथ अर्थं प्रकाशयति इति ज्ञानस्य स्वरूपम्, तर्हि प्रकाशमानमर्थं करोति ज्ञानम् इति आपतिते पुनरपि स एव दोषः। कृतप्रतानश्च अयं प्रकृत्यर्थण्यर्थविवेको मयैव भेदविदारणे[2] इति तत एव अन्वेष्यः। तस्मात् भिन्नः प्रकाशोऽर्थस्य संबन्धी भवति इति संभावनैव नास्ति। तथ[3] इदम् उपपत्त्या आयातम्—

"यदि" इति। कुत आयात इत्यत आह "अर्थ" इति। अर्थस्वभावस्य-अर्थस्वरूपस्य, ज्ञानत्वेन-ज्ञानभावेन, "उक्तत्वात्" इति, अनिच्छयापि इति शेषः। ननु तत किम् इत्यत आह "अर्थ" इति। प्रकाशस्यार्थस्वभावत्वे सति अर्थात्मतायाम् उक्तं दूषणम्-समनन्तरमर्थात्मताविषये प्रोक्तोऽन्धताख्यो दोषः स्यात्। अथ पूर्वपक्षवादिना अभीष्टं पक्षमुपन्यस्यति "अथ" इति। "अर्थं प्रकाशयति" इति, णिसहितेन प्रकारेणेत्यर्थः, अत्रापि पूर्वोक्तमेव दूषणं प्रसञ्जयति "तर्हि" इति। आपतिते-विग्रहवशेन बलादायाते, "प्रकाशमानं करोति" इत्यत्र हि "प्रकाशमानम्" इति घटः प्रकाशते इत्यनेन तुल्यार्थम्, तत्र चोक्त एव दोषः, यत् करोतीति णिजर्थश्च तत्रार्थस्याभेदेन तदेव ज्ञानं हेतुः, न च तेनास्य प्रकाशकर्तृत्वं विनश्यति, न हि पचनात्[4] पाठको देवदत्तो पचतीति वक्तुं शक्यः। ननु अस्य विस्तरेण विवेचनं न्याय्यमित्यत आह "कृत" इति। कृतप्रतानः-कृतविस्तारश्च, भेदविदारणे, भेदविदारणाख्ये ग्रन्थे इत्यर्थः। तत एव-भेदविदारणादेव। उक्तमर्थमुपसंहरति "तस्मात्" इति। संभावनैव नास्ति, का कथा वस्तुतायाः इति भावः। फलितं कथयन् चतुर्थपादं व्याचष्टे "तथ" इति। उपपत्त्या—प्रमाणेन, आयातम्-अनिच्छयापि सिद्धम्। किमित्यपेक्षाया-

1. अर्थस्वभावत्वे च प्रकाशस्य—K. S. S.
2. भेदवादविदारणे—K. S. S.
3. अतश्च—K. S. S.
4. न हि पचनात् पाठको देवदत्तः पचतीति वक्तुं शक्यम्—C.

अर्थस्य स्वरूपं प्रकाशमानता प्रकाशाभिन्नत्वम्[1] इति। प्रकाशश्च यदि घटेऽन्यः पटेऽन्यः तदा अनुसंधानस्य अयोगः, द्वयोः प्रकाशयोः स्वात्ममात्रपर्यवसानाद् इति वितत्य उपपादितं 'नश्येत् जनस्थितिः' इत्यत्र। तस्मात् एक एव प्रकाशः। एतदेव आवृत्त्या दर्शितं 'न च प्रकाशो भिन्नः स्यात्' इति ॥ २ ॥

माह "अर्थस्य" इति। "**प्रकाशता**" इति पदं व्याचष्टे "प्रकाशमानता" इति। अत्रापि पर्यायपदमाह "प्रकाशाभिन्नत्वम्" इति। अकर्मकाणां कर्ता हि क्रियया सहैकत्वेन भजति, यथा देवदत्तो भवतीत्यत्र भवनं देवदत्तस्य स्वरूपमेव न तु देवदत्त ओदनं पचति इतिवत् कर्तृकारकमिन्नक्रियाहेतुतया तिष्ठतीति। "इति" शब्दः श्लोकव्याख्यासमाप्तौ।

अथ तृतीयपादस्यावृत्त्यावान्तरं वक्तुं पुनरवतरणिकां करोति "प्रकाशश्च" इति। उपपादितम्–समर्थितम्। कुत्रेत्यपेक्षायामाह '**नश्येत्**' इति। अवतरणिकां कृत्वा फलितकथनरीत्या तृतीयं पादमावृत्त्या व्याचष्टे "**तस्मात्**" इति। **आवृत्त्या**—पाठवत् क्रमेण योजनरूपया, **दर्शितम्**, तृतीयपादेन इति शेषः। तदेवोपन्यस्यति "**न च**" इति।

अयमत्र नक्षिप्तार्थः। प्रकाशात्मतया विना प्रकाशमानतारूपशुद्धप्रकाशाख्यनिजस्वरूपासादनद्वारागतशुद्धप्रकाशरूपता विना, अर्थं प्रागिव–अग्रहणकाले इव ग्रहणकालेऽपि अप्रकाशः स्यात्, प्रकाशते च अतो ज्ञायते प्रकाशान्तःस्थितस्यैव भावस्य बहिरिदन्तया भासनमस्तीति भावः। ननु प्रकाशविषयतयैवास्य भानं भवतु किं तद्रूपताकल्पनायामित्यत आह "न च" इति। प्रकाशः भिन्नः न च स्यात्, तथा च अस्य घटसंवित्त्वमेवायुक्तं भिन्नयोः सम्बन्धायोगादिति भावः। अतः प्रकाशोऽर्थस्यात्मा–अलौकिकं स्वरूपं भवति।

ननु तर्हि किं प्रत्यर्थं भिन्नमथवा एकमित्याशङ्कायां तृतीयपादमावृत्त्या योजनीयम्। प्रकाशः भिन्नः न हि स्यात्, एक एव स्यादित्यर्थः, अन्यथा जनस्थितिनाशप्रसङ्गाद्

---

1. प्रकाशमानत्वम्—K. S. S

व्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्य अर्थप्रकाशरूपताम् अभ्युपगम्यापि बाधकान्तरमाह :—

भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने सङ्करो विषयस्य तत् ।
प्रकाशात्मा प्रकाश्योऽर्थो नाप्रकाशश्च सिद्ध्यति ॥३॥

यदि अर्थात् अन्य एव ज्ञानात्मा प्रकाशः अत एव भिन्नोऽर्थतः तर्हि स्वात्मनि तस्य प्रकाशमात्ररूपत्वात् अभेद एव । तथा हि नीलस्य प्रकाशः, पीतस्य प्रकाशः इति यो नीलांशः पीतांशश्च, स न तावत् ज्ञानस्य[1]

इति । तथास्मदीयं पद्यमपि –

"चिदन्तः स्याता यद्बहिरिव विभान समुचित
तनोऽर्यांशा · · ···चिति चिति विभागा इव यत ।
मृदन्तःस्थो मृत्त्वं त्यजति न कदाचिद् घट इह
तदन्तःस्थत्वं यद् भवति खलु तत्त्वं न तु भिदा ॥"

इति ।

अथ तृतीयस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "**व्यतिरिक्त**" इति ।

अत्र टीका –

व्यतिरिक्तस्य-विषयितया स्थितत्वाद् भिन्नस्य, **अभ्युपगम्यापि**-निपुणवादितयाऽङ्गीकृत्यापि, **बाधकान्तरम्**—सङ्कररूपमन्यं बाधकम् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**भिन्ने**" इति ।

अत्र टीका –

"**भिन्ने**" "**प्रकाशे**" इति पदद्वयं व्याचष्ट "यदि" इति । अन्य एव-भिन्न एव, ज्ञानात्मा-ज्ञानरूप, अत एव—अन्यत्वादेव, अर्थत'—नीलादेः सकाशात् । "**भिन्ने**" इति पदं व्याचष्टे "तर्हि" इति । स्वात्मनि-प्रकाशात्मनि निजस्वरूपे । अभेदमेव समर्थयितुमुपक्रमं करोति "तथा हि" इति ।

1. न तावत् ज्ञानस्य स्वरूपम्—K.S.S. This cannot be right. A 'न' as printed above, is required Otherwise "भेदवादप्रकाशने." and "अथ विषय." which follow would remain unintelligible.

स्वरूपम् भेदवादत्यागापत्तेः। अथ विषयः, तदेवेदं विचार्यते–इह प्रकाशवशात् नीलपीतयोः भेदोऽभ्युपगन्तव्यः, येनैव च प्रकाशेन नीलो नील एव इति उपगम्यते, तेनैव च प्रकाशेन पीतः पीत इति कथं संगच्छताम्, नीलेन जनितः, पीतेन जनितः, तेन वा सह समानसामग्रीक[1] इत्यादि

तावत्, नात्र कस्यापि विप्रतिपत्तिरित्यर्थः। "भेदवादत्यागापत्तेः" इति, वैशेषिका हि भेदनिष्ठा एव, ज्ञानार्थयोश्च तैरेकस्वरूपत्वेऽङ्गीकृते स्वाभीष्टस्य भेदवादस्य तेषां त्याग एव स्यात्, तथा च अपसिद्धान्तापत्तिस्तेषां स्यादिति भाव। पक्षान्तरं शङ्कते "अथ" इति। नीलांश पीतांशश्च ज्ञानस्य विषयः अथ–चेद् भवतीत्यर्थः। तदेवेदम्–विषयत्वमेव। विचारमेव करोति "इह" इति। अभ्युपगन्तव्यः–अवश्यमङ्गीकर्तव्यः, अन्यथा तस्यासिद्धेः। तेनैव प्रकाशेन पीतः पीतो भवतीति यदभ्युपगम्यते, इति–एतत्, कथं संगच्छताम्–युक्तं भवेत्, नीलज्ञानस्य पीतं प्रति पीतज्ञानस्य च नीलं प्रति व्यवस्थापकत्वाऽयोगादिति भावः। अत्र बौद्धैकदेशैः[2] समर्थितो द्विविधो विषयविभागो न युक्त इति कथयति "नीलेन" इति। अयं प्रकाशः नीलेन जनितः–विषयभावेन स्थित्वोत्पादित, अत एव नीलप्रकाशो भवति, पीतेन जनितः अतः पीतप्रकाशो भवति। वा–पक्षान्तरे, तेन सह समानसामग्रीकः–नीलेन सहैकसामग्रीयुक्त नीलप्रकाशो भवति, एवं पीतेन सहेत्यादि।

इदमत्र तात्पर्यम्। सर्वे सन्तो भावास्तावत् क्षणिकेन विज्ञानेन दत्तसत्ताकाः क्षणिका एवेति युक्तिमत्, विज्ञानस्य च क्षणिकत्वं प्रतिक्षणं प्रतिविषयं नवीनतयोत्पादात् प्रसिद्धमेव, तत्र प्रथममिन्द्रियेण क्षणिकेन उत्पन्नो ज्ञानक्षणः स्वसन्तानमारभते तद्विषयोऽर्थक्षणश्च स्वसन्तानम्, तत्र द्वितीये ज्ञानक्षणे प्रथमो ज्ञानक्षण आरम्भकत्वेन उपादानीभवति, तद्विषयस्त्वर्थक्षण उपादानकारणस्फुटीभावहेतुत्वेन

1. एकसामग्रीक—K. S. S.
2. The word 'एकदेश' is not used in the sense of sectary. 'एकदेशिन्' is the usual expression for that. "बौद्धैकदेशिभिः" would, therefore, be better.

यत् उच्यते तत् सिद्धे नीलपीतयोर्भेदे स्यात्, स एव विचार्यः। अथ नीलाकारोऽसौ तत् यदि प्रतिबिम्बवशात् तद्द्वितीयबिम्बानवभासात् अयुक्तम्। अथ अभेदः, तर्हि त्यक्तो भेदवादः, तथा करणतादिवादे[1] शिखरस्थज्ञानं बहुतरनीलादिजन्यम् एकत्र पटु अन्यत्र मन्दम् इति कथं

अमुमेव प्रति निमित्तकारणीभवति इति स्फुटमेव द्वितीययो ज्ञानार्थक्षणयो एकसामग्रीकत्वम्, ज्ञानस्य ज्ञानार्थजन्यत्वात्, अर्थस्याप्यर्थज्ञानजन्यत्वात्। वस्तूपादानसहकारिभेद स स्तोकत्वेन अकिंचित्कर एव। यदुक्तम् —

"एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्कः"

इति। तावेव प्रथमद्वितीयौ ज्ञानार्थक्षणौ एकसामग्रीकत्वेन परस्पर न व्यभिचरत इत्यत्र ज्ञानक्षणोऽस्यार्थक्षणस्य सवन्धो, एवं तृतीयादिष्वपि ज्ञेयम्, प्रथमयोस्तु जन्यजनकभावेनैव व्यवस्थासिद्धिरित्यलम्।

नन्वेवमेव भवतु इत्यत आह "**इत्यादि**" इति। **भ एव**–नीलपीतयोर्भेद एव। तथा च नैतयुक्तमिति भाव। अथ निराकारसाकारज्ञानबौद्धमतमाह "**अथ**" इति। **असौ**–प्रकाश एव, **नीलाकारो** भवति, तत एव नीलप्रकाशो भवतीत्यर्थ। अत्रापि परिहारमाह "**तत्**" इति। तत्–नीलाकारत्वम्, यदि प्रतिबिम्बबलाद् भवति, तदा **तद् द्वितीयबिम्बानवभासात्**–वस्तुरूपबिम्बानवक्लृप्ते, **अयुक्तं** भवति, बिम्बाभावे प्रतिबिम्बायोगात्। एतेन निराकारबौद्धमतनिरास। साकारवादिमतमपि दूषयति '**अथ**' इति। **अथाभेदः**–ज्ञानाकारस्यैव स्थिरत्वेन अर्थज्ञानयोर भेद एव भवति, तर्हि भवद्भिरपि भेदवादः त्यक्त, विज्ञानवादिबौद्धवदिति दोष।

अथोपायातिशयेन प्रमेयातिशयेन च ज्ञानातिशयवादिना तार्किकाणा मतं दूषयितुमाह "**करण**" इति। करणम्–उपाय तस्य भाव, आदिशब्देन प्रमेयत्वादिकार्यग्रहणम्, तस्या वाद तस्मिन्। ते हि एव कथयन्ति–एकरूपा प्रतीतय करणवशेनैव भिद्यन्ते, कुत्रचिद्धि किंचिदेव करण न सर्वं सर्वत्र, तथा प्रमेयेन वा भिद्यन्ते, न हि सर्वत्र एकमेव प्रमेयम्। तत्र परिहारमाह '**शिखरस्थ**' इति। शिखरे–पर्वतशृङ्गे तिष्ठतीति तादृशस्य, युगपत्सर्वदर्शिन पुरुषस्येत्यर्थ, यत् ज्ञानम्,

1. कारणतादिवादे—K. S. S.

भेदः प्रकाशशरीरस्य अभेदात् । तथाभूते च अन्यतरदर्शनोद्भूतेऽपि[1] संस्कारे बलादेव अशेषस्मरणप्रसङ्ग इति भूयान् सङ्करः । स्यादेतत्, अर्थ एवास्तु[2], किमनेन दोषापादकेन प्रकाशेन इति । अत्राह—अप्रकाशस्य प्रसिद्धिरेव न काचित्, स्वात्मनि हि नीलं यदि पीतं न किंचित् वा, तत्

कीदृशम् ? बहुतरं यन्नीलं तद् आदिर्यस्य तत् बहुतरनीलादि, तेन जन्यम्, आदि-शब्देन अल्पतरपीतादिग्रहणम्, एकत्र-बहुतरनीलविषये, पटु भवति, अन्यत्र-अल्पतरपीतादिविषये, मन्दं भवति इति भेदः कथं स्यात् । कुत ? प्रकाशशरीरस्य प्रमाणत्वेन स्थितस्य प्रकाशस्वरूपस्य, एकत्वात्, न हि तत्र उपायभूतस्य प्रमाणस्य भेद, आदिशब्दगृहीतेन प्रमेयातिशयेन ज्ञानातिशयवादे दूरादूरस्थितवस्तुज्ञान कथमेकत्र पटु अन्यत्र मन्द भवेदिति स्वय योजनीयम् । समीपस्थे हि ज्ञान पटु भवति दूरस्थे तु तस्मिन्नेव मन्दम्, प्रमेयैकत्वादिति हेतुत्वेन स्वय योजनीयम् । करणतावादे दोषान्तरमाह "तथा" इति । तथाभूते च संस्कारे-युगपत्सर्व-विषयानुभवानुकूले संस्कारे च, अन्यतरदर्शनोद्भूते-तत्रानुभूतबहुवस्तुमध्यादे-कतरस्य दर्शनेनोद्भूते सति, बलादेवाशेषस्मरणप्रसङ्गः तथानुभूतसमस्तवस्तु-स्मरणप्रसङ्ग, इति-अत कारणात्, भूयान्-अतिबहु, सङ्करः स्यात्, स्मृतो व्याप्तेरिति भाव, अत कारणा करणतादिवादस्यापि न युक्तत्वमिति भाव । एतेन पूर्वार्धं कृतव्याख्यम् ।

अत्र शिष्य प्रस्तौति "स्यादेतद्" इति । एतद् भवत्वित्यर्थ । किमित्यपेक्षा-यामाह "अर्थ एव" इति । दोषापादकेन-प्रोक्तसङ्करदोषान्धतादिदोषप्रसञ्ज-केन । एतेन "अर्थ" पदरहित तृतीयपाद तावद् अवस्थाप्य चतुर्थपादस्याव-तरणिका कृता । उत्तर वक्तु पूर्वपादस्य "अर्थ" पदसहित चतुर्थपाद व्याचष्टे "अत्राह" इति । किमाहेत्यपेक्षायामाह "अप्रकाशस्य" इति । कुतो न सिद्धि-रित्यत आह "स्वात्मनि" इति । स्वात्मनि-प्रकाशासृष्टे स्वरूपमात्रे, नीलं यदि पीतम्, वा-पक्षान्तरे, न किंचिद्वा-असद्वा, कश्चिद् ब्रूयादिति शेष ।

1. अन्यतरदर्शनोद्बोधिते—K. S. S.
2. दोषोपपादकेन—K. S. S.

किं दुष्येत्, अत एव ग्रन्थकृतैव अन्यत्र उक्तम् :—

'एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी ।

जडाः प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिः ॥'

इति । तत् यदि प्रकाशः तदा भवति अर्थः, प्रकाशश्च असौ कथम् । यदि प्रकाशतैव घटस्य वपुः सैव पटस्य इत्यादि विश्ववपुः प्रकाशः सिद्धः ॥ ३ ॥

किं दुष्येत्—को दोष आयाति, न हि तन्नीलमुत्थाय "नीलोहम्" इति विवाद कुर्यात्, जडत्वेन मूकत्वादिति भाव । अत्र श्रीमदुत्पलदेवस्य वाक्यमुदाहरति "एवम्" इति । अस्य श्लोकस्य पूर्वं व्याख्या कृतेति न पुनरायस्तम् । तावत्स्थापित तृतीयपादमिहैव व्याम्नायोग्य व्याख्यातु फलितकथनरीत्याऽवतरणिका करोति "तत्" इति । **तत्**—तस्मात् कारणात् **यदि प्रकाशः स्यात् तदा अर्थो भवति**, सिद्ध्यतीत्यर्थ । शिष्य पृच्छति **"प्रकाशश्च"** इति । **असौ प्रकाशश्च कथ** स्याद्, येन अर्थ सिद्ध्यतीति भाव । उत्तर वक्तुम् **'अर्थ'** पद-रहित तृतीय पाद व्याचष्टे **"यदि"** इति । **प्रकाशः तदा भवति** । तदा कदा ? **यदि इत्यादि** भवति, इत्यादि किम् ? या घटस्य प्रकाशतया वपुर्भवति सैव प्रकाशतया पटवपुर्भवति । आदिशब्देन सैव सर्वस्य वपुर्भवति । **"प्रकाशात्मा प्रकाश्यः"** इति वाक्यस्याप्ययमेवार्थ । यदा **प्रकाशात्मा,** भावप्रधानो निर्देश, प्रकाशात्मना, अर्थात्सर्ववेद्येषु परमार्थतया स्थिता प्रकाशरूपता, **प्रकाश्यो**[1] भवति न तु प्रत्येकं विषयितया स्थित प्रकाश तस्य तद्ग्राहकत्वेन ग्राहकतया कल्पितत्वात् इति सूत्रेऽनुक्तमपि फलित स्वाभिप्रेत वस्तु सिद्धतया कथयति "विश्ववपुः" इति । इति शब्दोऽध्याहार्य, इति विश्ववपु—सर्वमय, प्रकाश सिद्ध ।

एवमत्र गमनिका । प्रकाशे-ज्ञाने, भिन्ने—स्वविषयाद् भिन्ने सति, तथा अभिन्ने अर्थ एव प्रकाश[2], अभिन्ने च सति, विषयस्य, ज्ञानैकवचनम् तेन विषयाणामित्यर्थः ।

---

1. प्रकाशो भवति—C.
2. प्रकाशकः—C.

एकस्यैव प्रकाशस्य एवंभूतक्रमाक्रमकार्यकारणभावादिविचित्रवैश्वरूप्यप्रदर्शनसामर्थ्यरूपम् ऐश्वर्यम्[1] इत्येतावत् पर्यवसाययितव्यम्। तच्चैवं पर्यवस्यति, यदि प्रकाशस्य विचित्रभावे हेत्वन्तरम् अपाकृतम्। तत्र प्रकाशस्य अविचित्रस्य क्रमेण विचित्रताकारणं प्रतिबिम्बात्मकं तत्प्रतिबिम्बसजातीयं यत् तदेव नीलादिरूपं बाह्यम्, तच्च यद्यप्यनुमेयम्, तथापि

सङ्कर–सङ्कीर्णता[2], एकज्ञानेन सर्वविषयग्रहणात्, अप्रकाश–प्रकाशरहितो विषय न सिद्ध्यति, अत प्रकाशात्मा अयं प्रकाशो भवति इति ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थपञ्चमयो श्लोकयोरवतरणिका करोति "एकस्यैव" इति ।

अत्र टीका –

एकस्यैव, न तु प्रतिविषय भिन्नत्वेन स्थितत्वादनेकस्य, एवंभूता–लोके प्रसिद्धत्वाऽप्रसिद्धत्वाभ्या स्थिता ये क्रमाक्रमा–क्रमाक्रमरूपा कार्यकारणभावादय, कार्यकारणभाव मोक्षण महेश्वरस्य, घटादिभि सह कुलालादेश्च, आदिशब्दाद् व्याप्यव्यापकभावादिग्रहणम्, ते एव विचित्रम्–नानाविधम्, वैश्वरूप्यम्–सर्वरूपत्वम्, तस्य यत् प्रदर्शन तत्र यत्सामर्थ्यं तद्रूप यस्य तादृशम्। **इत्येतावत्**–प्रोक्तमेतावन्मात्रम्, **पर्यवसाययितव्यम्**–विश्रामयितव्यम्, निश्चेयमिति यावत्। **पर्यवस्यति**–विश्राम्यति। एवं कथमित्यपेक्षायामाह "**यदि**" इति। **हेत्वन्तरम्**–स्वव्यतिरिक्तोऽन्यो हेतु, **अपाकृतम्**–दूरीकृतम्, अन्यथा भेदापातादिति भाव। तत्र अक्रमस्य पुरस्तात् ज्ञात्वा "**क्रमेण**" इत्युक्तम्, विचित्रताया कारणम् **विचित्रताकारणम्** **प्रतिबिम्बात्मकम्**–प्रतिबिम्बदायकम्, तस्य प्रतिबिम्बस्य–सङ्क्रान्तस्य भावप्रतिबिम्बस्य, सजातीयम्–सदृशम्, बिम्बप्रतिबिम्बयो सदृशत्वात्, बाह्यम्–बिम्बभूत बाह्य वस्तु, बिम्ब विना प्रतिबिम्बाऽयोगादिति भाव। ननु तर्ह्यनुमेयतया स्थितस्यास्य बाह्यस्य प्रत्यक्षत्व कथ कथयसीत्याह "**तच्च**" इति। **तच्च**–बाह्यञ्च, **यद्यप्यनुमेयम्**–

1. इति तावत्—K. S. S.
2. महार्णता—C.

इदं नीलमिति प्रत्यक्षेण अध्यवसायात् अध्यवसायप्राणितत्वाच्च प्रमाणस्थितेः प्रत्यक्षव्यपदेश्यं भविष्यति । बाह्यार्थवादिकथितमिति हेत्वन्तरम् अनु[1]मीयमानबाह्यरूपम् आशङ्कमानत्वेन[2] दर्शयति :—

तत्तदाकस्मिकाभासो बाह्यं चेदनुमापयेत् ।
न ह्यभिन्नस्य बोधस्य विचित्राभासहेतुता ॥ ४ ॥
न वासनाप्रबोधोऽत्र विचित्रो हेतुतामियात् ।
तस्यापि तत्प्रबोधस्य वैचित्र्ये किं निबन्धनम् ॥ ५ ॥

इह बोधः तावत् अभिन्नः, प्रकाशमात्रमेव हि अस्य परमार्थः, प्रकाशाधिकं यदि नीलस्य रूपम्, तर्हि तत् अप्रकाशरूपम् इति न प्रकाशेत ।

प्रतिबिम्बात्मना लिङ्गेन अवगतत्वात् अनुमितिविषयो भवति, तथापि "इदं नीलम्" इति प्रत्यक्षेण—प्रत्यक्षप्रमाणेन, अध्यवसायात्, प्रमाणस्थितेः—प्रत्यक्षादिप्रमाणसत्तायाः, अध्यवसायप्राणितत्वाच्च, यत् प्रमाणं हि यत्र विषये यथाऽध्यवसायं जनयति तत्तत्र तथा व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । प्रत्यक्ष-व्यपदेश्यम्—प्रत्यक्षमितिनामयोग्यम्, भविष्यति, येन तस्य लोके प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धिरिति भावः । बाह्यार्थवादिभिः—बौद्धविशेषैः कथितम्, इति हेत्वन्तरम्—प्रोक्तादन्यं हेतुम्, कीदृशम्? अनुमीयमानं बाह्यरूपम्—बाह्यपदार्थस्वरूपं येन तादृशम्, आशङ्कमानत्वेन—आशङ्काकर्मत्वेन, दर्शयति, तदेवाशङ्कते इति यावत् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "तत्" इति ।

अत्र टीका —

प्रथमश्लोकस्य प्रथममुत्तरार्धमेव व्याचष्टे "इह" इति । अभिन्नः—भेदरहितः । कुतोऽभिन्न इत्यत आह "प्रकाश" इति । परमार्थः—सहजं स्वरूपम् । साकारज्ञानवादिमतं शङ्कते "प्रकाश" इति । प्रकाशमात्रात् स्वरूपादधिकं प्रकाशाधिकम्, अस्य—बोधस्य । परिहारमाह "तर्हि" इति । तत्—

---

1. अनुमीयमानं बाह्यरूपम्—K. S. S.
2. प्रदर्शयति—K. S. S.

अथ तथा प्रकाशत्वमेव अस्य रूपम्, पीतप्रकाशः कथं स्यात्। अथापि क्रमिकनीलपीतादिप्रकाशरूपमेव तस्य स्वरूपम्,[1] नीलाद्याभासशून्योऽहमिति प्रकाशः स्वापाद्यवस्थासु न स्यात्। तस्मात् प्रकाशः प्रकाश एव, अणुमात्रमपि न रूपान्तरम् अस्य अस्ति इति अभिन्नो बोधः, तस्य च अभिन्नस्य कदाचित् नीलाभासता कदाचित् पीताभासता इति ये विचित्राभासाः तत्र कारणत्वम् हि यस्मात् न उपपन्नम् हेतौ अभिन्ने कार्यभेदस्य

नीलस्य रूपम्, "अप्रकाशरूपम्" इति, न हि जडस्य नीलस्य प्रकाशत्व युक्तमिति भाव। न प्रकाशेत—न हि अश्वेत प्रासाद श्वेतते इति युक्तमिति भाव। शिष्य शङ्कते "अथ" इति। तथा प्रकाशत्वम्—नीलप्रकाशभाव, "स्वरूपम्" इति, न स्वरूपे पर्यनुयोगो युक्त इति भाव। अत्र परिहारमाह "पीत" इति। स्वरूपपरिवृत्तेरयोगादिति भाव। पुनरपि शङ्कते "अथ" इति। तस्य—बोधस्य, स्वरूपम्। पुनरपि परिहार कथयति "नील" इति। नीलाद्याभासशून्य—अहमात्राभासत्वेन नीलाभासरहित, स्वापाद्यवस्थासु—सुप्तिमूर्च्छाद्यवस्थासु। ननु तत्र आत्मनोप्याभासो नानुभूयते। सत्यम्, तत्र स्थितोप्यात्माभास प्रकाशमात्रविषयत्वेन परामर्शानारूढत्वादसत्कल्प एव न तु परमार्थतो ऽसन् अज्ञानसाक्षितया स्थितत्वात्, अन्यथा "न किंचिदवेदिषम्" इत्युत्तरकालीनस्मृत्ययोगादिति भाव। तथा च न नीलाद्याभासोऽस्य स्वरूपमिति भाव। उपसहार करोति "तस्मात्" इति। रूपान्तरम्—नीलादिस्वरूपम् अन्यत्स्वरूपम्, इति—अत कारणात्, "अभिन्न"—भेदरहित, तस्य च—अभिन्नस्य बोधस्य, कदाचित्—नीलग्रहणसमये, एव पीतादौ, इति—एवरूपा, ये—आभासा, तत्र—तेषु आभासेषु, "तस्य" इत्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र योजना। कुतो नोपपन्नमित्याकाङ्क्षायामाह "हेतौ" इति। हेतौ—बोधाख्ये कारणे, फलित स्वाभिप्रायमाह पूर्वार्धं च व्याचष्टे "तस्मात" इति। "स स" इति वीप्साया

1 तस्य रूपम्—K S S
2 नीलाद्याभासमस्य—C

असंभवात्, तस्मात् स स विचित्रनीलपीतादिरूप आकस्मिकोऽज्ञातप्रत्यक्षसिद्धहेतुकः सन् बाह्यं विज्ञानगतप्रतिबिम्बात्मकस्वस्वभावसंपादकम् औचित्यात्[1] निजरूपसदृशं क्रमोपनिपतद्बहुतरभेदात्मकं ज्ञानात् सर्वथा पृथग्भूतम् अनुमापयति इति संभावयते बाह्यार्थवादी ॥ ४ ॥

न च अस्य इदं संभावनामात्रम्, अपि तु निश्चयपर्यवसायि एव भवति। तथा हि विज्ञानवादिना यो हेतुः वैचित्र्ये वासनाप्रबोधलक्षण उक्तः स न उपपद्यते। 'स्मृतिजनकः संस्कारो वासना' इति तावत्

द्धितम्। एतेन "तत्तद्" इत्यस्य व्याख्या। आकस्मिक'-परमार्थतः आलम्बनकारकासंभवेनाकस्मादुत्पन्न। कुतोऽकस्मादुत्पन्न इत्यपेक्षायां हेतुगर्भं विशेषणमाह "अज्ञात" इति। बाह्यम्-बाह्यवस्तु, "अनुमापयति" इति योजनीयम्। बाह्यं कीदृशमित्यपेक्षायां विशेषणान्याह "विज्ञान" इत्यादि। विज्ञाने-ग्रहणोन्मुखे अभिन्नतया प्रोक्ते बोधे, गत-आकारत्वेन भासमानः, अत एव प्रतिबिम्बात्मक-प्रतिबिम्बरूपः यः स्वः स्वभावः तस्य संपादकम्। तथा औचित्यात्-युक्तत्वेन, निजरूपस्य-आभासात्मकस्य निजस्य स्वरूपस्य, सदृशम्, न हि प्रतिबिम्बविसदृशं बिम्बं युक्तमिति भावः। तथा क्रमेण उपनिपतन्त्याणा ये बहुतरा-अतिशयेन बहवः भेदाः ते आत्मा यस्य तादृशम्, आभासभेदवत् बहुभेदयुक्तमिति यावत्। तथा ज्ञानात्-अभिन्नतया उक्तात् बोधात्, पृथग्भूतम् अनुमापयति-अनुमितिं प्रति कर्तृत्वं भजन्तं प्रमातारं प्रेरयति, इति-एतत्, बाह्यार्थवादी "संभावयते" इति योजनीयम्। एतेन संभावनायामत्र लिङ् इति सूचितम्, "प्रेरणे" इत्यात्मनेपदम्। एतेन प्रथमश्लोको गतव्याख्यः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि इयं संभावनैवास्ति न वस्तु इत्यत आह "न च" इति। संभावनात्वं चात्र स्वदर्शनानुसारेणैवोक्तमिति "अस्य" इति पदेन सूचितम्। निश्चयपर्यवसायि-निश्चयविश्रान्तम्, निश्चितमिति यावत्। एतत् समर्थयन् द्वितीयश्लोकपूर्वार्धं व्याख्यानमुखेन करोति "तथा हि" इति। यास

1. औचित्यवशात्—K.S.S.

प्रसिद्धम्, इह तु अनुभववैचित्र्यहेतुः[1] पर्येषणीयो वर्तते। अस्तु वा नीलाद्याभाससंपादनसामर्थ्यरूपा ज्ञानस्य योग्यतात्मिका शक्तिः वासना, तस्याश्च स्वकार्यसंपादनोन्मुख्यं प्रबोधः, ततो बोधेषु आभासवैचित्र्यम् इति। तत्रापि तु ब्रूमः[2]—इह यद्यपि आभासानां ज्ञानान्तर्वर्तिनाम् अपारमार्थिकत्वं[3] संवृतिसत्त्वम् उच्यतेऽपि, तथापि यदेषां कारणम् तद् वस्तुसदेव अङ्गीकार्यम् अवस्तुनः सर्वसामर्थ्यविरहितालक्षणस्य कार्यसंपादनप्राणितसामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः। एवंस्थिते या एता वासना आभासकारणत्वेन इष्यन्ते, तासां बोधात् यदि भिन्नं रूपम्, तत् परमार्थसत्, तदयं शब्दान्तरप्रच्छन्नो बाह्यार्थवादप्रकार एव। अथ

नापि बाधलक्षणः—वासनाप्रबोधरूपः, अनुपपत्तिमेव साधयति "स्मृति" इति। इह—अस्मिन्विषये, अनुभववैचित्र्यहेतुः—अनुभववैचित्र्यस्योत्पादको विषयः, पर्येषणीयः विचारणीयः, तथा चान्यप्रस्तावे अन्यकथनमापतितमिति भावः। पक्षान्तरमाह "अस्तु वा" इति। तस्याश्च—शक्तेः, ततः—तस्मात् प्रबोधात्। अत्रापि परिहारमाह "तत्रापि" इति। "ब्रूमः" इति प्रतिज्ञा प्रकल्पयति "इह" इति। "अपारमार्थिकत्वम्" इति संवृतिसत्त्वपर्यायार्थेनोक्तम्, वस्तुसत्—परमार्थसत्, एव, न तु संवृतिसत्। एतत् स्पष्टीकारमाह "अवस्तुनः" इति। सर्वसामर्थ्यविरहोऽस्यास्तीति सर्वसामर्थ्यविरही तस्य भावः सर्वसामर्थ्यविरहिता, सा लक्षणम्-असाधारणो धर्मो यस्य तादृशस्य, कार्यसंपादनेन प्राणितः—दत्तसत्ताकः यः सामर्थ्यात्मकः—सामर्थ्यरूपः स्वभावस्तस्य अनुपपत्तेः। ननु एवं भवतु ततः किमित्यत आह "एवम्" इति। तत्—रूपं च, शब्दान्तरप्रच्छन्नः—वासनाशब्देन अपूर्वेण कथनात् तेन

---

1. अनुभववैचित्र्यहेतु—K.S.S.
2. ब्रूमः—वदति—K.S.S.
3. अपारमार्थिकम्—K.S.S.

संवृतिसत्, तर्हि तेन रूपेण कारणतानुपपत्तिः। तथा[1] येन रूपेण भासां पारमार्थिकता तेन कारणता, तत् तर्हि ज्ञानमात्रं तच्च अभिन्नम् इति नीलाद्याभासरूपस्य कार्यभेदस्य असिद्धिः। एवं वासनानाम् अविचित्रत्वे तत्प्रबोधो विचित्र इति का प्रत्याशा। भवन्तु वा वासना भिन्नाः, तथापि बोधमात्रातिरिक्तस्य देशकालभावादेः प्रबोधकाभिमतस्य विचित्रस्य कारणस्य अभावात् प्रबोधोऽविचित्र इति एक एव प्रबोधः इति सममेव नीलादिवैचित्र्यं भासेत। अथ स्वसंतानवर्तीनि ज्ञानान्तराणि[2] विचित्राणि प्रबोधकारणानि इति, तदसत्, सुखदुःखनीलपीतादिपूर्वापरादिदेश-

प्रच्छादित, तथा च अपसिद्धान्तापत्तिरिति भाव। प्रकारान्तरमाशङ्कापूर्वकत्वेन निराकरोति "अथ" इति। संवृतिसत्–अपारमार्थिकम्, कारणताया अनुपपत्ति–अयोग्यता, समनन्तरमेवोक्तत्वादिति भाव। पुन प्रकारान्तर शङ्कते "तथा" इति। भासाम्–वासनानाम्। अनुमेयार्थवादी अत्र इष्टापत्तिमाह "तत्तर्हि" इति। तत्–पारमार्थिक रूपम्, ज्ञानमात्रम्–विषयस्वरूपोत्तीर्ण शुद्ध प्रकाश, तस्यैव सर्वसारत्वात्, तच्च–वासनापारमार्थिकरूपभूत ज्ञानमात्र च। ननु वासनानामेकत्वमेव भवतु, तत्प्रबोधस्य तु वैचित्र्यमेवेति तदेव बाह्यवैचित्र्यहेतुर्भवतीत्यत आह "एवम्" इति। अविषये प्रवृत्तत्वे प्रतिकूला आशा प्रत्याशा।

वासनानां वैचित्र्यमभ्युपगम्यापि तत्प्रबोधस्य अवैचित्र्यमेव द्वितीयश्लोकस्योत्तरार्धेन व्याख्यातुं कथयति "भवन्तु वा" इति। "अभावात्" इति, अन्यथाऽद्वैतभङ्गप्रसङ्गादिति भाव। प्रबोध–वासनाप्रबोध, सममेव–युगपदेव। अत्र विज्ञानवादी स्फुरितं स्वाभिप्रायमाविष्करोति "अथ" इति। स्वसन्ताने–नीलादिज्ञानक्षणसमूहरूपे स्वे-स्वे सन्ताने वर्तन्ते इति स्वसन्तानवर्तीनि, ज्ञानान्तराणि–प्रकाशाख्यादभिन्नाज्ज्ञानादन्यानि ज्ञानानि। एतदपि प्रत्याचष्टे "तदसत्" इति।

1 अथ—K S S
2 बोधान्तराणि—K S S

कालभेदस्य विज्ञानमात्ररूपत्वे विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थतायां स्वरूपभेदासंभवे तथा[1] बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः। परप्रमातृरूपेषु बोधान्तरेषु संतानान्तरशब्दवाच्येष्वपि तुल्योऽयम् अवैलक्षण्यप्रकारः। तत्रापि परकीयाभिमतस्य कृशस्थूलादेः कायस्य, श्वासप्रश्वासादेः प्राणस्य, सुखदुःखादेः धीगुणस्य, अनुमात्राभिमतसंविन्मात्ररूपाभेदे परत्वं कस्य भवेत्[2] इति न विद्मः। बोधस्य तन्निष्ठस्य इति चेत्, सोऽपि प्रमाणेन यदि न

अभत्वमेव साधयति "सुख" इति। सुखदुःखनीलपीतादयश्च, आदिशब्देन समस्तग्राह्यवस्तुग्रहणम्, पूर्वापरादिरूपौ यौ देशकालौ तौ च, तेषां भेदस्य। अत्र आदिशब्देन दक्षिणादिभेदग्रहणम्, कालविषये तु चिरक्षिप्रादिग्रहणम्। विज्ञानमात्ररूपत्वे–विज्ञानाद्वैतान्यथानुपपत्त्या विज्ञानमात्रस्वरूपत्वे सति, विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थतायाम्–सारभूतपरप्रकाशमात्रस्वरूपतायां सत्याम्। एतच्च परप्रसिद्ध्यैवोक्तम्, न हि बौद्धमते कुत्रापि नित्यप्रकाशसिद्धिः। तथा, अर्थात् विज्ञानस्य स्वरूपभेदासंभवे सति, बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथा च बोधान्तराणीति कथनमयुक्तं तेन च वासनाप्रबोधवैचित्र्यमप्ययुक्तमेवेति भावः। ननु परप्रमातृरूपाणि विज्ञानान्येव बोधान्तराणि नैकप्रमातृगतानि तथा च न स्वदुक्तदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह "पर" इति। अवैलक्षण्यप्रकारः–अभेदप्रकारः, तत्रापि बोधमात्रस्यैकत्वात् कायाद्युपाधिकृतभेदस्य अकिंचित्करत्वात् इति भावः। कथं तुल्य इत्यपेक्षायामाह "तत्रापि" इति। परकीयाभिमतस्य–अन्यमतान्यिभिमतस्य, बौद्धमते गुणसमूहस्यैव गुणित्वात् "कृश" इत्युक्तम्। "श्वास" इति च "धीगुणस्य" इति च तार्किकप्रसिद्ध्योक्तम्। अनुमात्राभिमतम्–अनुमानातृत्वेन कल्पितम्, यत् संविन्मात्रं तस्य यद्रूपं तस्मादभेदे–विज्ञानमात्ररूपत्वेन भेदाभावे सति, परत्वं कस्य भवेदिति विद्मः–जानीमः।

1. तथा is missing in the K.S.S edition.
2. भवेत् is not found in the K.S.S edition.

सिद्धः सन् प्रकाशमान एव, सिद्धोऽपि प्रमेयतया चेत् तत् जड एव, तथापि च कायादिवत् एव ज्ञानमात्रस्वभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वे परं प्रति अस्य असिद्धेः। ननु व्याहारादिक्रिया स्वात्मनि इच्छया व्याहरेयम् इत्येवंरूपया हेतुभूतेन आत्मना दृष्टा तत् परशरीरेऽपि तया तद्धेतुकया भाव्यम्। न च मत्संविद्विपरीता समीहा अस्ति इति स्वसंवेदनेन निश्चितम्, ततश्च परसमीहा सिद्ध्यति, सैव संतानान्तरम् इति।

पुन शङ्कते "ग्राह्यस्य" इति। तन्निष्ठस्य, परकायाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः। अन्योत्तरमाह "सोऽपि" इति। सोऽपि-तन्निष्ठो बोधोऽपि, तथापि-जडत्वेऽपि, "ज्ञानमात्रस्वभावः" इति, अन्यथा विज्ञानाद्वैतभङ्गप्रसङ्गादिति भावः। नासौ प्रमेयतया सिद्ध अपि तु प्रमातृभावेनेत्याह "स्वसंविद्" इति। अस्य-स्वसंविन्मात्ररूपस्य तन्निष्ठबोधस्य, असिद्धेः, न ह्यन्यसंविदन्यगोचरा इति भावः। यदुक्तम् —

"आत्मा यदि भवेन्मेय"

इत्यादि। अनुमानसिद्धत्वं वक्तुं प्रस्तौति "ननु" इति। व्याहारादिक्रिया-वचनादिरूपा क्रिया, आदिशब्देन स्पन्दादिक्रियाग्रहणम्। तत्-तस्मात्कारणात्, तया-दृश्यमानया चैत्रकायादिव्याहारक्रियया, तद्धेतुकया-इच्छाहेतुकया, भाव्यम्-अवश्यं भवनीयम्, मम व्याहारादिक्रियावदिति शेषः। ननु सा इच्छापि प्रमातुरेव भवति यत आह "न च" इति। "निश्चितम्" इति, अत्र कोऽपि सन्देहो नास्तीति भावः। ततश्च-तस्माच्च, परसमीहा-परेच्छा, सिद्ध्यति-सिद्धिं याति, तदेव[1]-सिद्धा परसमीहैव, न तु विज्ञानम्, सन्तानान्तरम्-सन्तानान्तरोऽसन्मत्यवच्छिन्नानाम्, समीहानाञ्च स्फुटमेव वैचित्र्य तेनैव च

---

1 तदेव च—C च is not found in the K.S.S. edition, nor is it found in Bhāskara's quotation of the Vimarsini. Hence we have omitted it.

अत्रोच्यते—इह अनुमातुः व्याहाराभासो द्विधा भवति—व्याप्तिग्रहण-कालेऽविच्छेदप्राणोऽहं व्याहरामि इत्येवंरूपः । अनुमानावसरे च 'व्याहरति अयम्' इति विच्छेदजीवित इति अन्यस्य व्याप्तिः गृहीता अन्यश्च आभासः कथम् इदानीं हेतुः स्यात् ? व्याहरति इति आभासस्य हेतुः अविदित एव इति कथं ततो हेतोः समीहा अनुमीयेत ? किं च 'व्याहरति अयम्' इति यः प्रमात्रन्तरेऽनुमातृसंमते विच्छिन्नतया अव-भासः सोऽनुमेयसंमतायाः परसमीहायाः कथं कार्यः स्यात् ? तस्या हि व्याहरामीत्याभासः कार्यो योऽसौ अविच्छेदजीवितः । न च अविच्छेद-मयस्य विच्छेदमयः कार्यम् इति युक्तं तथाभूतकार्यकारणभावग्रहणो-

---

वासनाप्रबोधो विदित इति भाव । अत्रापि दोष प्रसञ्जयितुमाह "अत्रोच्यत" इति। प्रतिज्ञा सफलयति "इह" इति। इह-अस्मिन् लोके, व्याहाराभास-व्याहाररूप आभास । सर्वस्य भावजातस्य आभासमात्ररूपत्वात्। द्विधाभावमेव विभज्य कथयति "व्याप्ति" इति। अविच्छेदप्राण-अहविश्रान्तत्वेन स्वतो भेदरहित । कोसावित्यत आह "अहम्" इति। विच्छेदजीवित -भेद-प्राण, परनिष्ठतया स्फूर्तेरिति भाव । अन्यस्य-अविच्छेदप्राणस्य, व्याप्ति-निजसमीहया सह व्याप्यव्यापकभाव सबन्ध, अन्यः-विच्छेदजीवित, इदानीम्-अनुमानकाले, कथं स्यात्, न स्यादित्यर्थ । दोषान्तरमाह "व्याहरति" इति। अविदित एव, न हि परसमीहा कस्यापि प्रत्यक्षेति भाव । ततो हेतोः-अविदिताद्धेतो । पुनरपि दोषान्तरमाह "किञ्च" इति। प्रमात्रन्तरे-व्याहर्तृरूपात्प्रमातुरयस्मिन्। कुतो न स्यादित्यत आह "तस्या हि" इति। ननु विच्छेदमयस्याभासस्य परसमीहा कार्यं मा भवतु, तस्या कारणभूत विच्छेद-मय आभास एव कार्यं स्यादित्यत आह "तथाभूत" इति। तथाभूतस्य-तथारूपस्य। कुतोभाव इत्यत आह "न हि" इति। कुतो न सिद्धमित्यत आह "पर" इति। परसिद्धिर्न्तरेणापि किम् इत्यत आह "पर" इति। परप्रमातृसिद्धौ

पायाभावात्[1], न हि स्वात्मनि योऽयम् अविच्छिन्नाभासः स परत्र विच्छिन्नं 'व्याहरति अयम्' इत्येवंरूपम् आभासं जनयति इति केनचित् प्रमाणेन सिद्धम्, परसिद्धिपूर्वकत्वात् अस्य अर्थस्य, परप्रमातृसिद्धेश्च एवंभूतार्थाधीनत्वेन[2] इतरेतराश्रयात्। न च अवश्यम् अविच्छिन्नात् विच्छिन्नेन भाव्यम् इति नियमोऽस्ति व्यभिचारात्। न च विच्छिन्नोऽपि आभासः उत्पद्यताम् इति तदनुसंधानात् तदुत्पत्तिः नियता तत्सद्भावेऽप्य[3]-

---

हि "परत्र" इति कथनं युक्तं स्यात्, न च तत्सिद्धिरस्ति, एकस्य बोधमात्रस्यैव स्थितत्वादिति भावः। तदुक्तम् —

"परव्यवस्थापि परे भावनात्मीकृते परः।
तावत् साध्यते वस्तु यतो बुद्धः परः परः॥
बुद्धश्च बोधभेदेन भवेत्स व्यवहारभाक्।
अतिरिक्तस्य बुद्धत्वे सर्वं बुद्धं न किं भवेत्॥"

इति। इतरेतराश्रयाख्यं दोषमत्र प्रकटयति "एवंभूत" इति। एवंभूत—असिद्धयोऽर्थ—परात्म वस्तु, तदधीनत्वेन—आयत्तत्वेन, इतरेतराश्रयात्, परसिद्धौ अनुमानसिद्धिः अनुमानसिद्धौ च सन्तानान्तरसिद्ध्या परसिद्धिरिति इतरेतराश्रयाख्यो दोषः। नन्वनयोः कार्यकारणभावो मास्तु नियमस्तु स्यादेवेत्यत आह "न च" इति। "व्यभिचारात्" इति, कदाचिद्धि केवलोऽविच्छिन्न एवाभासो दृश्यते इति भावः। ननु अनुमात्रनुभवानमात्रादेव विच्छिन्न आभासो जायते इत्यत आह "न च" इति। तदनुसंधानात्—अविच्छिन्नाभासाश्रयानुमातृसम्बन्धिनः परामर्शात्। तदुत्पत्तिः विच्छिन्नाभासोत्पत्तिः। कुतो न नियता इत्यत आह "तत्सद्भावे" इति। तत्सद्भावेऽपि—अविच्छिन्नाभासाश्रयानुमातृसद्भावेऽपि, अस्य—विच्छिन्नाभासस्य,

---

1. यद्गोचराभासभावनात्—K.S.S.
2. एवंभूतार्थसिद्ध्यधीनत्वेन—K.S.S
3. तत्सद्भावेऽपि अनुत्पत्ते—K.S.S.

स्यानुत्पत्तेः तदभावे च उत्पत्तेः, विच्छिन्न आभासः परत्र उत्पद्यताम् इति या समीहा तया सह परत्र उत्पन्नस्य विच्छिन्नाभासस्य कार्यकारणभावग्रहणमेव परासिद्धौ न युक्तम् इति व्याप्तेरेव असिद्धिः।

प्रमात्रन्तराणि च यदि भिन्नानि तदा तन्निष्ठानाम् अवभासानां भेद एव 'ज्ञानादव्यतिरिक्तं च' इति न्यायात्। ततश्च एकाभासनिष्ठत्वाभावात् एकाभासविश्रान्तः संभूय प्रमातॄणां व्यवहारो न स्यात् इति अन्योन्यानुपरक्तं भूतग्रस्तप्रकृतिप्रायं जगत् आपद्येत। अनुमीयमानमपि च बोधान्तरम् अनुमातृसंमतात् बोधात् यदि भिन्नम्, तत् अस्ति तावत्

अनुत्पत्ते–उत्पादाभावात्, न हि परव्याहारस्य तत्रावश्यभाव इति भाव। **तदभावे च**-अनुमात्रभावे च, न हि अनुमातृसन्निधावेव परो व्याहरतीति भाव। ननु अनुमानेन एतत् ज्ञायते इत्यत आह **"विच्छिन्न"** इति। **या समीहा**–अनुमातुरिच्छा, **"व्याप्तेरेवाऽसिद्धिः"** इति, का कथा अनुमानस्येति भाव।

प्रमात्रन्तराणामभ्युपगम कृत्वापि विकल्पद्वय कृत्वा अभेदपक्षे इष्टापत्ति ज्ञात्वा भेदपक्ष प्रति दोषापादन करोति **"प्रमात्रन्तराणि च"** इति। **"भिन्नानि"** इति, परस्परत इति भाव। **तन्निष्ठानाम्**–प्रमात्रन्तरगतानाम्, **अवभासानाम्**–अर्थाभासानाम्। कुतो भेद एवेत्यत आह **"ज्ञानात्"** इति। वस्तु ज्ञानादव्यतिरिक्तं भवति, ज्ञानेन सह एकरूपमेव भवति, ततश्च ज्ञानरूपाणा प्रमातॄणा परस्परतो भेदे प्रतिप्रमातृ अर्थभेदोपि युक्त एवेति भाव। नन ततोपि किम् इत्यत आह **"ततश्च"** इति। तदेव वस्तु एक प्रति तद्रूपम् अन्य प्रति अतद्रूप न किंचिद्वा स्यात् ततश्च तद्विषयो व्यवहारोपि प्रतिप्रमातृ भिन्न एव स्यादिति सक्षेप। ननु सभूय व्यवहारो माऽस्तु तत किमित्यत आह **"अन्योन्य"** इति। **अन्योन्यानुपरक्तम्**–अन्योन्यम् अननुषक्तम्, **आपद्येत**–भवेत, ततश्च उन्मत्तभरितमेव जगत् स्यादिति भाव। दोषान्तरमप्यापादयति **"अनुमीयमानम्"** इति। **बोधान्तरम्**–परसम्बन्धी बोध.। क सभव इत्यत आह **"यत्"** इति। यत् इति भवति,

संभवः—यत् प्रमेयं बोधात् भिन्नं[1] भवति इति। सहोपलम्भनियमादेः अनैकान्तिकत्वात् नीलपीतादिनापि प्रमेयराशिना किम् अपकृतम्, येन अस्य स्वरूपविश्रान्तिः न सह्यते, तस्मात् प्रमात्रन्तराणामपि असिद्धिरेव, सिद्धौ वा सर्वप्रमात्रन्तर्गता आभासा एकैकत्र परत्र आभासवैचित्र्यहेतुं वासनोद्बोधवैचित्र्यं जनयेयुः नियमे हेत्वन्तराभावात् इति तथापि न नीलादिवैचित्र्यसिद्धिः। एवं वासनानां तदुद्बोधहेतूनां च विचित्राणाम् अनुपपत्तिरेव। ततश्च स्थितमेतत्, अभिन्नो बोधः तस्य आकस्मिकाभासभेदहेतुत्वानुपपत्तेः बाह्योऽर्थोऽनुमेयः संभाव्यते इति यदि बाह्यार्थवादिना

इति किमिति? प्रमेयं बोधाद् भिन्न भवति, प्रमेयीभूतबोधान्तरवदिति शेष.। ननु प्रमेयस्य बोधेन सहोपलम्भ एव दृश्यते इति कथ तस्य ततो भेदो युक्त इत्यत आह "सहोपलंभ" इति। अनैकान्तिकत्वात-व्यभिचारात्, सुषुप्त्यादौ हि प्रमेय विना केवलो बोध एवानुभूयते, यच्च तत्र अज्ञातस्य प्रमेयत्व तदपि न किंचिदेवेति भाव। ननु अय सभवोऽस्तु का हानिरित्यत आह "नील" इति। प्रमेयीभूतबोधवतीलादिरूपस्य प्रमेयस्यापि प्रमातृभिन्नत्वमायाति तच्च नेष्टमिति भाव.। फलितमाह "तस्मात्" इति। सिद्धिमभ्युपगम्यापि दोषमाह "सिद्धौ" इति। एकैकत्र परत्र प्रत्येक परेषु, जनयेयुः उत्पादयेयु, ततश्च वासनानाम् अबोध. कदापि न सभवेदिति भाव। कुतो जनयेयुरित्यत आह "नियमे" इति। ननु को दोष इत्यत आह "तथापि" इति। वैचित्र्य हि क्रमेण भासनम्, सर्वदा सर्ववासनाप्रबोधे तन्न सभवेदिति भाव। उपसंहार करोति "एवम्" इति। फलितमाह "ततश्च" इति। "इति" शब्द श्लोकद्वयव्याख्यासमाप्तौ। श्लोकद्वययोजना वर्तुम् "इति" शब्दस्य वर्तु क्रियायाश्चाध्याहार करोति "यदि" इति। "यदि" इति पदेन "चेत्" शब्दव्याख्या। "चेत्" शब्दसूचनीय यत्तु आह "श्लोक" इति। एतेन चेच्छब्द. भिन्नक्रमत्वेन योजनीय इति सूचितम्।

1. भिन्नं अस्ति इति—K.S.S.

उच्यते इति श्लोकद्वयार्थः। चेच्छब्दः श्लोकद्वयवाक्यार्थशङ्काद्योतकः।
एवम् आशङ्क्यमानत्वेन परसंभावना दृढा दर्शिता ॥ ५॥

अधुना[1] तु एनां संभावनां शिथिलयितुं तावदाह :—

स्यादेतदवभासेषु तेष्वेवावसिते सति।
व्यवहारे किमन्येन बाह्येनानुपपत्तिना ॥ ६ ॥

'स्यादेतत्' इति पूर्वोक्तसंभावनाभ्युपगमे यदा व्याख्यायते तदा किं-

---

तथा चैवमत्र योजना। बाह्यार्थवादिना कर्त्रा "इति" कर्म चेदुच्यते, इति किमिति? "तत्तत्" इत्यादि।

श्लोकद्वयाभिप्रायं संक्षेपेण उपसंहरति "एवम्" इति। परसंभावना–विज्ञानवादिबौद्धं प्रति बाह्यार्थानुमेयत्ववादिबौद्धसंभावना, **आशङ्क्यमानत्वेन**–दर्शिताशङ्काविषयत्वेन, **दर्शिता**, इत्यभावे तृतीया ॥ ५॥

अथ षष्ठश्लोकस्यावतरणिकां करोति "अधुना" इति।

अत्र टीका :—

एनाम्–बाह्यार्थवादिकथिताम्, श्लोकद्वये तद्वाचा संभावितामिति यावत्, **शिथिलयितुम्**–तर्केण शिथिलीकर्तुम्, न तु सम्यग् दूरीकर्तुम्, तत्र प्रमाणस्यैव व्यापारात्। "**तावत्**" इत्यनेन प्रमाणेनाप्येतां दूरीकरिष्याम एवेति द्योतितम्। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमपत्यस्य व्याचष्टे। "**स्यादेतत्**" इति।

अत्र टीका :—

"**स्यादेतत्**" इत्यस्य द्विधा व्याख्यां करोति। पूर्वोक्ता-समनन्तरश्लोकद्वयोक्ता, या संभावना–बाह्यार्थसंभावना, तस्या अभ्युपगमे–अङ्गीकारे, यदा व्याख्यायते–व्याख्याविषयता नीयते, किमित्यादि वाक्यशेषेण "किन्तु"

---

1. The introduction to verse 6 begins with अधुना, according to Bhāskara, whereas in the K.S.S. edition it begins with एवम्.

तु इति वाक्यशेषेण तच्छैथिल्यविषयं संभावनान्तरं शेषश्लोकेन दर्श्यते इति व्याख्येयम्। यदि तु अध्याहारो न सह्यते तदा स्यादेतदिति इदमपि संभावनान्तरं स्यात्, यदनेन श्लोकेन वच्यते इति एकवाक्यतया योज्यम्। अनयापि कष्टकल्पनया बाह्यान् अर्थान् प्रसाधयता भवता तैः न किंचित् कर्तव्यम्, आभासैरेव तैः भवता अभ्युपगतैः व्यवहारसिद्धेः, न हि नित्यानुमेयेन कश्चित् व्यवहार इति किं बाह्येन, यत्र साधकं च नास्ति प्रमाणम्, बाधकं च प्रकाशात् भेदे अनुमेयतयापि प्रकाशनाभाव इति

इति वाक्यशेषं कृत्वेत्यर्थः। तच्छैथिल्यविषयम्—पूर्वोक्तसंभावनाशिथिलता-विषयम्, तद्दौर्बल्यमिति यावत्। संभावनान्तरम्—बाह्यानुपपत्तिरूपा अन्या संभावना, शेषश्लोकेन—"अवभासेषु" इत्यादिना श्लोकशेषेण, दर्श्यते—ज्ञान-प्रत्ययतां नीयते, इति व्याख्येयम्, अर्थात् योजनया नीतस्य "किन्तु" इत्यस्य व्याख्या कार्या इत्यर्थः। अस्यैव द्वितीयां व्याख्यां कर्तुमाह "यदि तु" इति। **"स्यादेतत्"** इति पदम् एकवाक्यतया योज्यम् इति सम्बन्धः। कथम्? इति, इति चेदिति? इदमपि संभावनान्तरं स्यात्, इदम् किम्? अनेन श्लोकेन—"अवभासेषु" इत्यादिना श्लोकशेषेण, यदुच्यते, एतच्छब्दा-काङ्क्षा श्लोकेन पूरणीयेत्यर्थः। शेषश्लोकं व्याचष्टे "अनया" इति। अनया-अनुमानरूपया, तैः—बाह्यैः। कुतो न कर्तव्यमित्यत आह "आभासैः" इति। तैः—अर्थप्रतिबिम्बतया कल्पितैः। ननु ते मद्दर्शने न सन्तीत्यत आह "भवता" इति। "व्यवहारसिद्धेः" इति, "यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः" इति न्यायाश्रयणेन आभासरूपस्य व्यवहारस्य आभासरूपैरेवार्थैः सिद्धियुक्तेति भावः। ननु तथापि तैरपि कथं व्यवहार इत्याशङ्कायां द्वितीयं हेतुमाह "न हि" इति। फलितमाह "इति" इति। इति अतः कारणात्, बाह्येन किं भवति, न किंचिदित्यर्थः। बाह्येन केन? यत्र—यस्मिन् बाह्ये, साधकं च प्रमाणं नास्ति, बाधकं च तावत् इति-एवम्, मुख्यं भवति प्रधानं भवति, साक्षाद्बाधकत्वात्। इति किमिति? प्रकाशाद्

तावत् मुख्यम् । अभ्युच्चयबाधकास्तु अवयविनो वृत्त्यनुपपत्तिः, समवायासिद्धिः, कम्पाकम्पावरणानावरणरक्तारक्तदिग्भागभेदादिविरुद्धधर्मयोगः ।

भेदे सति अनुमेयतयापि प्रकाशनाभावः। तावच्छब्दप्रयोगयोग्यता स्फुटीकर्तुं गौणान् बाधकानप्याह "अभ्युच्चय" इति। अभ्युच्चयेन–अन्वाचयेन, प्रसङ्गेनेति यावत्, बाधका। अत एव गौणत्वमेषाम्, पूर्वं साक्षात् बाह्यबाधकम्, एते प्रसङ्गेनैव बाधका इति। "तु" शब्दो यथाशब्दार्थे, तान्दर्शयिष्यामीत्यर्थ। बाधकानेव दर्शयति "अवयविनः" इति। अवयविन:–घटादिरूपस्य, अर्थादवयवेषु तन्त्वादिषु, अनुपपत्तिः–स्थित्ययोग, अवयविनो बाधिका। तथा हि, अवयवी सर्वेष्ववयवेषु तिष्ठति एकत्र वा, यदि सर्वेषु, तत्रापि किं सामस्त्येन व्यस्तत्वेन वा, सामस्त्येन स्थितौ अवयवेष्वेव अवयविव्यवहारसिद्धौ अवयविकल्पना व्यर्था, व्यस्तत्वेन तु एकत्र अवयविसमाप्ते अन्येषु क तिष्ठेत्। यद्येकत्र इति पक्ष तदा अन्येषामनवयवत्वप्रसङ्ग, अवयव्याश्रित एव ह्यवयवो भवति। "समवायासिद्धिः" इति, अवयवेषु समवायेन अवयवी तिष्ठतीति तु सुप्रसिद्धम्। समवायस्तत्र केन तिष्ठति संयोगस्यासम्भवात्, समवायेनेति चेत् सोऽपि केनेत्यनवस्थाऽऽपात। अथवा सन्निवेशेन तेष्वेव तन्तुषु, समवायकल्पनया समवायस्य परमार्थतो ऽसिद्धिरेव। 'कंपाकंप' इति, पवादेर्हि एकत्र पार्श्वे चाल्यमाने कप अन्यत्र अकप, तच्च तस्यैकत्वे न युज्यते। एवमावरणानावरणादौ ज्ञेयम्। दिग्भागेन कृत भेद–पूर्वापरादिरूप, दिग्भागभेद

---

1. तावच्छब्दप्रयोगयोग्यत ······ कर्तुम्—C. We have filled up the gap as printed above.

2. एते प्रसङ्गेनैवावयविनो बाधका —C. The bādhakāh are the additional objections against the admission of the external object (बाह्यार्थ) and not against the 'avayavı'. The word अवयविन, therefore, seems to have crept in by scribal mistake, probably due to the occurrence of the word in the same sentence.

अणुसंचयबाह्यवादेऽपि संचयस्य अन्यस्य अभावे परमाणव[1] एव, ते च यदि संयुज्यन्ते निरन्तरतया तत् अवश्यं दिग्भागभेदः, देवनाक्षे षट्सु दिक्षु सचीयमानेषु षट्सु अणुषु मध्यमस्य परमाणोः यत्रैव धाम्नि एको लग्नः तत्रैव यदि अपरः तत् एकपरमाणुमात्रता। अथ अन्यत्र एकः अन्यत्र अपरः तत् अवश्यं भागभेदापत्तिः, इति भाग एव सन्[2], तस्यापि एषैव सरणिः इति न किंचित् अवशिष्यते बाह्यं तत्त्वतः।

न चैतत् वाच्यम्—मूर्तानाम् एकदेशत्वायोगात्, संयोगे भिन्नदेशत्वा-

---

ननु अवयवी मास्तु परमाणव एव सचीयमाना बाह्यीभवन्तीत्यत आह "अणु" इति। अन्यस्य—परमाणुव्यतिरिक्तस्य, परमाणव एव बाह्य भवन्तीति योजना। ननु मत किमित्यत आह "ते च" इति। ते च—परमाणवश्च, निरन्तरतया, सहततयेत्यर्थं, तत—तदा, दिग्भागभेदः— षट्सु दिक्षु भागषट्कभेदापत्ति, सा च भवता नेष्टेति भाव। देवनाक्षे—क्रीडनरूपे अक्षे। ननु परमाणवो दिग्भागभेदेन[3] न तिष्ठन्ति, किन्तु एकस्य मध्यगस्य स्थाने लगन्ति इत्यत आह "षट्सु" इति। चतुष्टयमध्ये अन्तर्भावाद्विदिशामग्रहणम्। तत—तदा, एकपरमाणुमात्रता, अन्येषां तत्रैव लग्नत्वात्, तथा च सर्वपदार्थानाम् अदृश्यत्वमेवापतेत् इति भाव। प्रकारान्तर प्रत्याह "अथ" इति। ननु भागभेदापत्तिरस्तु का हानिरित्यत आह "इति" इति। इति—अत, भाग एव सन् स्यात्, तस्यापि—भागस्यापि, एषैव सरणि—अयमेव मार्ग, षट्सु दिक्षु विभाग इत्यर्थं।

तार्किककृतमारम्भवादं प्रत्याख्यातुमाह "न च" इति। मूर्तानाम्—परिच्छिन्नपरिमाणत्वेन क्रियावत्त्वेन वा मूर्ततया अङ्गीकृतानाम् परमाणूनाम्, एकदेशत्वायोगात्—एकदेशे अवस्थानाभावात्, संयोगे सति भिन्नदेशत्वाऽव्यावृत्ते-

---

1. अणव एव—K.S.S.
2. भाग एव परमार्थसन्—K.S.S.
3. दिग्भागेन—C.

व्यावृत्तेः तन्निष्ठं द्व्यणुकं नाम कार्यद्रव्यम् अणुपरिमाणम्, तेभ्यः त्रिभ्यो महत्कार्यम् इति । अवयविवादो हि अयम्, स च पूर्वमेव अपबाधितः । यच्च अव्याप्यवृत्तित्वं संयोगस्य उच्यते तन्निरंशे कथं सगच्छताम् । स्वाश्रये हि यदि असौ समवैति किम् अन्यत् अस्य अवशिष्यते[1] यत् न व्याप्नुयात् इति । अभ्युच्चयबाधकं च इदम् इति न अत्र अस्माभिः भरः कृतः । विस्तरेण च प्रमाणालङ्कारे दर्शितम् आचार्यशङ्करनन्दनेन ॥ ६ ॥

ननु बाधकं नाम प्रमाणसिद्धे वस्तुनि न किञ्चित् कर्तुं समर्थम्, तेनैव दृढेन प्रमाणेन बाधकाभिमतस्य बाधितस्य अप्रमाणत्वसंपादनात् ।

भिन्नदेशत्वावश्यंभावात्, **तन्निष्ठम्**–अर्थात्परमाणुद्वयनिष्ठम्, **अणुपरिमाणम्**–अण्वाख्यपरिमाणयुक्तम्, **द्व्यणुकं नाम कार्यद्रव्यं** प्रथमं भवति, ततः **तेभ्यः त्रिभ्यः**–द्व्यणुकेभ्यः, **महत्कार्यम्**–दृश्यं त्र्यणुकाख्यं कार्यं भवति, न तु परमाणूनामेव षट्कं मिलति येनोक्तदोषप्रसङ्गः स्यादिति भावः । "इति" शब्दः प्रमेयपरिसमाप्तौ । कुतो न वाच्यमित्यत आह "अवयवी" इति । पूर्वमेव, समनन्तरमेवेत्यर्थः । परमाणुविषये द्व्यणुकादिभावसंपादकस्य संयोगस्यानुपपत्तिं वक्तुं तद्गतमव्याप्यवृत्तित्वमेव प्रतिक्षिपति "यच्च" इति । **अव्याप्यवृत्तित्वम्**–स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम्, **निरंशे**–अवयवरहितपरमाणौ । कथं न सगच्छते इत्यत आह "स्वाश्रये" इति । **स्वाश्रये**–परमाणुद्वयरूपे निजाश्रये, **असौ**–संयोगः, समवायवृत्त्या तिष्ठति, किमवशिष्यते, तेनैवाक्रान्तत्वान्न किंचिदप्यवशिष्यते इत्यर्थः, तथा च संयोगस्याप्यत्र व्याप्तिरेव युक्तेति भावः । नन्वत्र विस्तारयोग्ये कथं न विस्तारः कृत इत्यत आह "अभ्युच्चय" इति । **भरः**–अतिशयः, **प्रमाणालङ्कारे**–प्रमाणालङ्काराख्यशास्त्रे ॥ ६ ॥

अथ सप्तमश्लोकस्यावतरणिकां करोति "ननु" इति ।

---

1. अवशिष्टम्—K.S.S.

दर्शितं च इह साधकं प्रमाणं कार्यहेतुः 'तत्तदाकस्मिकाभास' इति कारिकया इत्याशङ्क्य आह :—

चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत्॥ ७॥

इह तावत् स्वप्न-स्मरण-मनोराज्य-संकल्पादिषु नीलाद्याभासवैचित्र्यं ग्राह्यसमर्पकहेतुव्यतिरेकेणैव निर्भासते इति यद्यपि अस्ति संभवः, तथापि तदाभासवैचित्र्यम् अस्थैर्यात् सर्वप्रमातृसाधारण्यात् पूर्वानुभवसंस्कार-जत्वसंभावनात् अवस्तु इति शङ्क्येत। यत् पुनरिदं योगिनाम् इच्छामात्रेण

अनु टीका –

तेनैव-सिद्धिहेतुनैव। ननु बाधकं बाधितं भवतु, साधकं प्रमाणं च नास्तीत्यत्र किं कुर्म इत्यत आह "दर्शितञ्च" इति। कार्यहेतुः–प्रतिबिम्बरूपं कार्यरूपः हेतुः। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुत्तरस्य व्याचष्टे। "**चिदात्मैव**" इति।

अनु टीका –

ननु स्वप्नादिषु स्फुटमेव उपादानादिबाह्यसामग्रीं विनैवार्थज्ञानसिद्धिः प्रसिद्धैव इति किमप्रसिद्धयोगिदृष्टान्तेनेत्याशङ्क्याह "इह" इति। ग्राह्यस-मर्पका–ग्राह्यनीलादिसमर्पका ये हेतवः–कारणानि तेषां व्यतिरेकः, अभावे-नेत्यर्थः। तदाभासवैचित्र्यम्–स्वप्नादौ स्थितं नीलाद्याभासवैचित्र्यम्, सर्व-प्रमातृषु यत् असाधारण्यं तस्मात्, न हि एकस्य स्वप्नादिनिष्ठमर्थज्ञानमन्यस्य गोचरम् इति भावः। "शङ्क्येत" इत्यनेन अस्थैर्यसर्वप्रमात्रसाधारण्यसंस्कार-जत्वयुक्तमपि अर्थज्ञानं स्थैर्यसर्वप्रमातृसाधारण्यासंस्कारजत्वयुक्तजाग्रदर्थज्ञान-समानतयाऽवभासमेव स्वीयं वादेरपि आभासमात्ररूपत्वात्, न च आभासस्य परमार्थ-सत्त्वम्, परन्तु सिद्धमपि तत्स्वप्नादिकं शिष्यं तावदप्रबुद्धं ज्ञात्वा दृष्टान्तत्वेन न गृहीतं किन्तु तमाशङ्क्यापसारणाय अतिशयस्पष्टा योगिदृष्टान्तेनैव कृता, अतिशयं बुद्ध्वा समुत्पन्नः शिष्यस्तु प्रबुद्धीभूतः सर्वं स्वयमेव विचारयतीति सूचितम्।

पुरसेनादिवैचित्र्यनिर्माणं दृष्टम्, तत्र उपादानं प्रसिद्धमृत्काष्ठ-शुक्र-शोणितादिवैचित्र्यमयं न संभवत्येव, न हि एवं वक्तुं शक्यम्—सर्वगताः परमाणवो योगीच्छया झटिति संघटिताः कार्यम् आरप्स्यन्ते इति । यत एतत् लोकप्रसिद्धकारणभावानतिक्रमसिद्धये निरूप्यते । न च एतत् प्रसिद्धम्—परमाणुभ्य एव स्थूलं घटादि जायते इति, किं तु कपालादिव्यवधानेन, तथापि नियतसहकारिसमवलम्बनम् करचरणादिव्यापारे विशिष्टदेशकालधर्माधिपत्ययोगः शिक्षाभ्यासप्रकर्ष इति, इयति च आश्रीयमाणे योगी कुम्भं निर्मिमाणः कुम्भकारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनपुरःसरं घटं घटयन् कुम्भकार एव स्यात्, तस्मात् प्रसिद्धकारणोल्लङ्घने किम् असंचेत्यमानपरमाण्वाद्युपादानकारणान्तरचिन्तया इति । तत्र योगिसंविद एव सा तादृशी शक्तिः[1]—यत् आभासवैचित्र्यरूपम् अर्थजातं प्रकाशयति

एवमाशङ्कितं चोद्यमपसार्य पक्षान्तरकथनरीत्या श्लोकं व्याख्यातुमारभते "यत्पुनः" इति । योगिनाम्–अष्टाङ्गयोगयुक्तानाम्, तत्र–तस्मिन्निर्माणे, वैचित्र्यमयम्–वैचित्र्यहेतुत्वेन वैचित्र्यरूपम् । अत्र शिष्यशङ्का स्वयमेवोत्थापयति "नह्येवम्" इति । संघटिताः–आदिसर्गन्यायेन स्वयमेव मिलिताः । कुतो न शक्यमित्यत आह "यतः" इति । एतत्–इदं वस्तु, लोके प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धं, "कपालादिव्यवधानेन" इति, प्रथमं कपालादयः संपद्यन्ते ततः तत्संधानाद् घट इति भावः । तथापि–कपालादिव्यवधाने सत्यपि, धर्माधिपत्यम्, उपलक्षणं चैतदधर्मस्यापि तार्किकमते हि धर्माधर्मयोरपि सहकारित्वमेवेति, इयति–एतावति सामग्रीरूपे अर्थजाते । तत्र–तस्मिन्विषये, सा का इत्यपेक्षायाम् आह "यत्" इति । ननु योगिनिर्मितमर्थजातं न दृष्टं तं प्रति किं दृष्टान्तीकुर्मः ? सत्यम्, इन्द्रजालनिर्मितं वस्तु इति ब्रूमः, तदपि हि कदाचिदर्थक्रियाकारि भवति, तर्हि योगी अपि ऐन्द्र-

---

1. तत्रापि—K.S.S.

इति। तदस्ति सभव¹—यत संवित् एव अभ्युपगतस्वातन्त्र्या अप्रतीघातलक्षणात्² इच्छाविशेषवशात् संविदोऽनधिकात्मतया अनपायात् अन्त.स्थितमेव सत् भावजातम् इदमित्येवं ग्राहबुद्धिदेहादेः वितीर्णकियन्मात्रसंविद्रूपात् ग्राह्यत्वेन आभासयति इति, तत् इह विश्वरूपाभासवैचित्र्ये चिदात्मन एव स्वातन्त्र्यं किं न अभ्युपगम्यते स्वसंवेदनसिद्धम्, किमिति हेत्वन्तरपर्येषणाभयासेन खिद्यते । एवकारेण इदमाह—सर्वेण तावत् वादिना

जालिक एव, किं ब्रूमः, ईश्वरनिर्मितस्यापि जगत यत्र इन्द्रजालनिर्मितत्व कथयन्ति। तदुक्तम् –

"इन्द्रजालनिभ विश्वम्"

इति। तत्र का कथा योगिनिर्मितस्य भावस्य, अत एव योगिनामपि तत्रोपेक्षैव दृश्यते, येषान्तु नास्ति तेऽप्यैन्द्रजालिकप्राया एव, सर्वत्रोपेक्षामात्रस्यैव सहायोगत्वा दित्यलम्। दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिक लितरीत्या कथयति "तदस्ति" इति । तच्छब्दाकाङ्क्षा पूरयति "यत्" इति । अप्रतीघातलक्षणात्–अप्रतिहतस्वरूपात्, इच्छाविशेषवशात्–'तदुत्पद्यताम्' इति इच्छाविशेषसामर्थ्यात्, संविद–स्वरूपभूतात् संवित्तत्वात्, अनधिकात्मतया –एकतया, अनपायात्–अनाशात्, संविदेकरूपत्वेनेति यावत्, अन्त स्थितमेव–स्वान्तर्गतमेव सत्, मृदन्त स्थितत्वेन व्यवह्रियमाणो हि घटो मृद्रूप एवेति भाव । ग्राहबुद्धिदेहादे –ग्राहकत्वेनाभिमतात् प्राणादे, कीदृशात् ? अर्थात् परसंविदेव वितीर्णं कियन्मात्रम्–स्वविषयग्रहणमात्रसमर्थं लेशरूपम्, संविद्रूपं यस्य तादृशात्, ग्राह्यत्वेन–पृथक्त्वेन, न तु परसंविदा पृथक्त्वेन, अन्यथा "प्रागिवार्थ" इति उक्तन्यायेन अप्रकाशापातात्। फलितमाह "तत्" इति। हेत्वन्तराणाम्–परमाण्वादिरूपाणामन्येषा हेतूनाम्, पर्येषणाभि–गवेषणाभि य प्रयास तेन । सूक्ष्मस्य एवकारस्याभिधेयं वक्ति "एवकारेण" इति । किमित्यपेक्षायामाह

1. नियूपि—C.
2. अप्रतीघातस्वरूपणात्—C.

विषयव्यवस्थापनं संविद्रूपम् अनपह्नवनीयम् आदिसिद्धं हि तत् इति उक्तम्। तस्य च स्वातन्त्र्यमेव देवशब्दनिर्दिष्टं चिद्रूपत्वम् इति किम् अपरकारणान्वेषणव्यसनितया। हि यस्मात् एवं प्रकाशयति देव इति संभाव्यते, तस्मात् किं बाह्येन अनुपपत्तिना इति पूर्वेण संबन्धः॥ ७॥

"सर्वेण" इति। कुतो न अपन्हवनीयमित्यत आह "आदि" इति। "उक्तम्" इति, "कर्तरि" इति कारिकायामिति भाव। "देव" शब्दस्याभिधेय वक्तुमाह "तस्य च" इति। तस्य च—संविद्रूपस्य च, देवो हि क्रीडाशील उच्यते क्रीडा एव च स्वातन्त्र्यम्। अत एव यदि कश्चिद् ब्रूयात् किमर्थं भावनिर्माणे ईश्वर प्रवृत्त इति तस्यानेनैव मुखमुद्रा जायते। न हि क्रीडाशीलस्य पर्यनुयोग युक्त। अतिपरमार्थ-विचारे त्वेतदपि वक्तु युक्तता नावगाहते। न हि स्वनिर्मितवस्तुराशिद्वयमाश्रित्य निर्मातरि दोषनिराकृतिर्युक्ता, परन्तु अनिर्वाच्यतैव केवलमत्र युक्ता, ततोपि विचारे सापि न युक्ता अनिर्वाच्यताया अपि तर्कैवावस्थानात्, तत्सर्वथा विस्मयपरैणैव भाव्यम्। तदुक्तम् —

"विस्मयो योगभूमिका"

इति। ननु विस्मयोऽप्यत्रावकाश न लभते अशक्यकरणे एव तद्योगात्, न च ईश्वरस्य किमप्यशक्यम् ईश्वरत्वव्याघातात्। सत्यम्, अत एव अतिनिपुणै शाक्तैः शक्तावेव विश्रान्ति कृता। न चात्रापि शक्तिसमारोपणेन द्वैतापात प्रसञ्जनीय एकत्र तत्त्वे एव रूपद्वयमानात्। आयातु वा द्वैतापात अस्मदभीष्टे परमाद्वैते तस्याप्यवगाहनात्, अन्यथा सामान्याद्वैतापत्ते। सामान्याद्वैतापत्तिरप्यस्तु का हानि, हानिरपि वाऽस्तु अन्यथा महापूर्णत्वायोगात्। महापूर्णे पि वृद्धिहानी स्यान्तर्गते एव। किं बहुना यत्र यत्र विश्रान्ति क्रियते तत्तद्रूपम्, तत उत्तीर्णं तत्त्वमिति कुत्रापि न स्थेयम् सर्वत्र वेत्यल बहुतरया अतिरहस्यचर्चया प्रतिभाविहीनेषु वक्तुमयोग्यया तदुक्तेषु तु श्रीभगवतीव्रतरशक्तिपातपात्रेषु स्वय स्फुरणशीलत्वेति। अस्य श्लोकस्य पूर्वं प्रति 'हि' शब्दयोगेन हेतुत्वेन योजना करोति "हि" इति "संभाव्यते" इत्यनेन अत्र संभावनाया लिङ्गिति सूचितम्॥ ७॥

ननु एवम् उभयथापि संभावनानुमानम् उन्मिषति, तत्र किं मकुरप्रतिबिम्बितघटादिदृष्टान्तेन ज्ञानप्रतिबिम्बिताभासवैचित्र्ये विज्ञानदर्पणातिरिक्तं तत एव बाह्याभिमतं हेतु कल्पयेम ? किं वा योगिदृष्टान्तेन संवित्स्वातन्त्र्यमेव हेतुभावेन ब्रूयाम ? तदिदं सांशयिकं वर्तते इति आशङ्क्य बाह्यार्थानुमानसंभावनां सूत्रद्वयेन अपाकर्तुमाह :—

अनुमानमनाभातपूर्वे नैवेष्टमिन्द्रियम् ।
आभातमेव बीजादेराभाशाद्धेतुवस्तुनः ॥ ८ ॥
आभासः पुनराभासाद्बाह्यस्यासीत्कथंचन ।
अर्थस्य नैव तेनास्य सिद्धिर्नाप्यनुमानतः ॥ ९ ॥

न केवलम् अनन्तरश्लोकनिर्दिष्टाभिः युक्तिभिः प्रत्यक्षे[1] बाह्योऽर्थो न भासते, इयदेव हि प्रत्यक्षं यत्[2] नीलं भाति इति स्वप्रकाशसंविद्रूपं

अथाऽष्टमस्य नवमस्य च श्लोकस्यावतरणिका करोति "नन्वेवम्" इति।

अत्र टीका –

उभयथा, बाह्यानुमेयबाधुक्तप्रकारेण समनन्तरश्लोकोक्तप्रकारेण चेत्यर्थः, **संभावनानुमानम्**–तर्करूपमनुमानम्, न तु दृढमनुमानम्, **बाह्याभिमतम्**–बाह्यत्वेनाभिमतम्, **सांशयिकम्**–संशयग्रस्तम् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकद्वयमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**अनुमानम्**" इति।

अत्र टीका –

प्रथमम् "**अपि**" शब्दस्याभिधेयमाह "न केवलम्" इति। अनन्तरश्लोके – 'चिदात्मैव हि' इति, तत्र निर्दिष्टाभिः–उक्ताभिः योगिदृष्टान्तादिरूपाभिः, **युक्तिभिः**–उपायैः । "न केवलम्" इति तावदवस्थाप्य "न भासते" इत्येतन्मात्रस्य हेतुमाह "इयदेव हि" इति। तच्च–

1. न आभासते—K.S.S.
2. यत्—K.S.S.

नाधिकं किंचित् इति, यावत् अनुमानेनापि न अस्य बाह्यस्य सिद्धिः इति अपिशब्दस्याभिप्रायः।[1] तत्र अनुमानम् अत्र नैव प्रवर्तितुम् उत्सहते। प्रवृत्तमपि न प्रकृतसिद्धिम् आदध्यात् इति अनेन सूत्रद्वयेन उपदर्श्यते।[2] तत्र अनुमाने विकल्पः, सर्वश्च अयं विकल्पोऽनुभवमूल इति प्रसिद्धम्। तेन यत् सर्वथा अनाभातपूर्वम् अननुभूतचरं तत्र अनुमानम् अनुमितिव्यापारो विकल्पात्मा नैव केनचित् वादिना इष्यते। ननु भवतु प्रत्यक्षतो दृष्टेऽनुमाने संकथा इयम्, सामान्यतो दृष्टे तु किं वक्ष्यसि यथा अर्थोपलब्ध्या इन्द्रियानुमाने? उच्यते—तत्रापि विकल्पेन यथा सोऽर्थः स्पृश्यते तथा

मानञ्च, "इति" शब्दो हेतुसमाप्तौ। "न केवलम्" इत्यस्य आकाङ्क्षा पूरयति "यावत्" इति। "अपिशब्दस्य" "**नाप्यनुमानतः**" इत्यत्र स्थितस्येत्यर्थः। अपिशब्दाभिप्रायमुक्त्वा श्लोकद्वयस्याभिप्राय सङ्क्षेपेण कथयति "तत्र" इति, "अपि" शब्दार्थे एव सतीत्यर्थः। **प्रकृतसिद्धिम्**—बाह्यसिद्धिम्, **अनेन**—कारिकाद्वयेन, उपदर्श्यते, सूच्यत इत्यर्थः। ननु दर्शयतु तत किमित्यत आह "तत्र" इति। **तत्र**, एवरूपेऽभिप्राये सतीत्यर्थः, **अनुमान विकल्पो** भवति न निर्विकल्पदर्शनम् अवसायमात्रहेतुत्वात्। **सर्वः**—अनुमानादिरूप, **अनुभवमूल**—निर्विकल्पज्ञानमूल, इति—एतत्, **प्रसिद्धं** भवतीति शेप। **तेन**—अनुमानस्य विकल्पत्वेन। "**अनाभातपूर्वम्**" इति पद व्याचष्टे "**अननुभूतचरम्**" इति, **तत्र**—अननुभूतचरे। अत्र तार्किक प्रश्नयति "**ननु**" इति। **इयं सङ्कथा**—अनुभूतचरत्वसङ्कथा, किं **वक्ष्यसि**, तत्र सामान्यतो व्याप्तिग्रहण सम्भवाभावेत-युक्तमिति भाव। कुत्र तत्सामान्यतो दृष्टमनुमानं भवतीत्याह "**यथा**" इति। **अर्थोपलब्ध्या**—घटादिविषयेण ज्ञानेन, **इन्द्रियानुमाने**—सर्वदातीन्द्रियचक्षुराद्यनुमाने। अत्र परिहारमाह "**उच्यते**" इति। **तत्रापि**—इन्द्रियानुमानादिरूपे सामान्यतो दृष्टेऽपि, **सोऽर्थः**—चक्षुरादिरूप विषय, **स्पृश्यते**—सामान्यभावेन

---

1 इति अपिशब्द —K S S.
2. दर्श्यते—K.S.S.

अनुमेय इति स्थितिः । विकल्पश्च न इन्द्रियादिकम् अर्थं केनचित् संनिवेशविशेषादिना[1] विशेषात्मना स्पृशति, अपितु किंचिदुपलब्धेः कारणम् इति अमुना स्वभावेन, स च स्वभावः कारणतालक्षणः प्रत्यक्षगृहीत एव। तथा च बीजात् अङ्कुरः तन्तुभ्यः पट इत्यादौ कार्यकारणभावः प्रत्यक्षानुपलम्भवशेन तावत् निश्चेयः। तत्र च प्रत्यक्षं प्रत्याभासं प्रामाण्यं भजते, विमर्शलक्षणस्य प्रमितिव्यापारस्य एकैकशब्दवाच्येऽर्थे प्रवृत्तेः तदनुसारित्वाच्च प्रमाणस्य इति वक्ष्यते।

'एकाभिधानविषये मितिर्वस्तुन्यबाधिता ।'[2]

अनुभूयते, स्थितिः–व्यवस्था। सामान्येनोक्तमर्थं विशेषेण दर्शयति "विकल्पश्च" इति। संनिवेशविशेषादिना रचनाविशेषादिना, विशेषात्मना–विशेषस्वरूपेण। पुनः केन रूपेण स्पृशतीत्यत्र आह "अपि तु" इति। किंचिदुपलब्धेः कारणं भवति इत्यमुना स्वभावेन, सामान्यरूपेणेत्यर्थः, स्पृशतीति पूर्वेण सबन्ध। स च स्वभावः—स्पर्शविषयीकृत स्वभावश्च, कारणतालक्षणः–कारणतास्वरूप, धर्मरूप इत्यर्थः। "बीजादेः" इति दृष्टान्तवाक्य व्याख्यानुमाह "तथा च" इति। प्रत्यक्षानुपलम्भयोर्बलेन तेन, तत्र प्रत्यक्षनिश्चेय वस्तु कथयति "तत्र" इति। तत्र प्रत्यक्षानुपलम्भयोर्मध्ये, प्रत्याभासम्–सर्वेष्वाभासेषु, प्रामाण्यम्–प्रमाणताम्। कुतो भजत इत्यपेक्षायां हेतुमाह "विमर्श" इति। विमर्शलक्षणस्य–विकल्पज्ञानरूपस्य, एकैकशब्दवाच्ये–एकैकशब्दाभिधेयमम-स्वधर्मधर्मिसमुदायरूपे, स्वलक्षणे इति यावत्, प्रवृत्तेः, न तु निर्विकल्पदर्शनवत् प्रत्याभासप्रवृत्ते। तदनुसारित्वाच्च-विमर्शानुसारित्वाच्च, प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेरित्यर्थः। ननु कथ विमर्शहेतुकस्य प्रमाणस्य विमर्शानुसारित्व युक्तमित्यत्र आह "इति" इति। इति–एतत्, कुत्र वक्ष्यत इत्यत आह "एकाभिधान"

1. संनिवेशविशेषात्मना—K.S.S.
2. विश्रान्ते —K.S.S.

इति। आभासमात्रं च सामान्यम् इति निर्णेष्यते। अनुपलम्भोऽपि अन्योपलम्भरूप आभासमात्रविश्रान्त एव इति कारणाभासो विशेषशून्यः परिगृहीत एव बीजात् अङ्कुर इति प्रतीतौ। यत् यस्य नियमम् अनुविधत्ते अव्यतिरिक्तम् तत् तस्य कार्यम् इति प्रतिघटं मृत्ति-[1]कादिरूपहेतुतद्भावमात्रस्य आभासात् ॥ ८ ॥

इति, अस्याः कारिकायामित्यर्थः, तत्र हि स्वोत्पादितविकल्पद्वारेणैव प्रमाणस्य स्वलक्षणविषयत्वं कथयिष्यति। ननु आभासेष्वेव प्रमाणव्यापार उक्तो न तु सामान्ये तत्कथमेव सिद्ध्यतीत्यत आह "**आभास**" इति। **आभासमात्रम्**–केवल आभासः, न तु सर्वधर्मोपक्षेपेण ग्रहणम्, **निर्णेष्यते**, अस्यामेव कारिकाया-मित्यर्थः। अनुपलम्भकृत्यमाह "**अनुपलम्भोऽपि**" इति। **अनुपलम्भः**–गोष्वश्वत्वा-नुपलम्भः, **अन्योपलम्भरूपः**–अश्वादिष्वश्वत्वाद्युपलम्भरूपः, प्रमाता हि गोषु गोत्वं प्रत्यक्षेण पश्यन् अश्वादिषु तदनुपलम्भात् सर्वो गोऽश्वादिर्न गौरिति निश्चिनोति। **आभासमात्रविश्रान्त एव**, न तु पराभिमतशक्तिविशेषः, इति–अत एव हेतौ, **कारणाभासः**–इन्द्रियगण उपलक्षितकारणाभासः, **विशेषशून्यः**–तन्नि-ष्ठतयाऽग्रहणात् विशेषरहितः, **परिगृहीतः**, प्रमात्रनुसन्धानमात्रसारमिति शेषः। कुत्रेत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह "**बीजात्**" इति, स्फुटमेव हि बीजस्याङ्कुरं प्रति कारणत्वमिति भावः। अत्रान्वयव्यतिरेकप्रमाणाक्रमं सूत्रे "**आदि**" शब्दगृहीत मृद्घटयोः कार्यकारणभावव्याप्तिप्रदर्शनद्वारेण कथयति "**यत्**" इति। **नियमम्**–अवश्यभावम्, **अनुविधत्ते**, स्वस्वलाभं प्रति अपेक्षते इत्यर्थः। ननु कुत्रेयं व्याप्ति-र्दृश्यत इत्यत आह "**प्रतिघटम्**" इति। **प्रतिघटम्**–सर्वेषु घटेषु, मृत्तिकादि-रूप–मृद्दण्डादिरूपः यो हेतुस्तेन यत्तद्भावात्म्यम्, तस्य, आभासनो निर्देशः, तद्भावमात्रस्य मृद्दण्डादिव्यापारानुगतत्वस्येति यावत्, **आभासात्**–स्फुरणात्। एतेन प्रथमपक्षोऽपि व्याख्यातः ॥ ८ ॥

---

1. मृत्तिकादिमात्रस्य हेतुतद्भावमात्रस्य—K.S.S

आभासात् बाह्यः पुनरनाभासरूपः, स च आभासते इति विप्रतिषिद्धम्। अनाभासे च नास्ति विकल्परूपस्य अनुमानस्य व्यापारः । ग्रामगृहादेस्तु यत् बाह्यं तत् अग्रामादिरूपं न उच्यते प्रत्येकं वाटानूपकुड्यतुलादेः बाह्यत्वप्रसङ्गात्, अपि तु तत्संनिकटम्, तस्मात् ग्रामबाह्यम् आभासबाह्यम् इति च शब्दसाम्यमात्रम् एतत् न वस्तुसाम्यम् । एवं ये विकल्पे वस्तु न आभाति इति मन्यन्ते तेषामपि तावत् अनुमानविकल्पो न बाह्ये उपपन्नः।

ननु आभासेनैव किं सर्वं सञ्जयसीत्यपेक्षाया द्वितीय श्लोक व्याचष्टे "आभासात्" इति। विप्रतिषिद्धम्-विरुद्धम् । ननु आभासो मास्तु विकल्प एव सर्वं कार्यं करिष्यति इत्यत आह "अनाभासे च" इति। व्याप्तिग्रहणासंभवादिति भाव । ननु यदि बाह्यत्वमात्रेण विरुद्धतासाधनं तर्हि ग्रामबाह्यस्य वस्तुजातस्यापि विरुद्धत्वमापद्येतेत्यत आह "ग्राम" इति। ग्रामापेक्षया वाटानूपेत्युक्तम्, गृहापेक्षया तु कुड्यतुलादेर्ग्रहणम्, आदिशब्देन तत्रत्यान्यवस्तुजातस्य ग्रहणम्। पुनः किं तदुच्यते इत्यत आह "अपि तु" इति। अपि तु परिहृतं तद्-ग्रामबाह्य वस्तुजातम्, संनिकटम्-ग्रामसमीपस्थम् उच्यते, ग्रामसमीपे एव स्थितत्वात् ग्राम प्रत्यविरुद्धत्वाच्चेति भाव । फलितमाह "तस्मात्" इति। न च शब्दसाम्ये वस्तुसाम्यवादो न्याय्य इति भाव । ननु बौद्धैर्विकल्पस्य वस्त्वसम्पर्क एवोक्त , त्वया तु तेनैव सर्वं साध्यते इति किमेतदित्यत आह "एवम्"

---

1. संनिकृष्टम्—K.S.S.
2. द्वितीय श्लोक व्याचष्टे 'ननु' इति। ननु आभासेनैव किं सर्वं सञ्जयसीत्यत आह "आभासात्" इति। विप्रतिषिद्धम्-विरुद्धम्। ननु आभासो मास्तु विकल्प एव सर्वं कार्यं करिष्यति इत्यपेक्षाया द्वितीय श्लोक व्याचष्टे 'अनाभासे च' इति—C. The text, as found in the manuscript, does not make much sense and seems to contain scribal mistakes. We have, therefore, taken the liberty of correcting it as printed.

अस्माभिस्तु उपपादितम्—अध्यवसायस्यापि आभासमानविषयत्वम् 'भ्रान्तित्वे चावसायस्य' इति सूत्रे। तेन अनुमानविकल्पात्मनापि प्रकाशेन यदि अनाविष्टो नीलादिः अर्थः तत् न अनुमित एव स्यात्। अथ आविष्ट एव, तर्हि 'प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्यात्' इति न्यायेन प्रकाशमात्रस्वभाव एव, न बाह्यः। तेन बाह्ये साध्ये यत् किंचित् प्रमाणम् आनीयते, तदबाह्यतामेव प्रत्युत[1] साधयति इति विरुद्धमेव, अत एव आह 'कथंचन' इति, केनापि प्रकारेण प्रत्यक्षात्मना अनुमेयात्मना वा आभासनम् आभासो बाह्यस्य अनाभासस्य न कदाचित् अभूत् इति, तस्मात् सिद्धम् 'चिदात्मैव हि देव' इति ॥ ९ ॥

इति, एव मतीत्यर्थः। ननु तव दर्शने किमस्तीत्यत आह "अस्माभिः" इति। अध्यवसायस्य–विकल्पकार्यस्याध्यवसानस्य, आभासमानविषयत्वम्, अर्थविषयत्वमित्यर्थः। कुत्रेत्यपेक्षायामाह "भ्रान्तित्वे" इति। स्वाभिप्रायमुपसंहरति "तेन" इति। अनुमानविकल्पात्मना–अनुमानरूपविकल्पात्मना गमेन। फलितमाह "तेन" इति, साधयति "प्रागिवार्थोऽप्रकाश" इति न्यायेनेत्यर्थः। तत् इति विरुद्धमेव इति योजना, अत तत्प्रमाणं विरुद्धमेव भवतीत्यर्थः। तथा च भ्रान्तिकर्मारम्भे येनान्तोऽप्याननमेव बाह्यसाधनमिति भावः। ननु सूत्रे केन पदेन एतदुक्तमित्यत आह "अत" इति। किमाहेत्यत आह "कथञ्चन" इति। एतदेव व्याचष्टे "केनापि" इति। एतदवष्टम्भेन पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोः सिद्धता रूपयति "तस्मात्" इति।

एवमत्र दर्शनाद्ये योजना। पण्डित अनुमानम् अनाभासपूर्वं नैवेष्टम्। इन्द्रियम् आभासनेन भवति, सामान्येनेति शेषः। कुत ? योजारे. हेतुवस्तुन आभासनात्। पुनः–पक्षान्तरे, आभासनाद् बाह्यस्य आभास कथञ्चन नासीत्, तेनाभासस्य बाह्यार्थस्य अनुमानतोऽपि सिद्धिर्नास्ति इति ॥ ९ ॥

---

1. प्रत्यवर्शन—K.S.S.

ननु अन्तःस्थितं बहिः प्रकाशयेदित्युक्तं तत् अन्तःस्थितत्वम् उपपादनीयम् इति आशङ्क्य आह :—

स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम्।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥ १० ॥

बहीरूपतया आभासनेऽपि[1] अहन्तारूपता[2] न त्रुट्यति,

'प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यम्'

इति हि वक्ष्यते, तच्च सदैव, प्रकाशस्य प्रमातृत्वात्, तदात्मतया

अथ दशमश्लोकस्यावतरणिकां करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

उपपादनीयम्–युक्त्या समर्थनीयम्, "**स्यादेतत्**" इत्यत्र तर्कमात्रेणैव साधनादिति भाव। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**स्वामिनः**" इति।

अत्र टीका –

श्लोकं व्याहरत् प्रक्रियां तनोति "**बहीरूप**" इति। बहीरूपतया आभासनेऽपि–बाह्यत्वेनाभासनेऽपि, इदन्तया ग्रहणेऽपीति यावत्, अहन्तारूपता–आन्तररूपता। कुतो न त्रुट्यतीत्यत आह "**प्रमात्रा**" इति। प्रमात्रा सह–प्रकाशेन सह ऐकात्म्यम्[3] प्रमात्रैकात्म्यम्, तच्च–भावानां प्रमात्रा सह ऐकात्म्यं[4] च। कुत इति हेत्वपेक्षायामाह "**प्रकाशस्य**" इति। ननु प्रकाशस्य प्रमातृत्वेऽपि प्रकृते किमायातम् इत्यत आह "**तदात्मतया**" इति। तदात्मतया–

---

1. बहीरूपतयापि आभासने—K.S.S.
2. अन्तारूपता—K.S.S.
3. प्रमात्रा सह-प्रकाशेन सह। ऐक्यम् प्रमात्रैक्यम्—C.
4. ऐक्यम्—C.

च विनाऽप्रकाशमानस्य[1] अवस्तुत्वात्, किं तु तत्र अहम् इति उचिते परामर्शे योऽयम् इदन्तापरामर्शः सैव बाह्यता, तच्च इह अन्तःस्थितत्वम् अहमित्येतावता चित्समुचितेनैव वपुषा परामर्शनमेव[2]. तच्च इह नीलादीनामस्त्येव, न तु नास्ति इति, यदि हि न स्यात् कुम्भकृतो 'घटं करवाणि' इति य उत्तरक्रियामपेक्ष्य[3] इच्छाशब्दवाच्यः परामर्शः, एषणीयेन[4] स परामृश्येन अनियन्त्रितः चेत् ततः पटेच्छापि सा न कस्मात् इति संकीर्येरन्

प्रकाशरूपप्रमातृरूपतया, अप्रकाशमानस्य–"प्रागिवार्थं" इति न्यायेन प्रकाशकर्तृत्वमभजतो भावजातस्य, अवस्तुत्वात्; अप्रकाशमानं हि वस्तु वस्तु न भवति। ननु तर्हि अबाह्यमेव सर्वदा तत् इत्यपेक्षायाम् पक्षान्तररीत्या बाह्यत्वमपि साधयति "किन्तु" इति। तत्र–तस्मिन् भावजाते, सेव–इदन्तापरामर्श एव, न तु ततो निर्गत्य बहिरवस्थानम्। "तच्च" इति, चिति समुचितं–योगिचित्समुचितं, तेन, परामर्शनमेव, न तु कुत्राप्यन्तर्देशेऽवस्थानम्, तच्च–अहमिति परामर्शनं च "अस्त्येव" इति। "एव" शब्दस्य व्यावर्त्यमाह "न तु" इति। अत्र तर्कमनुकूलं प्रमाणानुग्राहकं दर्शयति "यदि हि" इति। तत् यदि न स्यात् इति–एवम्, व्यवहाराः संकीर्येरन्–सङ्करं गच्छेयुः। इति कथम्? कुम्भकृतः–कुम्भनिर्माणे उद्युक्तस्य कुलालस्य, उत्तरक्रियामपेक्ष्य इच्छाशब्द-वाच्यः तां प्रति इच्छाहम् इति यावत्। "घटं करवाणि" इति परामर्शः भवति, सः, एषणीयेन–एषणाविषयभूतेन, अत एव परामृश्येन–इच्छात्मकस्य परामर्शस्यापि विषयभूतेन घटेन, अनियन्त्रितः–विषयभावेन परिच्छिन्नतां नीतश्चेन्न स्यात् ततः, सा–परामर्शरूपा इच्छा, पटेच्छापि कथं न स्यात्, विशेषा-

---

1. प्रकाशमानस्य—K.S.S.
2. एव is not found in the K.S.S. edition.
3. उत्तरक्रियापेक्षया—K.S.S.
4. एषणीयात्मना—K.S.S.

व्यवहाराः। अथ तत्रापि च एषणीयः तदानीमेव निर्मितः, सन् तथा जातः, तर्हि तन्निर्माणं चिदात्मनि विनेच्छया नोपपन्नम् इति 'तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता' इत्यत्र वर्णयिष्यते। तच्च इच्छान्तरमपि[1] विषयनियन्त्रितं न वा इति विकल्पेऽनवस्था। विषयनियन्त्रितं चेत् स्यात् आत्मैव जाता, न चेत् घटे पटेच्छा स्यात्। अथ तत्रापि तदानीमेव इति कृत्वा अनवस्था। तस्मात् सर्वोऽयं भावराशिः चिदात्मनि अहम् इत्येव वपुषा सततावभासुरवपुः ऐश्वर्यरूपाच्च स्वातन्त्र्यलक्षणात् स्वामिभावात् विचित्रेण वपुषा क्रमाक्रमादिना संवित् एनं बहिःकरोति प्रमातृप्रथनपूर्वकम्,[2]

भावात् इति शेषः। अथ—यदि, तत्रापि—तस्या घटेच्छायामपि, एषणीयः तदानीम्—इच्छासमये, निर्मितः—संपादितः, सन्, तथा जातः—एषणीयः सम्पन्नः, तर्हि तस्य–घटस्य निर्माणम्, चिदात्मनि—चित्स्वरूपे, इच्छया विना उपपन्नं न भवति, इति–एतत्, "तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता" इत्यत्र–अस्यां कारिकायाम्, वर्णयिष्यते–कथयिष्यते, तच्चेच्छान्तरम्–निर्मीयमाणविषया अन्या इच्छा, यापि, विषयनियन्त्रितं न वा इति विकल्पे सति, अनवस्था–तत्राप्यन्य एषणीय तत्राप्यन्या इच्छा इत्येवरूप अनवस्थाख्यो दोषो भवेत्। आत्माश्रयादेरत्यन्तासयुक्तता ज्ञात्वा अनवस्थामात्रग्रहणम्। तर्केण शैथिल्यमुपपाद्यानुमानमत्र प्रवर्तयति फलितरीत्या 'तस्मात्' इति। अयम्–पुरो भासमान, सततम् अवभासुर वपुर्यस्य तादृशम्, संवित्–प्रकाशरूप परप्रमातृतत्त्वम्, एनम्–अहन्तया स्थित भावराशिम्, बहिःकरोति—इदन्तया भासयति, ऐक्येन स्थितं सत् अपोहनशक्त्या भेदेन भासयति इति यावत्। कथम्? प्रमातॄणाम्–ग्राहकरूपाणां स्वांशभूतानां मितप्रमातॄणां यत्प्रथनम्–अपोहनशक्त्या स्वतो भेदेन भासनम् तत् पूर्वं यत्र तत्, प्रथम ग्राहकान् भासयति

1. तदेव इच्छान्तरमपि—K.S.S.
2. प्रमातृभेदप्रथन—K.S.S.

तत्रापि कश्चित् आभासे प्रमातॄन् एकीकरोति नितम्बिनीनृत्त इव प्रेक्षकान् । तावति हि तेषाम् आभासे ऐक्यम् । शरीरप्राणबुद्धिसुखाद्याभासांशेषु तु भेदस्य अविगलनात् न सर्वथा ऐक्यम् । अत एव प्रतिक्षणं प्रमातृसंयोजनवियोजनवैचित्र्येण[1] परमेश्वरो विश्वं सृष्टिसंहारादिना प्रपञ्चयति । तदुक्तमाचार्येण:—

'सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने ।
सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय भवते नमः ॥'

तदनन्तरं ग्राह्यवर्गमिति भावः । तत्रापि—बहिष्करणेऽपि । कथं तत्र तेषामेकीकरणमित्यत आह "तावति" इति । तावति आभासे—नृत्तभागे, किं सर्वथैव तेषामैक्यमित्यत आह "शरीर" इति । प्रतिक्षणम्—क्षणे क्षणे इत्यर्थः, संयोजनम्—नृत्तादौ, वियोजनम्—शरीरादौ, आदिशब्देन मध्यगतायाः स्थितेर्ग्रहणं पिधानानुग्रहयोश्च । अत्राचार्यसम्मतिं दर्शयति "तदुक्तम्" इति । किमुक्तमित्यत आह "सदा" इति । स्थितिरूपेण सुखेन स्थितिसुखम् तत्र आस्ते इति तादृशाय । आहारः—निगरणम्, संहार इति यावत् । ननु कथं विरुद्धानां क्रमभाविनाञ्च सृष्ट्यादीनां युगपत् नित्यं भवति विनोदादिकारित्वम् ? शृणु, तत्र अनादित्वेऽपि कालप्रसरनिरपेक्षबुभुक्षापेक्षया प्रथमभूतायां सृष्टौ तावत् पूर्वतरसंहारकाले स्थितायाः संजिहीर्षायाः संहारः, तत्रैवोत्पन्नायाः सर्जनेच्छायाः स्थितिः, तद्विषयभूतानां भावानामुद्भविष्यमाणस्थितीच्छायाश्च सृष्टिः । स्थितौ तु सृष्टौ स्थितायाः सर्जनेच्छायाः संहारः । तत्रैवोत्पन्नायाः स्थितीच्छायाः तद्विषयभूतानां भावानाञ्च स्थितिः, संजिहीर्षायाः सृष्टिः, संहारे तु स्थितौ स्थितायाः स्थितीच्छायाः तद्विषयाणां भावानाञ्च संहारः, तत्रैवोत्पन्नायाः संजिहीर्षायाः स्थितिः, भाव्यमानसर्जनेच्छायाः सृष्टिः, इति सृष्ट्यादेरेव सृष्ट्यादित्रयस्य सृष्ट्यादित्रयम्, गतार्थं च किमात्मकं तत्र सर्वदा तत्रोक्तन्यायेन ज्ञेयम् । तदुक्तम् —

"मार्गभेदेन हर्तारि नामगं क्रम विद्यते"

---

1. प्रमातृसंयोजनावियोजनावैचित्र्येण—K.S.S.

इत्यादि । श्रीभट्टनारायणेनापि

'मुहुर्मुहुरविश्रान्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः ।

कल्पयन्नपि कोऽप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः ॥'

इति । तस्मात् स्थितम् अन्तःस्थितं भावजातं तेन विना तद्विषयस्य

इति । अन्योपि चक्रवर्ती भोगान् सृजति गृहे स्थापयति आहरति चेति ध्वनि । अथवा परप्रमातृ सदा सृष्टिविनोदादित्व स्वसृष्टस्वांशभूतमितप्रमातृकृतमेव ज्ञेयम्, ते हि सदा क्वचिद्भागे सृष्टिभाज क्वचित् स्थितिभाज क्वचित् संहारभाज तरङ्गा इव जलनिधावित्यल प्रपञ्चेन । श्रीभट्टनारायणवाक्यमप्यत्र संवादयितुमाह "भट्ट" इति । "उक्तम्" इति पूर्वेण सबन्ध । किमुक्तमित्यत आह "मुहु" इति । "मुहुर्मुहु" इति मध्यमावेशापेक्षया उक्तम्, सर्वे हि प्रमातार स्वभावबलेन प्रतिक्षण सिद्ध प्राणविज्ञाननिष्ठ मध्यमावेशमनुभवन्ति, यद्यपि शून्य सर्वदा तन्मयमेव किन्तु स्तोक जाड्येन व्याप्त देहमपि अतिजाड्येन स्पृष्ट तादृशमेवेति तयोरिहाग्रहणम्, ते च प्राणद्वारेण बुद्धिद्वारेण च तत्र प्रविष्टा भावराशिमपि स्वात्मना सह तत्र प्रवेशयन्ति, स्वभावबलेन तत उत्थिताश्च नवीन मेवोत्पादयन्ति, या च तेषु नवेषु भावेषु प्रत्यभिज्ञा सा सादृश्यनिमित्तकैव तै कल्पि- तमान्तरविवक्षाया जाग्रदादिरूप लोकत्रय बाह्यविवक्षाया भूरादिरूप लोकत्रयमपि तत्समष्टिभूतपरप्रमातृभूतसदाननचिन्मात्रकृतमेव ज्ञेयम् । यश्च कल्पनाशतै मुहुर्मुहु विश्रामरहित त्रैलोक्य कल्पयति स कथ निर्विकल्पो भवतीत्याश्चर्यम् । परिहारस्तु "कल्पनाशतैः" इति । त्रैलोक्यकल्पना मितप्रमातृगता, स तु सर्वदा निर्विकल्प एव यथा सार्वभौम आज्ञाद्वारेण स्वभृत्यै सर्वदेशसबन्धिनी क्रिया कुर्वन्नपि निश्चिन्त एव स्वमण्डले तिष्ठति इति । अथवा अतिसूक्ष्म परामर्शोऽपि प्रकाशस्य स्वरूपोद्गमनमेवेति न तेनापि हानिरिति । स्वाभिप्रायमुपसहरन्[1] "न विना" इति श्लोकशेष व्याचष्टे "तस्मात्" इति । तस्मात् इतीति शेष, इति स्थितम्—सिद्धम् भवति । इति किमिति ? भावजातमिदमन्त स्थित

1. स्वाभिप्रायमुपसंहरति—C.

परामर्शायोगात्[1] इति ॥ १० ॥

ननु परामर्शो नाम विकल्पः, स च अविकल्पशुद्धसंविद्वपुषि भगवति कथं स्यात् इत्याशङ्कयाह:—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ॥११॥

इह अवभासस्य प्रकाशस्य, अनवभासस्य च अप्रकाशस्य घटादेः परस्परपरिहारेण द्वयोः स्वात्मनि चेत् व्यवस्थानम्, तत् घटपटयोः इव इदमजडम् इदं जडम् इति दुरुपपादं वैलक्षण्यम्। अथ अवभासो यतोऽर्थस्य संबन्धी, ततो न जडः, तर्हि सबन्धमात्रेण मृत् अपि घटस्य इति अजडा स्यात्। अथ न स्वसंबन्धमात्रम् अपि तु अवभासोऽर्थस्य

भवति, कुत ? तेन विना-अन्तरवस्थान विना, परामर्शायोगात् "करवाणि" इतीच्छाया अयोगात्, न हि निर्विषया इच्छा युक्तेति भाव। एतेन तर्कशोधिते मार्गे अनुमानप्रमाण सचारितम्।

अयमत्र सक्षेप। स्वामिन -विमर्शाख्यैश्वर्ययुक्तात् प्रभवापादनरूपान्वितत्वात्, आत्मसत्स्यस्य-तादात्म्येन स्वान्तर्गतस्यैव सत, भावजातस्य-भावराशे, भासनमस्ति, तस्माद्विना-तस्यात्मनि समवस्थान विना, इच्छामर्श -"करवाणि" इति इच्छारूपो विमर्शो न प्रवर्तते निर्विषयत्वात् ॥ १० ॥

अर्थैकादशश्लोकस्यावतरणिका करोति **"ननु"** इति। स्पष्टम्।

अत्र टीका —

इह-अत्र लोके। **"अवभासस्य"** इति पद व्याचष्टे "प्रकाशस्य" इति। **परस्परपरिहारेण**-परस्परतो व्यावृत्त्या, **व्यवस्थानम्**-विशिष्टमवस्थानम्, **दुरुपपादम्**-दुःखेनोपपादयितु शक्यम्। यथास्व स्वरूपसिद्धौ विशेषा-

1. परामर्शस्य अयोगात्—K.S.S.

प्रकाशः, तर्हि अर्थात्मना स प्रकाश इति समापतितम्। न च अन्यात्मना अन्यस्य प्रकाश उपपन्नः। अथ अन्यस्वभावोऽपि घटोऽवभासस्य कारणम्, तर्हि अवभासोऽपि घटस्य कारणम् इति घटोऽपि अजडः स्यात्। अथ अन्येन[1] सतापि घटेन यतोऽवभासस्य प्रतिबिम्बरूपा च्छाया दत्ता, ताम् असौ अवभासो बिभ्रत् घटस्य इति उच्यते, ततश्च अजड., तर्हि स्फटिकसलिलमुकुरादिः अपि एवंभूत एव इति अजड एव स्यात्। अथ तथाभूतमपि आत्मानं तं च घटादिकं स्फटिकादिः न परामष्टुं समर्थ इति जडः, तथापरामर्शनमेव अजाड्यजीवितम् अन्तर्बहिष्करणस्वातन्त्र्यरूपं[2] स्वाभाविकम् अवभासस्य स्वात्मविश्रान्तिलक्षणम् अनन्यमुखप्रेक्षित्वं

भावादिति भाव। पक्षान्तरमाह "अथ" इति। प्रकाश–प्राकट्यम्, सः–अवभास, समापतितम्—बलादायातम्। ननु तदेव भवत्वित्यत आह "न च" इति। अत्रापि प्रश्न करोति "अथ" इति। कारणम्–विषयत्वेन आलम्बनकारकम्। उत्तरमाह "तर्हि" इति। घटस्य कारणम्, ज्ञापकत्वेन सिद्धिप्रदमित्यर्थ। पुन शङ्कते "अथ" इति। अन्येन सतापि–जडत्वेन व्यतिरेकेण सतापि, ताम्–छायाम्, "घटस्य" इति, घटसबद्ध[3] इत्यर्थ.। ततश्च–तत्सबन्धित्वाच्च, एवंभूत–प्रतिबिबरूपा छाया बिभ्रत्। प्रश्न करोति "अथ" इति। तथाभूतमपि–तथाभूत घटप्रतिबिम्ब गृह्णन्तम्, तं च–प्रतिबिम्बदायकञ्च, न समर्थः, असमर्थ इत्यर्थ। उत्तरमाह 'तथा" इति। तथापरामर्शनम्, घटोपरक्तस्वात्मविषय घटविषय च परामर्शनम्, अजाड्यजीवितम्—चेतनताया सत्ताप्रदम्, अन्त–लक्षणया अन्त स्थितस्य भावराशे, बहिष्करणम्–इदन्तया स्फारणम्, तत्र, यत् स्वातन्त्र्यम् तत् रूप यस्य तादृशम्, स्वाभाविकम्, न तु केनाप्यागन्तुकम्, स्वात्मनि या

1. अन्येनापि सता—K.S.S.
2. अन्तर्बहिष्करणस्वातन्त्र्यस्वरूपम्—K.S S.
3. घटसंबन्ध—C.

नाम। 'अहमेवं प्रकाशात्मा प्रकाशे' इति हि विमर्शोदये स्वसंविदेव प्रमातृप्रमेयप्रमाणादि कृतार्थम्[1] अभिमन्यते न तु अतिरिक्तं काङ्क्षति, स्फटिकादि हि गृहीतप्रतिबिम्बमपि तथाभावेन सिद्धौ प्रमात्रन्तरम् अपेक्षते इति निर्विमर्शत्वात् जडम् । सर्वत्र[2] वस्तुतो विमर्शात्मकप्रमातृस्वभावतादात्म्याहंपरामर्शविश्रान्तेः अजडत्वमेव[3] पूर्वापरकोट्योः । यदुक्तम्ः—

विश्रान्ति सा लक्षणम्—स्वरूप यस्य तादृशम्, अत एव **अनन्यमुखप्रेक्षं व नाम**—स्वग्रहणे परापेक्षारहितत्वाख्यम्, "**अवभासस्य**" इति विशेषेणमध्ये विशेष्याश्रयस्य कथनम् । कथमनन्यमुखप्रेक्षि इत्यत्र हेतुमाह "**अहम्**" इति । **अहमयं प्रका-शात्मा**[4], अहमेव प्रकाशात्मना स्वप्रकाशस्वभावेन च, **प्रकाशे**—प्रकाशकर्ताऽस्मि **इति विमर्शोदये**, हि—यस्मात्, प्रमाता **स्वसंविदेव**—स्वरूपभूता संविदेव, न तु ततो व्यतिरिक्त किंचिद् वस्तु, **प्रमातृप्रमेयप्रमाणादि**, आदिशब्देन प्रमाग्रहणम्, **कृतार्थम्**—चरितार्थम्, **अभिमन्यते** स. प्रमाता, **अतिरिक्तम्**—स्वरूपभूतसंविद व्यतिरिक्त प्रमात्रादि चरितार्थम्, **न काङ्क्षति** । ननु स्फटिकादिरप्येव भवतु इत्यत आह "**स्फटिकादि**" इति । स्वभावे भिन्नत्वेन विमर्शाऽसमयस्वात् । ननु यदि स्फटिकादि जडमेव तर्हि द्वैतापत्तिरित्यत आह "**सर्व**" इति । **वस्तुतः**—परमार्थत. **सर्वत्र विमर्शात्मक**—उक्तन्यायेन विमर्शस्वभाव य प्रमातृस्वभाव -प्रकाशाख्य परप्रमातृ स्वभाव तेन सह यत्तादात्म्यम्—प्रकाशमानत्वान्यथाऽनुपपत्त्या एकत्वम्, तेन या अहंपरामर्शे विश्रान्ति तस्या हेतो, **पूर्वापरकोट्योः**—ग्रहणेच्छासमये ग्रहणानन्तर च, **अजडत्वमेव**—प्रकाशस्वरूपत्वमेव, भवति । यद्यपि मध्येऽपि तथैव भवति तथापि शिष्यबुद्धेस्तावदप्रौढत्वमपेक्ष्य एवमुक्तम् । अत्र वृद्धसम्मतिमाह "**यदुक्तम्**" इति । किमुक्तमित्यत आह "**इदम्**" इति ।

---

1. चरितार्थम्—K S S.
2. सर्वं तु—K S S
3. अजडमेव—K S S.
4. अहप्रकाशाख्य.—C

'इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता।
या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययम्॥'

इति। मध्यावस्थैव तु इदन्ता विमृश्यमानपूर्वापरकोटिः विमूढानां मायापदे संसारः इति विमर्श एव प्रधानं भगवत इति स्थितम्॥ ११॥

न केवलं संवित्तत्त्वस्य अस्माभिः एव विमर्शप्राधान्यम् उक्तम् यावत् आगमान्तरैरपि इति दर्शयतिः—

इद पूर्वमेव कृतव्याख्यम् इति न पुनरायस्यते तया च नाद्वैतहानिरिति भाव। ननु मध्यावस्था कीदृशी भवतीत्यत आह "मध्या" इति। इदन्ता–इदन्तारूपा, तज्ज्ञानात्त सर्वदा सर्वमेकरूपं पश्यता विमूढवद् व्यवहारकारित्वेऽपि संसाराभावाद् "विमूढानाम्" इत्युक्तम्। तदुक्तम् –

"प्रबुद्ध सर्वदा तिष्ठेज् ज्ञानेनालोक्य गोचरम्।
एकत्रारोपयेत्सर्वं ततोऽन्येन न पीड्यते॥"

इति। सिद्ध वस्तु सक्षेपेण कथयति "विमर्श" इति। विमर्श एव–घटोपरक्तप्रकाशात्पनिजस्वरूपविषय उपरागकारिघटविषयश्च परामर्श एव, प्रधानम्–स्वरूपस्य प्रकाशनोपपादकत्वेन मुख्यम्, स्वरूपादपि मुख्यमिति यावत्, इति स्थितम्–सिद्धम् भवति। तथा च परामर्शस्य शुद्धप्रकाशगतत्वेऽपि न हानिरिति भाव। यद्यपि परमार्थत ग्राह्य वावच्छिन्नप्रकाशद्वारेणैवैतत्साधितम्, अन्यथाऽयोपरागकथनाऽयोगात्, शुद्धप्रकाशस्वरूपे उपरागकथाया एव अयोगात्, तथापि तद्द्वारेण तस्याप्यतत् सिद्धमेव, परन्तु अतिसूक्ष्मतया तत्साक्षान्न दर्शितम्, अतश्च स्वात्ममात्रपरामर्शे शुद्धप्रकाशस्यापीयमेव वर्तनीत्यल सूक्ष्मेक्षिकाभि॥ ११॥

अथ द्वादशसंख्याकस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "न केवलम्" इति। स्पष्टम्। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "आत्मात" इति।

आत्मात एव चैतन्यं चित्क्रियाचितिकर्तृता—
तात्पर्येणोदितस्तेन जडात्स हि विलक्षणः ॥ १२ ॥

यतो विमर्श एव प्रधानम् आत्मनो रूपम् अमुमेव हेतुं प्रयोजनरूपम् उद्दिश्य आत्मा धर्मिस्वभावो द्रव्यभूतोऽपि, चैतन्यम् इति धर्मवाचिना[1] शब्देन सामानाधिकरण्यम् आश्रित्य उदितः कथितः, भगवता शिवसूत्रेषु

'चैतन्यमात्मा' १–१

इति पठितम्। चैतन्यम् इति हि धर्मवाचकोपलक्षणम्,

'चितिशक्तिरपरिणामिनी'

'·· तद्दृशेः कैवल्यम्।' (यो० सू० २–२५)

'द्रष्टा दृशिमात्रः ·· ··' (यो० सू० २–२०)

इत्यादौ अपि हि धर्मशब्देन सामानाधिकरण्यम् आत्मनो दर्शितं गुरुणा

अन टीका –

"**अत एव**" इति पद व्याचष्टे 'यत ' इति। **विमर्श एव**–परामर्श एव, **आत्मन** –प्रकाशरूपस्य अवभासाख्यस्य प्रमातृतत्त्वस्य, **रूपम्**–स्वभाव , तत इति शेष । **अमुम्**–विमर्शस्य आत्मन प्रधानरूपतारूपम्, **प्रयोजनरूपम्**–प्रयोजकतया प्रयोजनस्वरूपम्। "**आत्म**" शब्द व्याचष्टे 'धर्मि' इति । **धर्मिस्वभावः**–चैतन्याख्यस्य धर्मस्य आश्रयत्वेन धर्मिस्वरूप,। "**चैतन्य**" शब्द व्याचष्टे "धर्म" इति। प्रथमाविभक्तेर्वाच्यमाह "**सामानाधिकरण्यम्**" इति। "**उदित**" पद व्याचष्टे '**कथित** " इति। कुत्र केनोदित इत्यपेक्षायामाह '**भगवता**" इति। ननु किमत्रैव धर्मवाचिशब्देनात्मन कथनमस्ति उतान्यत्रापीत्यत आह ' चैतन्यम्" इति। कुत उपलक्षणम् इत्यत आह "**चितिशक्तिः**" इति। **चितिशक्तिरपरिणामिनी** आत्मा भवति, **तद्दृशेः** –आत्मरूपाया दृशेः, **कैवल्यम्**–औदासीन्य भवति। **द्रष्टा दृशिमात्रः** भवति इति सूत्रत्रयस्यार्थः । **धर्मशब्देन**–"चितिशक्तिरपरिणामिनी"

---

1. धर्मवाचिना—K S S

अनन्तेन। द्रव्यं हि तत् उच्यते यद्विश्रान्तः पदार्थवर्गः सर्वो भाति च अर्थ्यते च अर्थक्रियायै, तद् यदि न कुप्यते तत् सकलोऽय तत्त्वभूत-भावभुवनसंभारः संविदि विश्रान्तः तथा भवति इति स एव गुणकर्मा-दिधर्माश्रयभूतपदार्थान्तरस्वभावः तामेव मुख्यद्रव्यस्वरूपाम्[1] आश्रयते इति सैव द्रव्यम्। तन् अनन्तधर्मराशिविश्रमभित्तिभूतायाः तस्याः स

इत्यादिना, अनन्तेन–शेषेण, पतञ्जलिमुनेरस्य सूत्रत्रयस्य स्थितत्वात्। ननु तर्हि आत्मन अप्रधानत्वमायातम् पराश्रितो हि धर्म स्फुटमप्रधानमेवेत्यत आह "द्रव्य हि" इति। द्रव्यम्–गुणाश्रय, प्रधान वस्तु इति यावत्। तत्किमित्यपेक्षायामाह "यत्" इति। न तु तार्किकाभिमतद्रव्येष्विव गुणकर्मादिरूप पदार्थवर्ग एवेत्यर्थ। भाति–घट इव मृदि स्फुरति। पुन कीदृशो भवतीत्यपेक्षायाम् आह "अर्थ्यते च" इति। अतं अर्थक्रियायै–निजनिजार्थक्रियार्थम्, प्रार्थ्यते च, न हि मृदोऽनिष्कृष्टो घट उदकाहरणार्थं केनापि प्रार्थ्यते। अत्र शिष्याऽङ्गीकार ज्ञात्वा "सूचीप्रवेशे मुसलप्रवेश" इति न्यायमाश्रित्य धर्मितया मतेऽपि तत्त्वादिषु आत्मधर्मत्वमेव कथयति "तत्" इति। भूतानि–महाभूतानि, भावा–भौतिकानि। धर्मा –आश्रिताश्च, आश्रया –धर्मिण तद्भूतानि पदार्थान्तराणि च तानि, स्वभाव –स्वरूप यस्य तादृश। समस्तधर्मधर्मिरूप इत्यर्थ। तामेव–अर्थरूपा संविदमेव, मुख्यद्रव्यस्वरूपाम्–सर्वाश्रयत्वेन प्रधानद्रव्यरूपाम् न तु तार्किकाभिमतद्रव्या-णामन्याम्, सैव–संविदेव, द्रव्यम्, अन्यत सर्व गुणरूपमेवेत्यर्थ। अत एव श्रीभगवता चोक्तम्–

"सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरण व्रज"

इति। अत्र धर्मशब्देन सत्त्वभावजातमेवोक्तम्, न तु चातुर्मास्यादिरो धर्म। अस्मद्ध-

1. मुख्यद्रव्यरूपाम्—K S S

2. Bhāskara is here contrasting the Śaiva and the Tarkika conceptions of द्रव्य The idea is sufficiently familiar, but how the तार्किक view can be got from न तु ... इत्यर्थ is not clear.

एव धर्मः चैतन्यम् इति कर्तृकृदन्तात् उत्पन्नेन भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधायिनापि प्राधान्येन दर्शितः। तथा हि संबन्धविश्रान्तस्य प्रतीतेः, द्रव्यरूपस्य च संबन्धिनः प्रकृत्या उक्तत्वात् चितिक्रियारूपं धर्मं संबद्धम् अवगमयता ष्यञा निष्कृष्टांशः[1] प्रत्यायितो भवति। चितिक्रिया च चितौ कर्तृता, स्वातंत्र्यं संयोजनवियोजनानुसंधानादिरूपम् आत्ममात्रतायामेव

व्देन चैतन्यम्, न तु देहावच्छिन्नविज्ञानम्। ततश्चैवमन्वार्थ, सर्वं भावजातं परित्यज्य-वस्तुबुद्धविषयता नीत्वा, एक मा-तत्र सारतया स्थितम्, प्रकाशमात्रस्वरूप सन्मात्ररूपञ्च किमपि तत्त्वम्, शरण व्रज-स्वस्यापि सत्ताप्रदत्वेन जानीहि इति, सर्वपापानि च तत्र वन्धक भावजातमेव ज्ञेयम्। बन्धनस्यैव पापत्वात्, न तु अदृष्टस्य कस्यापीत्यल प्रपचेन। उपसहार करोति "तत्" इति। तस्याः-सविद, स एव-सविद्रूप एव, कर्तृकृदन्तात्-"कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण चेतयतीति कर्तरि विहित य कृत्प्रत्यय "यु" प्रत्यय स अन्ते यस्य, तादृशात् प्रातिपदिकात्, भावे विहितेन ष्यञा, सबन्धम्-धर्मधर्मिभावम्, प्राधान्येन-आत्मस्वरूपत्वेन, दर्शित। भावो हि स्वरूपमेव। एतदेव समर्थयितुमुपक्रमते "तथा हि" इति। सबन्धिनोर्विश्रान्तस्य सबन्धविश्रान्तस्य, द्रव्यरूपस्य-चेतनाख्यधर्मिरूपस्य, प्रकृत्या-चित्याख्यधातुप्रकृत्या। "चितिक्रियारूपम्" इति, क्रियाया एव बाहुल्येन धात्वर्थत्वादिति भाव। धर्मम्-चितिक्रियाख्यम्, सबद्धम्-चेतनेन सबन्धयुक्तम्, अवगमयता-भावे विहितत्वेन सूचयता, ष्यञा-ष्यञ प्रत्ययेन, निष्कृष्टाश-चितिक्रियारूप चेतनात् पृथक्कृतो भाग, प्रत्यायितो भवति-बोधित स्यात्। तदुक्तम् -

"यस्य हि गुणस्य द्रव्ये भावाच्छब्दनिवेश तदभिधाने त्वतलौ भवत"

इति। त्वतलोश्चात्र सर्वभावप्रत्ययोपलक्षणत्वम्। ननु भवतु तत किमित्यत "चित्" इति पद व्याख्यातुमाह "चिति" इति। चितिक्रिया च "अहम्" इति भवति इति योजना। किंस्वरूपासौ चितिक्रियेत्यपेक्षायामाह "चितौ कर्तृता"

---

1. निष्कृष्ट एवाश —K.S.S.

जडवत् अविश्रान्तत्वम् अपरिच्छिन्नप्रकाशसारत्वम् अनन्यमुखप्रेक्षित्वम् इति । तदेव अनात्मरूपात् जडात् संयोजनवियोजनादिस्वातंत्र्यविकलात् वैलक्षण्यादायि इति । तदेवं परत्वेन प्रधानतया अभिसंधाय आत्मा चेतन इति वक्तव्ये धर्मान्तराधरीकरणाय विमर्शधर्मोद्धुरीकरणाय च 'आत्मा

इत्यादि "अनन्यमुखप्रेक्षित्वम्" इत्यन्तम् । **चितिक्रिया** च–चेतनाख्यात् द्रव्यात् अन्या निष्कृष्टा चित्याख्या क्रिया च, **चितौ**–चेतयतीति कर्तृप्रत्ययान्तचितिशब्दवाच्ये चेतने, स्थिता, **कर्तृता**, क्रियाया एव हि कर्ता कर्ता भवति, अन्यथा सामर्थ्यपि गौणकर्तृत्वात्, **जडवत् आत्ममात्रतायामविश्रान्तत्वम्**–जडन्यायेन स्वरूपमात्रे स्थित्यभाव, स्व प्रति परान् प्रति च ग्राहकत्वमिति यावत् । एतेन **"चित्क्रियाचितिकर्तृतातात्पर्येण"** इति समासपदव्याख्या । तथा हि चित्क्रिया एव चितिकर्तृता-चितौ कर्तृता, तस्या यत्तात्पर्यं तेन, चित्क्रियैव चितिकर्तृता यथा ज्ञायते इत्यभिप्रायेणेत्यर्थ । **"तेन"** इत्यादि श्लोकशेषं व्याचष्टे **"तदेव"** इति । **तदेव**—अहरूपचितिकर्तृत्वमेव, **वैलक्षण्यादायि**-आत्मभेदकारि, तेष्वहपरामर्शासंभवादिति भाव । एतदवष्टम्भेन शिवसूत्रस्य स्फुट व्याख्या करोति अस्य श्लोकस्य च सक्षिप्तार्थं कथयति **"तदेवम्"** इति । परत्वेन–एतन्निष्ठत्वेन, **अभिसन्धाय**–चेतसि कृत्वा, **धर्मान्तराधरीकरणाय**–नित्यत्वाद्यन्यधर्मगौणीभावापादनाय, **विमर्शधर्मोद्धुरीकरणाय** च–अहविमर्शमुख्यीकरणाय च । अत्र चाहविमर्शस्य प्राणजीवितभूतस्य अद्वैतस्थिरताकरणाय आत्मधर्मत्वमवबूय आत्मस्वरूपत्वमेवोक्तम्, न च तावता आत्मनो वस्तुत ततो भेद शङ्क्य, अत्र हि शिष्यबोधनमात्रप्रयोजना एव सर्वा प्रक्रिया, बोधनञ्च अद्वैतविषयमेव तेन यावन्मात्रेणाद्वैतसिद्धि तावन्मात्रमेव ग्राह्यम्, न तु बलादायात द्वैतमपि, अपि तु ततो वस्त्वेवाश्रयणीयम्, शब्दस्य च द्वैतापादकत्वमपरिहार्यमेव । तदुक्तम् –

"यदभिन्न स्वसंवित्तौ तत्परस्य यदोच्यते ।
तदा भिन्नमिवाभाति शाब्दीं भूमिमुपागतम् ॥"

1. तदेव—K.S.S.

चैतन्यम्' इत्युक्तम् । चितिक्रियाचितिकर्तृतातात्पर्येण इति समास'। "अर्धयुक् पादविश्रान्तिः" इति हि काव्ये समयः, न शास्त्रे। यदि वा चित्क्रिया ध्यात्मा उदितः चितिकर्तृता च इति पृथगेव। एवं तु न कश्चित् पठितम्॥ १२॥

इति। अत्रोपि परमार्थविचारे तु मनसोप्यत्र द्वैतापादक त्वमेव, अत एव यावदहमिति स्फुरति तावत् परिच्छिन्नप्रमातृत्वस्पर्श एव आयाति, अतश्चात्र स्वय सदास्फुरण शीले अहपरामर्शे समाधानमेव कार्यम्। तदुक्तम् –

"हन्त रहस्य भणामो मूढा मा भ्रमत गर्भगोलेषु।
अत्यासन्न हृदय परिधारयत तस्य चोद्योगम्॥"

इति। तदपि वा न तत्रारोहति समाधेयत्वेन परिच्छिन्नतापातात्। तदुक्तम् –

"त्यजावधानानि ननु यत्र नाम धत्से ऽवधान विविशन्त्वय तत्।
पूर्णेऽवधान न हि नाम युक्त नापूर्णमभ्येति च सत्यभावम्॥"

इति। असमाधान च दोष एव इति अनुग्रहत्वस्य तीव्रतरशक्तिपातत्मयत्वा त्र साम्राज्यम्। तदुक्तम् –

"अनल्पकल्पनातल्पत्रोटनाटकधर्मणे।
नानुग्रहादृते किंचिच्छेषवृत्तौ प्रयोजनम॥'

इति। अलमनाख्ये वस्तुन्युन्मत्तप्रलापैः। सूचनया कथित समास स्फुटत्वेन कथयति "चित्क्रिया" इति। ननु कथमय समास सभवति न हि पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन सबन्ध क्वापि दृश्यते इत्यत आह "अर्धे" इति। अर्धयुक्–अर्धे योग, न तु परार्धेन सह पूर्वार्धस्य योग। पादविश्रान्ति–पादे विश्रान्ति–विराम, शास्त्रे–शिवप्रणीतादौ। पक्षान्तरमाह "यदि वा" इति। तर्हि एवमेवास्तु किमित्यप्रसिद्धाश्रयण करिष्याम इत्यत आह "पठम्" इति। शिष्यप्रशिष्यपरपरया एतत्नैव श्रुतमित्यर्थ।

अत्राय सक्षेप। अत एव–अवभासस्य विमर्शस्वभावत्वादेव, चित्क्रियाचितिकर्तृतातात्पर्येण हेतुना आत्मा चैतन्यमुदित –"चैतन्यमात्मा' इति सूत्रे शिवन कथित। हि–यस्मात्कारणात्, स –आत्मा, तेन–चैतन्येन, जडाद्विलक्षणो भवति भवति च

ननु यथा प्रकाशोऽप्रकाशश्च इति उभयमपि स्वात्मनि, ततश्च प्रकाश इति उक्ते जडात् न वैलक्षण्यम् उदितं स्यात्, तद्वत् विमर्शोऽपि अविमर्शोऽपि च स्वात्मनि, इति तेनापि कथं वैलक्षण्यं जडाजडयोः इत्याशङ्कयाह :—

चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक्स्वरसोदिता।
स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः ॥ १३ ॥

चेतयति इत्यत्र या चितिः चितिक्रिया तस्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षण आत्मा स्वभावः। तथा हि—घटेन स्वात्मनि न चमत्कि-

---

बाहुल्येन प्रधानस्य धर्मस्य स्वल्पतया निर्देशः मनोधर्मस्य सकल्पस्यैव मनस्तया इत्यलम् ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

उभयम्–युगलकम्, स्वात्मनि स्थितं भवति नत्वन्योन्यं प्रति वैलक्षण्यापादकं भवति निर्विकल्पत्वात्, भेदापादनस्य च विकल्पकार्यत्वात्, "तद्वद्विमर्शोऽपि अविमर्शोऽपि च" इति उभयं च, स्वात्मनि स्यात्, इति–अतः कारणात्, कथं तेनापि–विमर्शयुगलत्वेनापि, जडाजडयोर्वैलक्ष्यण्यम् इत्याशङ्क्य–एवरूपां शङ्कां कृत्वा, आह–कथयति "**चितिः**" इत्यादि।

अत्र टीका –

"**चितिः**" इति शब्दस्य व्याख्यां करोति "चेतयति" इति। चेतयतीत्यत्र या चितिः, अस्मिन् विग्रहे स्थिता या धातुप्रकृतिवाच्या चित्याख्या क्रिया न तु कर्तृविहितक्तिप्रत्ययान्तवाच्या चितिः, अतः एवाक्तं "चितिक्रिया" इति। "**प्रत्यवमर्श**" पदं व्याचष्टे "स्वात्म" इति। स्वात्मचमत्कारलक्षणः– "अहम्" इतिस्वविषयास्वादरूप। "**आत्मा**" इति पदं व्याचष्टे "स्वभाव" इति। एतेन प्रत्यवमर्शः आत्मा यस्याः सा इति विग्रहोऽस्य पदस्य सूचितः। यथमस्याः स स्वभावस्तथा आह "तथा हि" इति। न चमत्क्रियते–"अहम्"

यते, स्वात्मा न परामृश्यते, न स्वात्मनि तेन प्रकाश्यते, न अपरिच्छिन्नतया भास्यते, ततो न चेत्यत इति उच्यते। चैत्रेण तु स्वात्मनि अहमिति संरम्भोद्योगोल्लासविभूतियोगात् चमत्क्रियते, स्वात्मा परामृश्यते, स्वात्मन्येव प्रकाश्यते, इदमिति यः परिच्छेद एतावद्रूपतया तद्विलक्षणीभावेन नीलपीतसुखदुःखतच्छून्यताद्यसंख्यावभासयोगेन अवभास्यते[1], ततः चैत्रेण चेत्यते इति उच्यते। एवं च विमर्शः स्वात्मनि अवि-

इति स्वविषय आनन्दो नानुभूयते। अस्य व्याख्या स्वयं करोति "**स्वात्मा**" इति। **परामृश्यते**–परामर्शविषयता नीयते, अत एव न **प्रकाश्यते**, अत्र स्वयमेव व्याख्या करोति "**न**" इति। **अपरिच्छिन्नतया न भास्यते**–"अहम्" इति अपरिच्छिन्नाभासविषयेण न भूयते, प्रत्युत "इदम्" इति परिच्छिन्नाभासविषयेण भूयते, तत कारणात् इति **उच्यते**–कथ्यते, इति किमिति? **तेन**-घटेन, **न चेत्यते**–चेतनक्रियाकर्तृत्व न आसाद्यते इति। ननु अचेतनवर्गस्येय वार्ता भवतु चेतनवर्गस्य तु कीदृशी वार्ता इत्यत आह "**चैत्रेण**" इति। **स्वात्मनि**–स्वविषये, "अहम्" इति य सरम्भोद्योग–उद्यन्तृता प्रत्युद्योग, तस्य य उल्लास स एव विभूति–ऐश्वर्यम्, तस्या योगात्, **स्वात्मन्येव**, न तु परप्रमातर्यपि, **प्रकाश्यते**–प्रकाशविषयेण भूयते, स्वप्रकाशत्वादिति भाव। **तद्विलक्षणीभावेन**, "अहम्" इति यावत्। यस्तु "अय चैत्र", इति परिच्छिन्नतया परामर्श स तद्देहादिनिष्ठ एवेति भाव। तच्छून्यता–नीलादिशून्यता, एतेन सौषुप्तावभासस्य ग्रहणम्, **अवभास्यते**–नीलादिग्राहकत्वेनापि स्वात्मानुभूयते "अह नीलादिज्ञानवान्" इति। ततः– तस्मात्कारणात्। उपसंहार करोति "**एवञ्च**" इति। एवम्, अजडाजडप्रक्रियया सङ्केतितमित्यर्थः। चितिर्हि चेतनक्रिया सा एव प्रत्यवमर्शस्वरूपम् इति तस्य प्रत्यवमर्शस्य स्वाश्रयादजडात् जडस्य भेदद्योतने सामर्थ्यम् इति भाव। कथमेतदित्यपेक्षायामाह

1. आभास्यते—K S.S

मर्शोऽपि स्वात्मनि इत्यसिद्धमेतत्। विमर्शो हि सर्वसहः परमपि आत्मीकरोति, आत्मानं च परीकरोति, उभयम् एकीकरोति, एकीकृतं द्वयमपि न्यग्भावयति इत्येवंस्वभावः। प्रत्यवमर्शश्च आन्तराभिलापात्मक[1]-शब्दनस्वभावः, तच्च शब्दनं सङ्केतनिरपेक्षमेव अविच्छिन्नचमत्कारात्मकम्

"विमर्शो हि" इति। विमर्शः—चितिक्रियाख्य प्रत्यवमर्श, सर्वसहः न तु प्रकाशत्वाद् बाह्यप्रतिबिंबग्रहणमात्रसमर्थं, अत एव परमप्यात्मीकरोति, भूतावेशसमये इत्यर्थ, तत्र हि अहम् अमुकवटस्थो यक्ष इत्यादिज्ञानमनुभूयते। पुनः किं क्रियते इत्यत आह "आत्मानम्" इति। "नाहं चैत्रोऽस्मि" इति भाव। उभयमपि एकीकरोति—"य एव वटयक्ष स एवाहम्" इति। "द्वयम्" इति। द्वयम्—आत्मान परञ्च "अहं चैत्रोपि नास्मि यक्षोपि नास्मि" इत्यर्थ। तदुक्तम्—

"रज्ज्वा नास्ति भुजगस्त्रास कुरुते च मृत्युपर्यन्तम्।
भ्रान्तेर्महती शक्तिर्निश्चेतुं केन शक्यते नाम॥"

इति। एतेन पदद्वयेनैव अभिप्रेतोऽर्थ सिद्ध, शेषाणि विशेषणानि प्रत्यवमर्शस्य अत्याश्चर्यत्वद्योतनमात्रपराणीति ज्ञेयम्। तत्र "परा वाक्" इति पद व्याचष्टे "प्रत्यवमर्शश्च" इति। प्रत्यवमर्शश्च—चितिरूपतया प्रोक्त प्रत्यवमर्शश्च, आन्तरञ्च तत्—बाह्ये मध्यमाभावेन स्थितम्, न तु पश्यन्तीपदमारूढ वैखरीभाव वा पतितम्, आन्तरत्वे तु पराभावेन स्थितम्, अभिलापात्मकम्—व्यक्तवाग्रूपम्, न तु कुक्कुटादिरुतवत् अव्यक्तम्, शब्दनम्—शब्दोच्चारण स स्वभाव यस्य तादृश, शब्दस्मृतेरेव विकल्परूपप्रत्यवमर्शत्वात्, एतेन वाक्त्व साधितम्। पराशब्दवाच्य पूर्णत्व साधयति "तच्च" इति। तच्च शब्दनम्—प्रत्यवमर्शस्वरूपभूत शब्दनम्, सङ्केतनिरपेक्षमेव—बाह्यशब्दवत् सङ्केतापेक्षारहितमेव, अन्यथा सद्योजातबालादौ तदुन्मादो न स्यात्, तस्यापि हि सूक्ष्म "अहम्" इति परामर्शो विद्यते एव, अन्यथा स्तन्यार्थं स्तन्याद्यभिलषणमयुक्त स्यादिति भाव। तथा अविच्छिन्न—देहप्राणादिसर्वाभावेन परमात्मन अप्रच्युत य चमत्कार—

1. अन्तरभिलापात्मक—K.S S.

अन्तर्मुखशिरोनिर्देशप्रख्यम् अकारादिमायीयसाङ्केतिकशब्दजीवितभूत—[1] नीलमिदंचैत्रोऽहमित्यादिप्रत्यवमर्शान्तरभित्तिभूतत्वात्, पूर्णत्वात् परा, वक्ति विश्वम् अभिलपति[2] प्रत्यवमर्शेन इति च वाक्, अत एव सा स्वरसेन

"अहम्" इति स्वरूप स्वरूपास्वाद स आत्मा यस्य तादृशम्, अत एव अन्तर्मुख य शिरोनिर्देश—शिरःकम्पादिना कृत वस्तुनिर्देश तस्य प्रख्यम्—सदृशम्, यद्यप्यत्रापि सङ्केतो विद्यत एव, "एतावन्मात्रस्तनिका" इत्यादौ अभिनये हि सङ्केतो विद्यत एव तथाप्यस्फुटताऽभिप्रायेणेदमुक्तम्। तथा अकारादय ये मायीया साङ्केतिकशब्दा—भेदरूपत्वेन मायाकार्यसङ्केतविषयगवादिशब्दा ते सस्कारभावेन जीवितभूतानि येषा तानि च तानि "नीलमिदम्" "चैत्रोऽहम्" इत्यादीनि प्रत्यवमर्शान्तराणि—अन्ये बाह्याऽऽन्तरवस्तुविषया विकल्परूपा प्रत्यवमर्शा, तेषा भित्तिभूतत्वात्—आधारतया स्थितत्वात्। तदुक्तम् —

"गुणादिस्पन्दनिष्यन्दा सामान्यस्पन्दसश्रयात्।

लब्धात्मलाभा"

इति। **पूर्णत्वात्**, एकरूपतया पूर्णतयेत्यर्थ, पराशब्दस्य हि पूर्णत्वमेवार्थ, तथा च गर्भस्थितसकलपश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपसकलवाक्प्रपञ्चा इत्यर्थ। एतेन परात्व साधितम्। समुच्चयेन वाक्शब्दस्य व्याख्यान करोति **"वक्ति"** इति। **"वक्ति"** इति पद व्याचष्टे **"अभिलपति"** इति। **प्रत्यवमर्शेन**—प्रत्यवमर्शवृत्त्या, न तु उच्चारवृत्त्या इत्यर्थ। **"च"** शब्द समुच्चये पूर्वव्याख्यया सह इमा व्याख्या समुच्चिनोति। **"स्वरसोदिता"** इति पद व्याचष्टे **"स्वरसेन"**[3] इति। स्व—स्वात्मभूत य रस—आस्वाद, न तु कस्यापि केनापि प्रयत्नेन,

1. भूत नीलमिद चैत्रोऽहम् इत्यादि—K.S.S.
2. अपलपति—K.S.S.
3. 'चित्' इति—C. The explanation of स्वरसोदिता begins with स्वरसेन and not with चिद्रूपतया। Hence we have substituted स्वरसेन for चित्।

चिद्रूपतया स्वात्मविश्रान्तिवपुषा उदिता सदानस्तमिता[1] नित्या अह-मित्येव। एतदेव परमात्मनो मुख्यं स्वातन्त्र्यम् ऐश्वर्यम् ईशितृत्वम् अनन्यापेक्षित्वम् उच्यते। परापरं तु इदंभावरूपस्य प्रत्यवमर्शस्य अख्यातिप्रायस्य उद्बोधमात्रेऽपि अहंभाव एव विश्रान्तेः श्रीसदाशिवादि-भूमौ पश्यन्तीदशायाम्। अपरं तु इदंभावस्यैव निरूढौ मायागर्भाधि-

स्वभावेन इति यावत्। स चास्या चिद्रूपतैव इति "चिद्रूपतया" इत्युक्तम्। कीदृश्या? स्वात्मनि या विश्रान्ति–"अहम्" इति विमर्शनम् सा वपु यस्या-स्तादृश्या। "उदिता" इति पद व्याचष्टे "सदा" इति। सदानस्तमिता सदोदितेत्यर्थः, सकृद्विभातेति यावत्। तदुक्तम् –

"सकृद्विभातोयमात्मा"

इति। अस्य पदस्यापि स्वयमेव व्याख्या करोति "नित्या" इति। "अहम्" इत्येव, नित्याहन्ताभावेन स्फुरणशीलेत्यर्थः। द्वितीयार्धं व्याख्यातुमाह "एतद्" इति। एतदेव च–प्रत्यवमर्श एव च, स्वातन्त्र्यशब्दापेक्ष नपुंसकत्वम्, परमात्मनः प्रकाशरूपस्य अपरिमितप्रमातु, न तु ग्राहकाभिमतस्य मितप्रमातु, तस्य परिमिताहन्तासद्भावात्। "ऐश्वर्यं" पद व्याचष्टे, "ईशितृत्व" इति। पर्यायान्तरमाह "अनन्य" इति। "उच्यते" इति, पण्डितैरिति शेष। नन्वत्र परात्व भवतु परापरात्वन्तु अस्या कुत्रास्तीत्यत आह "परापरम्" इति। अख्यातिप्रायस्य–उपर्यपि मायातत्त्वस्पर्शात् मायाजीवितस्य, उद्बोधमात्रेपि–प्रादुर्भावमात्रेऽपि, न तु स्वकार्योन्मुख्ये, आदिशब्देन ईश्वरादेर्ग्रहणम्। यद् वक्ष्यति –

"ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोन्त सदाशिव"

इति। ईश्वरदशायाम् अहन्तेदन्तयो समप्राधान्येऽपि ब्रह्मादिभ्योऽतिरा-ययुक्तत्वात् श्रीसदाशिवेन सह समकक्षतया कथनम्। अपरात्व कुत्रास्तीत्य-पेक्षायामाह "अपर" इति। निरूढा–विश्रान्तौ। ननु तर्हि श्रीसदाशिवादीनामपि

1. सततम्—K.S.S.

कृतानामेव विष्णुविरिञ्चेन्द्रादीनाम्, तत्तु तेषां परमेश्वरप्रसादजमेव। इति अन्यनिरपेक्षत्वैव परमार्थत आनन्दः, ऐश्वर्यम्, स्वातन्त्र्यम्, चैतन्यम्। तस्मात् युक्तमुक्तम्

'.........तेन जडात्स हि विलक्षणः।'

इति ॥ १३ ॥

प्रधानागमेष्वपि एतत् प्रदर्शितमेव इति निरूपयति:—

सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी।
सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः ॥ १४ ॥

ऐश्वर्यं स्यादेवेत्यत आह "तत्तु" इति। तत्-ऐश्वर्यम्, तेषाम्-सदाशिवादीनाम्, परमेश्वरप्रसादजम्-परप्रकाशरूपपरशिवप्रसादजम्। तदुक्तम् –

"एते तदीयैश्वर्यविप्रुड्भिरीश्वरीभूता "

इति। अथवा कथमैश्वर्यादिरनन्यापेक्षितस्वरूपत्वमित्यपेक्षायामाह "परापरम्" इति। उपसंहारं करोति "इति" इति। इति-अत कारणात्। एतदवष्टम्भेन फलितं समर्थनीयं सिद्धत्वेन कथयति "तस्मात्" इति। प्रत्यवमर्शस्य हि जडाजडभावविवेचकत्वं स्फुटमेवानेन श्लोकेन कथितमिति भावः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशश्लोकस्यावतरणिकां करोति "प्रधान" इति।

अत्र टीका –

प्रधानागमेषु-महाद्वैतवादिषु मालिनीविजयादिप्रधानशास्त्रेषु। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**सा स्फुरत्ता**" इति।

अत्र टीका :–

प्रकृतिचितिरूपप्रत्यवमर्शपरामर्शपरं "**सा**" इति पदं स्फुटार्थत्वेन अव्याख्याय "**स्फुरत्ता**" इति पदं व्याचष्टे "इह" इति। इह-अत्र व्यवहारविषया

1. एषाम्—K.S.S.

इह घटः कस्मात् अस्ति, खपुष्पं[1] कस्मात् नास्ति इत्युक्ते इति-वक्तारो[2] भवन्ति घटो हि स्फुरति मम न तु इतरत् इति। तदेतत् घटत्व मेव यदि स्फुरत्त्वं स्फुरणसम्बन्धः, तत् सर्वदा सर्वस्य[3] स्फुरेत् न कस्यचिद्वा, तस्मात् मम स्फुरति इति कोऽर्थः, मदीयं स्फुरणं स्पन्दनम् आविष्टम्[4] इति। स्पन्दनञ्च किञ्चिच्चलनम्, एषैव च किञ्चिद्रूपता यत् अचलमपि

भावभरिते जगति, घटः कस्मात्–अयंत कारणात्, अस्ति–सत्ता भजते, तस्य अस्तित्वेन प्रसिद्धत्वात्, खपुष्पं कस्मान्नास्ति, तस्यापि नास्तित्वेन प्रसिद्ध, इत्युक्ते–निर्णयपरेण केनापि पृष्टे सति, इतिवक्तारः एवमुत्तर-कर्तार भवन्ति, इति किमिति? हि–यस्मात्, घटः मम स्फुरति–मद्बोधे स्फुरणकर्ता भवति, अत अस्तीति भाव। इतरत्–खपुष्पम्, न स्फुरति, अतो नास्तीति भाव। ननु तत किमित्यत आह "तदेतत्" इति। तत्–तस्मात्कार-णात्, एतत्–भासमानम्, घटत्वम्–घटत्वाख्य स्वभाव एव, स्फुरत्त्वम्–स्फुरणकर्तृत्वम्, अस्य पर्यायमाह स्फुरणसम्बन्ध–स्फुरणक्रियासम्बन्ध, कर्तुः क्रियासम्बन्धस्य युक्तत्वात् अन्यथा कर्तृत्वायोगात्, तत् सर्वदा सर्वस्य स्फुरेत्–न हि घटस्य घटत्व कचित् प्रत्येव दृश्येत, वा–पक्षान्तरे, अस्फुरणस्वभावत्वेऽङ्गी क्रियमाणे कस्यचिन्न स्फुरेत्, विशेषाभावात्, न चैनयुक्त स्फुरणाविष्टस्य एवस्यैव तत्स्फुरणात् इति भाव। ननु तर्हि किमत्र वाच्यमित्यत आह "तस्मात्" इति। उत्तरमाह "मदीयम्" इति। मदीयम्–मम प्रमातु सबन्धि, स्फुरणम्–प्रकाशरूपा स्फूर्ति, स्पन्दनम्–घटविषयीकरणरूप किञ्चिच्चलनम्, आविष्टम्, इति, एवमर्थो भवतीत्यर्थं। ननु स्पन्दन किमुच्यते इत्यत आह "स्पन्दनञ्च" इति। किञ्चित्त्वस्य निर्णय करोति "एषैव" इति। चलमाभासते, चलतया

1. खपुष्पं च—K.S.S.
2. इति उक्ते वक्तारो भवन्ति—K.S.S.
3. तत्सर्वस्य स्फुरेत्—K.S.S.
4. आविष्ट—K.S S.

चलमाभासते इति, प्रकाशस्वरूपं हि मनागपि नातिरिच्यते, अतिरिच्यते इव इति[1] तत् अचलमेव आभासभेदयुक्तमिव[2] च भाति। तत उक्तम्:—

'आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृतचिद्वपुः।
अनिरुद्धेच्छाप्रसरः प्रसरद्दृक्क्रियः शिवः॥'

इति। तथा:—

'अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो वा किं करोमीति वा मृशन्।
धावन्वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठितः॥' (स्प० २२)

इति।

भ्रमेण दृश्यते इत्यर्थं। ननु पारमार्थिकमेव किन्न चलनं स्यादित्यत आह "प्रकाश" इति। नातिरिच्यते—चलनरूपविशेषयुक्तं न सम्पद्यते, अतिनिर्मलत्वेन न किंचित्-कल्पत्वात्, अन्यथा अतिनिर्मलत्वायोगात्, अतिनिर्मलं हि तदुच्यते यत् स्वयम् असद् इव परं प्रतिबिम्बतया भासयति, अतिनिर्मलत्वानङ्गीकारे तु प्रकाशत्वाऽयोग, प्रकृष्टं काशनं हि समलस्य न सम्भवति मलावृतत्वात्, नाकिंचित्त्वे च किंचिद्रूपस्य चलनस्यायुक्तत्वं स्फुटमेव, न हि अतिभुवनसारे वस्तुनि स्थूलस्य अवस्थानसम्भव, तथापि च यत् प्रतिबिम्बतया भासनं तदेव किंचिदंशेन साधितम्, यद्यपि असत किंचित्त्वमयुक्तमेव तथापि स यताभ्रमप्रस्तावात् प्रत्येवमुक्तम् इत्यलं प्रपञ्चेन। ननु यदि नातिरिच्यते तर्हि स्पन्दोऽस्य नास्त्येवेत्यत आह "अतिरिच्यत इव" इति। पारमार्थिकं त्वशङ्कानिवारणप्रयोजनम् "इव" शब्दग्रहणम्। इति—अत कारणात्। तत्—प्रकाशस्वरूपम्, अचलमेव सत् आभासभेदयुक्तमिव च-चलत्वाख्याभासभेदसहितमिव च, भाति, तथास्वभावत्वात्, न च स्वभावस्य पर्यनुयोगो युक्त इति भाव.।

अत्र शास्त्रान्तरसम्मतिमाह "तत" इति। "स्फुरन्" इति, स्फुरत्तायुक्तो भवतीत्यर्थं। स्पन्दतत्त्वविविक्तये—किंचिच्चलनरूपस्पन्दस्वरूपविवेचनार्थम्,

---

1. इति अचलम्—K.S.S.
2. आभासभेदयुक्तमेव—K.S.S.

'............... स्पन्दतत्त्वविविक्तये।' (स्प० २१)

इति।

'गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः............।' (स्प० १९)

इति च। लोकेऽपि विविधवैचित्र्ययोगेन स्पन्दवत्त्वम्[1]। सत्ता च भवन-

सततमुद्युक्त मतिनि सवत्र, तत्र अतिक्रुद्धाद्यवस्थासु प्रतिष्ठित स्पन्द विशेषस्पन्दाधारभूत सामान्यस्पन्दो भवति इति योजना। गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दा[2] गुणत्रयप्रधाना सुखादिस्पन्दप्रवाहा, सामान्यस्पन्दसंश्रयात् लब्धात्मलाभा सन्त ज्ञस्य परिपन्थिनो न स्युरिति सबन्ध। एतच्च स्पन्दटीकाया वीक्ष्यमिह तु विमर्शरूपस्फुरत्तास्वभावस्पन्दनाममात्रव्यवहारोदाहरणमात्रमेवोप योगीति मूलकारणानि तन्मात्रमेव कथितम्, अस्माभिश्च स्तोक सबन्धमात्र-योजना कृतातिविस्तरभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च सम्यङ्निर्णयो न कृत इत्यन्यथा न भ्रमितव्यमित्यलम्। अय भाव, यदि प्रत्यवमर्शो नाम न किञ्चित् स्यात् तदैतेषु महारहस्यशास्त्रेषु तत्पर्यायभूतस्फुरत्तापरनामस्वरूपस्य स्पन्दस्य च व्यवहारो न स्यात् इति लोकव्यवहारमप्यत्र साधकत्वेनाश्रयति "लोके" इति। विविधानि यानि वैचित्र्याणि तेषा योगेन, स्पन्दवत्त्वम्। किञ्चित् क्षोभावेशात् अचलत्वेन गम्भीरत्वमिति विवेक। एतेन स्फुरत्ताभाव चितिरूपस्य प्रत्यवमर्शस्य साधित। प्रकाशस्वरूपो हि स्वलक्षण प्रत्यवमर्शव्यतिरिक्तो न सभवत्येव तत्सनिधौ तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य वह्निसनिधाविव तूलराशेरसभवात्, प्रत्यवमर्शस्तु तदैश्वर्य-त्रितु भासयत्वेन कथित, न तादृशीमयाग्यतामावहतीत्यलम्।

1 लोकेऽपि विविधवैचित्र्ययोगेऽपि स्वरूपात् अचलन् जनो गम्भीर स्पन्दवान् इति उच्यते—K S S.

2. Though only a part is quoted in the Vimarśini, Bhāskara explains the whole kārikā which is as follows —

गुणादिस्पन्दनिष्यन्दा सामान्यस्पन्दसंश्रयात्।
लब्धात्मलाभा सतत स्युर्ज्ञस्यापरिपन्थिनः॥

कर्तृता सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यम्। सा च खपुष्पादिकमपि व्याप्नोति इति

अथ **"महासत्ता"** इति पदं व्याचष्टे **"सत्ता च"** इति। महदिति अवयव-भूतपदं तावदवस्थाप्य विशेष्यभूतं सत्तेति अवयवं व्याचष्टे **"भवन"** इति। भवनं—सत्तायाम्, **"कर्तृता"** पदं व्याचष्टे **"सर्व"** इति। अयं भावः, धातुपाठे तावत् 'अस भुवि' इति पठ्यते, भूश्च भवनं तच्च प्रादुर्भावमात्रं न तु नवीन उत्पादः। यदुक्तं श्रीभगवता —

"नासतो विद्यते भावः"

इति। तस्माद्धातोश्च कर्तरि लट् तदुपरि च शतृप्रत्ययः सोऽपि स्थानिवद्भावेन कर्त्रर्थेव, ततः "श्नसोरल्लोपः" इत्यल्लोपः, ततः सुप्रत्ययः, सन्निति सिद्ध्यति, स च प्रादुर्भवन्नित्यस्यार्थे, तस्य सतः भावः स्वरूपभूतो येन तत् सन्नित्यच्यते, सा सत्ता भावे तल्प्रयोगात्, एतेन प्रत्ययेन धर्मिणो निष्कृष्टं कर्तृतासाधकं भवनक्रिया-रूपं केवलो धर्म उच्यते, स च फलतः प्रादुर्भावः, तमेव चाश्रित्य सर्वा क्रियाः स्वरूपं लभन्ते, पचतीत्यादौ प्रयोगे हि पचन् भवतीत्यादिरर्थ एव परमार्थतोऽस्ति भवनाभावे पाचकत्वायोगात्, अतोऽस्य प्रादुर्भावक्रियाकर्तुः सर्वक्रियाकर्तृत्वं सिद्धमेव सर्वत्र। स्वातन्त्र्यं च प्रत्यवमर्श एव प्रकाशस्य नान्यत् किञ्चित्। प्रादुर्भावश्च प्रकाशस्य सर्वदा स्थितस्याभिव्यक्तिरूपः स्वात्मप्रत्यवमर्श एवेति सिद्धं सत्तायाः चितिरूपप्रत्यवमर्शत्वम् इति। अस्या एव विकल्परूपप्रत्यवमर्श-त्वनिवारणाय महच्छब्दप्रयोगं सफलीकर्तुमाह **"सा च"** इति। **सा च**—सत्ता च, **खपुष्पादिकं व्याप्नोति** सर्वक्रियास्वातन्त्र्यात्, नास्तीत्युक्ते हि असत् भवतीति फलतो हि[1] ज्ञायते, ततश्चेदं भवनं भावमात्रनिष्ठभवनवत् न परिमितम्। ननु, कथं न परिमितं भावाभावमात्रव्याप्तेः? सत्यम्, भावाभावव्यतिरिक्तं किमस्ति न वा? न चेत् तदा फलितमस्मन्मनोरथेन, न हि असतोऽव्याप्यत्वं यक्तम्, तथा चास्यापि व्याप्यत्वं केनापहस्तितम्। तदुक्तम् —

"समुदेति यथा भावैर्विना भानुर्नभस्तले।
येव विनैव भगवन् भवान् केन कुतोदयः॥"

1. This 'हि' seems to be superfluous.

महती, देशकालौ नीलादिवत् सैव सृजति इति ताभ्यां विशेषणीया न भवति, यत् किल येन तुल्यकक्ष्यतया भाति तत् तस्य विशेषणं कटक इव

इति। अस्ति चेत्तर्हि सुतराम्, स्वयमेव तत्रापि भवनव्याप्त्यङ्गीकरणात्। ननु तर्हि द्वैतापत्तिः। अहो विस्मृतिः, समनन्तरमेव चितिक्रियायास्तत्कर्तुश्चैकतया व्यपदेशो दर्शितः, अत्रापि स एव न्यायः, अत एव वेदान्तिभिरपि सत्तामात्रमेव ब्रह्मणो रूपमुक्तम्, यत्तु ते विमर्शासहिष्णुत्वमस्य कथयन्ति तदन्यत् किञ्चिदेव। अस्माभिरपि सदाशिवतत्त्वस्य तथा कथनात् परमशिवावस्थामनारूढैस्तेत्त्वो-द्घाटनावकाशात् इति। स्वाभिप्रायमुपसंहरति "इति" इति। इति—अत कारणात्, इयं सत्ता महती-अपरिच्छिन्ना भवति, अत एव सूत्रे महासत्तेत्युक्तम् इति भावः। **"देशकालाविशेषिणी"** इति पदं व्याचष्टे "देश" इति, सेव-प्रत्यवमर्शरूपा चितिरेव, सृजति-विमर्शरूपत्वेन परमप्रकाशरूपाच्च्यावयति, भासयतीति यावत्, विमर्शरूपो विसर्गो हि शिवः, स्थूलः, सूक्ष्मः, परश्च। तदुक्तम्—

"विसर्गस्त्रैधमुच्यते"

इति। तत्र परः आकारवाच्यः आनन्दरूपत्वात्, येनाभेदप्रधानस्य शिवतत्त्वस्य प्रादुर्भावः। एतच्च निराभासादिति मङ्गलश्लोके प्रतिपादितम्। ननु कथं तस्यैवाहंविमर्शरूपस्य शक्तितत्त्वस्य स्वाविर्भावकत्वं युक्तम्? सत्यम्, अत्राविर्भा-वकत्वकथनं बोधनमात्रप्रयोजनमेव, परमार्थतस्तु सर्वदा सर्वमयमेव तत्तत्त्वम् न तु केनापि क्वचिदेव। तदुक्तम्—

"वस्तुनि योऽसौ निवसति कार्त्स्न्येन विस्मयनिषये
तस्मै नमो नमः श्रीमते गुरवे"।

इति। गुरुरत्र विमर्शशक्त्या सहैकीभूतः परः शिव एव ज्ञेयः। सूक्ष्मः अः इत्यने-नोच्यते तेन च भेदाभेदप्रधानस्य शिवादेः शुद्धविद्यान्तस्य तत्त्वव्रातस्य प्रादुर्भावः। स्थूलश्चापरश्च हकारवाच्यः, तेन भेदप्रधानस्य मायादेस्तत्त्वसमूहस्य प्रादुर्भावः इति स्फुटमेव स्थूलभावेनास्या एव देशकालप्रकृतित्वम्। ननु सृजतु तत किम् इत्यत आह "इति" इति। इति-अतः कारणात्, ताभ्याम्-देशकालाभ्याम्, विशेषणीया न भवति, न हि तत्सृष्टस्य तद्विशेषणत्वं युक्तम्, तत्सृष्टैः

चैत्रस्य। न च देशकालौ विमर्शेन तुल्यकक्ष्यौ भातः तयोः इदन्तया तस्य च अहन्तया प्रकाशो तुल्यकक्ष्यत्वानुपपत्तेः। एवं देशकालास्पर्शात् विभुत्वं नित्यत्वं च, सकलदेशकालस्पर्शोऽपि तन्निर्माणयोगात् इति ततोऽपि व्यापकत्वनित्यत्वे। तदुक्तम् :—

'महासत्ता महादेवो विश्वजीवनमुच्यते।'

इति। सारम् इति यत् अतुच्छं रूपं तत् इयमेव विमर्शशक्तिः, ग्राह्यग्राह-

पूर्वं तदविशिष्टतया सिद्धस्य तस्योत्तरकाले तद्विशेषणताया व्यर्थत्वात्। हेत्वन्तरमाह "यत्" इति। कुतो न तुल्यकक्ष्यौ भात इत्यत आह "तयोः" इति। तयोः—देशकालयो। तस्य—विमर्शस्य, प्रकाशो—परप्रकाशविषये प्रतिबिम्बतया स्फुरणे, परप्रमाता हि स्वात्मानमहमिति गृह्णन् तमहभावमपि स्वात्मविश्रान्त्यैव गृह्णाति, अन्यथा तस्यापि बाह्यविकल्पत्वापातात्, देशकालयोस्त्विदन्तया ग्रहण स्फुटमेव, तथा च तद्ग्रहणकाले तस्या[1] ग्रहण नास्ति, तद्ग्रहणकाले च तयोरिति का विशेषणविशेष्यभावकथेति भाव। एतेन फलिते विभुत्वनित्यत्वे अस्या कथयति "एवम्" इति। देशानवच्छेदे विभुत्व कालानवच्छेदे च नित्यत्व स्फुटमेवेति भाव। ननु तर्हि

"यथा न देशो देशस्य काल कालस्य वापर।
तथा त्वयपि भगवन् न तौ भिन्नौ कदाचन"॥

इति न्यायेन देशकालसमानयोगक्षेमत्वमेवास्यायातम् इत्यत आह "सकल" इति। तन्निर्माणयोगात्—देशकालसर्जनसमये ताभ्या स्पष्टतया सबन्धात्। ततोऽपि, देशकालाभ्या वहिरपीत्यर्थ, तयोरेतदन्तर्गतत्वादिति भाव, ततश्च नास्यास्ताभ्या तुल्यौ योगक्षेमौ इत्यभिप्राय। अत्र वृद्धसम्मतिमाह "महा" इति। "विश्वजीवनम्" इत्यनेन देशकालाविष्टत्वमप्युक्तम्, तयोरपि विश्वान्तर्गतत्वात्, यच्च येन जीव्यते न तत्तस्य विशेषण युक्तम्। "सैषा" इति तावदवस्थाप्य "सारतया" इति पदं व्याचष्टे "सारम्" इति। सारपदवाच्यम् आह "अतुच्छम्" इति।

1. तस्या refers to अहन्ता।

काणां यत् प्रकाशात्मकं रूपं तस्यापि अप्रकाशवैलक्षण्याक्षेपिका इयमेव इति श्रीसारशास्त्रेऽपि निरूपितम् :—

'यत्सारमस्य जगतः सा शक्तिर्मालिनी परा।'

इति। सैषा इति शक्तिप्रत्यभिज्ञानं दर्शितम्। हृदयं च नाम प्रतिष्ठास्थान-

---

मतुच्छम्—न तु भावराशिवत् भावमात्रसिद्धम्, अन्यथा जगत सारदानायोगात्, न हि शशशृङ्गस्य धनुष सारदाने शक्तिर्दृष्टा, यच्च जगतस्तुच्छता कथ्यते तज्जगत्वापेक्षामात्रेण, परमार्थतस्तु सारात् प्रादुर्भूतत्वेन तदपि सार एव। "इयम्" इति, समनन्तरप्रोक्तस्वरूपा। ननु कथमस्यास्सारत्वमित्यत आह "ग्राह्य" इति। प्रकाशात्मकं रूपम्—सारतया स्थित प्रकाशभाग, घटसारतया स्थित मृद्भाग इव, तस्यापि—ग्राह्यादिगतस्य प्रकाशात्मकरूपस्य च, अप्रकाशेभ्यो यद्वैलक्षण्यम्—भेद, तस्याक्षेपिका—आक्षेपकारिणी, प्रकाशिकेति यावत्। न केवल परप्रकाशस्यैव वैलक्षण्याक्षेपिकेयमपि तु सर्वेषां ग्राह्यग्राहकाणाम् इत्यपिशब्दाभिप्राय। इति—एतत्, श्रीसारशास्त्रे—मालिनीविजये, "निरूपितम्" इति, श्रीपरमेश्वरेणेत्यर्थ। ननु, तर्हि जडेभ्यो वैलक्षण्यमेव ग्राह्यग्राहकाणामिय करोति सारत्व तु प्रकाशस्यैव युक्तम्। पुनरपि विस्मृतिर्जाता किं कुर्म, प्रकाशादस्या न कोऽपि भेद, बोधनार्थमेवैकत्र सत्त्वे द्वित्वमारोपितम्। ननु के ते जडा येभ्य प्रतियोगिभूतेभ्यो वैलक्षण्य करोति, ग्राह्यादयश्चेत्तेषामपि वैलक्षण्यमेव साधनीयम्? सत्यम्, सारभागमपेक्ष्य तेषां जडेभ्यो वैलक्षण्यमत्राभिप्रेतम्, यस्तु ग्राह्यताख्य स्वभाव स भेदप्रतियोग्यवेति न काप्यनुपपत्ति। ननु केन वाक्येनैतत्तत्र निरूपितम् इत्यत आह "यत्सारम्" इति। मालिनी—नादिफान्तवर्णसमाम्नायरूपमहामन्त्रवाच्यत्वेन त्रिकशास्त्ररतै सङ्केतिता प्रत्यवमर्शशक्ति, सैव हि स्वान्त सर्वं जगद्धारयति, परा—परारूपा महाद्वैतप्रधानत्वात्, "इति" शब्द श्रीसारशास्त्रवाक्यसमाप्तौ। सूत्रे स्थापितस्य "सैषा" इत्यस्य व्याख्या करोति "शक्ति" इति। शक्तिप्रत्यभिज्ञानम्—प्रत्यवमर्शरूपाया चिते प्रत्यभिज्ञा, स्वदर्शनरीत्या पूर्वं निर्णीताया पुनर्दर्शनान्तररीत्या निर्णेतुमुपात्तायाश्चानुसन्धानरूप प्रत्यभिज्ञानमिति यावत्। "हृदयम्" इति व्याचष्टे "प्रतिष्ठा" इति। प्रतिष्ठाया-

मुच्यते, तच्च उक्तनीत्या जडानां चेतनम्, तस्यापि प्रकाशात्मकत्वम्[1], तस्यापि विमर्शशक्तिः इति विश्वस्य परमे पदे तिष्ठतो विश्रान्तस्य तस्य इदमेव हृदयं[2] विमर्शरूपं परमन्त्रात्मकं यत्र तत्र[3] अभिधीयते। सर्वस्य हि मन्त्र एव हृदयम्,

स्वस्य विश्वस्य च स्थिते, स्थानम्, व्यवस्थापकत्वात्, विमर्शेनैव हि प्रकाशस्य भावाना च स्वरूपव्यवस्था भवति, तत्र प्रतिष्ठितस्पन्दरूपया प्रकाशव्यवस्था "स्वभावमवभासस्य[4]" इति न्यायेन विशेषस्पन्दरूपया भावव्यवस्थेति विभाग। हृदयेनैव हि सर्वभावव्यवस्था सर्वैरनुभूयते इति "सर्वं प्रतीतिसाक्षिकमेव" इति न्यायेनास्या अपि सर्वव्यवस्थापकत्वेन हृदयत्वमेवेति भाव। **"तच्च"**–हृदय च, **अजडानाम्**–ग्राहकरूपाणामजडवस्तूनाम्, **चेतनम्**–सारतया प्रोक्त परिच्छिन्न प्रकाशभाग एव भवति, **तस्यापि**–चेतनस्यापि, **प्रकाशात्मकत्व** भवति, शुद्धप्रकाशात्स्थितत्वात्, **तस्यापि**–चेतनात्मनया स्थितस्य शुद्धप्रकाशस्यापि, **विमर्शशक्ति** भवति। मध्ये **"परमेष्ठिनः"** इति पद व्याचष्टे **"विश्वस्य"** इति। अर्थात् विश्वस्य तत्त्वषट्त्रिंशकात्मनो जगत, **परमे पदे**–परमशिवरूपे सप्तत्रिंशे स्थाने। "तिष्ठत" इत्यस्य पर्यायमाह **"विश्रान्तस्य"** इति। विश्रान्तस्य समस्त वेन परामर्श करोति "तस्य" इति। "इदं विमर्शरूपमेव–प्रत्यवमर्शस्वरूपमेव, पण्डितै तस्य परमेष्ठिन, ग्राहकसारविज्ञानसार–शुद्धप्रकाशसारत्वात्, **हृदयम् यत्र तत्र**–सर्वशास्त्रेषु, **अभिधीयते**। एतेन **"प्रोक्ता"** इत्यस्य व्याख्या। कीदृशम्? **परमन्त्रात्मकम्**–महामन्त्रस्वरूपम्। तदुक्तम् –

"आदिमान्त्यविहीनास्तु मन्त्राः स्यु शारदभ्रवत्"

इति। हेतुगर्भमिदं विशेषणम्, यत परमन्त्रात्मक तत एव हृदयमित्यर्थ।

1. प्रकाशात्मत्वम्—K.S.S.
2. तिष्ठतो विश्रान्तस्य इदमेव हृदयम्—K S S.
3. तत्र तत्र—K S S.
4. स्वभावस्य—C. From the context it is clear that the reference is to the well known nyaya "स्वभावमवभासस्य". The text has therefore been changed accordingly.

मन्त्रश्च विमर्शनात्मा, विमर्शनं च परावाक्छक्तिमयम्। तत एवोक्तम् :—

'न तैर्विना भवेच्छब्दो नार्थो नापि चितेर्गतिः।'

इति।

'तत्र तावत्समापन्ना मातृभावम्··· ··।'

ननु परमन्त्रात्मकत्व कथमस्य? सत्यम्, मन्त्र—गुप्तभाषणम् तच्च विमर्श एवान्तरशब्दनरूपत्वात्, तच्चाहपरामर्शत्वात्, परत्वञ्च अस्य विकल्परूपेभ्य अन्यप्रत्यवमर्शेभ्य उत्तीर्णत्वात्, अथवा मन्त्रशब्देनात्र लक्षणया मन्त्रवीर्यं लक्ष्यते, अत परमन्त्रवीर्यरूपमित्यर्थं, मन्त्रवीर्यत्व च विमर्शस्य स्फुटमेव, अविमृष्टो हि मन्त्रो न किमपि फल दातु समर्थ। तदुक्तम् —

"तदास्य बलिनो मन्त्रा सर्वज्ञबलशालिन।
प्रवर्तन्तेऽधिकाराय करणानीव देहिनाम्॥"

इति। सर्वज्ञबल ह्यत्रात्मबलरूप विमर्शनमेवेष्टम्। करणाना च स्फुटमात्मबलेन स्वकार्यसाधकत्वम् इत्युपमानतया ग्रहणम्, महामन्त्रस्य च शैवादिनयेषु बहुप्रकारा बीजवर्णसमुदायमया बहव सङ्केता, ते अतिरहस्यत्वात् स्फुटमनुक्त्य वक्तुमयोग्या एवेति निजनिजगुरुभ्य एव ते महासेवापूर्वमासादनीया जप्याश्च, अस्माभिस्तु प्रसङ्गात्तद्वीर्यनिर्णय एव कृत, परमार्थविचारे तु वीर्यमात्रासादनमेव जपादे फलम्, अधिगतमन्त्रवीर्याम्तु व्यवहारक्रियास्वपि मन्त्रजपनिष्ठा एव। तदुक्तम् —

"कथा जप"

इति। अधिगमस्तु तस्य सदास्थितस्यावधानमात्रेण तत्परत्वमेव न त्वपूर्वोधिगम, अवधान च शनै शनै जपादिद्वारेण, येषा तद्रहित एवाधिगमस्तोऽत्रभगवच्छ-क्तिपाताधानेभ्यस्तेभ्यो नम एव। तदुक्तम् —

"न ध्यायतो न जपत स्याद्यस्याविधिपूर्वकम्।
एवमेव शिवाभासस्त नुमो भक्तिशालिनम्॥"

इति। ये तु प्रतिदिन जप कुर्वन्तोऽपि तद्वीर्यावधान न कुर्वन्ति, शिक्तास्यस्तत्प्राप्तिना तेषा विधिरेव ग्राणम्, अधिगतमन्त्रवीर्यस्य च युगपदेव सर्वमन्त्रोच्चारणमपि

---

1 वक्त्रम्—C.

इत्यादि च, इत्यागमेषु । तत्रभवद्भर्तृहरिणापि :—

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ॥
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥'

इति ।

'सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते ।
यदुत्क्रान्तौ विसंज्ञोऽयं दृश्यते काष्ठकुड्यवत् ॥'

सम्भवत्येवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । ननु कथं मन्त्रात्मकत्वेन प्रत्यवमर्शस्य हृदयत्वमित्यत आह "सर्वस्य" इति । सर्वस्य—समस्तस्य चेतनवर्गस्य, अचेतनानामेतन्निष्ठत्वेनैव स्वरूपलाभात्, अनेनैव सर्वभावाभावव्यवस्थाकरणात्, अङ्गुष्ठप्रमाणस्य दहरस्य तु एतदाश्रयत्वमात्रेण हृदयत्वादिति भावः । ननु मन्त्रस्य हृदयत्वं भवतु विमर्शस्य तु किमनेनायातम् इत्यपेक्षायामुक्तमपि विमर्शरूपत्व-मतिस्फुटीकरणाय पुनः कथयति "विमर्शनात्मा" इति । ननु तद्विमर्शनं किंरूपमित्यत आह "परा" इति । परा या वाक्—समनन्तरोक्ता चितिरूपा, तस्या यः शक्तिस्तन्मयम्, विशेषस्पन्दरूपमित्यर्थः । एवं च ग्राहकवर्गगतस्य विशेषस्पन्दरूपस्य प्रत्यवमर्शस्य मन्त्रत्वसाधनेनापरिमितप्रमातृगतस्य सामान्यस्पन्दात्मकस्य प्रत्यवमर्शस्य महामन्त्रत्वमयत्नसिद्धमेवेति भावः । अत्रागमवाक्यान्युदाहरति "तन्त्र एव" इति । श्रीशिवेन कर्त्रा, इत्यादि—कर्म, इत्येवरूपेष्वागमेषु उक्तमिति सम्बन्धः, तैर्विना, मन्त्रैर्विनेत्यर्थः, प्रत्यवमर्शप्राणत्वात् सर्वस्येति भावः । "तत्र तावत्" इति । मातृभावम्—अवर्गादिरूपवर्गाष्टकात्मब्राह्म्यादिमातृभावम्, आदिशब्देनान्येषां वाक्यानां ग्रहणम् । श्रीभर्तृहरिवाक्यान्यप्युदाहरति "तत्र" इति । इत्यादि उक्तम् इति योजना । किमुक्तमित्यपेक्षायां तद्वाक्यान्येकदेशतया पठति "न सोऽस्ति" इति । "वाग्रूपता चेत्" इति । "सैषा" इति । आदिशब्देनान्येषां तत्रत्यवाक्यानां ग्रहणम् । यद्यप्यन्यत्र प्रत्यवमर्शस्य सर्वात्मकत्वसाधनमेव, विस्तरभयान्न

इत्यादि च। तत् एतेन विदुः इत्येतत् निर्वाहितम्। बौद्धैरपि अध्यवसायापेक्षं प्रकाशस्य प्रामाण्यं वदद्भिः उपगतप्राय एव अयम् अर्थः, अभिलापात्मकत्वात् अध्यवसायस्य इति ॥ १४ ॥

ननु असंख्यशक्तिश्रेणीशोभितवपुषि परमशिवे विमर्शशक्तिरेव इयम् इत्थंकारम् अभिषिच्यते कस्मात् इत्याशङ्क्याह :—

प्रपञ्चितम्। एतदवष्टम्भेन "स्वभावमवभासस्य" इत्यत्र स्थितस्य 'विदु' इत्येतस्य निर्वाह करोति 'एतेन" इति। **निर्वाहितम्**–निराकाङ्क्षीकृतम्, यादिरूपस्य कर्तृभागस्य पूरणादिति भाव। ननु कथ निर्वाहित बौद्धैरस्यार्थस्यानङ्गीकरणात् इत्याशङ्क्याह "बौद्धै." इति। **अध्यवसायापेक्षम्**, अध्यवसायापेक्षयेत्यर्थ। तदुक्तम् :–

"यथाध्यवसाय प्रकाश "

इति। **उपगतप्रायः**–बाहुल्येनाङ्गीकृत न तु सर्वथा, तन्मते विमर्शस्य भ्रमत्वात्, भ्रमस्यापि भ्रान्तमिदमिति भ्रान्तिविशिष्टज्ञान प्रति प्रमाणत्व दृश्यत एवेत्यलम्। नन्वध्यवसायस्य प्रामाण्यमुक्तम् न तु प्रत्यवमर्शस्येत्यपेक्षाया हेतुमाह "अभिलाप" इति। **अभिलापात्मकत्वात्**–शब्दरूपत्वात्, ततश्चाध्यवसायस्यापि प्रत्यवमर्शत्वमेवेति सिद्धम्। तन्मतेऽपि प्रत्यवमर्शस्य प्रकाशजीवितत्वात्[1]। "इति" शब्द इलोकव्याख्यासमाप्तौ ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशषोडशयो श्लोकयोरवतरणिका करोति 'ननु" इति।

अत्र टीका –

असंख्या या शक्तय–जगद्गतपदार्थरूपा शक्तय। तदुक्तम् :–

"शक्तयोऽस्य जगत् सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वर ।"

इति। तासा या श्रेणी–तद्भक्तिरूपया शोभितम्–विशेषित वपु–स्वरूप यस्य तादृशे, परमशिवे–शिवशक्तिसामरस्यरूपे परमशिवाख्ये सर्वोत्तरे तत्त्वे, इत्थंकारम्–इत्थ कृत्वा, प्रकारेणेति यावत्। कस्मात्–कुतो हेतो, इयम्–समनन्तरोक्तस्वरूपा, विमर्शशक्तिरेव–प्रत्यवमर्शशक्तिरेव, अभिषिच्यते–अभिषे-

1. प्रकाशजीवितत्वमिति—C.

आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति।
ज्ञेयं न तु तदौन्मुख्यात्खण्ड्येतास्य स्वतन्त्रता॥ १५॥
स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः।
प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत्॥ १६॥

सर्वाः शक्तीः कर्तृत्वशक्तिः ऐश्वर्यात्मा समाक्षिपति। सा च विमर्शरूपा इति युक्तम् अस्या एव प्राधान्यम् इति तात्पर्येण उत्तरमुक्तम्। शब्दार्थस्तु अयम्, प्रकाशात्मा परमेश्वरः स्वात्मानं

युक्त्या समाधत्ते, महाधिकारपदे स्थाप्यते इति यावत्। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकद्वयमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"आत्मानम्"** इति।

अत्र टीका:–

तत्र प्रथमं श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह "सर्वाः" इति। **ऐश्वर्यात्मा**–ऐश्वर्यरूपा[1], **समाक्षिपति**–स्वान्तः करोति, **सा च**–कर्तृत्वशक्तिश्च, **विमर्शरूपा**–प्रत्यवमर्शस्वरूपा, विमर्शपूर्वमेव करणसंभवात्, यस्तु तत्र कायादिव्यापारो दृश्यते सोऽपि विमर्शपूर्वक एवेति स्फुटमेव विमर्शशक्तेः कर्तृत्वम्। **इति**–अतः कारणात्, **अस्याः एव**–विमर्शशक्तेरेव, **प्राधान्यम्**–सर्वशक्तिभ्यः प्रधानता। तदुक्तं श्रीमत्तन्त्रालोके:—

"तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्याञ्जसो विधिः"।

इति। अत्र ह्ययमभिप्रायः, तेन इति पूर्वापेक्षम्, यतः स्वातन्त्र्यशक्तिरेव प्रधाना, अतः स्वातन्त्र्यशक्त्या युक्त एव भवति भगवान्, सर्वेषां सर्वशक्त्याक्षेपात्, इति विधिराञ्जसः प्रकटो भवति संक्षेपेण सर्वसाधकत्वात् इति। **इति**–एवम्, तात्पर्येणोत्तरमुक्तम्, तात्पर्यार्थोऽयमेव भवति इत्युक्तमित्यर्थः। शब्दार्थकथनं प्रतिजानीते "शब्द" इति। शब्दार्थमेव दर्शयति "अयम्" इति। **"प्रभुः"** इत्यस्य पदस्यार्थमाह "परमेश्वरः" इति। 'आत्मा' इति भावप्रधानो निर्देशः,

---

1. ऐश्वर्यरूपः—C.

ज्ञात्रेकरूपत्वात् अज्ञेयमपि ज्ञेयीकरोति इति यत् संभाव्यते कारणान्तरस्य अनुपपत्तेः दर्शितत्वात् दृढेन संभावनानुमानेन, तदत एव विमर्शशक्तिलक्षणात् कर्तृत्वात् हेतोः भवति, यतो हि अयम् आत्मानं परामृशति ततो विश्वनिर्भरत्वात् तथा नीलादित्वेन चकास्ति। ननु एवैव कुतः संभावना, आत्मानं ज्ञेयीकरोति इति? आह, पृथक्

ज्ञातृत्वमेकं रूपं यस्य सः, तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मात्, अज्ञेयमपि–ज्ञेयताऽसहमपि, तदुक्तम् —

"आत्मा यदि भवेन्मेयस्तस्य माता भवेत्परः ।
पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यस्तु मीयते॥"

इति। ज्ञेयीकरोति–अज्ञेयं सत् स्वयं स्वशक्त्यास्वादनरूपक्रीडार्थं ज्ञेयतया भासयति। इति–एवम्, यत्संभाव्यते–सूत्रस्थकुर्यादितिपदस्थलिङ्द्योत्यसंभावनाविषयतां नीयते। कुतः संभाव्यते? कारणान्तरस्य–स्वव्यतिरिक्तोपादानादिकारणानां सामग्र्याः, अनुपपत्तेः–अयोग्यत्वात्, दृढेन–नत्वन्यतर्कवत् शिथिलेन, संभावनानुमानेन–"स्यादेतत्"इति श्लोकोक्तेन संभावनारूपेणानुमानेन, दर्शितत्वात्। यच्छब्दापेक्षां पूरयति "तत्" इति। तत्–यच्छब्दोक्तं वस्तु, "अत एव" इति सूत्रस्थं पदं व्याचष्टे "अत एव" इति। कर्तृत्वाद्धेतोः, स्वातन्त्र्याद्धेतोरित्यर्थः। भवति, सिद्ध्यतीत्यर्थः। कुत इत्यपेक्षायामाह "यतः" इति। हि–यस्मात्कारणात्, अयम्–प्रकाशरूपः परमात्मा, इतः–परस्मिन् स्वात्मनि, आत्मानं परामृशति–अहमिति परामर्शविषयतां नयति, ततः–तस्मिन्नहो, विश्वनिर्भरत्वात्–वस्त्ववभासरूपसर्वजगद्भरितत्वेन, तथा नीलादित्वेन–परामर्शानुगुणेन नीलादिभावेन, चकास्ति–भासते, तत्स्वभावत्वात्। अन्यथा भावाभावरूपजगदाभासाभवात्। न च स्वभावस्य पर्यनुयोगो युक्त इति बहुवारमुक्तम्। अत्र शिष्यः प्रश्नयति "ननु" इति। एषा वा इत्यत आह "आत्मानम्" इति। "इति" शब्दः प्रश्नपरिसमाप्तौ। उत्तरं कथयति "आह" इति, गुरुरिति शेषः।

1. अत एव—K.S.S.

प्रकाशात् बहिर्भूता स्थितिः यस्य तादृक् ज्ञेयं नैव भवति। तुः अवधारणे। तत्र च उक्ता युक्तयः। अभ्युच्चययुक्तिमपि आह, यदि व्यतिरिक्तं ज्ञेयं स्यात् तत् ज्ञातृरूपस्य आत्मनो यत् एतत् ज्ञेयविषयम् औन्मुख्यं स्वसंवेदनसिद्धं दृश्यते तत् न अस्य स्यात्, तेन व्यतिरिक्तविषयौन्मुख्येन अन्याधीनत्वं नाम पारतन्त्र्यम् अस्य आनीयते। पारतन्त्र्यं च स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धम्। स्वातन्त्र्यमेव च अनन्यमुखप्रेक्षित्वम्[1]

किमाहेत्यपेक्षायामाह "पृथक्" इति। अस्य पदस्य विग्रहं करोति "प्रकाशात्" इति। "तु" शब्दार्थमाह "अवधारणे" इति। एतेन "पृथक्स्थिति" इति पदमुत्तरार्धेन योजनीयम् इति सूचितम्। सर्वं वाक्यं सावधारणम् इति न्यायेन सूत्रेऽनुक्तस्यापि एवशब्दस्य ग्रहणम्। उक्ता, "प्रागिवार्थं" इत्यादिना। तत्र—बहिर्ज्ञेयाभावे, युक्तयः—मुख्ययुक्तयः, साक्षात्तत्साधनेन प्रवृत्तत्वात्। ननु तर्हीदानीं मौनमेव कुरु इत्यत आह "अभ्युच्चय" इति। अभ्युच्चययुक्तिम्—अन्वाचययुक्तिम्, अप्रधानयुक्तिमिति यावत्, स्वतन्त्रतात्वखण्डनप्रसङ्गद्वारेण युक्तित्वादिति भावः। "आह" इत्यस्याकाङ्क्षां पूरयति "तदौन्मुख्यात्" इत्यादिश्लोकशेषं च व्याचष्टे "यदि" इति। व्यतिरिक्तम्—स्वतो भिन्नम्, तत्—तदा, आत्मनः—प्रकाशस्वात्परिमितरूपात्। ननु ततो न स्यात् इत्यत आह "तेन" इति। अन्याधीनत्वम्—स्वव्यतिरिक्तज्ञेयवशीभावम्, अस्य—आत्मनः, आनीयते—सम्पाद्यते। ननु ततः किम् इत्यत आह "पारतन्त्र्यं च" इति। ननु तर्हि स्वातन्त्र्यमेवास्तु इत्यत आह "स्वातन्त्र्यमेव च" इति। *अनन्यमुखप्रेक्षित्वम्—स्वप्रसिद्धौ परानपेक्षा। अयं भावः—आत्मा हि ज्ञातृ*-त्वेनैवात्मा भवति, अन्यथा घटादेरप्यात्मत्वप्रसङ्गात्, अतः ज्ञेयेनैवात्मसिद्धिः, तच्च यदि व्यतिरिक्तं तर्हि स्फुटैवात्मनोऽन्यापेक्षा, परापेक्षापन्न आत्मा चात्मैव

---

1. अनन्यमुखप्रेक्षित्वलक्षणम्—K.S.S.

आत्मनः स्वरूपम्, इति व्यतिरिक्तोन्मुख आत्मा अनात्मैव स्यात्। अनात्मा च जडो ज्ञेयं प्रति न उन्मुखीभवति इति प्रसङ्गः। ततः प्रसङ्गविपर्ययात् इदमायातम्—अव्यतिरिक्तोन्मुखः स्वतन्त्रः सन् आत्मानमेव ज्ञेयीकरोति इति ॥ १५ ॥

न च केवलं नीलादिरूपमेव ज्ञेयम्, यावत् प्रत्यक्कर्तृस्वभावं स्वातन्त्र्येण अपरित्यक्तमेव सन्तम् आत्मानं निर्माय व्यवहारेण ध्यानोपा-

---

न स्यात्। स्व तत्त्व ह्यात्मा, यस्य च परापेक्षा तस्य तदधीनतासमये स्व तत्त्व हीयते, परकीयत्वापातात्, तद्धानौ च सातत्यगमन न स्यात्। सातत्यगन्तृत्व हि आत्मशब्दार्थ, तच्च लक्षणया स्वरूपे सदा तथैवावस्थानमेव न कुत्रापि सदागमनम्, तत्र गत एव हि प्रायस्तनस्य उच्यते इति तान्तेन[1] निर्देश। ज्ञेयस्य स्वाव्यतिरिक्तत्वे तु स्वाधीनत्वमेव, तच्च नाधीनत्वम्, यतस्तदेव स्वातन्त्र्यमिति। ननु आत्मत्वमेव मास्तु इत्यत आह "अनात्मा" इति। "नोन्मुखीभवति" इति, तत्राशक्तत्वात्, न हि जल[2] तृणलाभी-मुख्ययुक्त दृष्टमिति भाव। ननु मा भवतु इत्यत आह "इति प्रसङ्ग" इति। एतच्चानिष्टमेवानुभवविरोधात् इति भाव। ननु तर्हि किं कार्यम् इत्यत आह "तत." इति। प्रसङ्गविपर्ययात्— पूर्वोक्तप्रसङ्गस्य विपर्ययाद्धेतो, ज्ञेय प्रत्यात्मन औन्मुख्यदर्शनादिति यावत्। किमायातमित्यत आह "अव्यतिरिक्त" इति॥ १५॥

अथ द्वितीयश्लोक व्याख्यातु सङ्गतिं दर्शयति "न च" इति। "न केवलम्" इत्यस्याकाङ्क्षा पूरयति "यावत्" इति। "स्वातन्त्र्यामुक्तम्" इति व्याचष्टे "प्रत्यक" इति। "निर्माय" इति निगदव्याख्यातम्। सत्त्वलेन स्वयमत्यागेनेत्यर्थ। "व्यवहारयेत्" इति व्याचष्टे "व्यवहारेण" इति। इदन्तताग्रहेन प्राणिनादिकीभूतसुन्नसोपसर्गधातुप्रत्ययार्थं स्फुटयति "ध्यान" इति,

---

1. तान्त means "by a word ending in 'त' " i.e. the word स्वतन्त्रता।

2. न हि ज तृणभादेनौन्मुख्ययुक्तं दृष्टमिति भाव—C.

सनार्चनोपदेशादिना योजयति इति यत् संभाव्यते तदपि अत एव इति संबन्धः। ननु स्वातन्त्र्ययुक्तं च निर्मीयते च इति विरुद्धम् इदम् ? अत्राह, 'अद्वयात्मनः' संविदेकरूपस्य स्वातन्त्र्यात् हेतोः इदं न न युज्यते, यत् किल मायापदे अविदुर्घटं प्रतिभाति, तत्संपादने यत् अप्रतिहतं स्वातन्त्र्यं तदेव पुनः स्वातन्त्र्यशब्देन दर्शितम्। 'अत एव' इत्यनेन तु विमर्शशक्तिरूपम् इति अपुनरुक्तम्। अथ वा अत एव स्वातन्त्र्यात् इति सामा-

ध्यानादेरेवात्र व्यवहारत्वात्। तृतीयया णिजन्तयुजिना च णिजर्थं उक्त, तृतीयान्तव्यवहारशब्दात् हस्तिना कामतीतिवत् णिजुत्पत्तेः। योजयति–विषयत्वाभावेऽपि स्वातन्त्र्यात् विषयतया संबध्नाति। लिङर्थमाह "संभाव्यते" इति। यच्छब्दाकाङ्क्षां पूरयति "तत्" इति। एतेन पूर्वसूत्रस्थस्यात शब्दस्य हेतुत्वेनेहापि योजना कृता। शिष्योऽत्र प्रश्नयति "ननु" इति। गुरुणा दत्तमुत्तरं कथयितुमाह "अत्र" इति। किमाहेत्यपेक्षायां सूत्रस्थम् **"अद्वयात्मनः स्वातन्त्र्यात्"** इति षष्ठ्यन्तपञ्चम्यन्तपदद्वयं व्याचष्टे "संविदेक" इति। न न युज्यते, अपि तु युज्यते इत्यर्थः। कुतो युज्यते इत्यत आह "यत् किल" इति। **मायापदे**–भेदपदे, **अविदुर्घटम्**–अतिशयेनासम्भवोपहतम्। **अप्रतिहतम्**–प्रतीघातरहितम्, "पुनः" शब्दो व्यतिरेके। "**अत एव इत्यनेन**" इति, पूर्वसूत्रस्थेनेहापि योजितेनात एवेति शब्देन। **विमर्शशक्तिरूपम्**–विमर्शशक्त्याख्यं हेतुस्वरूपम्, अपुनरुक्तम्, पुनरुक्त न भवतीत्यर्थः।[2] अन्यथा द्वयोरपि हेत्वोः स्वातन्त्र्यवाचकत्वात् पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः। मतान्तरमाह "अथ वा" इति। अत एव स्वातन्त्र्यात्, विमर्शरूपात् स्वातन्त्र्यात् हेतोरित्यर्थः। **"देशादिसङ्कल्पैः"** इत्यस्य व्याख्यां कर्तुं योजनां करोति

1. तत्र—K.S.S.
2. अपुनरुक्तम् न भवतीत्यर्थः—C.

नाधिकरण्येन श्लोकद्वयेन संबन्धनीयम्। उदाहरणम् अत्रार्थे दर्शयति, नीलादिनिर्माणवत् अस्य स्वतन्त्रनिर्माणस्य[1] अप्रसिद्धत्वात्, ईश्वरो भगवान् आत्मा नित्यो विभुः स्वतन्त्रः इत्येवमादौ हि प्रमातुः, पूजयितुः, ध्यातुः वाऽपृथग्भूतं तत् प्रमेयम्, पूज्यम्, ध्येयं च भाति इति तत् तावत् निर्मितम्, न च अनीश्वरम्[2]। एवं हि ईश्वर इति, अनीश्वर इति सकल्पध्यानादेः तुल्यत्वं स्यात्, न च एवम् फलभेदस्य उपलब्धेः इति, तस्मात्

"उदाहरणम्" इति, सामान्ये विशेषरूपम्, अत्रार्थे—ईशादिसङ्कल्पनिर्मित-ज्ञेयव्यवहारविषये, तदुक्तम् —

" शिवश्चालुप्तविभवस्तथासृष्टोऽवभासते।
स्वसंविन्मात्रमुकुरे स्वातन्त्र्याद् भावनादिषु "॥

इति। ननु किमर्थमत्रोदाहरणं दर्शयति इत्यत आह "नील" इति, स्वतन्त्रनिर्माणस्य—स्वातन्त्र्यामुक्तात्मरूपेशादिनिर्मिते, अप्रसिद्धत्वात्—लोके प्रसिद्ध्यभावात्। ननु कथं स्वातन्त्र्ययुक्तानामीशादीनां निर्मितत्वं युक्तमित्यत आह "ईश्वर" इति। "ईश्वरः" इत्यनेन "ईश" शब्दव्याख्या, 'भगवान्' इत्यादयस्तु आदिशब्दगृहीताः, अपृथग्भूतम्—अभिन्नम्, तत् प्रमेयम्—ईशादिरूपं प्रमेयम्, निर्मितम्—सङ्कल्पेन संपादितम्, प्रमेयस्य स्फुटमेव निर्मितत्वानपायात् इति भावः। ननु तर्हि निर्मितत्वेन स्वातन्त्र्यमुक्तमेव भवतु इत्यत आह "न च" इति। कुतो नानीश्वरम् इत्यत आह 'एवं हि" इति। "आदि" शब्देन पूजादेर्ग्रहणम्। ननु तुल्यतैवास्तु इत्यत आह "न चैवम्" इति। कुतो नैवम् इत्यत आह "फल" इति। फलभेदस्य—भोगमोक्षरूपस्य, नीलादिसेवनेन हि भोग, ईशादिसेवनेन हि मोक्ष इति भावः। ये तु भगवत्तीव्रतरशक्तिपवित्रीकृता नीलादेरपि

"येनैव मुह्यन्ति जडा प्राज्ञस्तेनैव तरति संसारात्।
पिण्डितमयोऽप्सु मज्जति तदेव पात्रीकृतं प्लवते"॥

1. स्वतन्त्ररूपनिर्माणस्य—K.S.S.
2. अनीश्वररूपम्—K.S.S.

स्वातन्त्र्यशून्यताभासनेन स्वातन्त्र्ययुक्तताभासनेन च यत् इदम् उभयं ज्ञेयम् आत्मरूपमेव परमेश्वरो भासयति तत् विमर्शशक्तिबलात् एव, इति सैव प्रधानम् इति ॥ १६ ॥

ननु प्रकाशबलात् भावव्यवस्था, स च प्रकाशो विमर्शसार इति विमर्शाभेदे तदेव तत् इति वक्तुं युक्तम्, ईश्वर आत्मा इत्यादिसंकल्पेषु च निर्मितस्य इदन्तया परामर्शः, स्वातन्त्र्यं तु अहंपरामर्शरूपम्, इति निर्मितस्य तद्रूपत्वाभावे कथं स्वातन्त्र्यायुक्तत्वम् इति ? तत् एतत् परिहर्तुमाह :—

नाहन्तादिपरामर्शभेदादस्यान्यतात्मनः ।
अहंमृश्यतयैवास्य सृष्टेस्तिङ्वाच्यकर्मवत् ॥ १७ ॥

स्वरूपे भावप्रत्ययः, आदिग्रहणात् आत्मेश्वरादिपरामर्शः, तिङ्ग्रहणं

इति दृशा मोक्षफलभागिन एव, तेषां कथाऽन्यैव । तदुक्तम् :–

" भुक्त्वा भोगान् भवभ्रान्तिं हित्वा लप्स्ये परं पदम् ।
इत्याशसेह शोभेत शम्भोर्भक्तिमतः परम् " ॥

इति । सङ्क्षेपेण श्लोकद्वयार्थं कथयत्युपसंहाररीत्या "तस्मात्" इति । उभयम्–नीलादिरूपमीशादिरूप च, तत्–भासनम्, इति–अतः कारणात्, सैव–विमर्शशक्तिरेव, प्रधानम्, प्रधानभूतप्रकाशजीवितत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति ।

अत्र टीका :–

तदेव, तदित्यर्थः, तद्रूपत्वाभावे–अहंपरामर्शविषयत्वाभावे । परिहर्तुम्–परिहारविषयीकर्तुम् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"नाहन्ता"** इति ।

अत्र टीका :–

"तल्" अर्थमाह **"स्वरूपे"** इति, न तु भावे, असम्बन्धात् । स्वरूप हि धर्मो भावस्तु स्वरूपगतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतो धर्मः, इह च धर्म्येवोपयुक्तः ।

क्रियावाचिप्रत्ययोपलक्षणम्, कर्मग्रहणम् असत्त्वभूतशक्तिरूपोपलक्षणम्[1]।

"आदि" शब्दग्राह्यमाह "आत्मा" इति। "आदि" शब्देन स्वतन्त्र इत्यादीनां ग्रहणम्। तिङ्प्रत्ययग्राह्यमाह "प्रत्यय" इति। न स्वान्तर्गतस्वरूपसहिततिपूतस्आदिप्रत्ययमात्रपरम्, अपि तु क्रियावाचिसर्वप्रत्ययपरम्। प्रत्ययग्रहणमप्यत्रोपलक्षणमेव, निपातानामप्यनेन ग्रहणात्। 'कर्म' शब्दग्राह्यमाह 'असत्त्व' इति। असत्त्वभूतानाम्—सर्वनामप्रयोगासहत्वेनाद्रव्यभूतानां यत् शक्तिरूपमाख्याख्यं वस्तु तस्योपलक्षणम्, न तु केवलस्य वाच्यभूतस्य क्रियामात्रस्य ग्रहणपरम्। तिङादिवाच्यम्—क्रियादि, निपातवाच्याः समुच्चयादयश्च बहिः स्वप्रधानतया स्थितं सर्वनामव्यपदेशार्हं स्वरूपं न बिभ्रति परनिष्ठत्वेनैव स्थितत्वात्, अत एव च निपातानां निपात इति नाम सार्थकम् एव, निपतन्ति—सूचकत्वेन विषयीभवन्ति परनिष्ठेष्वर्थेषु इति निपाताः। तिङादिवाच्यक्रियाकारकाणि च स्फुटमेव परनिष्ठान्येव, परं तु तद्वाचकानां निपातत्वेन रूढिर्नास्त्येव यतस्ते योगमात्रेण

1. कर्मग्रहण क्रियावाचिमसत्त्वभूतशक्तिरूपोपलक्षणम्—K.S.S. Abhinava generally follows the Vaiyyakaranas, according to whom karma, i.e. kriya, does not express both सत्त्व and असत्त्व. The reading found in the K.S.S. edition, therefore, cannot stand. Bhāskara seems to have had a different text. According to him, the position of क्रियावाचि was immediately before प्रत्ययोपलक्षणम्। His interpretation seems to be that the use of the word तिङ् by Utpala is meant to include all pratyayas expressive of action The adjunct क्रियावाचि used by Abhinava is meant to exclude those pratyayas which express सत्त्व, such as घञ्. Bhāskara's text of the Vimarśini probably didn't have the word सत् at all. We have, therefore, amended the text as printed.

तत् अयम् अर्थः, अहम् इत्येवंस्वरूपो यः परामर्शो यश्च ईश्वरः प्रमाता आत्मा शिव इत्यादिः अनन्तप्रकारः परामर्शः, तस्य यद्यपि भेदोऽन्यान्यरूपता, तथापि तद्भेदात् हेतोः अस्य आत्मनो निर्मातृरूपस्य अहंपरामर्शमयस्य निर्मेयरूपस्य च ईश्वरादिपरामर्शास्पदस्य यो भेदः शङ्कितः, स न युक्तः। यत ईश्वर इत्यपि यः परामर्शः, स ईशनशीले ज्ञातृत्वकर्तृत्वतत्त्वे विश्राम्यति, ज्ञातृत्वादि च ज्ञानादौ स्वातन्त्र्यम् अनन्य-

निपाताः, विकल्पादिवाचकानां वादीनां तु योगरूढ्या निपातत्वम्, यद्यपि कारकाणां वहि प्रधान स्वरूप वर्तत एव तथापि तदर्थरूपत्वेनैव न कारकत्वेन, कारकत्व हि स्वरूपनिष्ठशक्तिमात्ररूपमेव, अन्यथा विदितकार्यकारणभावो बालश्छिदाद्यर्थं पादुकादि न गृह्णीयात् इत्यलं प्रपञ्चेन।

एतदवष्टम्भेनार्थकरणे प्रतिज्ञा करोति "तत्" इति। "**अहन्ता**" शब्दे प्रकृति व्याचष्टे "**अहम्**" इति। तल्प्रत्ययार्थमाह "**स्वरूपः**" इति। परामर्शशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन निगदव्याख्यानम्। आदिगृहीत वस्तु आह "**ईश्वर**" इति। "**भेदात्**" इति पद व्याचष्टे "**अन्यान्य**" इति। तेषाम्-परामर्शानां भेदस्तद्भेदस्तस्मात्। तत्राहपरामर्शो निर्मातृविषय, ईश्वरादिपरामर्शा निर्मेयविषया। पञ्चम्यर्थमाह "हेतोः" इति। "**अस्य आत्मनः**" इति पदद्वय व्याचष्टे "**निर्मातृ**" इति। "**अन्यता**" पद व्याचष्टे 'भेद" इति। शेषत्वेन "युक्तः" इत्यध्याहृतम्। अत्र हेतुत्वेन स्थितमुत्तरार्धं व्याचष्टे "यतः" इति। "ईशन" इति। ईशनम्—समर्थीभवनक्रिया, शीलम्-निष्प्रयोजना प्रवृत्तिर्यस्य तादृशे। ज्ञातृत्वरूप यत् कर्तृत्व तस्य यत्तत्त्व तस्मिन्, ज्ञानपल्लवभूतैव हि क्रिया वक्ष्यते इति भाव। "**विश्राम्यति**" इति। ईश् धातो कर्तरि कृत्प्रत्ययोराद्यादिति भाव। ननु विश्राम्यतु तत्र किमित्यत आह "ज्ञातृत्व" इति। ज्ञातृत्वादि च—ज्ञातृत्वमादिशब्देन कर्तृत्व च, ज्ञानादौ—ज्ञाने आदिशब्दात्करणे च,

1. इत्येवरूप —K.S.S.
2. तल्प्रत्ययार्थमाह स्वरूपमिति—C.

मुखप्रेक्षित्वम् अविच्छिन्नज्ञानयोगः, अविच्छेदश्च जानामि करोमि इति अस्मदर्थविश्रान्तिः इति अस्य ईश्वरस्य आत्मनः सृष्टेः सृज्यमानस्य अहंविमर्शनीयत्वमेव। सृष्टेरिति वा हेतौ पञ्चमी। अस्य ईश्वरस्य यतः ईश्वरादिसंकल्पेषु अपि अहंपरामर्शनयोग्यस्यैव सृष्टिः। अर्हे कृत्यः। यथा

स्वातन्त्र्यं भवति। कर्तरि प्रत्ययोत्पादादिति भाव। तच्च अनन्यमुखप्रेक्षित्व भवति, तच्च अविच्छिन्नज्ञानयोगे भवति, विच्छिन्नज्ञानयोगो हि कादाचित्कत्वेन स्वव्यतिरिक्तहेत्वपेक्षत्वेनान्यमुखप्रेक्षित्वग्रस्त एव। स अविच्छेदश्च अह जानामि, अह करोमि, इति—एवम्, अस्मदर्थ या विश्रान्ति–भित्तितया तदाश्रयणम्, सा भवति, स्फुट ज्ञानकरणयोरस्मदर्थेऽहपदार्थे स्थिततया स्फुरणात्, इति–अत कारणात्, "अस्य" इति पद व्याचष्टे "ईश्वरस्य" इति। "सृष्टेः" इति पद व्याचष्टे "सृज्यमानस्य" इति। एतेन कर्मणि क्तिन्निति द्योतितम्। सृज्यमानस्य, सकल्पेन भाव्यमानस्येत्यर्थ। अहंपरामर्शनीयत्वमेव–अहपरामर्शविषयत्वमेव, साक्षात्तत्त्वाभावेऽपि फलतस्तत्त्वानपायात्। पक्षान्तरमाह "सृष्टेरिति वा" इति। पञ्चमी व्याचष्टे "यतः" इति। अस्मिन्पक्षे "सृष्टेः" इत्यस्य भावे क्तिन् पञ्चम्यन्तता च। ननु योग्यताया कुतोऽवगम इत्यत आह "अर्हे" इति। कृत्यः–"मृश्यतया" इत्यत्र स्थित कृत्यप्रत्यय। अहमिति मृष्टुं योग्य–अहमृश्य, तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थ, पूर्वपक्षे तु कर्मणीति भाव। "तिङ्वाच्य" इति पदस्य अर्थोपमापरस्य व्याख्या करोति "यथा" इति। वतिप्रत्ययार्थमाह "यथा" इति। प्रकृत्यर्थमाह "क्रिया" इति। आदिशब्देनोपमादेर्ग्रहणम्। "यथास्वम्" इति। तत्र क्रियाशक्ति तिङ्प्रयोगावसेयपरामर्शपरमार्था, तिङ्प्रयोगेनावसेय–द्योत्य, य परामर्श, स एव परमार्थ यस्या सा। धातुवाच्यत्वेऽपि

"प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत "

1. अविच्छिन्नज्ञानादिशक्तियोग—K.S.S.

क्रियाकारकसमुच्चयविकल्पादिशक्तयो यथास्वं तिङ्तृतीयादिचवादिप्रयोगावसेयपरामर्शपरमार्थाः पाकः कर्ता समुच्चयो विकल्पः इत्यादिशब्दैः अभिधीयमानाः सत्त्वभावमापादिता अपि पचति चैत्रेण च वा इत्येवंरूपे[1] मूलपरामर्शे विश्राम्यन्ति, अन्यथा तु ताः प्रवीता नैव भवेयुः। यद्वत्

इति न्याये तु प्रत्ययरूपतिङ्मात्रग्रहणम्, उपलक्षणं चैतत्कृत्प्रत्ययादीनाम्, तेषामपि क्रियाया प्रयोगात्। तथा कारकशक्ति तृतीयादिप्रयोगावसेयपरामर्शपरमार्था, तृतीयाया एव कर्तृत्वकरणत्वद्योतकत्वात्, आदिशब्देन चतुर्थ्यादीना ग्रहणम्, तासामपि सम्प्रदानादिद्योतकत्वात्, एव सर्वत्र योजना। "**वादि**" इत्यत्रादिशब्देनोपमादिद्योतकस्य इवादेर्ग्रहणम्, उपमाशक्तिरपि हि इवादिप्रयोगावसेयपरामर्शपरमार्थेव, ताश्च शक्तय एवविधा सत्य **पाकः कर्ता समुच्चयो विकल्प इत्यादिशब्दैरभिधीयमानाः**। पाको हि भावविहितघञन्तत्वेन क्रियामभिदधाति, एव कर्त्रादिकमपि कारकादीन्, आदिशब्देनोपमादेरभिधायकस्य सादृश्यादे शब्दजातस्य ग्रहणम्। अत एव **सत्त्वभावमापादिताः**—सहजस्वरूपतया स्थितात् अद्रव्यभावात् प्रच्याव्य कल्पिते 'अय पाक' इत्येवमभिनवनामपरामर्शसहे सत्त्वे-द्रव्ये तादात्म्यमापादिता, **अपि पचति चैत्रेण च वेत्येवंरूपे मूलपरामर्शे विश्राम्यन्ति, अन्यथा**—मूलपरामर्शविश्रामाभावे, **ताः प्रतीता एव**—लब्धस्वरूपा एव, न भवेयुः। अनेन पाक क्रियते इति ह्युक्ते पचत्ययमिति परामर्शे सद्यो विश्रान्तिर्जायते, न हि पाके नाम सिद्ध वस्तु कुत्रापि तिष्ठति पूर्वापरीभूतावयवत्वेन सिद्धत्वासम्भवात्, तिङ्प्रत्ययस्य तु तत्रैव सङ्केतितत्वात् झटिति प्रत्यायकत्वम्, मूलत्व च तत एव प्रथम क्रियापरामर्शोत्पादात्। सिद्धतया कथन तु व्युत्पन्न प्रत्येव, अत्र स्वबुद्धिरेव साक्षिणीति नाऽभ्यस्यते। एव कारकत्वादिकमपि कार्यमात्रानुमेयमेव न सिद्धतया स्थितम्, न हीद कारकमित्युक्ते वस्तुस्वरूप विना किञ्चिल्लभ्यते, कार्येण तु ज्ञायतेऽस्य कारकत्वशक्तिरस्तीति, सत्त्वस्य च भवनामपरामर्शसहत्वम्

---

1. इत्येवभूते—K.S.S.

अत्रापि। एतदुक्तं भवति–परामर्शो नाम विश्रान्तिस्थानम्, तच्च पार्यन्तिकमेव पारमार्थिकम्, तच्च अहमित्येवंरूपमेव। मध्यविश्रान्तिपदं तु यत्

" वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते।
द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित "॥

इति वृद्धसम्मत्या ज्ञेयम्। उपमानोपमेयभावरूपां योजनां करोति **"तद्वद्"** इति। एवं च तिङवाच्यकर्मणीव तिङवाच्यकर्मवत् इति सङ्क्षेप। एतदुक्तं भवति। यथा पाक इति परामर्शः तिङवाच्ये कर्मणि पचतीत्येवरूपपरामर्श एव फलतो विश्राम्यति, तथेश्वर इत्युक्तेऽहपरामर्श एव फलतो विश्राम, अन्यत्र स्वातन्त्र्यरूपेश्वरत्वासंभवात्, यस्तु मूढानां पाकादिसिद्धत्वे ईश्वरविषये च स्वतो भिन्नत्वेन निश्चय स भ्रम एवेति। अत्र स्वयमपि भावकथनं प्रतिजानीते **"एतदुक्तं भवति"** इति। किमुक्तं भवति इत्यपेक्षायामाह **"परामर्शो नाम"** इति। **"विश्रान्तिस्थानम्"** इति, विषयग्रहे परामर्शानन्तरमेव पुरुषो हि तूष्णीं तिष्ठति, तूष्णीभावश्च विषयसुखानुभव, स एव च विश्राम इति स्फुटमेव परामर्शस्य विश्रान्तिस्थानत्वम्। **तच्च**—विश्रान्तिस्थानं च, **पार्यन्तिकमेव**–पर्यन्ते भवमेव नत्ववान्तरम्, **पारमार्थिकम्**–सत्यभूतम्, अवान्तरविश्रान्तिस्थानानां परमार्थतो मार्गरूपत्वात्, **तच्च**–पारमार्थिकं विश्रान्तिस्थानं च, **अहमित्येवंरूपमेव**, अहंपरामर्श एवेत्यर्थ, विषयकृते सुखे विश्रान्तोऽपि हि परमार्थत स्वात्मविश्रान्त एव भवति, तदुक्तम् –

"दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमात्मिकम्"

इति। ये त्वेतेन विषयरसिका अपि परमात्मविश्रान्तिमभिनयन्ति तेषां स्वच्छन्दत्वमेव, तत्र विश्रान्ता हि केनापि वस्तुना सर्दव सुखिनस्सन्त प्रवाहवशेन विषयेभ्य सुखं प्राप्नुवन्तोऽपि विषयवैमुख्यपरा एव, आत्मन्येव सुखकारित्वनिश्चयात्। यस्तु विषयकाले एव सुखी स विषयमात्रपर एव, सदा सुखित्वे चात्मैव साक्षीकार्योऽन्यथा स्वच्छन्दत्वापत्तेरित्यलं परचोदनाभि। ननु मध्ये स्फुरणशीलं विषयपरामर्शनं कुत्रापसारयाम इत्यत आह **"यत्"** इति। **मध्यविश्रान्तिपदम्**–ईश्वरपरामर्शरूपं नीलादिविषयपरामर्शरूपं चावान्तरविश्रान्तिस्थानम्, ग्राम-

वृक्षमूलस्थानीयं ग्रामगमने तस्य तदपेक्षया सृष्टत्वम् उच्यते इति को विरोधः । अनेन नीलादेः अपि इदं नीलम् इति मध्यपरामर्शोऽपि मूलपरामर्शे अहमित्येव विश्रान्तेः आत्ममयत्वम् उपपादितमेव । "नीलम् इदम् वेद्मि" इत्यपि हि "अहं प्रकाशे" इतीयत्तत्त्वम् । यथोक्तम् 'इदमित्यस्य' इत्यादि । मूढस्तु नीलादिविमर्शात् एव अर्थक्रियादिपरितोषाभिमानी

गमने वृक्षमूलस्थानीयम्—वृक्षमलसदृशम्, ग्राम गन्ता हि श्रान्तस्तावद्विश्रामार्थं वृक्षतले तिष्ठति, मूलशब्दस्य तलवाचकत्व लक्षणया ज्ञेयम् । ननु मध्यपरामर्शस्य सृष्टत्व कथमुक्तमित्यत आह "तदपेक्षया" इति । पार्यन्तिकविश्रान्तिस्थानभूताहपरामर्शापेक्षया तत्पूर्वकत्वादस्येति भाव । नन्वीश्वरपरामर्शस्य प्रत्यासन्नत्वे नाहपरामर्शविश्रान्तत्व भवतु, नीलादिविषयपरामर्शस्य का वार्ता इत्यत आह "अनेन" इति । अनेन—ईश्वरपरामर्शस्याहपरामर्शविश्रान्तिसाधनेन, उपपादितमेव—समर्थितमेव, विषयत्वाविशेषादिति भाव । अत्र न भर कृत इति न पुनरायस्यते । ननु कथमेतद्युक्तम् इत्यत आह "नीलम्" इति । हि—यस्मात्, 'नीलमिदं वेद्मि' इत्यपि "अहं प्रकाशे" इतीयत्—एतावन्मात्र तत्त्वम्-परमार्थ यस्य तत्, भवति नीलद्वारेणाहपरामर्शात्, अन्यथाहप्रयोगासभवात् इति भाव । अत्राऽऽचार्यसम्मतिमाह "इदम्" इति । "आदि"शब्देन "भिन्नप्रविमर्शस्य" इत्यादे श्लोकशेषस्य ग्रहणम्, अत्र च पूर्वं व्याख्या कृतेति न पुनरायस्यते । ननु कथ तर्हि मूढा एव न जानन्ति इत्यत आह 'मूढ" इति । अथ च यद्येव तर्हि कथमीश्वरादिविषयस्यैव स्वातन्त्र्यामुक्तत्वमुक्त न नीलादेरपीत्यत आह 'मूढ" इति । अर्थक्रियादिकृत परितोष—अर्थक्रियादिपरितोषस्तमभिमन्यत इति तादृश, परमार्थतोऽपेक्षाप्रसक्तस्य तस्य स परितोषोऽपि हस्त

1. This word, though not found in the Kashmir edition, seems to be necessary for the completion of the sense.

2. नीलमिदमहं वेद्मि इति अहं प्रकाशे इति हि इयत्तत्वम्—K.S S.

इति नीलादेः स्वातन्त्र्यनिर्मुक्तत्वम् उक्तम्। आत्मादौ तु तन्मूलपरामर्शविश्रान्तिमन्तरेण प्रतीतिपरिसमाप्तिम् अर्थक्रियां च मूढोऽपि न अभिमन्यत इति तस्य निर्मितौ अपि अनुज्झितस्वातन्त्र्यम् उक्तम् ॥ १७ ॥

नन्वेवं विश्वपरामर्शानाम् अहम् इत्येव विशुद्धैकपरामर्शविश्रान्तिरेव तत्त्वम् तत् कथम् इदम् उच्यते—ज्ञानस्मृत्यादिका अस्य शक्तय इति, ज्ञानस्य च संशयनिर्णयादिभेदः नीलादीनां च वैचित्र्यम् ? इति आशङ्कायां परिहारमाह :—

नायाति इत्यभिमानीत्युक्तम्। निर्मितौ अपि—सृष्टत्वेऽपि, 'उक्तम्' इति, मूढप्रबोधनमात्रफलत्वादस्य शास्त्रस्य, अन्यथा सर्वथाऽनिर्वाच्ये ततोऽपि व्यतीते प्रसिद्धात् प्रसिद्धे च भगवत्स्वरूपे का प्रक्रियाजालपरिनिष्ठतेति भाव ।

एवमत्र सङ्क्षेप । अस्यात्मन—परप्रकाशतया ईश्वरादिरूपतया च भावितस्य परमात्मन , अहन्तादे परामर्शस्य यो भेद भिन्नविषयताकृतस्तत अन्यता—भेदो न भवति कुत ? अस्य सृष्टे—सृज्यमानस्येश्वरादे अहमृश्यतया, कथम् ? "निरूवाच्य" इति । अस्येश्वरादे सृष्टेर्हेतोरिति वेति ॥ १७ ॥

अथाष्टादशश्लोकस्यावतरणिका करोति "**नन्वेवम्**" इति।

अत्र टीका –

विश्वपरामर्शानाम्—अयमीश्वर इद नीलमित्यादीना सर्वेषा परामर्शानाम्, विशुद्ध—विषयोपरागाकलङ्कितत्वेन अविशुद्धो य परामर्श—प्रकाशस्य स्वरूपमात्रनिष्ठोहपरामर्श, स एव, **तत्त्वम्**—पारमार्थिक स्वरूपम्, तत्—तदा, इद किम् इत्यपेक्षायामाह "**ज्ञान**" इति। आदिशब्देनापोहनस्य ग्रहणम्। **अस्य**—प्रकाशस्य, '**ज्ञानस्य**' इति। **ज्ञानस्य संशयनिर्णयादिभेदः नीलादीनां च वैचित्र्यम्**, कथ शक्तिरुच्यते इति सम्बन्ध । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे।

"**माया**" इति।

---

1. निर्णयसंशयभेदा —K.S.S.

**मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा ।
कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः ॥ १८ ॥**

अनुपपन्नम् अवभासनं माया इति उच्यते, ततश्च भिन्नं प्रकाशात् सर्वम् अवभासजातं माया, तत्र च चित्तत्त्वस्यैव स्वातन्त्र्यं मायाशक्तिः, यया भिन्नं यत् संवेद्यं प्रमातुश्च अन्योन्यतश्च, मायाशक्त्या भिन्नेन प्रमातुः अन्योन्यतो वेद्याच्च करणवर्गेण यत् संवेद्यं स एव गोचरो विश्रान्तिपदं

अत्र टीका :—

"**माया**" पद व्याचष्टे "**अनुपपन्नम्**" इति। अनुपपन्नम्–उपपत्त्यसहम्, **अवभासनम्**–भेदेन वस्तुना स्फुरणम्। फलितं मायास्वरूपमाह "**ततश्च**" इति। **ततश्च**–तस्माच्च, **भिन्नम्**–भेदधर्मितया स्थितम्, **प्रकाशात्**–परमप्रकाशात्मप्रतियोगिन, **अवभासजातम्**–नानाविधबाह्यान्तरभावविषयो ज्ञानसमूहः। "**शक्ति**" पद व्याचष्टे "**तत्र च**" इति। **तत्र च**–अवभासजाते मायास्वरूपे सति, **स्वातन्त्र्यम्**–अवभासोद्भावने समर्थता, अनन्यमुखप्रेक्षित्वमिति यावत्। योजनामात्रप्रयोजनं पुनर्मायापदग्रहणम्। तृतीयार्थमाह "**यया**" इति। "**भिन्न**" इत्यादिसमस्तपदस्य विग्रह व्याख्यावाक्यविभागेन करोति "**भिन्नम्**" इति। "**संवेद्य**" इत्यवयव व्याचष्टे "**माया**" इति। "**प्रमातुरन्योन्यतश्च**" इति पदद्वयस्य व्यवहितेन "**भिन्नम्**" इत्यनेन योजना। कुतो भिन्नम्? **प्रमातुः**–ग्राहकात्, "**अन्योन्यतश्च**" इत्यर्थः। "**संवेद्य**" इत्यस्य सापेक्षशब्दत्वात् तदपेक्षापूरकस्य "**करणवर्गेण**" इत्यस्याध्याहारः। **करणवर्गेण**–बाह्यान्तररूपेण करणसमूहेन, तद्द्वारेणेति यावत्। **यत्संवेद्यम्**–संवेदनविषयः, अर्थाद् बाह्यान्तरभावजातम्, **स**–भिन्न संवेद्य च भावजातं च। एकेनैव तच्छब्देन यच्छब्दद्वयस्याकाङ्क्षा पूरिता। "**गोचरा**" इत्यवयव व्याचष्टे "**विश्रान्ति**" इति। अयं च लक्षणाप्रयोग एव, गाव एव हि गोचरे विश्राम्यन्ति। विगृहीतानां पदानां समसनं करोति "**यस्या**" इति, योग्यतया

यस्याः तादृशी सती, 'सैव' प्रत्यवमर्शात्मा चितिः परावाग्रूपा ज्ञानम् इति, संकल्प इति, अध्यवसाय इति च उच्यते, आदिग्रहणात् संशयः स्मृतिः इत्यादि। तथा हि—यत् इन्द्रियेण स्फुटग्राहिणा बाह्येन विषयेण स्फुटेन च नियन्त्रितं संवित्तत्त्वं तत् ज्ञानम्। मनसा विषयेण च अस्फुटेन संकल्पः। बुद्ध्या विषयेण च विषयत्वपर्यन्तभाजा अध्यवसायो निश्चयः। विषयस्य च यत् भिन्नत्वं बहिरन्तःकरणानां च स्वप्रकाशाभेदात् अनुपपन्नं चित्तत्त्वेन भास्यते[1] इति भेदे यतो विश्रान्तिः, न तु भेदस्य अभेदे ईश्वरसदाशिवादिवत्,

"मतौ" इत्यस्याध्याहार.। "सैव" इति पद व्याचष्टे "प्रत्यवमर्श" इति। "ज्ञान" इत्यादि पद व्याचष्टे "ज्ञानम्" इति। सर्वत्र 'इति' शब्द. स्वान्त-कृततृतीयार्थे शब्दस्वरूपाक्षेपपर शब्दस्वरूपस्यैव नामत्वात्। "कथिता" इति पद व्याचष्टे "उच्यते" इति। "आदि" शब्दग्राह्य वस्तु कथयितुमाह "आदि" इति। इत्यादि ग्राह्यमिति शेष। आदिशब्देन भ्रमज्ञानादेर्ग्रहणम्। ज्ञानादीना स्वरूपकथन प्रक्रमते "तथा हि" इति। स्फुटग्राहिणा-सर्व-धर्माक्षेपेण ग्रहणात् स्फुटतया वस्तुग्रहण कुर्वता, स्फुटेन-सन्निकर्षचतुष्टयवशेन स्फुटता गतेन। नियन्त्रितम्-प्रमाणतया प्रमेयतया च परिच्छिन्नता नीतम्, संवित्तत्त्वम्-अपरिच्छिन्नप्रकाशस्वरूपम्। "ज्ञानम्" इति, प्रमारूपमित्यर्थ। सङ्कल्पस्य स्वरूपमाह "मनसा" इति। अध्यवसायस्वरूपमाह "बुद्ध्या" इति। विषयत्वस्य-भावगतस्य विषयभावस्य य पर्यन्तस्त भजतीति तादृशेन। तत पर हि भावस्य विषयीभावो नास्तीति भाव। ननु कथ ज्ञानादीना भिन्नत्व युक्तमित्यपेक्षाया निर्णेतुमाह "विषयस्य" इति। प्रकाशेन-परप्रकाशेन सह य अभेदस्तस्मात्। "भास्यते" इति, मायाशक्त्येति भाव। इति-एवम्। यत कारणाद् भेदे विश्रान्तिः भवति नत्वीश्वरसदाशिवादिवत्, आदिशब्देन शक्त्या-देर्ग्रहणम्, भेदस्याभेदे विश्रान्तिर्भवति, ततः-तस्मात्कारणात्, ज्ञानसङ्-

1. आभास्यते—K.S.S.

ततो ज्ञानसंकल्पादयो भिन्नाः तस्य अप्रध्वस्तस्वस्वभावाभेदस्य संवित्तत्त्वस्य अनुसंधातुः शक्तय इति उक्ताः, संशयादयश्च भिन्ना नीलादिवैचित्र्यं च इति सर्वम् अखण्डितम् ॥ १८ ॥

ननु प्रत्यवमर्शात्मत्वं चितिशक्तेः सङ्कल्पस्मरणादिशक्तिषु सविकल्पात्मिकासु भवतु । या तु निर्विकल्परूपा साक्षात्करणलक्षणा अनुभवशक्तिः, तत्र कथम् । प्रत्यवमर्शो हि अभिलापविशेषयोजनामयः, अभिलापविशेषयोजना च सङ्केतस्मरणम् अपेक्षते । तच्च संस्कारप्रबोधम् । सोऽपि

ल्पादयो भिन्ना भवन्ति, विषयभेदेनैव ज्ञानभेदस्य युक्तत्वात् । ज्ञानादीनामपि शक्तित्वं साधयति "तस्य" इति । तस्य—परमप्रकाशरूपस्य । 'उक्ताः' इति, मायावत् तत्सामर्थ्यसिद्धत्वादिति भाव । संशयादयश्च—आदिशब्दगृहीता संशयादयश्च, शक्तय इत्युक्ताः, नीलादिवैचित्र्यं च अभिन्नमित्युक्तमिति सबन्ध. । इति—एवम्, सर्वम्—समस्तम्, अखण्डितम्—खण्डनाऽसह भवति, न हि मायाया. किमपि दुष्करम् इति सर्वैरङ्गीकृतत्वादिति भाव. । १८ ॥

अथैकोनविंशस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति ।

अत्र टीका —

प्रत्यवमर्शात्मकत्वम्-प्रत्यवमर्शस्वभावत्वम् । चितिशक्तेः-चैतन्यशक्ते. । अनुभवशक्तिः-चितिशक्ति., तत्र—तस्या शक्तौ, कथम् प्रत्यवमर्शात्मकत्वमिति सबन्ध. । कुत इत्यपेक्षायामाह "प्रत्यवमर्शो हि" इति । अभिलापविशेषाणाम्-प्रतिपदार्थऽभिन्नतया स्थिताना शब्दाना या योजना—स्मृत्या योजन तन्मय.—तत्स्वरूप. । ननु ततः किमित्यत आह "अभिलाप" इति । "अपेक्षते" इति, न हि पूर्वगृहीतसङ्केतस्मृति विना ज्ञानार्थ शब्दो योजयितु शक्यते इति भावः । तच्च—सङ्केतस्मरण च । सोऽपि—संस्कारप्रबोधोऽपि । तादृशी चासौ दृक् तादृशादृक् ताम्, सदृशज्ञानमित्यर्थ. । प्रथमसमये—प्रथमतया स्थितनिर्वि-

1. अभिलापभेदयोजनामय —K.S.S.

तादृशादृशम्, इति एवं प्रथमसमये कथम् अभिलापयोगः इति परस्य व्यामोहम् अपोहितुमाह[1]:—

साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति विमर्शः कथमन्यथा।
धावनाद्युपपद्येत प्रतिसंधानवर्जितम्॥ १६॥

इह तावत् चैतन्यस्य आत्मभूतोऽङ्गुलिनिर्देशादिप्रख्योऽभिलापयोगः, अन्यथा बालस्य प्रथमं व्यवहारे दृश्यमाने व्युत्पत्तिरेव न स्यात्।

कल्पज्ञानसमये। **परस्य**–तार्किकादे। **अपोहितुम्**–दूरीकर्तुम्। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति"** इति।

अथ टीका –

श्लोक व्याख्यात् प्रक्रिया तनोति **"इह"** इति। **इह**–भासमाने जगति, **चैतन्यस्य**–प्रकाशस्य, **अङ्गुलिनिर्देशप्रख्य**—अङ्गुल्या कृतो यो निर्देश–वस्तुनिर्देशस्तस्य प्रख्य–सदृश। आदिशब्देन शिरआदिनिर्देशग्रहणम्। **अभिलापयोग**–शब्दयोग, तेन सहाव्यभिचार इति यावत्। अस्तीति शेष। व्यतिरेकरीत्यात्र समर्थनं करोति **"अन्यथा"** इति। **अन्यथा**—तदभावे। **बालस्य**–अद्य तावदशिक्षितस्य शिक्षोन्मुखस्य, न तु स्तनपायिन। **प्रथमव्यवहारे**–तावत्कालमननुभूताया वृद्धमध्यमवृद्धयोर्घटमानयनयेत्यादिरूपाया व्यवहृतौ, **दृश्यमाने** सति, **व्युत्पत्तिः**–अस्य वाक्यस्यायमर्थं इत्येवमावापोद्वापाभ्या सङ्केतग्रहणदृता निपुणता, **एव न स्यात्** का कथा तत्कार्यस्य व्यवहारस्येत्येवशब्दाभिप्राय। कुतो न स्यात् इत्यत आह **"निर्विकल्प"** इति। हि–यस्मात्–बालो **निर्विकल्पकज्ञानपरम्परया**–इदप्रथमत ग्रहणवशेन शब्दार्थविषयपरामर्शरूपविकल्परहितश्रवणेन्द्रियकृतशब्दश्रुतिप्रमात्[2]रूपानुभवपरम्पराभावेन,

1 अपोहयितुम्—K. S S

2. प्रमा instead of प्रमात् would be better, because experience (अनुभव) is of the nature of प्रमा and not of प्रमात्।

निर्विकल्पकज्ञानपरंपरया[1] हि तं शब्दं शृणोति, तत:[2] समर्थं पुर: पश्यति, पुनस्तद्विविक्तं भूतलं पश्यति इति घटम् आनय नय इति व्यवहारात् कथम् अस्य अयम् अर्थ इति हृदि परिस्फुरेत्[3], इदम्[4] घट इति, इदमानय इति, इदं नय इति, इतियोजनाप्राणो[5] हि अयमर्थः,योजना च विकल्प-

तं शब्दम्–वृद्धेनोच्चारित घटानयननयनवाचक शब्दम्, **शृणोति** । बहुवार श्रवणानन्तर सङ्केतग्रहणसभवमपेक्ष्य **'परम्परया'** इत्युक्तम् । **ततः**–तदनन्तरम्। **समर्थम्**–व्यवहारविषय घटरूपमर्थम्, **पुरः पश्यति** तत्रैव स्थितत्वात्, **पुनस्तद्विविक्तं भूतलम्**–घटरहित त भूप्रदेशम्, **पश्यति**. मध्यमवृद्धेनानयतिशब्दश्रवणे अन्यदेश प्रत्यानीतत्वात् नयेति शब्दव्यवहारे तु अन्यत्र नीतत्वात्, न तु तत्र तस्य कोऽपि शृङ्गग्राहिकया शब्दार्थयोर्योजना कृत्वा दर्शयति "अस्यायमर्थ " इति इति भावः। **इति**–अत. कारणात्, **व्यवहारात्**–वृद्धेनोच्चार्यमाणशब्दवाच्यात् मध्यमवृद्धेन क्रियमाणादानयननयनव्यवहारात्। **अस्य**–तटस्थस्य, बालस्येति शेष । **इति**–एतद्वस्तु, **हृदि कथं परिस्फुरेत्** । इति किमिति ? अस्य शब्दस्यायमर्थो भवति इति। **"अस्य"** इत्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र योजना। अथवा "अयमर्थ." इत्यनेनैवास्यायमर्थ इति ज्ञायते। कुतो न परिस्फुरेदित्यत आह **"योजना"** इति। **हि**–यस्मात्, **अयमर्थः**–"अस्यायमर्थ " इत्येतद्वस्तु, इतियोजना—एवरूप योजन प्राणो यस्य तादृशो भवति । इति किमिति ? **इदम्**–वस्तु, **घट इति**–घटशब्दवाच्य भवति, **इदम्**–वस्तु, **आनयेति**–आनयशब्दवाच्य भवति, **इदम्**–वस्तु, **नयेति**–नयेतिशब्दवाच्य भवति । तत्र प्रथम घटमानयेति श्रुतेऽखण्डो वाक्यार्थ एव ज्ञायते, न तु प्रतिपदम् अर्थत , पुन प्रमङ्गेन घट नयेति श्रुते घटशब्दस्यान्वयेन नयशब्दस्य व्यतिरेकेण च ज्ञायते घटपदस्यायमर्थ , आनय-

1. निर्विकल्पविज्ञानपरपरया—K.S.S.
2. तत is absent in the K.S.S. edition
3. अस्य अयमर्थो हृदि परिस्फुरेत्—K.S.S.
4. इदम् is not found in the K.S.S. edition.
5. इदमिति—K.S.S.

व्यापारः। अथ बालस्य प्राग्जन्मानुभूतसङ्केतस्मृतेः एवम्, तथापि सङ्केतकाले

शब्दस्याय नयशब्दस्यायमिति आनयनयेत्युक्तम्, अन्यथा प्रतिपदमर्थज्ञान कदापि न सभवेत्। ननु योजनाप्यत्रास्त्येवेत्यत आह **"योजना च"** इति। **"विकल्पव्यापारः"** इति, अनुसन्धानात्मकत्वात् इति भाव । अनुसन्धानकारिविकल्पाभावे हि घटदर्शनसमये शब्दस्मृतिर्नास्ति, तस्या चोत्पन्नाया तदतिक्रान्तमेवेति सकल्प एव घटोऽपि जात इति किं कुत्र योजयेत्। शब्दस्मृतिरपि तस्य दुरुपपादैव। ननु कथ दुरुपपादा समनन्तरमेव हि शब्द श्रुत, मध्ये घटदर्शनमात्रमेव सपन्नम्, इति घट-दर्शने जाते तदुद्बुद्धेन सस्कारेण घटशब्दस्मृतिर्युक्तैवेति। सत्यम्, प्रथम घटमानयेति व्यवहारे तस्याखण्डवाक्यार्थप्रतीतिरेव,घट नयेति व्यवहारे तु प्रतिपदमर्थो ज्ञायते, तत्र च पुरातनस्य घटशब्दस्यैव स्वार्थेन सह स्मृत्या योजना क्रियते एव। किन्त्वखण्ड-वाक्यार्थे या खण्डशब्दयोजना क्रियते अस्य वाक्यस्यायमर्थ इति, तत्र या शब्दस्मृति सैवास्माभिर्दुरुपपादत्वेनोक्ता। ननु सापि न दुरुपपादा मध्यमवृद्ध-व्यवहारदर्शनमात्रस्याखण्डवाक्यानुभूतेर्व्यवधानात्, अनुभूतेश्च मध्यमवृद्धव्यवहारे तत्कृतसस्कारोद्बोधात् अखण्डवाक्यस्मृतिरयत्नमेव जायते। सत्यम्, सा स्मृता-खण्डपदपङ्क्तिरखण्डे वाक्यार्थे येन स्मृतेन शब्दराशिरूपेण परामर्शेन योज्यते, अस्यायमर्थ इति तत्स्मृति कथ सिद्ध्यति? न हि तदनुभवस्तस्याद्यतावज्जात। तदभावे च तस्या दुरुपपादत्वमेवेति सा स्मृति तस्य बालस्य चैतन्ये स्वरूपतया स्थितैव युक्ता, परमार्थविचारे तु तस्या स्मृतेरस्यायमर्थ इत्यपि रूप न भवत्येव, अस्य पदत्रयस्य सस्कृतभाषापेक्षया सामान्यत्वेऽपि देशादिभाषापेक्षया विशेषत्वम् इत्यङ्गुल्यादिनिर्देशप्रख्यत्वमुक्तम्, अङ्गुलिनिर्देशोऽपि विचार्यमाणो विशेष एव, अत एव "प्रख्य" इत्युक्तम्। अत आन्तर कोऽप्यसौ चैतन्यशक्तिरूप परामर्श, येन बाल प्रथम स्वयमेव योजना करोति, सा शक्तिश्च पश्वादिष्वपि वर्तत एव, गवाद-योऽपि हि अङ्गुल्यादिनिर्देशेन वस्तु जानन्त्येव। तदुक्तम् –

"बालास्तिर्यक्प्रमातारो ये ऽप्यसङ्केतभागिन।
तेऽप्यकृत्रिमसस्कारसारामेना हि सविदम्॥
भिन्नभिन्नामुपाश्रित्य यान्ति चित्रा प्रमातृताम्।"

स शब्दो विषयत्वेन इदंभावेन प्रत्यवमृश्यमानत्वात्[1] भेदात् प्रच्युत्य

इति। पाषाणादिष्वपि तस्याः स्थितिरनिवार्यैव, शक्तियुक्तचैतन्ययुक्तत्वात्, अन्यथा वृद्धयाद्यसंभवात्। अत्र तरूणां चैतन्ये स्वकीय केशादि, पाषाणानां चैतन्ये स्वकीयमस्थिजातं साक्षितया स्थितमित्यलमनिर्वाच्येषु वस्तुषु हेतुपर्येषणाभिः। अत एव च सर्वेषां जडाजडानां भावानां भगवत्स्तुतिपरत्वं यत् कथयन्ति तद्युक्तमेव परामर्शमात्रस्य स्तुतित्वात्। परामर्शस्य चैतन्यद्वारेण सर्वत्रगतत्वेन साधनात्। चैतन्यस्य च सर्वगतत्वं सन्मात्रभावन सर्वसत्तादायकत्वेन चिन्मात्रताद्वारेण सर्वज्ञापकत्वेन च द्विविधमेव, अन्यथा जगद्गत भाववृन्दं किमयं केन ज्ञातं च भवेत्। ननु परामर्शमात्रेण कथं सर्वोत्कर्षपरामर्शरूपस्तुतिकारित्वं युक्तम्? सत्यम्, सर्वोत्कर्षः—स्वातन्त्र्यम्, तच्चानन्यमुखप्रेक्षित्वं तदेव चाहंपरामर्शस्य साधितम् स एव सर्वत्र जडाजडेषु सारतया स्थितः इति सर्वे एव भगवत्स्वरूपा एवेति क क ∙तूयादित्यलं मूढप्रबोधनार्थं कल्पितेषु प्रपञ्चेषु सूक्ष्मेक्षिकाभिः।

प्रकृतमनुसरामः। अत्र शिष्यः प्रश्नं करोति "अथ" इति। प्राग्जन्मनि—पूर्वजन्मनि, अनुभूतो यः सङ्केतः—अस्यायमर्थं इत्येवरूपस्तस्य स्मृतेः, पदमं, योजनं भवतीत्यर्थः। ननु प्राग्जन्मैव किमुच्यते? शृणु, प्रथमं तावदयं यत उत्पितस्तदेवास्य प्राग्जन्म, तत्र च सर्व शक्तितया स्थितमिति यदनेन स्वतन्त्यतया नीतं तदस्य प्राग्जन्मकालीनमुच्यते, तदेव स्मरति इति कथ्यते। यदि तु नात्र त्वद्बुद्धिः समर्था तर्हि पिता पुत्रस्य प्राग्जन्मेति जानीहि। तत एव च यद्रेतसा सहास्यागतम्, तदेव चास्य प्राग्जन्मकालीनं तदेव च स्मरतीति कथ्यते नवीनं जन्म च पुत्र एव। यदि चात्रापि त्वद्बुद्धिर्न व्यापृता तर्हि स्मृतिशास्त्रेषु यस्मात्पूर्वजन्मनोऽयमागतस्तदेवास्य प्राग्जन्म, तत्रैव च यद्यदनेन कृतं तदेव अदृष्टवशात् अयमिह स्मरति, नवीनं च यत्र पुनरयं भावेन जन्म प्राप्स्यतीति। अत्रोत्तरमाह "तथापि" इति। सङ्केतकाले—प्राग्जन्मनि स्थिते सङ्केतसमये, स शब्दः—अद्य योजनाहेतुत्वेन स्थितः परामर्शरूपः शब्दः। इदंभावेन—इदन्तया, अयं शब्दोऽस्यार्थस्य वाचक इत्येवम्। विषयत्वेन—विषयभावेन, प्रत्यवमृश्यमानत्वात्—प्रमात्रापरामर्श-

1. अप्रत्यवमृश्यमानत्वात्—K E S.

निर्भासमानो विज्ञानशरीरे[1] विश्रान्तः सन् वाचक इति भवति, तद् विज्ञानस्य स्वरूपं चेत् भाति तत् अभिलापमयमेव इति, यथा विषयस्य सुखरूपत्वा-भावेऽपि ज्ञानं सुखात्मकं भाति तथा मा भूत् अभिलापात्मा रूपादिः विषयः, तथापि विज्ञानं तदात्मकं प्रवभासिष्यते। अत्र तु दर्शने

विषयीकृतत्वेन, सपादितात् भेदात् प्रच्युत्य-परप्रमातु न्यूनप्रमातुश्च विच्छि न्नीभूय, निर्भासमान.-तस्मिन् काले भासमान, विज्ञानशरीरे-बुद्धिप्रमातरि, विश्रान्तस्सन् वाचक इति भवति। परापश्यन्तीभावात् प्रच्युतो मध्यमा भावमागत्य बुद्धिप्रमातरि निरूढ शब्दो हि स्वार्थनियमित सन् वाचक इति कथ्यते। ततोऽपि च्युतस्तु वैखरीभावमागत प्राणदेहरूपप्रमातृद्वये विश्रान्त तराम्,[2] तद्विज्ञानस्य-वाचकविश्रान्तिस्थानभूतस्य बुद्धिप्रमातु, स्वरूप चेद् भाति-स्वप्रकाशत्वेन स्फुरति, तत्-र्तहि, अभिलापमयमेव-शब्दमयमेव, भाति, वाचक-विश्रान्तिस्थानस्वभावत्वात्। तज्जन्मान्तरे बालस्याभिलाप स्वाभाविक एव सिद्ध इति भाव। "इति" शब्द प्रमेयपरिसमाप्तौ। ननु विषयोऽभिलापरूपो नास्तीति कथ विज्ञान तन्मयतायुक्त विषयानुगुणेनैव विज्ञानोत्थानात्, अन्यथा तस्यापि परप्रमातृत्वानपायात् इत्यत आह "यथा" इति। ज्ञानम्-विज्ञानम्, भाति—स्फुरति, विषयकृततात्कालिकनैरपेक्ष्यवशेन स्वरूपभूतसुखाविर्भावात्। तथा—तद्वत्, तदात्मकम्—स्वात्मविश्रान्ताभिलापमयम्। प्रवभासिष्यते-स्वप्रकाशत्वेन स्वय स्व प्रति भासनविषयीभविष्यति, कर्मकर्तरि लृडुपरि "ते" आदेश। अस्मद्दर्शने तु विषयोऽप्यभिलापमय एव इत्याह "अत्र तु दर्शने" इति। अत्र दर्शने, श्रीशैवनये इत्यर्थ। तदुक्तम् –

अनादिनिधन ब्रह्म शब्दतत्त्व यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत ॥

1. विज्ञानशरीरविश्रान्तीकृत —K.S.S.
2. 'तराम्' seems to be connected with कथ्यते, but both the construction of the sentence and the use of 'तराम्' are rather unusual.

विषयस्यापि विमर्शमयत्वात् अभिलापमयत्वमेव वस्तुतः, स्तैमित्याद्यवस्थापि यदि न परामर्शमयी तर्हि अस्यां विकल्पात्मकप्रमातृव्यापारानुल्लासात् संभवः शपथपरमार्थ एव, स्मरणं च न स्यात्, रूपविषयाध्यवसायो हि यदि विकल्प उदियात् किमन्यत्, सर्वचिन्तासंहरणेन स्तैमित्यं नाम न स्यात्, इति तत्रापि अस्ति अन्तः परामर्शः, सकलेन च शब्दनामेव शब्दनं हि सहन्ते वस्तूनि, तत्र च नियतशब्दयोजनं क्रियते । तथा हि—बालस्य पुरः[1] पिण्डे सहजो यः परामर्शः, अहम् इत्यविच्छेदेन इदम् इति विच्छेदेन

इति । ननु यदि सर्वमभिलापमयमेव तर्हि कथं स्तैमित्यं नाम संभवति इत्यत आह "स्तैमित्य" इति । विकल्पात्मक—विकल्परूपः यः प्रमाता—बुद्धिप्रमाता तस्य यो व्यापारः—ग्रहणरूपः तस्यानुल्लासात् । शपथपरमार्थः, शपथेनैव यदि कश्चित्तत्सत्त्वमङ्गीकरोति तर्हि स भवत्यस्ति, अन्यथा तत्सत्तामेव कोऽपि नाङ्गीकरोति, साक्ष्यभावात्, साक्षी च विज्ञानमयः स्वात्मैवेति भावः । स्मरणं च—स्तैमित्याद्युत्थितस्य उत्तरकालीनम् "स्तैमित्यं ममासीत्" इत्येवंरूपा स्मृतिः । ननु यद्येवं तर्हि तत्राप्यध्यवसायः स्फुट एव भवतु इत्यत आह "रूप" इति । रूपविषयः अध्यवसायः—परामर्शोऽस्यास्तीति रूपविषयाध्यवसायी, स्तैमित्ये इति शेषः, यदि उदियात्, तर्हीति शेषः । किमन्यत्—अङ्गीकृतादस्मादध्यवसायाद् भिन्नम्, सर्वचिन्तासंहरणेन स्तैमित्यं नाम—सर्वचिन्तासंहरणरूपं स्तैमित्याख्यं वस्तु किं स्यात्, स्तैमित्याध्यवसायस्यैव स्तैमित्यसिद्धिहेतुत्वान्न किमपि स्यादित्यर्थः । फलितमाह "इति" इति । इति—अतः कारणात् । तत्रापि—स्तैमित्येऽपि, अन्तः परामर्शः अस्ति । एतेनायातं सर्वशब्दानां सर्वार्थविषयत्वं कथयति "सकलेन" इति । शब्दनम्—कथनम्, वाचकतया प्रयोजनम् । अत्र समर्थनं करोति "तथा हि" इति । पुरःपिण्डे—अग्रगते गवादिपिण्डे । सहजः—स्वाभाविकः, न तु इहानुभूतशब्दसंस्कारजः, परामर्शः—प्रथमव्यवहारयोजनानिमित्तभूतः, वाचकद्वयमुभयत्र विकल्पप्रधानताद्योतनार्थम् । तत्पृष्ठे-अविच्छ-

1. पुरः पिण्डे—K.S.S.

वा तत्पृष्ठे एव गौर इति गौः इति वा शब्द आरोप्यते, सोऽपि अभ्यासात् प्रमातृमयो[1] भवति, तत्पृष्ठे च अन्यः शुक्ल इति, अन्यत् बलीवर्द इति, इत्येवं सङ्केततत्त्वम्[2]। तस्मात् अस्ति साक्षात्कारे प्रत्यवमर्शः। अपिशब्दस्य अयमाशयः। इह साक्षात्कारो वस्तुतः 'पश्यामि' इत्येवंभूतविकल्पनव्यापारपर्यन्त एव। विकल्पो हि प्रत्यक्षस्य व्यापार इति परोऽपि मन्यते। न च व्यापारः तद्वतो भिन्नो युक्तः, तत्स्वरूपभूतो हि सः। भवतु वा

दपरामर्शस्य विच्छेदपरामर्शस्य वा पृष्ठे, "गोर" इति देशभाषाशब्दोपलक्षणम्, "गौ" इति नानाविधशास्त्रभाषाशब्दोपलक्षणम्। "आरोप्यते" इति, शुक्तिकाया रजतमिवारोपविषयता नीयते, परमार्थतस्तु काकशाबितादिरूपस्यान्तरपरामर्शस्यैव स्थितत्वात् तस्यैव च वर्णविशेषैः उपरागीकरणात्। सोऽपि—स शब्दोऽपि, प्रमातृमयः—विज्ञानशरीराविष्टः। तत्पृष्ठे च—प्रोक्तशब्दद्वयपृष्ठे च, अन्यः "शुक्लः" इत्यारोप्यते, अन्यत् "बलीवर्द" इत्येवमारोप्यते, इत्येव सङ्केततत्त्व भवति, न तु कोऽपि शब्दः कुत्रापि नियतो वर्तते, तत्त्वे हि सर्वा भाषा एकरूपा एव भवेयुरिति भावः। "विमर्श" इत्यन्त व्याख्यातस्य श्लोकखण्डस्य वाच्यमुपसंहरन्ति "तस्मात्" इति। एतद्वाक्यगतस्य "अपि" शब्दस्याभिप्रायमाह "अपिशब्दस्य" इति। साक्षात्कारः—प्रत्यक्षीकरणम्। कुतो विकल्पव्यापारपर्यन्त इत्यत आह "विकल्पो हि" इति। प्रत्यक्षस्य—प्रत्यक्षप्रमाणस्य। तदुक्तम् –

"प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च"

इति। परोऽपि—तार्किकोऽपि न तु बौद्धः, तन्मते विकल्पस्याप्रत्यक्षरूपत्वात्। ननु तेन किम् इत्यत आह "न च" इति। तद्वतः—व्यापारवतः। कुतो न भिन्न इत्यत आह "तत्" इति। ततश्च स्फुटमेव साक्षात्कारस्य विमर्शमयत्वमेवेति भावः। एतत् वास्तवदृष्ट्या साधनम्। अत्र बौद्धमतमनुसृत्यापि

1. प्रमातृमयीभवति—K.S.S.
2. अन्य शुक्ल इति, बलीवर्द इति एवमन्यत इति सङ्केततत्त्वम्—K.S.S.

क्षणमात्रस्वभावः साक्षात्कारः, तत्रापि अस्ति विमर्शः। अवश्यं चैतत्। 'कथम् अन्यथा'[1] इति। यदि स न स्यात् तत् एकाभिसंधानेन जवात् गच्छन्, त्वरितं च वर्णान् पठन्, द्रुतं च मन्त्रपुस्तकं वाचयन्, न अभिमतमेव गच्छेत्, उच्चारयेत्, वाचयेत् वा। तथा हि—तस्मिन् देशे ज्ञानम्-आचिक्रमिषा-आक्रमणम्-आक्रान्तताज्ञानम्-प्रयोजनान्तरानुसंधानम्-तित्यक्षा देशान्तरानुसंधिः, तत्रापि आचिक्रमिषा इत्यादिना योजनवियोजनरूपेण[2] प्रत्यवमर्शेन विनाभिमतदेशावाप्तिः[3] कथं भवेत्। एवं त्वरितोच्चारणवाचनादौ

"भवतु वा" इति। क्षणमात्रस्वभावः—विकल्पाकल्पितैकक्षणस्वरूप, बौद्धमते सर्वस्य क्षणिकत्वात्। अत्रापि विमर्शस्य सत्त्वं साधयति "तत्रापि" इति। तत्रापि—क्षणमात्रस्वभावे साक्षात्कारेऽपि। तेषामनालङ्गीकारमाशङ्कयाह—"अवश्यम्" इति। कथमित्यपेक्षायां "कथमन्यथा" इत्यादिश्लोकशेषमुत्तरतया व्याचष्टे "कथम् अन्यथा" इति। "कथमन्यथा" इति पदद्वयं व्याचष्टे "यदि" इति। सः—विमर्शः। "प्रतिसन्धान" इति पदं व्याचष्टे "तत्" इति। तत्—तदा, एकाभिसंधानेन—धावनं करोमीत्यादिप्रथमपरामर्शरूपेणानुसन्धानेन, अभिमतम्—उद्दिष्टगन्तव्यदेशादेव। अत्र समर्थनं कर्तुमारभते "तथा हि" इति। तस्मिन्देशे—प्रथमं धावनविषयीकृते देशे। ज्ञानम्—इतो देशाद्धावनं करोमीति, तत आचिक्रमिषा—आक्रान्तुमिच्छा, तत आक्रमणम्—तद्देशप्राप्तिः, तत तित्यक्षा—तस्य देशस्य त्यक्तुमिच्छा, ततो देशान्तरानुसन्धिः—द्वितीयपदाश्रयभूतस्य देशस्य मनस्यभिसन्धानम्, तत्राचिक्रमिषा, आदिशब्देनाक्रमणादेः देशान्तराभिसन्धानादेश्च ग्रहणम्। इत्यादिना—इत्येवंरूपेण, योजनवियोजनरूपेण परामर्शेन—अनुक्रमेणावग्राहणानुमर्शेन च, प्रत्यवमर्शेन विनाभिमतदेशाप्तिः कथं भवेत्, प्रतिक्षणमेतावत

1. 'थम्' is not found in the K.S.S. edition
2. संयोजनवियोजनरूपेण—K.S.S.
3. परामर्शेन विना—K.S.S.

मन्तव्यम्। तत्र विशेषतः स्थानकरणाक्रमणादियोगः। अत्र च यतः

ज्ञानेच्छाऽऽक्रान्त्यादिजालस्य संभव एव तत्संभवात् न स्यादित्यर्थः। येन रूपेण च तस्य ज्ञानादि तत्र स्थितं तदेव सहजोहृपरामर्श इति तत्रावधानपरेणैव भाव्यम्। तदुक्तम् –

"धावन् वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठितः।"

इति। न चात्राप्यसंभवो ज्ञानादेर्वाच्य, पदद्वयमध्यप्रदेशरूपस्य सर्वमयस्य मध्यपदस्यात्र स्थितत्वात्, मध्यपदं च ज्ञानाज् ज्ञानान्तरगमने स्फुटतरमेव प्रबुद्धानाम्, सुप्रबुद्धानां सर्वदा सर्वं तन्मयमेव, अप्रबुद्धानां त्वत्राधिकार एव नास्ति। तदुक्तम् –

'एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तदुपलक्षयेत्'॥

इति।

श्रीवसिष्ठेनापि एतदेव मनसि कृत्वा

"देशाद्देशान्तरं दूरं गताया संविदः क्षणात्।
यद्रूपममलं मध्ये तद्रूपं परमात्मनः"॥

इत्युक्तम्। अत्रैव स्थितिं कुर्वतामणिमादिकमैश्वर्यं विघ्नत्वेनाविर्भवति। तदुक्तम् –

"अतो बिन्दुरतो नादो रूपमस्मादतो रसः।
प्रवर्तन्तेऽचिरेणैव क्षोभकत्वेन देहिनः॥"

इति। देहिन इत्यनेनैतत् सूचितम्–प्रथमं यथातथाभूतादेवोत्थाय[1] गन्तव्यम् अन्यथा मध्यधामाभ्यासिनोऽपि मध्ये क्षोभा आयान्त्येवेत्यलम्। आदिशब्दगृहीते तद्ग्रहणवाचनादौ चामुं न्यायम् अतिदिशति "एवम्" इति। आदिशब्देन त्वरितं क्रियमाणस्य सर्वस्य क्रियाजातस्य ग्रहणम्। तत्रापि विमर्शस्फूर्तिरस्तीति भावः। तदुक्तम् –

"अयमुच्चारयन् वाक्यं वर्णाद्वर्णं वयं व्रजेत्।
यावन्न मध्ये विश्रान्तस्त्वयि शुद्धचिदात्मनि॥"

1. प्रथमं यथा तथादेवोत्थाय—C.

पश्चाद्धाविस्थूलविकल्पकल्पना न संवेद्यते, तत एव त्वरितत्वम् इति सूक्ष्मेण प्रत्यवमर्शेन संवर्तितशब्दभावनामयेन भाव्यमेव। संवर्तिता हि शब्दभावना प्रसारणेन विवर्त्यमाना स्थूलो विकल्पः, यथा इदमित्यस्य प्रसारणा घटः शुक्ल इत्यादि, तस्यापि पृथुबुध्नोदराकारः शुक्लत्वजातियुक्तगुणसमवायी इत्यादिः। "धावु गतिशुद्धौ" इति पाठात् धावितस्त्वरितगतौ स्वशक्तिवशात् वर्तत इति ॥ १९ ॥

भवतु एवं सूक्ष्मो विमर्शः प्रकाशशरीरावेशी, यत्र तु स्थूलत्वेन

विकल्परूपता स्फुटा, तत्र शब्दो नीलादिवत् एव पृथक् प्रतिभासते—नीलम् इदम् इति, स कथं प्रकाशस्वरूपात् अपृथग्भूतः स्यात्, शब्दात्मा च विमर्शः, स च अत्र मायात्मके भेदपदेऽपि प्रकाशापृथग्भूतो भवद्भिः इष्टः, तत् एतत् कथं प्रतिपत्तव्यम् इत्याशङ्क्याह:—

घटोऽयमित्यध्यवसा नामरूपातिरेकिणी ।
परेशशक्तिरात्मेव भासते न त्विदन्तया ॥ २० ॥

केन एतत् उक्तम् घट इति यः स्थूलः शब्दः स प्रकाशजीवितस्वभावो विमर्श इति । सोऽपि हि स्थूलः शब्दोऽर्थवत् पृथग्भूत एव भाति । तौ नामरूपलक्षणौ शब्दार्थौ एकरूपतया 'सोऽयम्' इत्येवंरूपत्वेन परामृशन्ती अध्यवसा या सा परमेश्वरशक्तिः विमर्शरूपा आत्मव-

प्रकाशस्वरूपाविष्ट, प्रकाशस्य त विना स्वरूपानुद्भूते, यत्र तु—यस्मिन्नीलादौ, क्य प्रतिभासते इत्यत आह "नोलम्" इति, स—विकल्परूप शब्द, अत्र पुरःस्थित "अपि" शब्दो भिन्नक्रम, तथा च भवद्भिरपीष्ट इति योजना। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"घटोयम्"** इति ।

अत्र टीका —

श्लोक व्याख्यातु प्रक्रिया तनोति "कनेतत्" इति । पुन किमुक्तमस्तीत्यपेक्षायामाह "सोऽपि" इति। पुन कस्य प्रकाशजीवितत्वमित्यत आह— "तौ" इति। तौ—प्रसिद्धौ, नामरूपौ घट इति नामेदमिति रूपम् लक्षणम्—स्वरूप ययोस्तौ, **शब्दार्थौ** । "एकरूपतया", स्वयमेवास्य पदस्य व्याख्या करोति "सोऽयम् इत्येवम्" इति । **परामृशन्तो**—शब्दार्थैकीकरणरूपया प्रत्यभिज्ञया परामर्शविषयता नयन्ती, अत एव ताभ्यामतिरेकेण युक्तेति भाव । अध्यवसा—बुद्धिव्यापाररूपमध्यवसानम्, या भवति सा न तु घट इति स्थूल शब्द, परमेश्वर-

1. अध्यवसायशक्ति —K S S.
2. पर स्थित —C.

देव अहमित्यनवच्छिन्नत्वेन भाति, न तु कदाचित् इदन्तया विच्छिन्नत्वेन भाति, विच्छिन्नत्वेन अवभासे परप्रतिष्ठत्वात् पुनर्विमर्शान्तरेण भाव्यम्, तत्रापि एवम् इति अनवस्थातो[1] नीलस्य प्रकाशनमेव न स्यात् प्रतिष्ठालाभाभावात्। तस्मात् सर्व एव विमर्शः प्रकाशात् अविच्छिन्न एव इति। अध्यवसा इति, 'आतश्चोपसर्गे' (पा. व्या. ३-३-१६) इत्यङन्तः स्त्रियाम् ॥२०॥

शक्तिः विमर्शरूप—नामरूपोपरागेपि परमार्थतोऽहमित्येव विमर्शरूपा सती। मात्मवदेव–प्रकाशवदेव, अहमित्यनवच्छिन्नत्वेन भाति, तत्स्वभावभूतत्वात्, उपरागस्य तु अकिञ्चित्करत्वादिति भाव। ननु कुतो न इदन्तया भाति "इय घटाध्यवसा" इति भिन्नत्वेन भानादित्यत आह "इदन्तया" इति। परप्रतिष्ठत्वात् स्वात्मविश्रान्त्यभावेन विषयनिष्ठतया ग्रहणात्, पुनः विमर्शान्तरेण–स्वात्मारोहार्थं छलेनान्येन विमर्शेन, भाव्यम्, विमर्शं विना स्वात्मारोहाभावात्, स्वात्मारोह विना च रापनाप्यध्यवसाऽसत्कल्पैवेति भाव। ननु भवतु विमर्शान्तरमपि तत किम् इत्यत आह "तत्रापि" इति। तत्रापि–तस्मिन्विमर्शान्तरेऽपि, एवम्, विमर्शान्तरेण भाव्यमित्यर्थ, समानन्यायत्वादिति भाव। इति–एवम्, अनवस्थातः–अनवस्थादोषप्रसङ्गात्, नीलस्य प्रकाशनमेव न स्यात्, प्रमातुरध्यवसानग्रहणमात्र एव क्षीणत्वादिति भाव। फलित स्वाभीष्ट सिद्धत्वेन कथयति "तस्मात्" इति। सर्व एव–अहस्वरूप नीलादिरूपश्च सामान्यविशेषस्पन्दात्मक। "इति" शब्दो व्याख्यासमाप्तौ। "अध्यवसा" इति पद व्युत्पादयति "अध्यवसा" इति। "अङ" इति, भावे विहित इत्यर्थ, स्त्रियां टाबन्तत्वात् स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थं। अध्यवसेति उपसर्गद्वयपूर्वस्य "षो अन्तकर्मणि" इत्यस्येद रूपम्, "आदेच" इति ओकारस्याकार ॥२०॥

---

1. अनवस्था अत —K.S.S.

ननु एवं सर्वस्यैव ज्ञानकलापस्य अहमित्येव प्रतिष्ठाने वेद्यभूमिस्पर्शो नास्ति वेद्यभुवि च देशकालयोगः न तु वेदकांशे, देशकालयोगाभावे च यत् इदं ज्ञानानां देशापेक्षया प्रमात्राद्यंशापेक्षया च सक्रमत्वं लक्ष्यते तत् कथं स्यात्, क्रमाभावे च एकत्वमेव वस्तुतो भवेत्, ततश्च 'ज्ञानस्मृत्यादिभिस्तद्वान् परमेश्वरः' इति यत् उक्तं तत् कथं निर्वहेत् इत्याशङ्कां शमयन् पूर्वोक्तमुपसंहरति:—

केवलं भिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ।
ज्ञानस्मृत्यपोहनायादि सक्रमं प्रतिभासते ॥ ३१ ॥

अथैकत्रिंशस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु एवम्" इति ।

अत्र टीका —

एवम्, समनन्तरोक्ते प्रकारे सतीत्यर्थः, **प्रतिष्ठाने**—स्थितौ सत्याम्, कुतो नास्तीत्यत आह "वेद्य" इति । "च" शब्दो "हि" शब्दार्थे, मास्तु देशकालस्पर्शस्तत किम् इत्यत आह "देश" इति । देशापेक्षया प्रमात्राद्यंशापेक्षया कथं स्यात्, कालस्यैव क्रमहेतुत्वान्न स्यादित्यर्थः । ननु तदपि मास्तु इत्यत आह "क्रम" इति । नन्वेकत्वमेव भवतु ततोऽपि किम् इत्यत आह "ततश्च" इति । ततश्च—एकत्वे च सतीत्यर्थः । ज्ञानस्मृत्यादिभिः तद्वान्—ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् । "उक्तम्" इति, न चेदन्त.कृतेति श्लोके इत्यर्थः । निर्वहेत्—सिद्धिं गच्छेत् । उपसंहरति, सङ्कलय्यवत्र कथयतीत्यर्थः । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**केवलम्**" इति ।

1. स्वांशापेक्षया ज्ञानान्तरापेक्षया—K.S.S.
2. ज्ञानस्मृत्यादिशक्तिभिस्तद्वान्—K.S S
3. एकत्वाभावे च सति—C. The argument requires एकत्वे च सति । The word अभाव, as found in the manuscript, seems to be out of place.

सत्यम् एवम् अक्रममेव संवित्तत्त्वम्, किन्तु स्वशक्तिवशात् भिन्नत्वेन भासितानि यानि वेद्यानि तेषां मूर्तिभेदकृतो यो दूरादूरवैतत्यावैतत्यादिः देशः, क्रियाभेदकृतश्च[1] यः चिरशीघ्रक्रमादिरूपः कालः, तौ अनुरुध्य छायामात्रेण अवलम्ब्य, ज्ञानस्मरणाध्यवसायानां स्वांशा इव भान्ति निरंशानामपि, तद्भासमानांशकृतश्च सक्रमत्वावभासः परस्परापेक्षया स्वांशापेक्षया च, यद्यपि कालक्रम एव स्फुटो विज्ञानेषु भाति न देशक्रमः,

अत्र टीका –

"**केवलम्**" इति पदं व्याचष्टे "सत्यम्" इत्यादिना "किन्तु" इत्यन्तेन। "स्वशक्तिवशात्" इत्यस्योपयोगित्वेनाध्याहारः। "**भिन्नसंवेद्य**" इत्यादेस्समस्तपदस्य विग्रहं व्याख्या च करोति "भिन्नत्वेन" इति। '**संवेद्य**' पदं व्याचष्टे "वेद्यानि" इति। वेद्यानि–नीलादयो विषया, तेषां यः मूर्तिभेद – स्वरूपभेद –तेन कृत यो देशः, देशो हि वस्तुस्वरूपभेदमात्रमेव। किंरूपो देश इत्यपेक्षाया तद्विशेषणमाह "दूर" इति। तथा य क्रियाभेद –चेष्टाभेदस्तेन कृत यः कालः, कीदृश काल इत्यत आह "चिर" इति। तौ–देशकालौ। "**अनुरोधतः**" इत्यस्यार्थमाह "छाया" इति। छायामात्रेण–भासमात्रेण, न तु परमार्थत, अवलंब्य, आश्रित्येत्यर्थ, एतेन त्वदुक्तोपेऽस्य तन्निर्लिति सूचितम्। पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे "ज्ञान" इति। "**आदि**" शब्देन ज्ञानादीनां ग्रहणम्। कथमादिशब्दगृहीता अंशा सम्भवन्ति इत्यत आह "स्वांशा" इति। निरंशानामपि सतां स्वांशा इव भान्ति, उपाधिवशेनाकाशादिवदिति योजना। ते भासमानाश्च ते अंशास्ते इव–तद्भासमानांशकृतः। "**सक्रमं प्रतिभासते**" इति व्याचष्टे "सक्रम" इति। तत्र "क्रम"[2] इति पदेन सूचनया तद्व्याख्या, "अवभास" इत्यनेन प्रतिपूर्वभासृधातुव्याख्या। ननु

1. क्रियाभेदकृतश्च चिरशीघ्रक्रमादिरूप काल —K.S.S.
2. तत्र कृत इति पदेन—C.

तथापि विमूढस्य पर्वतसंवेदनं विततमिव बदरसंवेदनं च सूक्ष्ममिव भाति इति देशक्रमोऽपि दर्शितः, तेन वेद्यगतक्रमस्वीकाराभासात् सक्रमत्वम् आभासमानमपि न अपारमार्थिकम् आभासमानस्य परमार्थत्वात्, ततश्च युक्तमुक्तम् 'ज्ञानाद्योऽस्य भगवतः शक्तयः' इति।

'मायाशक्त्या विभोः'

इति श्लोकेन स्वरूपवैचित्र्यं ज्ञानानां दर्शितम्। अनेन तु देशकालवैचित्र्यम् इति विशेषः। इति शिवम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाव्याख्याविमर्शिन्यां प्रथमे ज्ञानाधिकारे ज्ञानशक्तिनिरूपणं नाम पञ्चममाह्निकम् ॥

क्रमशब्दस्य सापेक्षशब्दत्वात् किमपेक्ष्य स क्रम प्रतिभासते इत्यपेक्षाया सूत्रे कृतमप्येतन्निर्णयं करोति "परस्पर" इति। न हि ज्ञानादय एककाले एव सम्भवन्तीति भाव। न हि ज्ञान युगपत् प्रादुर्भवति, अपि तु प्रमात्राद्यशावलम्बक्रमेणैव, एवं स्मृत्याद्यपि। शिष्यशङ्का मनसि कृत्वा निर्णयान्तरमपि करोति "यद्यपि" इति। "अपि" शब्दो देशक्रमदर्शनस्य स्तोकमयुक्तता सूचयति। फलितमाह "तेन" इति। आभासमानस्य च पारमार्थिकत्व प्रागिवार्यं इति श्लोकोक्तनयुक्त्या ज्ञेयम्। एतदवष्टम्भेन पूर्वोक्तवस्तुनो युक्तता साधयति "ततश्च" इति। "मायाशक्त्या" इति पूर्वश्लोकेन सहास्य पुनरुक्तता निवारयति "माया" इति। अनेन-एतेन श्लोकेन, इति विशेषः-एव भेदो भवति। "इति" शब्द आह्निकसमाप्तौ। "शिवम्" इति मङ्गलवाचक परतत्त्वपरामर्शसूचकञ्चेति शिवम् ॥ २२ ॥

इति श्रीभास्करकण्ठविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीटीकायां श्रीभास्कर्याख्यायां ज्ञानाधिकारे पञ्चममाह्निकं समाप्तम्। शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥

अथ षष्ठमाह्निकम् ।

स्वात्माभेदघनान्भावांस्तदपोहनटङ्कतः ।

छिन्दन्यः स्वेच्छया चित्ररूपकृत्तं स्तुमः शिवम् ॥

एवं स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च निरूपिता । अथ तदुभयानुग्राहिणी अपोहनशक्तिर्विवत्य श्लोकैकादशकेन 'अहं प्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मा'

अथ षष्ठाह्निकप्रारम्भः ।

स्वरूपस्तम्भगा भावपुत्रिका विविधात्मिका ।

अपोहशक्त्यापास्येवोद्भावयन्त शिवं स्तुमः ॥

अथ ज्ञानाधिकारे षष्ठाह्निकव्याख्यामारभमाणस्तन्निर्विघ्नसमाप्तये परतत्त्वापरेष्टदेवतानुस्मरणरूपं मङ्गलं समस्ताह्निकाभिप्रायसूचकश्लोकेन शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति "स्वात्माभेद" इति ।

अथ टीका —

वयं तं शिवम्—प्रकाशस्वरूपपरमात्मतत्त्वरूपं शिवेति प्रसिद्धं सुखकारि किमप्यान्तरं तत्त्वम्, **स्तुमः**—स्तुतिद्वारेण तत्स्वरूपं विमर्शविषयतां नयाम । ततो **यः स्वेच्छया**—स्वातन्त्र्यप्रेरितया कार्यैकगम्ययाऽतिसूक्ष्मयेच्छाशक्त्या स्वरूपभूतया, न तु लौकिकेच्छया मनोधर्मरूपया, स्वात्मनः—प्रकाशरूपात् स्वस्मात्, स अभेदः—भेदराहित्यम्, स्वस्मिन् तादात्म्येनावस्थानमिति यावत्, तेन घनान्—एकपिण्डरूपान् घटादीनिव मृदन्तः, **भावान्**—ग्राह्यग्राहकरूपान् जडाजडान् पदार्थान्, त—भावा, अपोह्यन्ते—स्वतोऽन्योन्यतश्च भेदेन भास्यन्ते अनेनेति, तदपोहनशक्तिरिति यावत्, तदेव टङ्कम्—पाषाणदारणकरणम्, ततः, तेनेत्यर्थः । **छिन्दन्**—स्वतोऽन्योन्यतश्च भेदेन भासयन् । चित्राणि यानि रूपाणि अर्थात्तेषां भावानां स्वरूपाणि तानि करोति—प्रतिनियततया स्वात्मन्याविर्भावयतीति तादृशो भवति । सार्वकालीनः प्रथमं कालस्यापि सत्ताप्रदत्वेनातिमहती स्वरूपत्वेन स्थिता सता

इत्यादिना 'सिद्धे सर्वस्य जीवतः' इत्यन्तेन निर्णीयते। तत्र श्लोकेन प्रत्यवमर्शो अविकल्पो विशेषः इति सूच्यते। ततः श्लोकेन शुद्धेऽहंप्रत्यवमर्शेऽपोहनव्यापारासंभवः उच्यते। ततः स्वदृष्टावेव तदुपपत्तिः इति

स्वात्मनि कर्तृत्वमाभास्य तद्भावेन भजति। शस्त्रस्य छेदनस्य करण[1] प्रति हेतुत्व द्योतयति। एतेनापोहनशक्तिरत्र निर्णीयत इति सूचितम्। अन्योपि महाशिल्पी स्फाटिकशिलादे टङ्केन खण्डान् छिन्दन् चित्रा पुत्रिका करोति, परन्तु व्यतिरिक्तान् व्यतिरिक्तेन करणेन छिन्दन् व्यतिरिक्तानेव तान् करोति। अयन्तु स्वात्मन एव छिन्दन् स्वात्मरूपाण्येव रूपाणि स्वस्मादभिन्नेनेच्छामात्रेण करोति इति व्यतिरेको व्यङ्ग्य ।

एव मङ्गल सपाद्य समस्ताह्निकाभिप्राय शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं प्रथममेव कथयति "प्रथम्" इति ।

अत्र टीका –

निरूपिता, समनन्तरोक्ताह्निकद्वयेनेत्यर्थं । ते उभे—ज्ञानस्मृतिरूपशक्ती, तयोरुभयम्[2]–युगलकम् अनुगृह्णाति–अपोहितविषयप्रदानेनानुग्रहविषयता नयतीति तादृशी। केन श्लोकैकादशकेनेत्यपेक्षाया श्लोकैकादशकमाद्यन्ताभ्यामुपलक्षयति "अहम्" इति। **निर्णीयते**, प्रतिपक्षदलनपूर्वक निश्चयविषयता नीयते इत्यर्थं । सामस्त्येनाभिप्रायमुक्त्वा व्यस्तत्वेनापि कथयति "तत्र" इति । **तत्र**, श्लोकैकादशकमध्ये इत्यर्थं । **प्रत्यवमर्शः**—शुद्धप्रकाशगतेऽहंप्रत्यवमर्शः। **अविकल्पः**–द्वयाक्षेपिविकल्पाभाव, **विशेषः**–लौकिकपरामर्शाद्विशेष । **सूच्यते**, सूचनामात्रेण न तु साक्षात् कथ्यत इत्यर्थं । **ततः**—तदनन्तरम् । अपोहनव्यापारस्य, अन्यव्यवच्छेदरूपस्येति भाव, असंभव –अन्याभावकृत सम्भवाभाव । **स्वदृष्टौ**–

---

1. 'करण' is used here, not in the sense of instrument, but in that of "doing action" the word which indicates 'हेतुत्व' seems to have been omitted.
2. युगलं वा—C युगलम् comes as an explanation of उभयम्। वा, therefore, seems to be unnecessary.

श्लोकेन। ततोऽपि द्वयेन अशुद्धस्याहमित्यवमर्शस्य विकल्परूपता। ततः श्लोकेन अनुसंधानस्यापि विकल्परूपता। एवंरूपानुसंधानादिरूपमेव परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वम् इति श्लोकेन। ततः प्रकृते चिदात्मन्यर्थाविभासस्य सत्तोपसंह्रियते श्लोकेन। ततो द्वयेन तस्यैवार्थावभासस्यानुभवस्मरणादौ वैचित्र्यमुच्यते, तदुक्तिश्च प्रकृतायामीश्वररूपस्वात्मप्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यते इति श्लोकेन। इत्याह्निकस्य तात्पर्यार्थः। अथ ग्रन्थार्थो व्याख्यायते।

उक्तमिदम्:—

'स्वभावमवभासस्य विमर्शम् ...।'

इति। तत्र विमर्शोऽभिलापात्मना शब्देन योजित एव, तद्योजनाकृतं च

स्वदर्शनभूते शैवनये। तदुपपत्ति'—अहंप्रत्यवमर्शेऽपोहनव्यापारोपपत्ति। अशुद्धस्य—भेदाख्यमलयुक्तदेहादिप्रमातृगतत्वेन परमार्थत शुद्धिराहित्याभावेपि तद्युक्तस्य। अनुसन्धानस्यापि—प्रत्यवमर्शकार्यस्य योजनस्यापि, एवंरूपानुसंधानादिरूपमेव—विकल्पस्वरूपानुसन्धानादिस्वरूपमेव। चिदात्मनि—शिवस्वरूपभूते प्रकाशे। उपसंह्रियते—उपसहाररीत्या कथ्यते। तस्यैव—सह्तस्यार्थावभासस्यैव, तदुक्तिश्च—वैचित्र्योक्तिश्च। उपसहार करोति "इति" इति। इति—एवम्, आह्निकस्य तात्पर्यार्थः, समस्ताह्निकस्य स्वरतत्वेन तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। ग्रन्थार्थकथनं प्रतिजानीते "अथ" इति। व्याख्यायते, व्याख्याविषयता नीयत इत्यर्थः। "स्वभावमवभासस्य" इति श्लोकव्याख्यावसरे मनसि स्फुरितं शिष्यस्याशङ्कनीयं वस्तु तदशङ्कितमपि कृपादृष्ट्या निर्णेतुं स्वयमेव तदनुगुणाम् अवतरणिकां तादृगंशेसारहितस्यापि प्रथमश्लोकस्य करोति "उक्तम्" इति।

अत्र टीका —

तद्योजनाकृतम्—शब्दयोजनाकृतम्। शुद्धेऽपि—विकल्पासहेऽपि। तदुक्तम्—

1. एव "भूतानुसंधानादिरूपमेव परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वम्"—K.S S.

विकल्परूपत्वं शुद्धेऽपि परमेश्वरे प्राप्तम्, न चैतदिष्टं तस्य संसारपदे मायात्मन्युपपत्तेः इत्याशङ्क्याह :—

अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः।
नासौ विकल्पः स ह्युक्तो द्वयाक्षेपी विनिश्चयः ॥१॥

प्रकाशस्य शुद्धसंविद्रूपस्य[1] देहादिसंस्पर्शरत्वाविलीभूतस्य यः आत्मा जीवितभूतः सारस्वभावो विच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽतन्य-

---

"विकल्पातीतवृत्तित्वात् प्रत्यक्षोप्यमि विस्मृत ।
पुर स्थितो यथा भाव चेतमोन्याभिलापिण ॥"

इति। ननु परमशिवमपि प्राप्नोत्वित्यत आह **"न च"** इति। कुतो नेष्टमित्यत आह **"तस्य"** इति। तस्य–विकल्पस्य। **मायात्मनि**–मायाकार्यभेदरूपत्वेन लक्षणया तत्त्वरूपे। एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"अहम्"** इति।

अत्र टीका —

"प्रकाशात्मा" इति पद व्याचष्टे विगृह्णाति च **"प्रकाशस्य"** इति। **"शुद्ध"** इति, शुद्धा–सर्वेद्याऽकल्पिता, या संवित्–आन्तर संवित्तत्त्वम्, सा रूप यस्य तादृशस्य। शुद्धत्वे हेतुगर्भं विशेषणमाह **"देहादि"** इति। आदिशब्देन प्राणादेर्ग्रहणम्। देहादिभिरवच्छिन्नतामनानीतस्येत्यर्थः[2]। **"आत्मा"** इत्यवयव व्याचष्टे **"जीवित"** इति। एतेन षष्ठीतत्पुरुषत्वमस्य द्योतितम् **"प्रत्यवमर्शः"** इत्यस्य विशेषणत्वञ्च। **"अहंप्रत्यवमर्शः"** इति पद व्याचष्टे **"अहम्"** इति। **'अहम्' इति**— शुद्धे प्रकाशरूपे स्वात्मनि स्थितत्वात् "अहम्" इत्यवरूप, न तु भावविषयत्वेन "इदम्" इतिरूप, **प्रत्यवमर्शः**, प्रति–आन्तरत्वेन, अवमर्श –सूक्ष्माभिलापेन स्पर्शनम् "अहम्" इति प्रत्यवमर्श। ननु कीदृगमा-

---

1. विशुद्धसंविद्रूपस्य—K.S.S.
2. देहादिभिरवच्छिन्नतामानीतस्य—C.

मुखप्रेक्षित्वरूपस्वातन्त्र्यविश्रान्तिरूप[1]. 'अहम्' इति प्रत्यवमर्शः असौ विकल्पो न भवति। विकल्पत्वाशङ्कायां बीजं दर्शयति "वाग्वपुरपि" इति। विषयरूपात् श्रोत्रग्राह्यात् शब्दादन्य एव अन्तरवभासमानः संविद्रूपात्तेर्शो शब्दनात्माभिलापो वागित्यनेनोक्तः—वक्ति मर्यं स्वाध्यासेन सोऽयमित्य-भिसंधानेन[2]। यदि वाग्वपुः, कस्मान्न विकल्पः? आह—न ह्यस्य विकल्पलक्षणमस्ति, तथा हि—विविधा कल्पना विविधत्वेन च शङ्कितस्य कल्पोऽ-

धित्यपेक्षाया स्वयमपि विशेषणान्याह "विच्छेदशून्यः" इति। प्रकाशस्वात्मभूतत्वेन तद्भिन्नाव्यभिचरितरूप इति भावः। एतेनास्य बाह्यस्पर्शवशवीजनमुत्थानं निवारितम्, तथा "अन्तरभ्युपगमकल्पः" इति, स्वात्मनि च स्वात्माङ्गीकार-स्वरूप, न तु बाह्याभ्युपगमतुल्य इति कल्पग्रहणम्। तथा अनन्यमुखप्रेक्षित्वरूपम्-स्वग्रहणे परापेक्षाराहित्यं नाम यत्स्वातन्त्र्यं तत्र या विश्रान्तिः—आस्वादरूपो विश्रामः सा रूपं यस्य तादृशः। यच्छब्दात्ताकाङ्क्षां पूरयति "असौ" इति। "वाग्वपुः" इति विशेषणस्य हेतुगर्भत्वं साधयितुमाह "विकल्प" इति। बीजम्—हेतुम्। वाक्शब्दस्यालौकिकार्थत्वं साधयति "विषय" इति। "अन्तर-वभासमानः" इत्यस्य हेतुमाह "संवित्" इति। तत्र प्रकाशमात्रनिष्ठत्वेन[3] तच्छरीरविश्रान्त इत्यर्थः। ननु तर्हि वाग्योगो न स्यादित्यत आह "शब्दन" इति। अस्य पर्यायमाह "अभिलापः" इति। वागित्यनेन, सूत्रस्थेन वाक्-शब्देनेत्यर्थः। इयं परामर्शरूपा वाक् सर्वार्थेषु वाच्येषु स्वान्याभिलापयुक्त-तयानुभीयते एव परन्तु नात्र पुष्टि गतैव भवति, अन्यथा बहिः प्रमाणगमनात्, अतः स्वान्तरेव गुरूपदेशादिना स्वयमेवानुभाव्या। तदुक्तम्—

"हन्त भगवानो मूढा"

इति। परमार्थविचारे तन्मयीभाव एव भिद्यते न तथाख्यानम्, भेदाभावस्यात्।

1. अनन्यमुखप्रेक्षिस्वातन्त्र्य—K.S.S.
2. सोऽयमित्यभिसंधानेन—K.S.S.
3. प्रकाशमात्रनिष्ठत्वेन—C.

न्यव्यवच्छेदनं विकल्पः, विविधत्वं च वह्न्यावनग्निसंभावनासमारोप-निरासेऽसति भवत्, द्वयं वह्न्यवह्निरूपं समाक्षिपति, तेन विकल्पेऽवश्य

तदुक्तम्.—

"त्यजावधानानि"

इति। अतोपि परमार्थविचारे सिद्धिकथनमपि तत्रायुक्तमेव। सर्वदा सर्वस्य तन्मयत्वात् पर सुप्रबुद्धा एव ·· ······ विज्ञा प्रबुद्धानामुपदेशमात्रयोग्यत्वात्, अप्रबुद्धाना तत्राप्यनधिकारात्। तदुक्तम् —

"सेय क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य वशवर्तिनी।

बन्धयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका॥"

इति। अल प्रसङ्गेन। अत्रोपयोगि **'वाक'** शब्दस्य व्युत्पादन करोति **"वक्ति"** इति। **"स्वाध्यासेन"** इति, अय घट इति हि घटशब्दाध्यासपूर्वं घटशब्दार्थो निश्चीयते। **सो यमित्यभिसंधानेन**—य· घटशब्दवाच्य सोय पुरःस्थितो भावो भवति, योजनया इत्यर्थ। एतेनात्र वाच्यवाचकसङ्केतकरणहेतोरान्तरस्य परामर्शस्यैव वाक्त्वमुक्तम्, न तु बाह्यस्य स्थूलशब्दस्य। अत्र शिष्य पृच्छति **"यद्वि"** इति। अत्र गुरुणा दत्तमुत्तर कथयितुमाह **"आह"** इति। किमाहेत्यत आह **"न ह्यस्य"** इति। **अस्य**—प्रत्यवमर्शस्य। कथमित्यपेक्षाया समर्थनमुपक्रमते **"तथा हि"** इति। तत्र **"विकल्प"** शब्दस्यावयवार्थमाह **"विविधा"** इति। **विविधा**—तदतद्रूपा, **कल्पना**। द्वितीयमर्थमाह **"विविधत्वेन च"** इति। च समुच्चये, **विविधत्वेन**—तदतद्रूपत्वेन। **'कल्प'** पदस्यार्थमाह **"अन्य"** इति। अन्यस्य—अतद्रूपस्य, व्यवच्छेदनम्—अर्थात् तद्रूपात् व्यावर्तनम्। एवमवयवार्थं कृत्वा उपसर्गवाच्यस्य विविधत्वस्य कार्यमाह **"विविधत्वञ्च"** इति। तावद् **'असति'** गति इति योजनीयम्। **समाक्षिपति**-

---

1. आक्षिपति—K.S.S.
2. Although a gap is shown in the manuscript between एव and विज्ञा, the text yields a good meaning without the gap being filled.

तत्र निश्चेतव्यम् अतश्च[1] अपोहितव्यं[2] भवति।

तथा च

भिन्नयोरवभासो हि स्याद्घटाघटयोर्द्वयोः।
प्रकाशस्यैव नान्यस्य भेदिनस्त्ववभासनम् ॥ २ ॥

अन्योन्याभावाग्रहणात् प्रमातृबुद्धौ स्फुरणशील करोति। उपसर्गप्रभृतिसमुदाय-कार्यमाह "तेन" इति। तेन—तत कारणात्। विकल्पे—विकल्पविषये। तत्र—विकल्पविषयद्वयमध्ये पुरःस्थित वस्तु च। निश्चेतव्यम्—अस्तित्व-निश्चयार्हं भवति। अतश्च[3]—केवलशङ्काविषय वस्तु च। अपोहितव्यम्—नास्तीति व्यवच्छेद्यम्। भवति, तच्च विकल्पकार्यमेव भवतीत्यर्थः। परमार्थ-वस्तु मत्स्पदर्शनात्र सामर्थ्यं निश्चयव्यवच्छेदवाचकत्वात्। अथवा कल्पस्ये-त्यध्याहार, तथा चैवमर्थः। तेन विकल्पे—विकल्पपदे स्थितस्य कल्पस्य तन्निश्चेत-व्यमतश्च[4] अपोहितव्य भवति उपसर्गेणैकत्र तदनत्वारोपणादिति भाव ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "तथा च" इति।

अत्र टीका —

तथा च, तदेव दर्शयिष्यामीत्यर्थः।

एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"भिन्नयोः"** इति।

---

1. अतश्च—K.S.S. In the Bhiskari also, the same word occurs twice. But from the manner in which Bhiskara explains it, it is evident that his text of the Vimarsini was अतश्च, because his explanation of the word ends in the nominative. It also fits in well with the sentence as it would correspond to तत्र. It is further supported by footnote no 20, p. 241, Vol. I of the K.S.S edition It runs as follows :—नहि निश्चयात्मकत्वं ...।
2. अपोहितव्यम्—K.S.S.
3. अतश्च—C.
4. अतश्च—C.

घटे हि दृष्टे घटस्थान एवाघटोऽपि योग्यदेशाभिमतस्थानाक्रमणशीलो विज्ञानजनकः स्वकारणोपनीतः संभाव्यते पटादिस्वभावः, अतो घटाघटयोर्द्वयोरवभासस्य संभावनात् समारोपः सावकाशो भवति, अघटस्य सत्तारोपे निषेधनलक्षणोपोहनव्यापारः इति तदनुप्राणिता विकल्परूपता घट इत्येतस्य निश्चयस्य, 'लिङ् संभावनायाम्'। यस्त्वयं प्रकाशो

अत्र टीका –

भङ्ग्या श्लोकं व्याचष्टे "घटे हि" इति। घटस्थाने एव—घटविषये एव, घटरूपतयेति यावत्। पटादिस्वभावः अघटोपीति योजना। कीदृशः अघटः? योग्य—तदवस्थाने योग्यताभाक् यो देशः—पटादिव्यक्तिरूपः देशः, स एवाभिमतं स्थानं तस्य यदाक्रमणं तदेव शीलं यस्य तादृशः, अर्थात् परमार्थतो घटस्थाने संभवसह इति भावः। संभाव्यते—तावत्तादात्म्याभावग्रहणात् स्यादिति संभावनाविषयतां नीयते। प्रथमं व्यक्तिमात्रं पश्यन् पुरुषः संकीर्णतयैव भावस्वरूपं गृह्णाति। तदुक्तम् –

"गौर्हि स्वरूपेण न गौ नागौ"

इति। ततः तादात्म्याभावं निर्णीय तत्र तद्व्यवहारं करोति, अन्यथा शुक्तिकादौ रजतभ्रमाभावप्रसङ्गात्। सादृश्यनिमित्तोपि भ्रम इति चेत् सत्तारूपसमानधर्मस्य सर्वत्र भावात् सर्वत्रैव सादृश्यं भवतीति यत्किञ्चिदेतत्। यस्तु सद्य एवासंकीर्णतया भावव्यवहारः सोऽभ्यासपाटवकृत एवेत्यलम्। ननु ततः किमित्यत आह "अतः" इति। अतः—अवभाससंभावनाया हेतोः। समारोपः—अध्यासः। ननु भवतु समारोपः सावकाशः ततः किमित्यत आह "अघटस्य" इति। निषेधनलक्षण[1]—अघटनिषेधकरणस्वभावः, युक्त इति शेषः। ननु ततोपि किमित्यत आह "इति" इति। इति—अतः कारणात्, तदनुप्राणिता—अपोहनदत्तसत्ताका, अतन्निषेधपरस्य निश्चयस्यैव विकल्पत्वादिति भावः। लिङो वाच्यमाह "संभावनायाम्" इति। एतेन पूर्वार्धं गतव्याख्यम्। तथा

1. निषेधलक्षण —K S S.

नाम तस्य स्थाने यः संभाव्यते स तावदप्रकाशरूपो न भवति तुल्यकक्षस्य हि संभावनं भवति, न च यत्प्रकाशेन कर्तव्यं तदप्रकाशस्य कदाचित् दृष्टम् संभावनारोपणादिबलादेव च अस्याप्रकाशरूपत्वं विघटेत, अतः प्रकाश-तुल्यस्यान्यस्याप्रकाशरूपस्य भेदिनस्तत्तुल्यकक्ष्यस्यापोहनात्मकभेदनव्यापारासाक्षिणोरवभासनमेव नास्ति, तदभावे कस्यापोहनम् ? अवभास-

---

सङ्क्षेप । प्रकृतत्वात् घटग्रहणकाले भिन्नयो —स्फुट भेदेन स्थितयो, द्वयोर्घटाघटयोरवभास स्यात्-भवेत्, तावत्तादात्म्याभावग्रहणादित्यर्थं । तथा चातद्व्यपोहनार्थमत्र विकल्पो यत्न एवेति भाव ।

उत्तरार्धं व्याचष्टे "यस्त्वयम्" इति । तस्य-प्रकाशस्य, स्थाने-विषये, कुतो नाप्रकाशरूपो भवेदित्यत आह "तुल्य" इति । तुल्यकक्ष्यस्य—सदृशबलस्य, प्रतियोगिन इति यावत् । संभावनम्—संभव प्रति प्रेरणम् । ननु कथ घटाघटयोस्तुल्यकक्षत्वम् ? सत्यम्, यथा सत्तायोगेन घटस्य भावबुद्धिजनकत्व तथाऽघटस्यापीत्येतावन्मात्रेणैवात्र प्रतिस्पर्धिस्वरूप तुल्यकक्षत्वमिति । ननु प्रकाशाप्रकाशयो अपि तुल्यकक्षत्व स्यादेवेत्यत आह "न च" इति । अन्यथा तमसोऽपि पदार्थप्रकाशकत्वप्रसङ्गादिति भाव । तथापि तुल्यकक्षत्वमभ्युपगम्य दोषमाह "संभावना" इति । संभावनाया समारोपणादि, आदिशब्देन व्यवच्छेदग्रहणम्, तस्य बलात्, विघटेत—नश्येत् । 'प्राणिवायं' इति न्यायेन संभावनायं ग्रहणेनाप्रकाशस्याभासनात् । फलितमाह "अतः" इति । अत कारणात् । "प्रकाशस्येव" इति पदद्वयं व्याचष्टे "प्रकाश" इति । "अन्यस्य" इति पद व्याचष्टे "अप्रकाश" इति । "भेदिनः" इति पद व्याचष्टे "तत्" इति । तत्तुल्यप्रकाशस्य—प्रकाशेन सह तुल्यकक्ष्यस्य । अपोहन व्याख्या करोति "अपोहन" इति । तुल्यकक्ष्य एव हि प्रतिस्पर्धिनस्तो भेदा पुरः स्यात् नान्योऽति इति तुल्यकक्ष्यस्येत्युक्तम् । "नास्ति" इति, न हि प्रकाशाप्रकाशयोः तमोज्ञा सम्भवतीति भाव । तदभावे—अवभासाभावे, अवभासमभ्युपगम्यापि दोषमाह 'प्रकाश' इति । "प्राणिवायं" इत्य-

संभवेऽपि प्रकाशरूपत्वमेव। न च प्रकाशस्य स्वरूपदेशकालभेदो येन द्वितीयः प्रकाश एकस्मादपोह्येतेति। हीति, यस्मादेवं ततो द्वयाभावादपोहासंभवे विकल्परूपत्वाभावात् चिन्मात्रे परामर्शात्मनि अहमिति प्रत्यवमर्श एव, न तु विकल्पः॥ २॥

ननु घटे परिनिष्ठितरूपे दृष्टे तद्दर्शनमुपजीवता विकल्पेन कथमघटस्य निषेधनं क्रियते, न ह्यघटस्य केनचिन्नामापि गृहीतम्, अघटवासनापि घटे दृष्टे कथंकारं प्रबुध्यताम्? सत्यम्, एवं शाक्यः पर्यनुयोज्यो न वयम्, यतः

नोक्तन्यायेनेत्यर्थः। भेदस्याप्यसंभवं वक्तुमाह "न च" इति। भेदो यदि ह्यनाभ्युपगम्यते तर्हि अप्रकाशासमवोपहतत्वात् प्रकाशान्तरेण सहैव स वाच्य। न च प्रकाशस्य स्वरूपगतो भेदो युक्त इति भाव। "**हि**" शब्दस्यार्थमाह "**हीति**"। हिशब्दद्योतितं पूर्वं प्रत्यस्य श्लोकस्य हेतुत्वं स्फुटीकृत्य कथयति "**यस्मादेवम्**" इति। ततः–तस्मात्, **द्वयाभावात्**–प्रकाशाप्रकाशाख्ययुगलाभावात्, **अपोहासंभवे**–अप्रकाशापोहनासंभवे। **अहमिति**–अहमित्येव स्थित स्वस्वरूपपरामर्शं, **प्रत्यवमर्श एव**–तद्रूपप्रकाशाख्यस्वरूपपरामर्शनमात्रमेव भवति, **न तु विकल्पः**, अतद्रूपाप्रकाशव्यवच्छेदेन न भवतीत्यर्थः। अयमत्र सङ्क्षेप। अर्थात् अयमिति प्रकाशस्य स्वग्रहणसमये प्रकाशस्येव–प्रकाशवत्, अन्यस्य भेदिन–अप्रकाशरूपस्य प्रतियोगिन घटग्रहे अघटस्येव, तु व्यतिरेके, अवभासन न भवति अतोऽत्र विकल्पत्व नास्तीति। हि–यस्मादेव तत पूर्वश्लोकोक्त वस्तु युज्यत एवेति योजना "हि" शब्देन द्योत्यते।

अथ तृतीयश्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

परिनिष्ठितम्—स्वाकारमात्रेऽवसान गतम्, रूप यस्य तादृशे। तद्दर्शनम्–घटानुभवम्, **उपजीवता**–अपेक्षाविषयता नयता। कुतो न क्रियत इत्यत आह "**अघट**" इति। तद्दर्शनादेव हि वासना प्रबुध्यते न च घटोऽघटसदृश प्रत्यत विलक्षण इति भाव। गुरुरुत्तरमाह "सत्यम्" इति, वयम्–अनेन

तदतत्प्रतिभाभाजा मात्रैवातद्व्यपोहनात् ।
तन्निश्चयनमुक्तो हि विकल्पो घट इत्ययम् ॥ ३ ॥

इह प्रमाता नाम प्रमाणादतिरिक्तः प्रमासु स्वतन्त्रः संयोजनवियोजनाद्याधानवशात्[1] कर्ता दर्शितः, तस्य च प्रमातुरन्तः सर्वार्थावभासः, चिन्मात्रशरीरेऽपि तत्सामानाधिकरण्यवृत्तिरपि दर्पणनगरन्यायेनास्ति—इत्यपि उक्तम् । एवं च तत्प्रतिभां घटाभासम्, अतत्प्रतिभां च अघटाभासं प्रमाता भजते-सेवते तावत्, तदविकल्पदशायां चित्स्वभावोऽसौ घटः

प्रकारेण । शाक्य'–क्षणिकज्ञानरूप [2]परमात्मानमनिच्छन् बौद्ध । पर्यनुयोज्य'–चोदनीय । कुतो न पर्यनुयोज्या इत्यत आह "यतः" इति । यत एव भवतीत्यर्थं । एवमवतरणिकां कृत्वा तत्र स्थापित यतशब्द निराकाङ्क्षयितु श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"तदतत्"** इति ।

अत्र टीका –

प्रमाणात्–इहैव वक्ष्यमाणस्वरूपात् प्रमाकरणात् । **प्रमासु**–प्रमाणसाध्येषु ज्ञानेषु । **स्वतन्त्रः कर्ता** इति योजना, न तु हेतुकर्तेति भाव । आधानम्–संपादनम् । तेन-चिन्मात्रशरीरेण, सामानाधिकरण्येन–एकतया वृत्तिर्यस्य स । अतिस्वच्छोऽपि मालिन्यामभव दूरीकर्तुं "दर्पण" इति दृष्टान्तग्रहणम् । **अस्ति**–तत्रो भेदेन स्फुरति, तथाभासमानत्वादिति भाव । 'उक्तम्' इति, "न वेदन्त" इत्यनेनेत्यर्थः । ननु ततः किम् इत्यत आह 'एवञ्च' इति । **'तदतत्'** इति समस्तपद व्याचष्टे विगृह्णाति च 'तत्' इति । "सेवते" इत्यनेन कर्तैव क्रिया इति सूचितम् । **तावत्**, अत्र कस्यापि विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थं । **तदविकल्पदशायां चित्स्वभावः**– "प्राणितार्थं" इति न्यायेन चित्स्वरूप । चित्तनु-भास्वरानि, शरीरे यस्य स, अत-

---

1. संयोजनवियोजनाद्याधारत्वात्—K.S.S.
2. Was the text क्षणिकज्ञानस्य परमात्मानमिच्छन् ?

चिद्रदेव विश्वशरीरः पूर्णः, न च तेन कश्चिद्व्यवहारः, तत् मायाव्यापारमुल्ला-सयन्पूर्णमपि खण्डयति भावम्, तेनाघटस्यात्मनः पटादेश्चापोहनं क्रियते निषेधनरूपम्, तदेव व्यपोहनमाश्रित्य तस्य घटस्य निश्चयनमुच्यते 'घट एव' इति, एवार्थस्य संभाव्यमानापरवस्तुनिषेधरूपत्वात्, एष एव परितश्छेदा-त्तत्क्षणकल्पात् परिच्छेदः, हीति—यत एवम्, तस्मात् युक्तं 'द्वयाक्षेपी विकल्पः' इति पूर्वश्लोकोक्तेन वस्तुद्वयेन हेतू क्रमेणोक्तौ यस्मादेवं विकल्पः

एव **पूर्णः**, **तेन**—विश्वशरीरेण घटेन, **न कश्चिद् व्यवहारः**, सङ्कीर्णतया स्फुरणात् न कोपि व्यवहार सम्भवतीत्यर्थं। तर्हि कथ तेन व्यवहार इत्यत आह **'तत्'** इति। **मायाव्यापारम्**—भेदनरूप मायातत्त्वसबन्धिन व्यापारम्। **भावम्**—घटरूपम्, **तेन**—मायाव्यापारोल्लासनेन। **आत्मन**—चिन्मात्ररूपात् स्वस्मात्, **पटादेश्च**—स्वान्तर्गतादघटाच्च, **अपोहनम्**। कीदशम्? **निषेधन-रूपम्**—निषेधकरणरूपम्, **निश्चयनम्**—निश्चयकरणम्, सङ्कीर्णतानिवारणेन स्वात्ममात्रे व्यवस्थापनमिति यावत्। ननु कथ निषेधन गम्यते घट एवायमि-त्येतन्मात्रमेव तत्र स्फुरतीत्यत आह **'घट एव'** इति। **एवार्थस्य**, एवशब्दा-र्थस्येत्यर्थ। **अपरवस्तु**—अघटरूप वस्तु। अवधारण हि फलतोऽन्यनिषेधन-मेवेति भाव। ननु तर्हि परिच्छेद क उच्यत इत्यत आह **"एष एव"** इति। **एष एव**—अपोह एव, **परितः**—अभित, परप्रमातुरन्योन्यतश्चेति यावत्। **'छेदनात्'** इति स्वय व्याचष्टे **"तत्क्षणात्"** इति, भेदेन भासनादिति यावत्। **'हि'** शब्दाभिप्राय वक्तुमाह **"हीति"** इति। इतिशब्द शब्दस्वरूपाक्षेपपर। **यत**—यस्मात्, **एवम्**—एतच्छ्लोकोक्त वस्तु भवति, **तस्मात्**—तत, **द्वयाक्षेपी इति युक्तम्**—प्रथमश्लोकोत्तरार्धप्रोक्त विकल्पस्य द्वयाक्षेपित्व युक्त भवति। ननु यदि द्वयाक्षेपित्व प्रत्यनेन हेतुत्वमुक्त तर्हि पूर्वश्लोकोक्ताभ्या

1. न केचिद् व्यवहारा —K S S.
2. तस्मायुक्त द्वयाक्षेपी विकल्प इति पूर्वश्लोकोक्ते वस्तुद्वये श्लोकद्वयेन हेतू क्रमेणोक्तौ—K S.S

ततोऽहमिति शुद्धो विमर्शः न विकल्पः—इति श्लोकत्रये[1] महावाक्यार्थः ।
शाक्यैरपि प्रमातुरेवायं व्यापार उक्तः 'एकः प्रत्यवमर्शाख्यः'[2] इत्यत्र 'प्रपत्ता'

इ साधितमित्यत आह "पूर्वं" इति । यस्तुद्वयेन—पूर्वार्धोत्तरार्धाभ्यामुक्तेन यस्तुद्वितयेन, हेतू—हेतुद्वयम्, "क्रमेणोक्तौ" इति । तत्र द्वितीयश्लोकपूर्वार्धेन प्रथमश्लोकोक्त "नासौ विकल्प" इत्येतत्प्रति हेतुरुपमुक्तम्, उत्तरार्धेन तु तदंशोक्त "प्रत्यवमर्श" इति प्रति हेतुरुक्तम् । यद्यपि तत्र "प्रत्यवमर्श" इत्यस्यानन्तरम् 'एव' शब्दप्रयोगो नास्ति तथापि सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायमाश्रित्यैवमुक्तम् । अस्य श्लोकस्य शृङ्खलारूपेण परस्परसम्बद्धार्थमाह "यस्मादेयम्" इति । यस्मादेयम् "हि" शब्दप्रयाक्षिप्त वस्तु भवति तत कारणात् । यहमिति—अहमित्येतद्वस्तु । शुद्धो विमर्शः भवति, विमर्श एव भवतीति यावत । न विकल्पः द्वयकल्पनात्मको विकल्पः सर्वः भवतीत्यर्थ, इति—एवम्, श्लोकत्रये—श्लोकानां त्रितये, महावाक्यार्थः—गर्भीकृतावान्तरवाक्यसमूहस्य परमवाक्यस्यार्थो भवति । अत्र चायं विभाग । प्रथमश्लोकोक्त कुतो न विकल्प इत्यपेक्षाया[3] "स ह्युक्तः" इत्यादिना हेतुकथनम् । भवतु विकल्पो द्वयाक्षेपी विनिश्चय, क तेन प्रत्यवमर्शस्य प्रत्यवमर्शैकरूपता विकल्पतानिषेधश्चेत्यपेक्षायामेतेनैव हेतुद्योतकेन हिना पूर्वार्धापरार्धगतहेतुद्वयकथनम् । तत्र पूर्वार्धेन विकल्पतानिषेध प्रति हेतुरुक्त, यत्र द्वय सम्भवति तत्रैव विकल्पता यथा घटविमर्शे, अत्र तु तथा नेति व्यतिरेकद्वारेण । उत्तरार्धेन तु प्रत्यवमर्शैकरूपता प्रति, यतोऽत्र द्वयग्रहण सम्भवति ततोऽत्र प्रत्यवमर्शनामात्रत्वमेवेत्यन्वयेनैव । अत्रापि पूर्वार्धे कथ द्वयोर्ग्रहणमत्र सम्भवतीत्यपेक्षाया तृतीयेन श्लोकेन हेतुकथनरीत्या समर्थनम् । परमार्थतस्तु प्रथमश्लोकोक्तवस्तुन एव साधनमिति स्फुटमेव श्लोकत्रयस्य सम्बद्धार्थत्वम् । ननु शाक्या एतन्न सहन्ते इत्यत आह "शाक्यैरपि" इति । अयं व्यापारः–

1. श्लोकत्रयेण—K.S S.
2. एकप्रत्यवमर्शाख्य—K.S.S.—We have amended the tex as printed in the light of the same quotation occurring in full in the Bhaskari on the next page an its explanation there
3. कुतो विकल्प इत्यपेक्षायाम्—C.

इति 'स्वयम्' इति च वदद्भिः, स त्वेतैः कथं समर्थ्यः—इत्यास्तामेतत् ॥ ३ ॥

नन्वेवमहमित्यपि प्रत्यवमर्शेऽनहंरूपस्य घटादेः प्रतियोगिनोऽपोहनीयस्यापोहे विकल्परूपता कथं न स्यात् इत्याशयेनाह:—

चित्तत्त्वं मायया हित्वा भिन्न एवावभाति यः।
देहे बुद्धावथ प्राणे कल्पिते नभसीव वा ॥ ४ ॥

विमर्शाख्यो व्यापार । शाक्यैं कीदृशं ? । "एकः प्रत्यवमर्शाख्यः" इत्यत्र-अस्मिन् श्लोके 'प्रपत्ता' इति 'स्वयम्' इति च वदद्भिः-कथयद्भि । एतेन पदद्वयेनैवास्यार्थस्य तै प्रमातृव्यापारत्वमुक्तमिति भाव । तथा चैवमय श्लोक –

"एक प्रत्यवमर्शाख्यो ज्ञान एकत्र हि स्थित ।
प्रपत्ता तदतद्रूपान् भावान् विभजते स्वयम् ॥"

इति। अत्रायमर्थ । हि–यस्मात्, एकत्र ज्ञाने-ज्ञानक्षणे, एक प्रत्यवमर्शाख्य – प्रत्यवमर्श इति नामधेय, प्रकृतत्वाद् व्यापार, स्थितो भवति, तत कारणात् प्रपत्ता-प्रमाता, तदतद्रूपान् भावान्-पदार्थान्, स्वकाले स्थितान् भावक्षणान् इति यावत्, स्वय विभजते–निश्चेयापोह्यत्वाभ्या विभागविषयीकरोति । तत्र तद्रूपाणा निश्चेयत्वेन स्थापनम् अतद्रूपाणा तु अपोह्यत्वयेति । अत्र च प्रपत्तेत्यनेन प्रमातु कथनम्, स्वयमित्यनेन विभजनरूपस्य प्रत्यवमर्शस्य तत्सबन्धित्व विभजनस्य च प्रत्यवमर्शत्वं स्फुटमेवेति युक्तमुक्त प्रपत्तेति स्वयमिति चेति। ननु तर्हि शाक्यदर्शनस्यापि शैवनयसमानत्वमेवापतितमित्यत आह "सः" इति । स —प्रत्यवमर्श, एतैः – शाक्यैः, कथ समर्थ्यः—समर्थयितु योग्यो भवति, तत्समर्थकस्य प्रमातृनित्यत्वस्यानङ्गीकारान्न समर्थ्य इति भाव । ननु तर्ह्यत्र भर कार्य इत्यत आह "इति" इति। इति एतत् आस्ताम्, अप्रकृतत्वेन प्रपञ्चानर्हत्वादिति भाव । अयमत्र मङ्क्षेप । हि-यस्मात्, तदतत्प्रतिभासाजा-स्वान्त कृतभावराशित्वेन घटापटादिज्ञानसेविना, माया–प्रमात्रैव, अतद्व्यपोहनात्–अघटव्यवच्छेदनाद्धेतो, तन्निश्चयनम्–घटनिश्चयनं कर्म, पठितं, कर्तृभि 'अय घट' इति विकल्प उक्त, अतो द्वयग्रहणमत्र सभवत्येव येन पूर्वोक्तवस्तुन सभव इति भाव । 'माया' इति कर्तरि तृतीया ॥ ३ ॥

प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शोऽन्यव्यपोहनात् ।
विकल्प एव स परप्रतियोग्यवभासजः ॥ ५ ॥

अहमित्यवमर्शो द्विधा–शुद्धो मायीयश्च, तत्र शुद्धो यः संविन्मात्रे भिन्नाभिन्ने विश्वच्छायाच्छुरिताच्छात्मनि[1] वा। अशुद्धस्तु वेद्यरूपे शरीरादौ। तत्र शुद्धेऽहंप्रत्यवमर्शे प्रतियोगी न कश्चिदपोहितव्यः संभवति घटादेरपि

अथ चतुर्थस्य पञ्चमस्य च श्लोकस्यावतरणिका करोति "**नन्वेवम्**" इति।

अत्र टीका –

प्रतियोगिनः—विरुद्धत्वेन प्रतिस्पर्धिभूतस्य[2]। **इत्याशयेन**—इत्यभिप्रायेण, एतमेवाभिप्रायं मनसि कृत्वेति यावत् । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकद्वयमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**चित्तत्त्वम्**" इति।

अत्र टीका –

श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थं वक्तुं प्रक्रियां करोति "**अहम्**" इति। द्विधात्वं विभज्य कथयति "**शुद्धः**" इति। तत्र शुद्धविषयं कथयति "**संवित्**" इति। मात्रचा सर्वेद्योपरागनिरासः । एतेन शिवतत्त्वस्य ग्रहणम् । शुद्धाशुद्धविमर्शविषयाणां सदाशिवादीनामप्यत्रैव समुच्चयेन विषयत्वं कथयति "**विश्वच्छाया**" इति। विश्वस्य–इदन्ताग्रहणयोग्यस्य वेद्यराशेः, या छाया-प्रतिबिम्बं, तेन छुरितः – स्तोकं रूषितः यः अच्छात्मा–श्रीसदाशिवादिरूपः आत्मा तस्मिन् । यद्यप्येतदर्थं शुद्धाशुद्धस्यापि विमर्शस्य कथनं युक्तं तथापि विस्तरभयान्न कृतम्, शुद्धस्यैव प्रकारत्वेनास्य सूचनामुत्तरश्लोकावतरणिकायां करिष्यति। अशुद्धस्य विषयमाह "**वेद्य**" इति। आदिशब्देन प्राणादेर्ग्रहणम्। तत्र शुद्धस्य विकल्परूपतां निवारयति "**तत्र**" इति। तत्र, शुद्धाशुद्धविमर्शमध्ये इत्यर्थः । **प्रतियोगी**–समकक्ष्यतया प्रतिस्पर्धी। "**अप्रतियोगित्वेन**–'प्रतियोगिनः' इति न्यायागतप्रकाशरूपताक्तेन प्रतियोगित्वाभावेन। '**अपि**' शब्देन देहादिप्रमातृणामत्र प्रतियोगित्वे कथंं

---

1. विश्वच्छायाच्छुरितस्वच्छात्मनि—K.S.S.
2. प्रति अस्य विभूतस्य—C.

प्रकाशसारत्वेनाप्रतियोगित्वेनानपोह्यत्वात्, इत्यपोह्याभावे कथं तत्र विकल्परूपता। अशुद्धस्तु वेद्यरूपे शरीरादौ अन्यस्माद् देहादेर्घटादेश्च व्यवच्छेदेन भवन् विकल्प एव—इति वाक्यार्थः। अक्षरार्थस्तु-चित्तत्वं प्रकाशमात्ररूपं हित्वा सदप्यपहस्तनया अप्रधानीकृत्य भिन्ने देहादावहमेव देहादिः नीलादौ प्रमेये प्रमाता—इत्यभिमानेन 'योऽहं स्थूलः' इत्यादि-विमर्शः स विकल्प एव, न तु शुद्धं प्रत्यवमर्शमात्रम्। अत्र हेतुः—परो

नास्तीति सूचितम्। ननु तत किमित्यत आह "इति" इति। इत्यपोह्याभावे, एवमपोह्याभावे सतीत्यर्थः। तत्र—शुद्धे प्रकाशे। अशुद्धस्य विकल्परूपत्वं साधयति "अशुद्धस्तु" इति। प्रमातृणां परस्परं स्थितमपोह्यत्वमभि-प्रेत्याह "देहादेः" इति। प्रमेयमपेक्ष्याह "घटादेश्च" इति। व्यवच्छेदेन-अपोहेन। वाक्यार्थ—तात्पर्यार्थं। पदार्थकथनं प्रतिजानीते "अक्षरार्थः" इति। पदानामप्यवयवभावेनार्थकथनमभिप्रेत्याक्षरशब्दग्रहणम्। 'तु' शब्दो यथा-शब्दार्थे व्यतिरेके च। "चित्तत्वम्" इति पदं व्याचष्टे "प्रकाशमात्र" इति। तत्र चिच्छब्दस्य प्रकाशमात्रपदेन व्याख्या, रूपपदेन तु तत्त्वप-दस्य। "हित्वा" इति पदं व्याचष्टे "सदपि" इति। अपहस्तनया—वक्ष्यमाणेन मायाकृतेन प्रच्छादनेन। अप्रधानीकृत्य—कल्पितप्रमातृधर्मतया विभाव्य, देहादिनिष्ठो हि ज्ञानं देहादिगुणत्वेनैवाभिमन्यते। भिन्ने—परस्परं घटाद्यपेक्षया च समकक्ष्ये, प्रतियोगितया स्थिते इति यावत्। अहमेवेत्यभिमानेन-एवंरूपेणाभिमानेन, नीलादौ प्रमेये प्रमाता, प्रमातृत्वेन स्थित इत्यर्थः। "स्थूल' इत्यादि" इति। आदिशब्देनाह पिपासायुक्त इत्यादेर्ग्रहणम्। अत्र हेतुं कथयन् द्विती-यश्लोकचतुर्थपादस्यावतरणिकां करोति "अत्र" इति। द्वितीयश्लोकस्य चतुर्थपादं व्याचष्टे "परः" इति। "पर" इत्यवयवं व्याचष्टे "द्वितीयः" इति। "प्रतियोगि" पदं व्याचष्टे "तुल्य" इति। प्रतियोगितासाधनार्थं विरुद्धतां साधयति "अन्योन्य" इति। अन्योन्यं य परिहार—व्यवच्छेदेन अवस्थानं

1. इत्यपोह्यस्याभावे—K.S.S.

द्वितीयो देहादिर्घटादिश्च यः प्रतियोगी तुल्यकक्ष्योऽन्योन्यपरिहारार्थ विरुद्धस्तस्य योऽवभासः—समारोपणलक्षणः, तस्मादतोऽसावतन्निषेधानु-प्राणितोऽ[1]हमित्यवमर्शो जातः 'अहं स्थूलः, न कृशः, न घटादिः' इति, शुद्धप्रकाशरूपस्य अपहस्तनैव[2] देहादेर्भेदहेतुः[3], तदपहस्तने तु परमेश्वरस्य स्वात्मप्रच्छादनेच्छारूपाऽभेदाप्रकाशनं भ्रान्तिरूपं प्रति स्वातन्त्र्यरूपा

तस्मात्। **"अवभास"** इत्यवयवं व्याचष्टे **"समारोपण"** इति। अन्यस्मिन्नन्यारोपणरूपं ज्ञानमित्यर्थः। अवभासपदस्य पञ्चम्यन्ततया विग्रहं करोति **"तस्मात्"** इति। अतन्निषेधेन अनुप्राणित—उत्थापित **"अतन्निषेधानुप्राणितः"** डप्रत्ययान्तजनिरूपस्य **"जः"** इत्यस्यार्थमाह **"जातः"** इति। एतेनास्य हेतुगर्भविशेषणत्वं द्योतितम्। एतं विकल्पमनुसृत्य दर्शयति **"अहम्"** इति। एतच्चोपलक्षणं प्राणादिपरामर्शस्य। सामान्येन व्याख्यातमपि **"देहे बुद्धौ"** इत्यादि प्रथमश्लोकोत्तरार्धं विशेषतो व्याख्यातुं प्रक्रियां करोति **"शुद्ध"** इति। **"शुद्धप्रकाशरूपस्य"** इति भावप्रधानो निर्देशः, तेन शुद्धप्रकाशरूपत्वस्येत्यर्थः। **अपहस्तनेव**—मायाकृतं प्रच्छादनमात्रम्। **"देहादेः"** इति। आदिशब्देन प्राणादेर्ग्रहणम्। **भेदहेतुः**—भेदकारणम्। **"एव"** इति, नान्यत्किञ्चिदित्यर्थः। देहादिर्हि जाड्यादेव परमप्रकाशाद् भेदेन स्फुरतीति भावः। ननु तस्यापहस्तनस्य को हेतुरित्यत आह **"तदपहस्तने"** इति। तु व्यतिरेके। **तदपहस्तने**—प्रकाशरूपस्यापहस्तने, **परमेश्वरस्य**—महास्वातन्त्र्ययुक्तस्य महेश्वरस्य, **मायाशक्तिर्हेतुर्भवति**। मायाशक्तिः कीदृशी? **स्वात्मनः**—प्रकाशात्मनः, यत्प्रच्छादनम्—प्रत्युत जडदेहादिभावेन दर्शनं मितप्रमातॄन् प्रति, तस्य या इच्छा सैव रूपं यस्यास्तादृशी, न तु घटादिनत्ववद् बहिः प्रधानतया स्थितेति भावः। पुनः कीदृशी? **भ्रान्तिरूपम्**—न तु परमार्थतया स्थितम्, अभेदाप्रकाशनं

---

1. तन्निषेधानुप्राणित —K.S.S.
2. अपहस्तनमेव—K.S S.
3. भेदे हेतु—K.S S.

मायाशक्तिर्हेतुः, चिद्रूपस्य चापह्लनं देहादेरेव अत्यक्तवेद्यभावस्य भिन्नस्यैव उपपत्तिशून्यतयैव प्रमातृत्वाभिमानः। तथा च देहाभिमानभूमिकायां स्थिताश्चार्वाकाः 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः' इति कायमेव

प्रति स्वातन्त्र्यरूपा, स्वातन्त्र्यमिति यावत्। ननु तच्छुद्धप्रकाशस्यापह्लवन किमुच्यत इत्यत आह **"चिद्रूपस्य"** इति। **उपपत्तिशून्यतया**–उपपत्तिराहित्येन, **प्रमातृत्वाभिमानः**–अहं प्रमातेत्यभिमान। यद्यपि तदवच्छिन्नस्य प्रकाशांशस्यैव स परमार्थतोऽस्ति तथापि भेदकृता तदस्फूर्तिमनेकशं वमुक्तम्। अत्र मतभेदमाश्रित्य समर्थन प्रक्रमते **"तथा च"** इति। देहाभिमानरूपा या भूमिका–कक्ष्या तत्र **देहाभिमानभूमिकायाम् स्थिताः चार्वाकाः**–लौकायतिका, **कायमेव**–पाञ्चभौतिक देहमेव, **प्राधान्येन**–प्रधानतया, विश्रान्तिस्थानभूतपरमात्मरूपतयेति यावत्। कथम्? इति। इति किमिति? **चैतन्यविशिष्टः**–भूम्यन्तर्गतमद्यमदशक्तिन्यायेन संयोगशक्तिप्राप्तचैतन्यभूतपञ्चकमयत्वेन चैतन्ययुक्त, **कायः पुरुषः**–आत्मा भवति। तथा च श्रुति —

"स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय"

इति। न त्वेतदन्तर्गत एतद्व्यतिरिक्तो मीमांसकाद्यभिमत परलोकी अन्य कोऽपीति भाव। तथा च कायमात्रार्थमेव यत्न कुर्यात्, न तु परलोकाकाङ्क्षया कायस्य तप प्रभतिना खेदो देय। यदुक्तम् –

"यावज्जीव सुख जीवेन्नास्ति मृत्युरगोचर।
भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमन कुत ॥"

---

1. प्रमातृताभिमान — K.S.S.
2. The usual reading of this verse is नास्ति मृत्योरगोचर।
   It also occurs in the following form :—
   यावज्जीवेत् सुख जीवेत् ऋण कृत्वा घृत पिबेत्।
   भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमन कुत ॥
   सर्वदर्शनसङ्ग्रह—p. 14.

इति । इत्यादि ते कथयन्ति । ननु

"प्रज्ञापौरुषहीनाना जीविकेति बृहस्पति "

इत्युक्तेर्ज्ञायते बृहस्पतिनैव तन्मतमुक्तम्, वेदेप्यस्य मतस्य प्रामाण्य दृश्यत एव तथा च श्रुति –

"न प्रेत्य सञ्ज्ञास्ति"

इति । एतया परलोकाभाव एव फलत उक्त । मृतस्य चेतनासभवे परलोक सिद्ध्यति नान्यथा, तत्त्वयमस्य मतस्य सर्व एव दुष्टत्व कथयन्ति । सत्यम् । प्रथम तावदन्ये कथयन्ति कलौ पापिप्रवृत्त्यर्थमेतन्मत सपन्नमिति तत्तु नास्मन्मत आवर्जयति । यतोऽस्माकमय निश्चय, लौकिकास्तावद्देहोपयोगिबाह्यवस्तुनिष्ठा एव सन्तो देहमपि तत्साधनार्थं खेदयन्त्येव धनार्जनार्थं ताडनादिसहनात् । ननु देहार्थमेव ते तत्सहन्ते, सत्यम् । तद्धनमानीय लोकप्रसिद्ध्या विषय एव ते व्ययीकुर्वन्ति न तु भोगमात्रमेव साधयन्ति इति ज्ञायते तेषामय देहोऽपि विस्मृतिमेव गत इति । ततस्ते नानापदार्थेष्वेव रता ममतातिशयद्वारेण मात्रैवात्मभ्रान्ति सेवमाना' यथा देहमेव तेभ्य आन्तरतया स्थितमात्मतया जानीयु । तत्र सम्यक् स्थितास्च शनैः शनैस्ततोऽप्यन्तराविशन्त्येवेति चार्वाकमतस्यापि परोपकारनिष्ठत्वमेव, अन्यथा दर्शन वायोगात् । सर्वाणि दर्शनानि हि परोपकारार्थमेव काञ्चित्काचिद्भूमिका दृढीकुर्वन्ति, अन्यथा परपददर्शिना तेषामवान्तरनिष्ठता न युक्ता । नन्वन्ये कथयन्ति ते तत्पद न प्रविष्टा इत्यवान्तरे एव लग्ना, सत्यम् । यत्रातिमामान्यजना प्राप्तास्तत्र ते दर्शनकारा न सप्राप्ता इत्यसभावनीयमिदम् । यथा राजा मार्गमध्ये ऽध्वगार्थं गृहादि कुर्वन् न तत्रैव विश्रान्त इति वक्तु युक्तोऽन्यत्रोत्तमस्य स्वगृहस्य स्थितत्वात्, एवमत्रापीति सन्निविदेशत् । तत्र ममत्वास्पदवस्तुमध्येऽपि पुत्रविषया ममताऽन्तरैव, वेदे

"आत्मा वै जायते पुत्र "

इति श्रवणात्, पुत्रार्थं च धनादि पुरुष निर्विचार व्ययीकरोत्येव, तत्र प्रेम्णैव तस्य तथा प्रवृत्तिरन्यत्र तु लोकप्रसिद्ध्या, प्रेम एव चान्तरतमात्मा परमात्मरूपम्, आनन्दस्वरूपत्वात्, तदुक्तम् –

"प्रेमैव परमं ब्रह्म"

प्राधान्येनाहुः। स्त्रीबालमूर्खाणां तथाभिमानात् ततोऽपि विवेकयुक्ताः[1] पाकजोत्पत्तिपरिणामादिबलादस्थिरं शरीरं मन्वानाः प्राणशक्तिसमधिष्ठानेन च विना विकारशतावेशं शरीरस्य पश्यन्तो बुभुक्षापिपासायोगयोग्यं प्राणमेवात्मानं केचन श्रुत्यन्तविदो मन्यन्ते। ततोऽपि समधिकविवेकभाजः प्राणस्यापि अनित्यत्वादनुसंधानयोग्यतामपश्यन्तो ज्ञानसुखाद्याश्रयभूतां

इति। यच्च शास्त्रे स्नेहस्य रागत्वमेव कथयन्ति तत् अविषयप्रवृत्तेरेव[2] न तु स्वरूपत। अतश्च धनादिस्नेहयुक्तास्चेदतिमूढा एव, पुत्रस्नेहयुक्ता देहस्नेहरहितास्तथा। परमार्थतस्तु इद प्रेम यथा यथाऽन्तरवस्तुविषयीभवति तथा तथा शिवमेव, प्रेम्ण परनिष्ठाप्राप्तिस्तु परमानन्दीभाव एव, स एव च परमात्मलाभ। यस्तु सर्वथा स्नेहरहित सोऽत्रोपदेशस्याप्योग्य एव। सर्वथा तद्रहितत्व च कुत्रापि न सभवत्येव, परमपदार्थ[3]मात्रस्नेहस्यैवास्नेहकथनम्। अयमेवाशय सर्ववादिविषये योज्य, न पुन पुनरायस्यते, इत्यल प्रपञ्चेन। प्रकृतमनुसराम। अतो विशिष्टस्य चार्वाकस्य मत कथयति "स्त्रीबाल" इति। **तथाभिमानात्**—देहात्माभिमानात्। यद्यप्येषामय सम्यक् नास्ति तथाप्यस्फुटतयाऽस्तीति सिद्धतया कथनम्। अस्माद्धेतो **ततोऽपि**—तेभ्यश्चार्वाकेभ्योऽपि **विवेकयुक्ताः**, एतन्निश्चयस्य स्त्रीबालाद्यविषयत्वादिति भाव। पाकजानाम्—तार्किकोक्तपिठरपाकपीलुपाकजातानां रूपादीनां यत् उत्पत्तिपरिणामादि—मतभेदेनोत्पत्तिपरिणामादिकम्, तस्य बलात्, **शरीरमस्थिरं मन्वानाः**—ज्ञातवन्त, प्राणशक्तेर्यत्समधिष्ठानम्—प्रेरकतयाऽन्तरवस्थानम्, तेन, **विकारशतावेशम्**—स्तम्भादिरूपविकारशतग्रस्तत्वम्, **श्रुत्यन्तविद**—वेदान्तविद, लक्षणया "अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय" इत्यादिवेदवाक्यनिष्ठा चार्वाका, **मन्यन्त**, त एव जानते न तु तथा सभवतीति भाव। **अनुसन्धानयोग्यताम्**—परामर्शप्राणयोजनायोग्यताम्। प्राणस्य चात्र

1 विवेकवन्त—K.S.S.
2. तदविषयप्रवृत्तेव—C.
3. पर पदार्थ—C.

बुद्धिमेव काणादप्रभृतय आत्मानमाहुः । अपरे तु तस्या अपि योगिदशायां वेद्यभावादपरत्वं मन्यमानाः असंवेद्यपर्वरूपं यन्न किंचिद्रूपं सकलवेद्यराशिविनिर्मुक्तं शून्यत्वान्नभस्तुल्यं न तु महाभूताकाशस्वभावं तत्

स्थूलत्वसूक्ष्मत्वभेदेन द्वैविध्यम् । तत्र प्रथमस्य भेदस्य देहादूर्ध्वमेव स्थिति । द्वितीयस्य तु बुद्धेरूर्ध्वमिति कदाचिच्छून्यादनन्तरं कदाचिद्देहादनन्तरं स्थित प्राणनिर्देश न पूर्वापरविरोधावह । **बुद्धिमेव**—विज्ञानरूप बुद्धितत्त्वमेव । **"काणादप्रभृतयः"** इति, प्रभृतिशब्दान्नैय्यायिकविज्ञानवादिबौद्धादिग्रहणम्, तदुक्तम् —

"आत्मा विज्ञानमय"

इति । यद्यपि बुद्धिगुणयुक्तस्य नैरात्मत्वमुक्त तथापि क्रियाक्रियावतोरभेदमाश्रित्यैवमुक्तम् । शून्यवादिमतमाह **"अपरे तु"** इति । **अपरे**, कर्तारं । **तस्या अपि**—बुद्धेरपि । **योगिदशायाम्**—योग्यवस्थायाम् । योगी हि अन्तःप्रविष्ट बुद्धिमपि देहवदेव पश्यति । **वेद्यभावादपरत्वम्**—न्यूनत्वम्, **मन्यमानाः** सन्त, तत्प्रमातृतत्त्वम् अर्थादात्मानम् **आहुः** । कीदृशम् ? सकलो यो वेद्यराशि तस्मान्निर्मुक्तम्, तान्प्रति वेदकत्वात्, अन्यथा प्रमातृत्वायोगात्, तथा **शून्यत्वान्नभस्तुल्यम्** आकाशसदृश न तु महाभूताकाशस्वभावम्, तस्य शून्यवादिबौद्धैरात्मत्वाङ्गीकरणात् । तत्किम् ? असवेद्यपर्व-असवेद्यम्,[1] रूपम्-स्वरूप यस्य तादृशम्, **यन्न किञ्चिद्रूपम्**—अतिसूक्ष्मत्वेन ग्रहणायोगात् परिमितत्वायोगाच्च किञ्चिन्न भवति, न तु लौकिकाभावरूप भवति जगद्भावेन स्फुरणासम्भवप्रसङ्गात्, तदुक्तम् —

"अशून्य शून्यमित्युक्त शून्यञ्चाभाव उच्यते ।
अभाव स समादिष्टो यत्र भावा क्षय गता ॥"

इति । तथा —

"अशून्यमिव यच्छून्यम्"

1. Between असवेद्य and रूप the manuscript has तं which does not fit with the rest of the sentence.

प्रमातृतत्त्वं[1] शून्यब्रह्मवादिनः सांख्यप्रभृतय आहुः। तस्मिन्नपि वेद्ये शून्या-न्तरं तत्रापि शून्यान्तरम्-इति यावद्भेदः तावत्कल्पना न त्रुट्यतीति[2] तदर्थमाह 'कल्पिते' इति। न चानवस्था परमार्थप्रकाशत्वेन यतः

इति। एतच्चेह श्रीशैवनये शुद्धविद्यातत्त्वमेव। अत्रैव हि वेदान्तिप्रभृतयो निष्ठिता, परमोत्कर्षस्तेषां सदाशिवदशा। "**मपरे**" इत्यस्य प्रपञ्चं करोति "**शून्य**" इति। **शून्यब्रह्मवादिनः**—विमर्शशक्तिरहितचिन्मात्राख्यब्रह्मतत्त्वनिष्ठा वेदान्तिन, सांख्या—सांख्यशास्त्ररता, प्रभृतिशब्देन पातञ्जलग्रहणम्। तत्र ब्रह्मवादिनामद्वैते विश्रान्तिः सांख्यादीनां तु द्वैते एव, ब्रह्मवादद्वैतञ्चाद्वैताभास[3] एव विश्वोत्तीर्णस्यैव सर्वत्वकथनात्। अद्वैतं हि परमार्थरूपं तद् भवति यत्र सर्वं तथैव स्थितं सत् एकतया भाति द्वैतञ्चाद्वैतञ्चान्तः करोतीत्यास्तामेतदवान्तरम्। प्रकृतमनुसराम। "**कल्पिते**" इत्यस्याभिप्रायमाह "**तस्मिन्**" इति। **तस्मिन्नपि**—देहादावपि, **वेद्ये**—परिमितत्वेन वेद्यत्वानपायात् स्वतो बाह्यं प्रति वेदकत्वेऽपि स्वतः आन्तरं प्रति वेद्यत्वाख्यगुणयुक्ते सति, **शून्यान्तरम्**—न किञ्चिद्रूपं प्रमात्रन्तरम्, अपेक्षत इति शेषः, **तत्रापि शून्यान्तरम्**, समानन्यायात्, **इति**—एवम्, **यावद् भेदः**—परिमितप्रमातृत्वाङ्गीकारकृतो भेदो भवति, **तावत्कल्पना न त्रुट्यति, इति**—अतः, **तदर्थम्**—कल्पनात्रोटनार्थम्, **आह**—कथयति, "**कल्पिते**" "**इति**", एतत्पदमित्यर्थः, कल्पनात्रोटनार्थमेवाय प्रमातृप्रपञ्चः कृत इति न पुनः कल्पनाया प्रयोजनमिति भावः। एतेन "**नभसि**" इत्येतस्यैव "**कल्पिते**" इति विशेषणम्, न तु देहादेः, अस्य अंशं प्रति स्फुटं बहिः स्थितत्वात्, तस्य तु प्रतिभया कल्प्यमानत्वादिति सूचितम्। ननु तथाप्यन-वस्था स्यादेवेत्यत आह "**न च**" इति। कुतो नानवस्थेत्यत आह "**परमार्थ**" इति। अयं भावः। देहादिद्वारेण प्रकाश एव ग्रहणं करोतीति तद्बलेनैवैषा या-

1. महाभूताकाशस्वभावं प्रमातृतत्त्वम्—K.S.S.
2. न त्रुट्यति तदर्थमाह—K.S.S.
3. ब्रह्मवादिद्वैतं च—C.

सर्वस्य प्रकाशो न तु देहादिवशात्, तथा त्वभिमानमात्रं देहः प्रमातेति, सङ्कोचमात्ररूपं चित्तत्त्वं शून्यम्, भूतले यथा घटाभावः, सङ्कोचेपरि वेद्यांशच्छायाच्छुरितं तु चित्तत्त्वमेव बुद्धिप्राणदेहादि इति । क्रमो एव भूमि-

---

हकत्व सिद्धम् । तत्र च देहादीनां बहिरङ्गं प्रति स्फुटं स्थितत्वादेकस्यैवास्य प्रमातृतत्त्वस्य कल्पनाभ्रोटनार्थं कल्पितत्वम् । उपदेश्यस्य तावत् परमार्थप्रकाशानभिज्ञत्वात् अतएव च तत्कथनेऽधिकाराभावात् परप्रकाशस्थाने तावदस्यैवाभिषेको दीयते नीचजनार्थं राजस्थान इव राजभृत्यस्य । अथ निष्ठितस्तु स्वयमेव योग्यतासादनेन [illegible] प्रतन्वेन । एतेन फलितं वस्तु कथयति "तथा" इति । तथा तु—तथा च सति, देहः प्रमाता भवति, इति—एतत्, अभिमानमात्रं भवति न तु सत्यवस्तु भवति । ननु कथं नभसः प्रमातृत्व युक्तमिति शिष्याभिप्रायमाशङ्क्याह "सङ्कोच" इति । सङ्कोचमात्रम्—स्वकीयाप्रमृनिमात्रम्, न स्वभावासादनम् रूपं यस्य तादृशम्, चित्तत्त्वम्—चित् स्वरूपम्, शून्य भवति, यथा [illegible] भूमण्डल तावत्प्राप्त तेज इति भाव । अत्र दृष्टान्त स्फुटतयाप्याह "भूतलम्" इति । यथा सङ्कोचमात्ररूपं भूतले घटाभावो भवति [illegible] घटभावश्रवणात् । ननु देहादि[illegible] कथं सम्भवतीत्यत आह "सङ्कोचेपरि" इति । सङ्कोचोपरि-[illegible], या वेद्यांशच्छाया—[illegible], तयाच्छुरितम्—व्याप्तं यच्चित्तत्त्वम्—चित्स्वरूपम्, बुद्धिप्राणादि भवति । आदिशब्देन [illegible] । एतेषां देहादीनां भूमिकात्वं नानाशास्त्रेषु प्रोक्तं नामभेदादि च कथयति 'क्रमो' इति । क्रमो एव—देहादय, उत्तरोत्तरक्रमेण, योगपुण्यासादनेन आरोहताम्—पूर्वस्य पूर्वस्य वेद्यभागांशेनोत्तर-

---

1. तथाऽभिमानमात्रम्—K.S.S.
2. देहादि—K.S.S.
3. [illegible] । [illegible]च्छायाच्छुरितम्—K.S.S
4. व्याप्त [illegible]सितम्—C.

काविशेषा उत्तरोत्तरमारोहतां योगिनां जाग्रदादितया पिण्डस्थादितया चागमेषु भण्यन्ते, प्रपञ्चयिष्यते च व्याख्यास्यते:—

'कलोद्वलितमेतच्च चित्तत्त्वं कर्तृतामयम्।
अचिद्रूपस्य शून्यादेर्मितं गुणतया स्थितम्॥'

मुत्तर स्वरूपत्वेनाधिरुवताम्, **योगिनाम्**—कोशतत्त्वविवेकाख्ययोगयुक्तानां पुरुषाणाम्, **भूमिकाविशेषा** भवन्ति। तथा **आगमेषु**—नानाविधेषु श्रीशिवशासनेषु, **जाग्रदादितया**—अलौकिकजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुर्यभावेन, तथा **पिण्डस्थादितया**—पिण्डस्थपदरूपरूपातीतभावेन च, श्रीशिवेन **भण्यन्ते**—कथ्यन्ते। तत्र देहप्रमातु जाग्रत्त्वम् इन्द्रियैर्बाह्यार्थग्रहणात्, आरोहश्चात्र बाह्यवद्यापेक्षया ज्ञेय। अस्यैव चापरिमितभावे शुद्धविद्यात्व क्रियाप्रधानत्वात्। बुद्धिप्रमातु स्वप्नत्वम्, आभासरूपवेद्यग्रहणात्, अस्यैव चापरिमितभावे ईश्वरत्वम्। प्राणप्रमातु सवेद्यसुषुप्तित्व परिमिते स्वरूपमात्रे स्थितत्वात्, सवेद्यत्व चास्य सुखसंवेदनात्, अन्यथा सुखमहमस्वाप्समित्यौत्तरकालिकपरामर्शायोगात्। अपरिमितभावे तु एतदेव सदाशिवतत्त्वम्। शून्यप्रमातुश्चापवेद्यसुषुप्तत्व नकिंचिद्रूप परिमितप्रमातृरूपत्वात् अपरिमितभावे त्वस्यैव शिवत्वम्। तत्र च परिमितभावे रूढिं गते योगी स्वयमेव शनै शनैरपरिमिततामासादयत्येव। तदुक्तम् —

"यदा त्वेकत्र सरूढस्तदा तस्य लयोदभवौ।
नियच्छन् भोक्तृतामेति ततश्चक्रेश्वरो भवेत्"॥

इति। अय ह्यत्राभिप्राय। यदा योगी एकत्र-परिमिते देहादौ, सरूढ —सम्यक् प्रमातृभावेन स्थित, तदा तस्यापि-परिमितत्वे [1]रादितस्य देहस्यापि, लयोदभवौ नियच्छन्-वेद्यतापादनेन स्वनिर्मितत्व जानन् सन्, भोक्तृतामेति-तस्यापि परिमितदेहादिपदस्यापि- वेदकतामासादयति, तत -तदनन्तर परिपुष्ट्यासादनेन, चक्रेश्वरो भवेत्-[2]शुद्धविद्यादिरूपभेदाभेदाभेदप्रधानापरिमितत्वरूपो भवेदिति।

1. 'गुर्निमितत्वम्—C.
2. शुद्धविद्यादिरूपभेदभेदाभेद—C

इति, तत्स्थितम्—अशुद्धः 'अहम्' इत्यवमर्शो विकल्प एव ॥ ५ ॥

द्विविधोऽपि चायम् 'अहं-प्रत्ययो' द्विधा—

तत्र जाग्रदादयः प्रसिद्धाः । पिंडादेः स्वरूपन्तु —

"पिण्डं कुण्डलिनीशक्तिः पदं हंसं प्रकीर्तितम् ।
रूपं चिद्बिन्दुरित्युक्तं रूपातीतं परं शिवम्" ॥

इत्यादिषु प्रदेशेषु निर्णीतम् । अत्र च पिण्डं लक्षणया पिण्डरूपदेहान्तर्गतं भुजगाकारं अन्त्रविशेषं, कुण्डलिनीशक्तिः—कुण्डलिनीतिप्रसिद्धायाः प्राणशक्तेस्तदन्तर्गतत्वात् । हंसः—हंसेति शब्दोच्चारणेन प्राणः । तदुक्तम् —

"षट्शतानि दिवा रात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
हंसं हंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" ॥

इति । जीवशब्देन प्राण एवात्रेष्टः, पदत्वं चाध्वाधारत्वात् । तदुक्तम् —

"अध्वा प्राणे प्रतिष्ठितः"

इति । चिद्बिन्दुः—विज्ञानरूपः, प्रकाशविप्रुड्रूपत्वञ्चास्य परिच्छिन्नत्वेन मूर्तत्वात्, परः शिवः—अनाश्रितः शिवः, स चात्र शून्यम्, रूपातीतत्वं चास्याग्राह्यत्वात्, परिमितत्वमनपेक्ष्यैवमुक्तम्, अपरिमितरूपातीतस्यैव शिवत्वात्, परिमितताया तु शून्यप्रमातृत्वादित्यलं प्रपञ्चेन । नन्वपहस्तनं किमुच्यत इत्यत आह "अपहस्तनञ्च" इति । कुत्र व्याख्यास्यत इत्यत आह "कलोद्दलितम्" इति । 'इति' शब्दः श्लोकसमाप्तौ । अस्य व्याख्या तत्रैव भविष्यतीतीह नायस्तम् । फलितमर्थं संक्षिप्य कथयति "तत्" इति । तत्—तस्मात्, स्थितम्—सिद्धम्, अशुद्धः—भेदात्मकमलदूषितदेहादिविषयत्वेनाशुद्धियुक्तः, अहमित्यवमर्शः—अहंविमर्शः, विकल्प एव भवति, न परः प्रत्यवमर्शो भवतीत्यर्थः ।

अथ षष्ठस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "द्विविधोऽपि" इति ।

अत्र टीका —

द्विविधोऽपि च, शुद्धाशुद्धात्मकतया स्थितत्वेन प्रकारद्वययुक्तोऽपि चेत्यर्थः । तत्रैव गति चतुष्प्रकारत्वमस्यापद्यत इति भावः । तत्र प्रथमं शुद्धस्य स्वरूपं कथयति—

---

1. रूपं चिद्बिन्दुरित्युक्तं —C.

अनुभवमात्ररूपश्चानुसंधानात्मा च, शिवात्मनि 'अहम्'इति सदाशिवात्मनि 'अहमिदम्'इति शुद्धो द्विधा । अशुद्धोऽपि अहं स्थूल इति, योऽहं स्थूलोऽभवं सोऽहं कृश, बालो, युवा, स्थविरः, स एव अहम् इति च अशुद्धो द्विविधः। तत्र शुद्धे विकल्परूपत्वमप्रतिष्ठमेव इत्युक्तम्, अशुद्धे तु अनुभवरूपे विकल्पत्वमुपपादितम्, अशुद्धेऽपि तु अनुसंधानात्मकतया अभेदस्य प्रस्फुरणात् कश्चिदविकल्पकत्वं शङ्केत तस्य व्यामोहं व्यपोहितुमाह[1]:—

कादाचित्कावभासे या पूर्वाभासादियोजना।
संस्कारात्कल्पना प्रोक्ता सापि भिन्नावभासिनि ॥६॥

'देहे' इत्यादि वर्तते, कादाचित्कः कदाचिद्भवो नियतदेशकालाकारो[2]

"अनुभव" इति। अनुसंधानात्मा—योजनरूप । अशुद्धस्यापि भेदद्वय कथयति "अहं स्थूलः" इति। तत्र—शुद्धाशुद्धमध्ये। "उक्तम्" इति, "साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति" इत्यत्र। उपपादितम्—समनन्तर साधितम्। अभेदस्य—"योऽहं स्थूलोऽभूवं सोऽहं कृश " इत्यादिप्रत्यभिज्ञारूपस्यैक्यस्य। तस्य—शङ्काग्रस्तस्य, व्यपोहितुम्—छेदमितुम् । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**कादाचित्क**" इति।

अन टीका –

"देहे बुद्धावथ प्राणे कल्पिते नभसीव वा" इत्यस्य पदवृन्दस्येहाप्यनुवर्तनं करोति "देहे" इति । आदिशब्देन "बुद्धौ" इत्यादीनां ग्रहणम् । वर्तते, अनुवर्तते इत्यर्थ । देहाद्यन्यपदार्थविशेषणतया "**कादाचित्क**" इत्यादि समस्तपदस्य विग्रहं व्याख्यां च करोति "कादाचित्कः" इति।

---

1. व्यपोहितुम्—K.S.S.
2. अनियतदेशकालाकार—K.S.S.

ऽवभासो यस्य देहादेः स्वलक्षणरूपस्य, तत्र या पूर्वाभासेन बालादिशरीरावभासेन योजना 'योऽहं बालः' स एवाद्य 'युवा' इत्यनुसंधानम्, आदिग्रहणादुत्तरेण भाविना आभासेन सह योजना 'स्थविरो भवितास्मि' इति, सा योजना सर्वा कल्पना विकल्प एव, न तु शुद्धः प्रत्यवमर्शः। अत्र देहादेर्विशेषणं हेतुत्वाशयेन–यतो भिन्नावभासित्वमेव[1] देहादेस्तदानीमपि

"कादाचित्क" इत्यवयवं व्याचष्टे "कदाचित्" इति। अस्यापि वाच्यमाह "नियत" इति। नियतयो–नियत्या नियमितयो, देशकाल्योराकारो यस्य तादृश। अवभास'–स्फुरणम्, यस्य तादृश देहादिरूपस्य प्रमातु, स्वलक्षणरूपस्य–अननुयायिस्वरूपस्य, प्रत्यक भिन्नतया स्थितस्येति यावत्। सप्तम्यर्थं योजयति "तत्र" इति। तादृशे देहादावित्यर्थं। "पूर्व" इत्यादि समस्तपदं व्याचष्टे "पूर्व" इति। "पूर्वाभास" इत्यवयवं व्याचष्टे "बाल" इति। "आदि" शब्देन युवशरीरादिग्रहणम्। योजनामेवानुकृत्य दर्शयति व्याचष्टे च "योऽहम्" इति। आदिशब्दग्राह्यं वस्तु वक्तुमाह "आदि" इति। योजनामनुकृत्याह "स्थविर" इति। भवितास्मि–अग्रे भविता, ग्राह्यमिति शेषः। "सा" इति पदं व्याचष्टे "योजना" इति। "अपि" शब्दार्थमाह "सर्वा" इति। अपिशब्दः कात्स्न्र्ये। "कल्पना" इति पदं व्याचष्टे 'कल्पना' इति। सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायमाश्रित्य 'एव' शब्दप्रयोगः। 'एव' शब्दव्यावर्त्यं स्वयमेवाह "न तु" इति। शुद्ध'—कल्पनयाऽमिश्र', एतेन कल्पनाया अपि प्रत्यवमर्शत्वमस्त्येवेति द्योतितम्। "भिन्न" इत्यादि समस्तं पदं हेतुगर्भविशेषणत्वेन व्याख्यातुमाह "अत्र" इति। अत्र, कल्पनात्वे इत्यर्थं। हेत्वाशयेन, हेतुसूचनार्थमित्यर्थं। विशेषणान्तर्गतं हेतुं स्फुटीकरोति "यत" इति। भिन्नतया–परस्परतः स्वविषयात् परप्रमातृभ्यश्च व्यवच्छेदेन, अवभासित्वम्–अवभासमानत्वमेव न तु शुद्धप्रकाशात्मना सर्वानुस्यूतत्वेन स्फुरणम्। तदानीम्—

1. भिन्नावभासित्वम्—K S S

अविच्छिन्नम्, यदि हि तस्य देहादेः सर्वतः पूर्णत्वम् अवच्छेदहीनत्वं पश्यन् अनुसंधानम् 'अहमिदम्' इति विदध्यात् तदियं सदाशिवभूः केन विकल्पास्पदत्वेन भण्येत यावता विच्छिन्ने एव सोऽनुसंधिः । भिन्नेपि कथमनुसंधानम् इति चेदाह 'संस्कारात्' प्राक्तनानुभवकृतवासनाप्रबोधजस्मृतिवशात् इति यावत्, प्राणे बलाबलवशादनुसंधिः, बुद्धौ ज्ञानसुखादितारतम्यात्, शून्ये चैतन्याचैतन्ययोगात्, अयमपि विकल्प एव, एवं 'स

प्रमातृभावग्रहणेऽपि । "अपि" शब्द प्रमेयभावग्रहणे भिन्नावभासित्वस्याविच्छिन्नत्वे युक्तता सूचयति । ननु प्रमातृत्वान्यथानुपपत्त्या भिन्नावभासित्व विच्छिन्नमेव भवत्वित्यत आह "यदि हि" इति । "पूर्णत्वम्" इति, "अवच्छेदहीनत्वम्" इति अस्य व्याख्या। पश्यन्-दर्शनक्रियाकर्ता प्रमाता, "अहमिदम्" इति, इद कृत्स्नं अहमेवास्मि, ममैवैतद्भावेन भानात्, विदध्यात्—कुर्यात्, तत्—तदा, सदाशिवभूः—सादाख्यतत्त्वदशा। विकल्पास्पदत्वेन–विकल्पाश्रयत्वेन। केन भण्येत, सर्वस्य स्वान्तर्निगरणात् न कोपि वक्तु शक्नुयादित्यर्थ । तद्वक्ष्यति

"निमेषोन्त सदाशिव "

इति । कुतो न भण्येतेत्यत आह "यावता" इति । सोऽनुसन्धिः—सदाशिवभूः; अत्र शिष्य प्रश्नयति "भिन्नेपि" इति । न हि चैत्रस्य स्वस्मिन् मैत्रतानुसन्धान युक्तमिति भाव । गुरुरुत्तर कथयति "आह" इति। किमाहेत्यपेक्षायां सूत्रस्य "संस्कारात्" इति पद योजयति । "संस्कारात्" इत्येतत्पद व्याचष्टे "प्राक्तन" इति। उपचाराश्रितेयं व्याख्या। ननु देहे एव योजना भवतु प्राणे तु सा कथ सम्भवतीत्यत आह "प्राणे" इति । अनुसन्धिः-योजना, प्राणस्यैव बलहेतुत्वादिति भाव । स च "योऽहं पूर्वमबल स एवाद्य बलवान्" इत्येवम्पो ज्ञेय । "चैतन्याचैतन्ययोगात्" इति, शून्यमातृत्वमेव शनैः शनैर्वि-

1. येन भण्यते—K.S.S.
2. भिन्ने हि—K.S.S.

स्वायं घटः' इति घटाद्यनुसंधानेऽपि विकल्पत्वं मन्तव्यम्, किन्तु एतासु अनुसंधानभूमिषु विद्याशक्तिराधिक्येन अचिरद्युतिवद्दीप्यते इति तासां परपदपरिशीलनप्रथमकल्पाभ्युपायत्वमभ्युपागमन् गुरवः ॥ ६ ॥

ततीभवत् परतिवीभवति, तस्य च मध्ये वैतत्यावान्तरवैतत्ययायोजना सम्भवत्येवेति भावः । ननु कथमत्र विकल्पत्वमित्यत आह "अयम्" इति । **अयमपि**—वैतत्यावैतत्यान्तःसन्धिरपि । बाह्यवस्तुप्रत्यभिज्ञास्वपि विकल्पत्वमतिदिशति "**एवम्**" इति । ननु परमार्थतः एकवस्तुविषयासु देहादिप्रमातृविषयकल्पनासु बाह्यवस्तुप्रत्यभिज्ञासु च कथमन्यवस्तुव्यवच्छेदप्राणौ विकल्पौ युक्त इत्यपेक्षायां पक्षान्तरमाह "किन्तु" इति । **आधिक्येन**—विकल्पापेक्षयाऽधिकतया देशकाला-दिभागभेदस्फूर्त्तावपि आकारस्यैकतया स्फुरणात्, **विद्याशक्तिः**—भेदान्निर्गता तावदप्राप्ताऽभेदा तदुन्मुखीभूता भेदबीजमायातत्त्वोर्ध्ववर्तिनी शुद्धविद्या । "**अचिरद्युतिवद्दीप्यते**" इति, तत्क्षणमेकतावुद्धिरत्र स्फुरितापि पुनरपि तस्य वस्तुनोऽन्यस्या भेदस्फूर्तेश्चिरं स्यात् न शक्नोतीति भावः । सा चावस्था दृढीकृता-भेदभूमिकाना प्रबुद्धानामेव विषयः नाप्रबुद्धानाम्, न ह्यर्वाचीनानां स्वादाना लेनाक तत्स्वादाशलधिरन्यत्र स्तोके मधुरेषु वस्तुषु युज्यते, पूर्वज्ञानतः स्वादाना-मेवात्रापि तदास्वादपरामर्श दानवान्, सुप्रबुद्धाना सर्वदा सर्वत्र महाद्वैतबुद्धि-युक्तानामस्तोरोधैवेत्यलम् । एतदवष्टम्भेन गुरुपरम्परागतं आयातं सम्प्रदाय कथयति "**इति**" इति । **इति**-अत कारणात्, **तासाम्**—देहादिप्रमातृ-विषयाणां योजनानां बाह्यवस्तुविषयाणां च, **गुरवः**, परपदस्य-परशिवाख्य-स्थोऽप्यस्थानस्य, यत् परिशीलनम्–सिद्धस्य तत्परिचयविपर्यीकरणं न तु साध-नम्, तस्य प्रथमः अभ्युपायत्वम्–प्रथमारम्भकारणत्वम्, **अभ्युपागमन्**—अङ्गीकृतवन्तः । नानाविधैरपायैः श्रीमगवदनुग्रहेण वा स्वं परपदं स्वस्थानस्था-[illegible] गुरुभिः परम्परया [illegible] निगा दशा न तु बाह्येन प्रक्रियाऽन्यत्वेनाश्लिष्टम् । नन हि मूढा अपि विषयग्रस्ता कस्तारिणा नानाविधानुपायान्यत्र कार्यैव स्वेषु न च तत्प्राप्नु-

1. अचिरद्युतिवद्दीप्यते—K S S

न च देहादीनां पूर्वपूर्वप्रमातृवेद्यता येन प्रमातुरप्रकाशे प्रमेयं न भाति तत्प्रकाशश्च न पूर्वप्रकाशं विना, सोऽपि न प्रमात्रन्तरप्रकाशं विना इत्यनवस्था स्यात्, अपि तु शुद्धप्रकाश एव विश्वस्य प्रकाश इति निरूपयन्

युरिति "गुरव" इत्यस्याभिप्राय। परमार्थतस्तु नानाविधोपायाश्रये नानाविधैरुपायैराश्रितैरपि भगवच्छक्तिपात विना न किञ्चित्सेत्स्यति, तत्र प्रवृत्तिरपि वा तत्कार्यैवेत्यलम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "न च" इति।

अत्र टीका –

देहादीना पूर्वपूर्वप्रमातृवेद्यता—प्राणस्य देहे वेद्यभाव बुद्धेश्च प्राणे इत्यादिरूपा, न च भवति, तदवच्छिन्नताभावस्य तद्वत् कल्पितत्वादिति भाव। येन—यया पूर्वं प्रमातारं प्रति वेद्यतया, प्रमातुः—परप्रकाशं प्रति प्रमातृतया कल्पितस्य नभस, अप्रकाशे—बुद्धिप्रमातृकृतप्रकाशाभावे सति, प्रमेयम्—परप्रकाशाख्य प्रमेयम्, न भाति, स्वयमसिद्धस्य परसिद्धिप्रवृत्त्ययोगात्। तत्प्रकाशश्च—बुद्धिप्रमातृप्रकाशश्च, पूर्वप्रकाशं विना—प्राणप्रमातृप्रकाशं विना न भवति सोऽपि—प्राणप्रमातृप्रकाशश्च, प्रमात्रन्तरप्रकाशं विना—देहप्रमातृप्रकाशं विना न भवति। इति—एवम्, अनवस्था स्यात्—देहप्रमातुरपि प्रमात्रन्तरापेक्षणात् तस्याप्यन्यस्यापेक्षा तस्याप्यन्यस्येत्यादिरूपमनवस्थानं स्यात्, न च नभआदि परप्रकाश इव देहस्याध कोऽपि प्रमातास्ति येनानवस्था न स्यादिति भाव। तथा च सर्वविकल्पाऽऽन्ध्यस्यैव साम्राज्यं स्यादिति भाव। पुन सिद्धान्ती यत् आह "अपि तु" इति। "अपि तु" इति निर्णीते पक्षान्तरे, शुद्धप्रकाश एव विश्वस्य[1]—सर्वस्य नभआदे प्रमातृजातस्य बाह्यान्तरतया स्थितस्य प्रमेयजातस्य च, प्रकाश भवति नभआदिनिष्ठस्य पूर्वं प्रति प्रमातृत्वस्यापि तत्प्रमातृत्वानपायात्, न हि गृहाकाशाद्वृत्त बाह्यं महाकाशाद्वृत्त न भवतीति यत् युक्तमिति भाव। इति—एवम्, निरूपयन्—योग्यतया निश्चयविषयी-

1. विशुद्धप्रकाश—KSS

उक्तयुक्त्या सदैव सृष्ट्यादिशक्त्यवियोगो भगवत उक्तो भवति, इति दर्शयतिः—

तदेवं व्यवहारेऽपि प्रभुर्देहादिमाविशन्।
भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छया भासयेद् बहिः॥ ७॥

यत् पूर्वं दर्शितं 'देहे बुद्धौ' इत्यादि तत् एवम् उपपद्यते, कथम् ? यदि व्यवहारे मायापदे देहप्राणादिमपि प्रभुरेव प्रकाशपरमार्थ इच्छया मायाशक्तिरूपया, आविशन् देहप्राणादिप्राधान्येन स्वरूपं प्रदर्शयन्, अन्तः संविन्मात्रे, भान्तम् अहमित्येवंरूपम् अर्थौघम् इच्छयैव बहिः

कुर्वन्, उक्तयुक्त्या—"सदा सृष्टिविनोदाय" इति पूर्वमुक्तया युक्त्या, तनि-एवम्, दर्शयति—अनुग्राह्यान् प्रति प्रकटीकरोति। इति किमिति ? भगवतः—स्वातन्त्र्याख्यमहाशक्तियुक्तस्य परप्रकाशस्य, सदैव सृष्ट्यादिशक्त्यवियोगो भवति, स च द्विप्रकारत्वेन पूर्वं दर्शित एवेति न पुनरायस्तम्। एवमवतर-णिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**तदेवम्**" इति।

अत्र टीका :–

पूर्वम्—"चित्तत्त्व मायया हित्वा" इत्यत्र श्लोके, **एवम्**, वक्ष्यमाण-वस्तुनि सतीत्यर्थः। "**उपपद्यते**" इति शेषत्वेनाध्याहृतम्। अत्र शिष्य आह "**कथम्**" इति कथमुपपद्यत इत्यर्थः। गुरुरुत्तरं कथयति "**यदि**" इति। "**व्यवहारे**" इति पदं व्याचष्टे "**माया**" इति, व्यवहारयोग्ये भेदप्राणे माया-तत्त्वविषये इत्यर्थः। सूत्रे "**आदि**" शब्देन प्राणादिग्रहणम्, अत्र तु 'आदि' शब्देन बुद्ध्यादेर्ग्रहणम्। "**प्रभु**" शब्दं व्याचष्टे "**प्रकाश**" इति। "**अन्तः**" इति व्याचष्टे "**संवित्**" इति। "**भान्तम्**" इति व्याचष्टे "**अहमित्येवम्**" इति। अन्तर्भानं हि अहमावे विलय एव। तदुक्तम् :–

"अहमित्यस्य विच्छिन्न"

1. सृष्ट्यादिशक्तिवियोगोऽपि—K.S.S.

इदमिति भासयति तत एतदुपपद्यते, अन्यथा तु अनवस्था स्यात्। इतो लिङ्। अपिशब्द एवशब्दश्च भिन्नक्रमौ, यत् एतावत् उक्तम्, तदिति, तस्मात् हेतोः, एवं जातं वक्ष्यमाणरूपम्, किं तत्? यत् किल प्रभुः परस्परं व्यवहारकाले क्रयविक्रयप्रेक्षाव्याख्यादौ[1] चैत्रमैत्रादिसंबन्धिनो देहप्राणादीन् एकतया तावति व्यवहारे[2] आविशन् अन्तर्भान्तमेव अनुविभ्रनान्तःप्रकाशमेव सन्तं बहिः एकाभासतया भासयति इति

इति। भावराशिवाचकस्य **"अर्थौघ"** शब्दस्य प्रसिद्धतया व्याख्या न कृता। **"बहिः"** इति पद व्याचष्टे **"इदम्"** इति। **"भासयेत्"** इत्यस्य व्याख्या करोति **"भासयति"** इति। **ततः**—तस्माद्धेतो, **एतत्**—अर्थौघभानम्, **अन्यथा**—तदावेशाभावे, **अनवस्था**—अवनरणिकाया प्रोक्तमनवस्थानम्। लिङर्थमाह **"इतो"** इति। यत अर्थौघ भासयति ततो ज्ञायते देहादिषु विशतीति योजना। **"भिन्नक्रमौ"** इति, देहशब्देन प्रभुशब्देन च सबन्धयोगादिति भाव। सभावनायामपि लिङ व्याख्यातु **"तदेवम्"** शब्दयो स्फुटतया योजना करोति **"यत्"** इति। यदेतावदुक्तम्—समनन्तर प्रोक्तम्। **"तत्"** शब्दस्योपन्यासपूर्वं व्याख्या करोति **"तत्"** इति, तस्माद्धेतो, **एवं जातम्**—सिद्धम्, कीदृशम्? **वक्ष्यमाणरूपम्**—श्लोकेण वक्ष्यमाणस्वरूपम्। शिष्य प्रश्नयति **"किं तत्"** इति, यज्जात तत्कि भवतीत्यर्थ। अत्रोत्तर वक्तु व्याख्यातमपि श्लोक पुन योजनापूर्वं सङ्क्षेपेण व्याचष्टे **"यत्"** इति। **"क्रयविक्रय"** इत्यनेन मलिनव्यवहारग्रहणम्, **"प्रेक्षा"** इत्यादिना शुद्धव्यवहारग्रहणम्, **एकतया**—स्वाभिन्नतया, **तावति व्यवहारे,** न तु सर्वत्र व्यवहारेषु तथा चात्रैव महाव्रतप्राप्तिप्रसङ्गात्, **एकाभासतया,** यथास्व घटादिपदार्थाभासतया न तु

1. क्रयविक्रयप्रेक्षाव्याख्यादौ—K.S.S.
2. तावति आभासे—K.S.S.

संभाव्यते इत्येतज्ज्ञातम्, इति संभावनायां लिङ् । तेन तेन प्रमात्रा सह अस्मिन्काले[1] ऐक्यं सृज्यते, अन्येन प्रमात्रा ऐक्यं संह्रियते, घटादिमात्ररूपे स्थितिः क्रियते, पूर्णस्वरूपनिमीलनात् तिरोभाव आधीयते, तावत्याभासे ऐक्यावभासपूर्णत्ववितरणात्[2] अनुग्रहः क्रियते, तेन न केवलं

सर्वाभासतया। "एतज्ज्ञातम्" इत्यनेन "किं तद्" इति प्रश्नस्य स्फुटतया निराकाङ्क्षीकरणम् एतेन[3] फलितम्, तस्य च सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकारित्वं कथयति "तेन" इति। तेन-देहाद्यावेशपूर्वंमर्यांघभासनेन, प्रभुणा तेन, प्रमात्रा सह-देहादिप्रमात्रा[4] सह, अस्मिन्काले—आवेशविशेषणीभूते समये, ऐक्यं सृज्यते, अन्यथा तदावेशासंभवात्, अन्येन प्रमात्रा सह—इत पूर्वमावेशविषयीकृतेन प्रमात्रा सह, ऐक्यं संह्रियते—व्यापकत्वेऽपि अनौन्मुख्यमात्रेण तद्योगात्, तथा पूर्णस्वरूपनिमीलनात्—तदावेशान्यथानुपपत्त्या स्वकीयपूर्णस्वभावस्य तावति भागे सङ्कोचनात्, तिरोभाव आधीयते—सपाद्यते, तावत्याभासे—तत्कालकृतार्थाविभासे, ऐक्यावभासपूर्णत्ववितरणात्, ऐक्यावभासस्य—अहंविमर्शरूपैक्यावभासस्य सबन्धिपूर्णत्वदानात्[5], अनुग्रहः—स्वात्मनि लयीकरण-

1. अस्मिन् काले is omitted in the K.S.S. edition.
2. ऐक्यावभासनपूर्णत्ववितरणात्—K.S.S.
3. In view of इत्यनेन at the beginning of the sentence, एतेन seems to be unnecessary.
4. देहादिप्रमात्रा सह comes in the manuscript after आवेशविशेषणीभूते समये। But it is evidently an explanation of प्रमात्रा सह। We have, therefore, placed it immediately after it.
5. The compounding of सबन्धि with पूर्णत्वदानात् sounds rather awkward. The text could be improved as follows :—
   सबन्धिन. पूर्णत्वस्य दानात् or सबन्धि यत् पूर्णत्वं तस्य दानात् ।

महासृष्टिषु महास्थितिषु महाप्रलयेषु प्रकोपतिरोधानेषु दीक्षाज्ञानाद्यनुग्रहेषु भगवतः कृत्यपञ्चकयोगः यावत् सततमेव व्यवहारेपि। यदुक्तम्:—

'सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने।
सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय स्वामिने नमः॥'

इति।

'प्रतिक्षणमविश्रान्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः।
कल्पयन्नपि कोऽप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः॥'

इत्यादि च। तथाः—

रूप अनुग्रह, क्रियते, अयमाभासो हि अहंविमर्शो विलीयते। तदुक्तम् –
"अहमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य"

इति। स चाहंविमर्शः प्रकाशस्वरूपभूत एवेति भावः। प्रकोपतिरोधानेषु— प्रकोपेन यानि तिरोधानानि तेषु, व्यवहारेऽपि—ग्राह्यग्राहकोद्भावनेन सम्पादिते शुद्धाशुद्धव्यवहारेऽपि, न केवलं महासृष्ट्यादिष्वेवेति 'अपि' शब्दाभिप्रायः। तत्र महासृष्ट्यादिषु सृष्ट्यादित्वं पूर्वं दर्शितमेव, मितप्रमातृव्यवहारेऽपि सदा सृष्ट्यादि तत्रैव सङ्क्षेपेण निर्णीतम्, इह चायं द्वितीयः प्रकारः स्वयमपि ग्रन्थकारेण स्फुटं निर्णीत इति अत्रापि[1] योजनीयः, अस्माभिस्तु विस्तरभिया प्रपञ्चो न कृतः। अत्र वृद्धसम्मतिमाह "यदुक्तम्" इति, किमुक्तमित्यपेक्षायामाह "सदा" इति। अस्य श्लोकस्य पूर्वमर्थनिर्णयः कृत इति न पुनरायस्तम्, वक्तव्यशेषः यद्वर्तते तदिहोच्यते। अत्र "आहार" शब्देनैव तिरोधानानुग्रहयोरपि ग्रहणम्, तत्र व्यवहारे तिरोधानानुग्रहौ प्रयत्नात् इह दर्शितौ महासृष्ट्यादिनयानन्तरभाविनौ सहृतमुत्पादे स्वात्मनि संस्कारभावेन तावदवस्थापनं ततश्च स्वात्मनि लयीकरणमित्येवम्तौ ज्ञेयौ, एतौ च तत्र योजनीयावेवेत्यलम्। अन्यदपि वाक्यद्वयमुदाहरति 'प्रतिक्षणम्' इति "प्राकाम्यम्" इति च, इत्येतस्मिन् वाक्य-

1. न तत्रापि—C

'प्राकाम्यमात्मनि यदा प्रकटीकरोषि ।

व्यक्तोः...... ....　　.. ॥'

इति च ॥ ७ ॥

इह अन्तरर्थावभासः स्थित एव, तत् किं तत्र कारणान्तरचिन्तया इति प्रकृतं प्रमेयम्, तत्सिद्धये उपपत्तिः उक्ता, तेन विना इच्छारूपः प्रत्यवमर्शो न स्यात् इति, तत्प्रसङ्गात् प्रत्यवमर्शे वैकल्पादिस्वरूपम् उपपादितम्, इति शिष्याणां धियं समाधातुं प्रकृतं प्रमेयम् उपपादयन् उपसंहरति:—

एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे ।
ज्ञाने वाप्यन्तराभासः स्थित एवेति निश्चितम् ॥८॥

द्येऽपि सर्वदा सृष्ट्यादिकारित्वमेव प्रोक्तमिति नात्र प्रपञ्चः कृत इत्यलम् ॥ ७ ॥

अथाऽष्टमस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "इह" इति।

अत्र टीका –

तत्'–पूर्णप्रकाशात्', "स्थित एव" इति, अन्यथा प्रागिवेत्यत्रोक्तन्यायेन प्रकाशासम्भवात्, प्रकृतम्–आरब्धम्, प्रमेयम्–निर्णेयं वस्तु, कीदृशी असावुपपत्तिरित्यत आह "तेन" इति। एतच्च "न विना तस्मादिच्छामर्शं प्रवर्तते"[1] इति श्लोकखण्डेनोक्तम्, "समाधातुम्" इति, अन्यथा तद्धिय निक्षिप्ते अत्र वस्तुजाते समाधानं न स्यात् इति। उपपादयन्–उपपत्त्या स्थापयन्।

एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"एवम्"** इति।

अत्र टीका –

"एवम्" शब्दस्य निमित्तवाचकत्वमभिप्रेत्य व्याख्यां करोति "प्रकाश" इति। प्रकाशात्मा–शुद्धप्रकाशात्मा, वस्तुतः, न त्वापाततः, तेन हि देहादेरेव निजनिजविषयं प्रति यथास्वं प्रमातृत्वम्। **"अपि"** शब्दः देहादिप्रमातृताभिमाननिरासे शुद्धप्रकाशस्य निःसंशया प्रमातृता द्योतयति। एवशब्दापेक्षित

---

1. अन्यथा तद्धिय विक्षिप्तेऽत्र वस्तुजाते—C.

प्रकाशात्मा परमेश्वर एव यतो देहादिप्रमातृताभिमानदशायामपि वस्तुतः प्रमाता, "एवम्" इति, अतो हेतोः इदं सिद्धं भवति—स्मरणे अपोहनजीविते च विकल्पे अनुभवज्ञाने च अन्तराभासः प्रकाशविश्रान्तः स्थित एव, नात्र संशयः कश्चित्, यदि हि देहादिरेव परमार्थप्रमाता स्यात् तत् शरीरस्य प्राणस्य धियः शून्यस्य वा अन्तर्घटादि इति न किंचित् एतत्—घटादिपरिहारेण देहादेः स्थितत्वात्। परमार्थप्रकाशस्तु सर्वसहः

मस्तूकृत्वा **"एवम्"** शब्दमुपन्यस्य व्याचष्टे। "एवम्" इत्येतेन "एवम्" शब्दस्य एव सति इत्ये व्याख्या कार्या इति सूचितम्। किं सिद्धं भवति इत्यपेक्षायाम् **"स्मृतौ"** इत्यादिश्लोकं व्याचष्टे "स्मरणे" इत्येतेन **"स्मृतौ"** इत्यस्य व्याख्या। "अपोहनजीविते" इत्यनेन **"अपोहनपरायणे"** इत्यस्य व्याख्या। **"अन्तराभासः"**[1] इति, "प्रकाशविश्रान्तः" इति **"अन्तः"** इत्यस्य व्याख्या, **"आभासः"** इति अर्थाभासवाचकम् कर्तृतया स्थितम् प्रसिद्धत्वेन न व्याख्यानम्। एवं स्मृत्यादावपि आभासः अन्तःस्थित एव भवतीति योजना। एवञ्च सर्वत्र प्रकाश एव प्रमाता इति भावः। "इति" शब्दः पूर्ववाक्योक्तसमस्तार्थाक्षेपपरः। **"निश्चितम्"** इति पदं व्याचष्टे "नात्र" इति। अत्र समर्थनं स्वयमेव करोति **"यदि"** इति, **"अन्तर्घटादि"** इति, "प्राणिधार्य" इति न्यायेन घटादि अन्तर्भवेदिति योजना। भवतु ततः किम् इत्यत आह **"न किंचित्"** इति। कथं न किंचित् इत्यत आह **"घटादि"** इति। न हि देहान्तः कोऽपि घटं लभते इति भावः। ननु तर्हि प्रकाशान्तरपि कथं घटादि स्यादित्यत आह **"परमार्थ"** इति, **"सर्वसहः"** इति सर्वशक्तियुक्तत्वात् अन्यथा सर्वप्रा-

---

1. After अन्तराभासः इति, the manuscript has उभयस्य अन्तः इति। It does not fit in well with the rest of the sentence, which yields a good meaning without it. Hence it has been omitted.

इति तत्रान्तर्विश्रम्, इति अनायाससिद्धमेतत् ॥ ८ ॥

ननु अन्तराभासवर्गस्य बहिराभासनं यदि सर्वत्रास्ति कस्तर्हि स्मरणादौ आभासभेदः, न च असौ न संवेद्यते—स्फुटतास्फुटतादिप्रस्फुरणस्य अनपह्नवनीयत्वात् इत्याशङ्क्याह :—

किन्तु नैसर्गिको ज्ञाने बहिराभासनात्मनि ।
पूर्वानुभवरूपस्तु स्थितः स स्मरणादिषु ॥ ९ ॥

दुर्भावासभव । ननु शून्यप्रमातुरपि कथमेव भावो न कल्प्यते ? सत्यम्, एव कल्पिते तु स एव पर प्रकाश स्यात् । अस्तु का हानि, स्थलादबुद्धिप्रमातृभावानिर्गत्य न हि सद्य एव प्रमाता व्यापकीभवति किन्तु क्षण लेशात सस्कारभावेन स्थित परिमितत्वम् अवश्यमनुभवत्येव स एव च शून्यप्रमाता, तत स्वय स्फुरणशीलाया अपरिमितताया स्फुरणे तस्यैव शुद्धप्रकाशभाव । यद्यपि अत्रापि शुद्धविद्यादिलस्यारोहणरूप क्रमोस्त्येव तथापि तत्र तादृशो यत्नो नास्ति इत्येवमुक्तमित्यलम् । **तत्रान्त**—परमार्थप्रकाशमध्ये ॥ ८ ॥

अथ नवमश्लोकस्यावतरणिका करोति "**ननु**" इति ।

अत्र टीका —

अन्तराभासवर्गस्य—प्रकाशान्तर्गतस्य अहन्तया ग्रहणयोग्यस्य घटाद्याभाससमहस्य, **बहिराभासनम्**—बहिर्देशत्वेन स्फुरणम्, "इदम्" इति ग्रहणमिति यावत् । "**स्मरणादौ**" इति । आदिशब्देन सङ्कल्पादेर्ग्रहणम्, **आभासभेद**, अनुभवादिति शेष, उभयत्राप्यान्तरस्वाविशेषादिति भाव । ननु भास्वाभासभेद इत्यत आह "**न च**" इति । न च न सवेद्यते, अपि तु सवेद्यत एवेति भाव । कथ सवेद्यत इत्यत आह "**स्फुट**" इति । तत्र सर्वधर्माक्षेपेण "इदम्" इति ग्रहणम् स्फुटताग्रहणम्, तदनाक्षेपेण "तत्" इति ग्रहणम् अस्फुटताग्रहणम् । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**किन्तु**" इति ।

---

1 स्फुटास्फुटता—K.S.S

अनुभवज्ञानस्य 'इदं नीलम्' इति अन्तरवभासं बहिराभासयतः स्वा-न्तर्भावाभासो नैसर्गिकः—निसृष्टः स्वातन्त्र्यात् आयातो न तु स्मरणादेरिव अन्यज्ञानकृतवासनादिवशात्। स्मरणे उत्प्रेक्षणे प्रत्यक्षपृष्ठभाविनि अध्यवसाये च योऽन्तर्नीलाद्यवभासो बाह्यतया अध्यवसायितव्यः नासौ स्वात्मीयः अपि तु पूर्वानुभवसंस्कारजोऽसौ, तत्र संस्कारो नाम अनुभवस्य

अत्र टीका —

अन्तरवभासम्–अन्तः स्थितं नीलाभासम्, "अहम्" इति ग्रहणयोग्य नीलाभासमिति यावत्, बहिराभासयत–बाह्ये प्रकाशयत, बहिरवभासनमनुकृत्याह "इदम् नीलम् इति" इति। स्वान्तर्भावाभास–स्वान्तः स्थितभावाभास। "नैसर्गिकः" इति पद व्याचष्टे "निसृष्टः" इति, तत्रापि प्रकृत्यर्थमाह 'स्वातन्त्र्यात्" इति, निसर्गो हि स्वभाव स च परमार्थतः स्वस्वातन्त्र्यमेव, स्वरूपभूता निजा शक्तिरेवेति यावत्। क्तप्रत्ययार्थमाह "आयातः" इति। अत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह "न तु" इति, अन्यस्य-पूर्वानुभूतस्य यज्ज्ञानम्–अनुभव तेन कृत यद्वासनादि-संस्कारादि तस्य वशात्, आयात इति पूर्वेण सबन्ध.। एतेन पूर्वार्धव्याख्या कृता। एवमत्र योजना। उत्तरार्धे स्थितम् "स" इति इहापि योजनीयम्। किन्तु–पक्षान्तरे, स–अन्तराभास, बहिराभासनात्मनि–इदन्ताग्रहणस्मरणे अतिरिक्तानुभवे, नैसर्गिक भवति न तु स्मृत्यादाविव संस्कारकृतो भवति इति। अथोत्तरार्धं व्याचष्टे। "स्मरणे" इति "स्मरण" पदव्याख्या "आदि" शब्दगृहीतस्य "उत्प्रेक्षणे" इत्यस्य उल्लेखनमर्थ, "अध्यवसाये" इत्यस्य सविकल्पानुभव, य ह्यतया अध्यवसायितव्यः—"तत्" इत्यध्यवसायविषय कार्यं, स्वात्मीयः–नैसर्गिकः। पुन कीदृशोऽसावित्यत आह

1. अन्तराभासम्—K.S.S.
2. सोऽन्तर्भावाभास —K.S.S.
3. बाह्यतया अवभासयितव्य —K.S.S.
4. 'कार्यं' is not found in the manuscript, but some such word is necessary to complete the sense.

कालान्तरेऽपि अनुवर्तमानता, अतोऽसावनुवर्तमानोऽनुभवो यतो नीलाद्याभाससंभिन्नः ततः तत्तादात्म्यापन्नं स्मरणाद्यपि तथा निर्भासते, तत एव स्मरणकालासंभवो आभासः तदनुभवपूर्वकालकलित एवेति स्वयं स्मरणादेर्निर्विषयत्वं गृहीतग्राहित्वं च उद्घोष्यते। एतदेव अस्फुटत्वम्, इति सिद्धोऽनुभवस्मरणादौ आभासभेदः अन्तराभासवर्गस्य बहिराभासनम्[1] अन्याव्यवधानेन स्फुटता, व्यवधानेन तु तात्कालिकत्वाभावात् अस्फुटता इति ॥ ६ ॥

ननु अनुभवज्ञानात् ऐन्द्रियकात् अन्यत् सर्वं ज्ञानं व्यवधानेन बहिराभासनरूपं प्राप्तम् इत्याशङ्क्य प्रविभागमाह :—

"अपि तु" इति। ननु कथं **"पूर्वानुभवरूपः"** इति पदस्य संस्कारजत्वमर्थं इत्यत आह "तत्र" इति। एतत्समर्थयितुं संस्कारपदस्य प्रथममर्थमाह **"संस्कारो नाम"** इति। कालान्तरेऽपि विषयग्रहणकालादुत्तरस्मिन्कालेऽपि, **नीलाद्याभाससंभिन्न**—ग्रहणकाले नीलादिविषयोपरक्त, **तत्तादात्म्यापन्नम्**—"*तन्नीलम्*" इति *नीलतादात्म्ययुक्तम्*, **तथा**—पूर्वानुभववत्। फलितमाह "ततः" इति। तस्य अनुभवस्य यः पूर्वः कालः तेन कलितः—विशिष्ट इव एव, न तु इदानीन्तनतायुक्त इत्यर्थः। एतेन पूर्वानुभवरूपत्वं स्मरणस्य सिद्धम् तदेव च संस्कारजन्यत्वमिति भावः। लोकप्रसिद्धं निर्विषयत्वं गृहीतग्राहित्वं चास्यैतदवष्टम्भेन सिद्धतया कथयति "इति" इति। इति, अतः कारणात् इत्यर्थः। अस्यैवास्फुटत्वमपि कथयति "एतदेव" इति। ननु स्फुटत्वं कीदृगस्ति इत्यपेक्षायामाह "अन्तराभास" इति। अन्याव्यवधानेन—संस्कारव्यवधानरहितत्वेन। पुनरपि एतत्प्रसङ्गेन अस्फुटत्वं निर्वक्ति "व्यवधानेन" इति, व्यवधानेन, संस्कारकृतेनेत्यर्थः। सर्वधर्माणां चित्त्वेन तदनारोपितत्वेन च ग्रहणमत्रैव विश्राम्यतीति न पूर्वापरविरोधः शङ्कनीयः इति ॥ ९ ॥

---

1. बहिराभासनम् अव्यवधानेन—K S S.

स नैसर्गिक एवास्ति विकल्पे स्वैरचारिणि।
यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगोचरे ॥ १० ॥

यः प्रत्यक्षव्यापारम् अनुपजीवन् व्याक्षेपसारतया मनोराज्यसङ्कल्पादिविकल्पः स स्वैरं कृत्वा स्वप्रेरणेन परप्रेरणानैरपेक्ष्येण स्वातन्त्र्येण चरति उदेति व्ययते च, तत्र यो बहिराभासो नीलादेः अन्तराभासमयस्य स

अथ दशमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका —

सर्वम्–मनोराज्य भ्रान्तिज्ञानादि च समस्तम्। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**स नैसर्गिकः**" इति।

अत्र टीका —

तच्छब्दस्य यच्छब्दाविष्टत्वेन "**विकल्पे**" इति पदस्य व्याख्या करोति "य" इति, प्रत्यक्षव्यापारम्–प्रत्यक्षप्रमाणव्यापारम्, अनुपजीवन्–अनपेक्षमाण, व्याक्षेपसारतया–चित्तव्याकुलतामात्रसारत्वेन, "आदि" शब्देन भ्रान्तिग्रहणम्। "**विकल्पे**" इत्यस्य विशेषणीभूत "**स्वैरचारिणि**" इति कृदन्तपदं व्याचष्टे विग्रहपूर्वं "स्वैरम्" इति। "**स्वैरं**" इति व्याचष्टे "स्वप्रेरण" इति, मनोराज्यादि हि पुरुषस्य स्वयमेवोत्पद्यते विलीयते च न तु पुरुषप्रेरणामपेक्षते परस्य तु वर्थवान नास्ति। अत्रापि पर्यायमाह "स्वातन्त्र्येण" इति, एतत् स्वातन्त्र्यं च मनोराज्यादेरेव ज्ञेयं न पुरुषस्य अन्यथा विरोधापातात्। "चरति" इति पदं व्याचष्टे "उदेति" इति, चरणं ह्यत्र उदयव्ययावेव, यत्तु जितचित्तानामत्र स्तोकं स्वातन्त्र्यं वर्तते तदनपेक्ष्यैवमुक्तम्। सामान्यजनमनोराज्यादेरेवात्र वक्तुमिष्टत्वात्। सप्तम्यर्थमाह "तत्र" इति, तत्र, एवंविधे विकल्पे इत्यर्थः। "**सः**" इत्यस्यार्थमाह "यः" इति। बहिराभास –इदन्तया तत्तया वा आभास। अन्तराभासमयस्य—परमार्थतः स्वान्तर्गतत्वेन "अहम्" इति ग्रहणयोग्यस्य। यच्छब्दाकाङ्क्षां पूरयति "सः" इति। स —

---

1. बहिरवभास —K S S

नैसर्गिक एव, तथा हि अपरिदृष्टपूर्वमपि श्वेतं दशनशतकलितकरयुगल-युक्तं दन्तिनम् अन्तः प्रमातृभूमौ स्थितं बहिः अन्तःकरणभूमौ स्वच्छ-धीदर्पणात्मिकायां स विकल्पः तात्कालिकमेव भासयति[1] ॥ १० ॥

आभास, बाह्यवस्तुनिरपेक्षमेव मनोमात्रसंपादित आभास इति यावत्। **नैसर्गिक एव** भवति, संस्कारजस्तु न भवति। कथं नैसर्गिक इत्यपेक्षायां समर्थनं प्रक्रमते **"तथा हि"** इति। **अपरिदृष्टपूर्वम्**—कदाचिदपि पूर्वं न दृष्टम्, न हि वक्ष्यमाणगुणो हस्ती कदापि दृश्यते इति भाव । **श्वेतम्**—सितम्, दशनशत-कलितम्, न तु दन्तद्वयकलितम्, करयोर्युगलम्—द्वय तेन युक्तम्, नखैकेनकरयुक्तम्, **दन्तिनम्**—हस्तिनम्, **प्रमातृभूमौ**—बुद्धिप्रमात्रवच्छिन्नपरप्रमातृरूपप्रका-शभित्तौ, स्थितम्—शक्तिभावेन तिष्ठन्, अन्यथा निर्गमासम्भवात् । **बहिः अन्तःकरणभूमौ**—प्रकाशापेक्षया बाह्यत्वेन स्थितायामन्तःकरणभित्तौ, की-दृश्याम्? स्वच्छा या धी सैव दर्पणम्-बाह्यप्रतिबिम्बयोग्यत्वेन मुकुर तदेव आत्मा यस्या तादृश्याम्, **स विकल्पः**—मनोराज्यादिरूप विकल्प, **तात्का-लिकमेव**, न त्वन्यकालावस्थायि, **भासयति**। अत्र च बुद्धिप्रमातु स्वतो बाह्यग्रहणापेक्षं प्रमातृत्वम्, स्वापेक्षयाऽन्तर तत्प्रमातारं प्रति ग्राह्यत्वेन अन्तःकरणत्वमिति न किंचिद्विरुद्धम्। ननु स एवंविधो हस्ती प्राक्तन सोऽपि संस्का-रज एव, न हि सद्योजातस्य बालस्य कदाप्येवंविधस्य हस्तिन चित्ते स्फुरणं युक्तम्, पुरुषो हि मनोराज्यवादी स्वयमेव कल्पनया अन्यत्र दृष्टानि विशेषणानि अन्यत्र योजयति, संस्कारवशेन यद्यपि भिन्नतया स्थितानि तानि विशेषणानि एकत्र न दृष्टानि तथापि भिन्नतया व्यस्तत्वेन यत्र तत्र दृष्टान्येव तानि, न चैतावता एषाम् असंस्कारजत्वं वक्तुं युक्तम्, सत्यम्, परमार्थस्त्वयमेव, किन्तु स्थूलबुद्धीन् प्रत्येव-मुक्तम्, ते हि परमार्थविचारे अनधिकृता एव। ननु तर्हि असौ परमार्थं स्या-

---

1. आभासयति—K.S.S.

नुगदयया[1] स्फुटीकार्य एवेति चेच्छृणु, नैसर्गिक परामर्श स एव, य पूर्व सद्योजातबालादिष्वपि स्तन्याद्यभिलापप्राणतया दर्शित । अभिलापो हि योजनाप्राण एव, योजना चानुसधानम्, स एव प्रत्यवमर्श । बहिरपि हि वस्तुविषयोऽभिलाप तत्सुखकारित्वानुसधानरूप एव। बालस्य वस्तुविषयोऽभिलाप तत्सुखकारित्वानुसन्धानरूप एव तावद्, बालस्य वस्तुग्रहण न सभवतीति असौ ओष्ठगतमङ्गुल्यादिकमपि स्तनत्वेन अनुसदधाति येन तत्रापि चयन करोति । अतोऽपि परमार्थविचारे स्तन्यमसौ न काङ्क्षति स्तन्यज्ञानाभावात्, पर तृप्तिमात्र काङ्क्षमाण यत्र तत्र भ्रमति, मुखद्वारचापल्य तु अस्य स्वभावभूतमेव, तृप्त्यर्थं तच्चचलीकरणेन ज्ञायते अस्य स्वात्मनि शक्तिभावेन स्थितो योजनारूप परामर्शोऽस्ति। यत्तु तस्य पूर्वजन्मसबन्धित्व कथयन्ति तदपि फलत तदेव, परमार्थविचारे हि सर्वेषा पूर्वजन्म सर्वशक्तियुक्त प्रकाशतत्त्वमेव, स्थावरा अपि हि निज स्वभावमादाय तत्र एवोत्तिष्ठन्ति, तेषामप्यन्त स प्रत्यवमर्शो विद्यत एव अन्यथा तन्मूला स्व प्रति रसाकर्षणासभवात्। एव स सूक्ष्म प्रत्यवमर्श सर्वेषु ज्ञानेष्वस्त्येव, तत्र अनुभवे साक्षादेव स्थित तत्पृष्ठभाविनि विकल्पे पूर्वानुभूतवस्तुविषयाया स्मृतौ च, स्वैरचारिषु मनोराज्यादिषु तु केवलसस्कारजत्वभ्रमेण स्थलवुद्धीन् प्रति केवलसस्कारजत्वमस्याचार्येण साधितम् न च तद्युक्तम्, यत्र स्थावरेष्वपि तस्य सत्ता युक्तत्वेन दर्शिता का तत्र मनोराज्यादिषु तदसत्त्वकल्पना,[2] परमार्थविचारे हि यस्य यस्य सत्ता तस्य तस्य नैसर्गिक प्रत्यवमर्शो विद्यते एव तदव्यभिचारिचिन्मात्रसत्तामात्रेणैव सर्वपूरणात्, अतोऽपि परमार्थविचारे असत्तायामपि तेनैव पूरणमसत्त्वभावेनैव पूरणात्, तथा हि भैरवशब्दस्य सर्वभावाभावभरणकर्तृत्वमेवार्थ, तदुक्तम् –

"स एव भैरवो देवो जगद्भरणलक्षण "

1. सा (स्वा) न गदयया-C
2. The manuscript has अपि after असत्त्वकल्पना, but it seems unnecessary.

अस्माच्च अन्तराभाससंभवसमर्थनप्रसङ्गागतात् आभासभेदविचारात् शास्त्रे यत् प्रयोजनं मुख्यतया अभिसंहितं स्वात्मनि ईश्वरप्रत्यभिज्ञानरूपं तदधिकरणसिद्धान्तनीत्या अनायाससिद्धम् इति दर्शयति :—

अत एव यथाभीष्टसमुल्लेखावभासनात् ।
ज्ञानक्रिये स्फुटे एव सिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥ ११ ॥

यदिदं यथाभीष्टं बहिरसत्त्वात् अननुभूतस्यापि सम्यक् उल्लेखनम्

इति। एतेन सर्वेषां जगद्गतानां जडाजडानां सत्तामसत्तां च प्रत्यवमर्शयुक्तत्वं साधितम् । यस्य च प्रत्यवमर्शयुक्तत्वं तस्य कथाकरणेऽपि योग्यत्वमिति सर्वे भावाः भगवत्स्तुतिपरा एवेति यत् कैश्चिदुच्यते तदपि युक्तमेव । अतोऽपि परमार्थविचारे सर्वं स्वयं स एवेति कः क स्तूयात्, स्वातन्त्र्यरूपाहपरामर्शमयत्वमेव सर्वत्र सिद्धमित्यलं स्वप्रतिभामात्रगम्ये वस्तुनि दोषापादकेन वाक्प्रपञ्चेन ॥ १० ॥

अथैकादशस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "**अस्माच्च**" इति।

अत्र टीका :–

शास्त्रे–अस्मिन् प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे, **अभिसंहितम्**–अन्यवारेण मनसि कृतम्, **तत्**–प्रयोजनम्, **अधिकरणसिद्धान्तनीत्या**, यत्रैवाश्रयेणान्यद्वस्तु सिद्ध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा शब्दानित्यत्वाश्रयणेन तद्गुणत्वसिद्धिः, तस्य या नीतिः तया। **अनायाससिद्धम्**, अयत्नसिद्धमित्यर्थः । एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**अत एव**" इति।

अत्र टीका :–

"**अत एव**" इति व्याचष्टे "**यदिदम्**" इति। **यथाभीष्टम्**–बाह्यवस्तुनैरपेक्ष्येण स्वेच्छानुगुणतया, **यत्** **अननुभूतस्य**–स्वात्मन्यनुभवविषयतामलीनस्य

1. यथाभीष्टस्य—K.S.S.

अवभासनं च विकल्पस्य प्रसङ्गात् दर्शितम् अस्मादेव हेतोः इदमपि सिद्ध्यति—यः कश्चित् कीटो वा ब्रह्मा वा जीवनक्रियाविष्टः तस्य अवभासनरूपा ज्ञानशक्तिः उल्लेखनरूपा च क्रियाशक्तिः नैसर्गिकी, ततः तस्यां भूमौ व्यतिरिक्तेश्वरकल्पितपूर्वसिद्धसृष्ट्युपजीवनसंभावनापि नास्ति,

सितहस्त्यादे, **उल्लेखनम्**—मनसि कल्पनम्, **अवभासनञ्च**—विकल्पघनीभावेन पुर स्फुरणम्। तदुक्तम् —

"स्वप्नचौराद्युपद्रुता ।

अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव"। ·

इति। **प्रसङ्गात्**—प्रत्यवमर्शविवेकप्रसङ्गेन। ननु तत किमित्यत आह "**अस्मादेव**" इति। "**इदम्**" इत्यस्याकाङ्क्षा पूरयति "यः" इति। **जीवनक्रियाविष्ट**—जीवन्, सर्वं जङ्गमजातमिति यावत्। **तस्य**—कीटस्य ब्रह्मणो वा, सर्वस्य जीवजातस्य इति यावत्। **नैसर्गिकी**—स्वाभाविकी। ननु किं सा स्थावराणा नास्ति, सत्यम्। तेषामप्यस्फुटाऽसावस्त्येव परन्तु स्फुटत्वापेक्षया एवमुक्तम्। नन्वस्तु तत किम् इत्यत आह "**ततः**" इति। **ततः**—तस्मात्कारणात्, पुरुषेण **तस्यां भूमौ**—स्वैरविचारिमनोराज्यादिभूमौ, **स्वमैश्वर्यमेव**—निज सहज स्वातन्त्र्यमेव, **स्फुट प्रत्यभिज्ञेयम्**—तत् ईश्वरविषयम् ऐश्वर्यम् ममैवेदमैश्वर्यमिति प्रत्यभिज्ञाविषयीकार्यम्, फलत स ईश्वर अयमहमेवेति प्रत्यभिज्ञा कार्या इति भाव। स्वमैश्वर्यं कीदृशम्? "जानाति" "करोति" च इत्येवरूपम्, यत् ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्यम्—ज्ञाने क्रियायाञ्च कर्तृत्व तदेव लक्षण स्वरूप यस्य तादृशम्, कुत स्वमेव प्रत्यभिज्ञेयम्? इति, इति कुत? तस्या भूमौ, व्यतिरिक्त—स्वात्मनो भिन्न य ईश्वर तेन कल्पिता या पूर्वसिद्धा—बाह्यसृष्टिवत् मनोराज्यादे पूर्वं सिद्धतया स्थिता या सृष्टि—श्वेतादिगुणयुक्तहस्तिरूप सर्ज-

1. व्यतिरिक्तेश्वरोपकल्पित—K.S.S.

इति स्वमैश्वर्यमेव स्फुटं प्रत्यभिज्ञेयं "जानाति" "करोति" चेति ज्ञानक्रि-यास्वातन्त्र्यलक्षणम्। एकवचनेन सर्वस्य जीवजातस्य वस्तुत एकेश्वर-रूपतां सूचयति। इति शिवम्॥ ११॥ आदितः॥ ६३॥

मीय वस्तु, तस्य यदुपजीवनम्-संस्कारद्वारेण अपेक्षणं तस्य सम्भावनापि-तर्केण ऊहनमपि, नास्ति, स्फुटं स्वयं कल्पितत्वात् बहि· कदाप्यदृष्टत्वात्। "अपि" शब्द सद्भावस्य तु का कथेति द्योतयति,-"तस्या भूमौ" इत्यस्य पदद्वयस्य काकाक्षिवदु-भयत्र योजनम्। अयमुपदेशोऽपि प्रबुद्ध प्रत्येव अप्रबुद्धस्य अनधिकारित्वात्, सुप्रबुद्धस्य तु सर्वदा सर्वमात्मत्वेन पश्यत. तदपेक्षाया असम्भवात्, न चाप्रबुद्धैरपि एतच्छ्रुत्वा सङ्कल्पविवशतया स्फुरिते मनोराज्यादावयं भ्रमः कार्यः सर्वथा जित-सङ्कल्पानां कदापि देहत्वभावदर्शनास्फुरितमनोराज्यानां प्रबुद्धानां भावात्मतत्त्वानां व्युत्थाने तत्प्रत्यभिज्ञाकरणे तावदसमर्थानामयं अस्योपदेशस्य स्थितत्वात्। कुर्वन्तु वा का नो हानि. इत्यलम्। "**जीवतः**" इत्यत्र स्थितस्यैकवचनस्याभिप्राय वक्तुमाह "एकवचन" इति। सूचयति-सूचनया कथयति न तु साक्षात्, सूचनं च

"द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने"

इति सूत्रसामर्थ्यादिति भावः। ननु तर्हि सर्वपद किमर्थं स्थापितम्? तद् विस्फुटमेव कथयति, भिन्नानाम् एकत्र बुद्ध्या मेलनं हि सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, सत्यम्, भेदग्रस्तबुद्धीन् प्रत्येवमुक्तम्, ते हि "जीवतः" इति श्रुत्वा कमप्येक जीव प्रत्येतदुक्तमिति जानीयुः, तानेव च प्रति ग्रन्थकरणमिति न किंचिद्विरुद्धम्। "इति" शब्द आह्निकसमाप्तौ, "शिवम्" इति पद मङ्गलत्वानवं परतत्त्व-सूचनपरत्वेनेति शिवम्॥ ११॥

---

1. स्वमैश्वर्यम्—K.S.S.
2. देहत्वभावदर्शन स्फुरित—C.

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
सूत्रविमर्शिन्यां प्रथमे ज्ञानाधिकारे ज्ञानशक्तिनिरूपणं
नाम षष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

इति श्रीभास्करकण्ठविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीटीकायां भास्कर्याख्यायां
ज्ञानाधिकारे षष्ठमाह्निकं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ ज्ञानाधिकारे एकाश्रयनिरूपणाख्यं सप्तममाह्निकमारभ्यते ।

अनन्तशक्तिरत्नानां यदेकाश्रयसंश्रयात् ।
विचित्रचन्द्रिकोल्लाससंसिद्धिस्तं स्तुमः शिवम् ॥

अथ सप्तमाह्निकप्रारम्भः ।

यदेकाश्रययोगेन नानाशक्तिचय स्फुटम् ।
शक्योद्भावनसामर्थ्यं लभते त स्तुम शिवम् ॥

अथ ज्ञानाधिकारे सप्तमस्याह्निकस्य निर्विघ्नव्याख्यासमाप्तये प्रचयगमनाय च तत्त्वानुस्मरणरूप मङ्गल शिष्यशिक्षार्थं समस्ताह्निकतात्पर्यसूचकश्लोकेनोपनिबध्नाति "अनन्त" इति ।

वय तम्–यच्छब्दाविष्टे पूर्ववाक्ये प्रोक्तम्, शिवम्—शक्तिपिण्डात्मक प्रकाशपरमार्थं स्वात्मदेवतारूप शिवतत्त्वम्, स्तुमः—स्तुतिद्वारेण परामृशाम, त कम्? अनन्तानि-अपरिच्छिन्नानि यानि शक्तिरत्नानि-उत्तमवस्तुत्वेन रत्नरूपा ज्ञान-स्मृत्यादिशक्तिसमूहा तेषाम्, "यदेकाश्रयसंश्रयात्" यदचासौ एक आश्रय-शक्तिमत्त्वेन असाधारण स्थानम् तस्य सश्रयात्-अवष्टम्भेन, हेतौ इय पचमी । विचित्रा ये चन्द्रिकोल्लासा–स्वविषयद्योतका प्रमादिरूपा चन्द्रिकास्फूर्तय तेषा ससिद्धिर्भवति, ज्ञानादय शक्तयो हि परप्रवासे स्थिता तत एव बल लब्ध्वा स्व-विषयद्योतन कुर्वन्ति । यद्यपि

"शक्तयोऽस्य जगत् कृत्स्न शक्तिमास्तु महेश्वर ।"

इति गीत्या सर्वे पदार्था शक्तिरूपा एव, तथापि प्रस्तावापेक्षया ज्ञानादिशक्तीना-मेवेह ग्रहण कृतम्, यतो ज्ञानादिशक्तिभिरेवात्मसिद्धि तावन्मात्रमेव च ईश्वरत्वेन प्रत्यभिज्ञेयत्वेन इहेष्टम्, तन्मात्रपरत्वादस्य शास्त्रस्य । एतेन ज्ञानादिशक्तीना-मेकाधारस्य निर्णयोऽत्राह्निके क्रियते इति सूचितम् ।

एवं स्मृत्यादिशक्तीनां वितत्य स्वरूपमियता दर्शितम्, यत्तु अत्र प्रमातुरपि स्वरूपम् उन्मीलितम् तत्तासामेव शक्तित्वं समर्थयितुम्, न हि स्वतन्त्रं शक्तिस्वरूपं भवितुमर्हति इति। अधुना तु तासां शक्तीनाम् एक आश्रयः, स च तच्छक्तिसंयोजनवियोजनादिस्वाच्छन्द्ययोगात् महेश्वरः न तु जडस्वरूपवह्न्यादिवत् दाहकपाचकादिशक्त्याश्रयमात्रम् इति यत् उभयम् उपक्षिप्तम्

'न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपः''' ।'

इत्यत्र सूत्रे, तन् वितत्य निर्णेतव्यम्। तत्र एकमाश्रयं निर्णेतुम्

'या चैषा प्रतिभा ....।'

इत्यादि

'... .. .. व्यवहारोऽनुभूयते ॥'

एवं मङ्गलं सपाद्य समस्ताह्निकतात्पर्यं समस्तव्यस्तत्वाभ्यां कथयति "एवम्" इति।

अत्र टीका —

ननु प्रमातुरपि निर्णयो वर्तते एव तत्कथमुक्तं "शक्तीनां स्वरूपम् दर्शितम्" इत्यत आह "यत्तु अत्र" इति। उन्मीलितम्—प्रकटीकृतम्, न तु निर्णीतम्, समर्थयितुम्—साधयितुम्। कुत इत्यपेक्षायामाह "न हि" इति। नन्विदानीं किं कथयति इत्यत आह "अधुना" इति। तासां शक्तीनां यत् संयोजन-वियोजनादि, आदिशब्देन स्वस्मिन् लयीकरणम्, तत्र यत् स्वाच्छन्द्यम्-स्वातन्त्र्यम् तस्य योगात, उभयम्—शक्त्याश्रयस्यैकत्वं महेश्वरत्वञ्च, उपक्षिप्तम्—सम्भावितम्, कथितमिति यावत्। कुत्रेत्यपेक्षायामाह "न चेत्" इति। तद्-युगलम्, निर्णेतव्यम्—अवश्य निर्णेयम्, अन्यथा महेश्वरत्वनिर्णयाभावा-दिति भावः। तत्र–तस्य युगलस्य निर्णेतव्यत्वे सति, एकम् आश्रयम्—ज्ञानादि-शक्तीनां सर्वप्रमातृरूपमहेश्वररूपमेकं स्थानम्। एवं सामान्येनाभिप्रायमुक्त्वा

इत्यन्तं चतुर्दशभिः श्लोकैः आह्निकं प्रस्तूयते । तत्र श्लोकेन एक आश्रयः स्वरूपत उपक्षिप्यते ।- ततोऽपि द्वयेन व्यवहारः सर्वः सति एकस्मिन् आश्रये युज्यते न असतीति अन्वयव्यतिरेकात्मा युक्तिरुच्यते । ततो व्यवहारस्वरूपं कार्यकारणभावतः, स्मरणतः, सत्यासत्यप्रविभागतश्च इति सङ्क्षिप्य[1] श्लोकेन श्लोकेन श्लोकाष्टकेन च प्रतिपाद्यते । ततः श्लोकेन सर्वोऽर्थो नियम्यते इत्याह्निकार्थसङ्क्षेपः ।

अथ श्लोकार्थो व्याख्यायते । यदुक्तम् 'सर्वस्य सिद्धे ज्ञानक्रिये जीवतः' इति तत् कथम् ? यावता ज्ञानादिव्यतिरिक्तः कोऽसौ अन्यो यस्य ते स्याताम्, काणाददिशा हि दूषितः तदाश्रयः

व्यस्तत्वेनापि कथयति "तत्र" इति । तत्र इलोकचतुर्दशकमध्य इत्यर्थः । स्वरूपतः-स्वरूपमात्रेण, न तु समस्तधर्माक्षेपेणेत्यर्थः, उपक्षिप्यते—कथ्यते, अन्वयव्यतिरेकात्मा—अन्वयव्यतिरेकरूप, श्लोकेन श्लोकेन श्लोकाष्टकेन च, दशभि श्लोकैरित्यर्थः । तत्र एकेन कार्यकारणभावनिर्णय, पुनरेकेन स्मृतिनिर्णय, अष्टकेन सत्यासत्यप्रविभागनिर्णय इति क्रम । नियम्यते—नियमनविषयता नीयते । व्यस्तत्वकथनमुपसहरति "इति" इति । श्लोकार्थकथन प्रतिजानीते "अथ" इति । तत्र प्रथमश्लोकस्यावतरणिका करोति "यदुक्तम्" इति ।

अत्र टीका –

तत् कथम्, तत्र सभवतीत्यर्थ, कुत इत्यपेक्षायामाह "यावता" इति । यावता, यस्मात् कारणादित्यर्थ । त–ज्ञानक्रिये । ननु पूर्व ज्ञानादिगुणाश्रयस्ततो व्यतिरिक्त साधित एवेत्यत आह "काणाद" इति । स्वदर्शनदृशा–शैवमतदृष्ट्या, तमेकम्–आश्रयम् । स्वरूपतः–स्वरूपमात्रेण, उपन्यस्यति—समर्पयति, कथयतीति यावत् । एवम् अवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "या चैषा" इति ।

1. सङ्क्षिप्य श्लोकेन श्लोकाष्टकेन—K.S.S.

'ततो भिन्नेषु धर्मेषु ....।'

इत्यादिना, तत् एतत् आशङ्क्य स्वदर्शनदशा[1] तमेकं स्वरूपत उपन्यस्यति[2]:—

या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता ।
अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥ १ ॥

'प्रतिभाति घटः' इति यद्यपि विषयोपश्लिष्टमेव प्रतिभानं भाति तथापि न तद्विषयस्य स्वकं वपुः, अपि तु संवेदनमेव तत् तथा चकास्ति 'मां प्रति भाति' इति प्रमातृलग्नत्वात् । तथा च वेदः—

अत्र टीका –

"अक्रमा" इत्यन्त श्लोकखण्ड व्याख्यातु प्रक्रिया करोति **"प्रतिभाति"** इति । **विषयोपश्लिष्टमेव**—कर्तृभूतघटादिसंबद्धमेव, **प्रतिभानम्**—"प्रतिभाति" इतिक्रियास्वरूपम्, **भाति**-प्रमातॄन् प्रति स्फुरति, तत्-प्रतिभानम्, **विषयस्य**—घटस्य, **स्वकं वपुः**—अर्थात् स्वं[3] निज स्वरूपम्, पुनस्तत् किम् इत्यत आह **"अपि तु"** इति। **संवेदनमेव**-प्रमातृनिष्ठा घटविषया संवेदनाख्या क्रियैव, **तत्**—प्रतिभानम्, **तथा**—विषयोपश्लेषेण, **चकास्ति**—स्फुरति। अत्र हेतुमाह **"मां प्रति"** इति । **प्रमातृलग्नत्वात्**-आपातत कर्तृभूतघटनिष्ठत्वमागेऽपि परमार्थत "मा प्रति भाति" इति एव प्रमातुरेव तद्भित्तित्वात् । अयमत्र भाव । प्रमाता प्रथमम् अर्पितादिवशेन स्वस्य घटसवेदने प्रोद्योग करोति अन्यथा घटप्रस्तावस्यैवायोग्यत्वात्, तत्र तस्य यदि कोपि घटवार्तां पृच्छति तदा त प्रति कथयति "घट प्रतिभाति" इति, पुन पृष्ट सन् "क प्रति भाति" इति पुनरसौ कथयति "मा प्रति" इति । "प्रति" शब्दो हि घटस्य भान प्रति कर्तृत्वनिवारक प्रमातरि तद्योग्यतामाधत्तश्च, अन्यथा "भाति" इति ब्रूयात् "मा प्रति"

1. स्वदर्शनदिशा—K.S.S.
2. उपक्षिपति—K.S.S.
3. अर्थान्य निजम्—C.

इति प्रयोगरहिते "भाति" इति कथने तु प्रमाता भित्तिभूत स्वात्मानं विस्मार्य घटमेव उद्धुरीकरोति तदर्थितातिशयेन विवशीकृतत्वात्, न च तावता घटस्यैव कर्तृत्वं वक्तुमुचितम् स्वात्मनो वा उदासीनत्वम्, जडस्य घटस्य कर्तृत्वायोगात् स्वात्मन एव सर्वत्र स्वतन्त्रतायोगेन सर्वकर्तृत्वयोगात्, यदुक्तम् "स्वतन्त्र कर्ता" इति। ततश्च स्फुटमेव "प्रतिभाति[1] घटः" इत्यत्र भानस्य "प्रति" उपसर्ग-सूचित प्रमातृलग्नत्व प्रमातृलग्नत्वे च बाह्यतानुपपत्ति, तदनुपपत्तौ च विषयत्वानुपपत्तिरेव इति। अत्र श्रुति प्रमाणीकर्तुमाह "तथा च" इति, वेदवाक्यमेव कथयति "तमेव[2]" इति। इय श्रुतिश्चैवम्।

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारका[3] नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥"

इति। अत्रायमर्थः, तत्र–तस्मिन् परप्रकाशे, तत्सन्निधौ इति यावत्,सूर्य –बाह्यप्रकाशश्रेष्ठ आदित्य, न भाति–स्वप्राधान्येन भानं प्रति कर्तृत्वं न भजति, चिदात्म प्रति भानेन तल्लग्नत्वेन भानात्, न हि प्रमातारं विना घटादिवत् सूर्योऽपि सिद्धिं लभते, तत्सन्निधौ भानं तु परमार्थत तन्निष्ठमेव, शिलादौ पादन्यासो हि परमार्थतः भुवि एव। तदुक्तम्—

"कथमन्यथा भवन्ति भुविदत्तपादानि[4] नृणाम्"

1. ततश्च स्फुटमेव प्रतिभाति इति घट इत्यत्र—C इति coming between प्रतिभाति and घट makes the sentence a little obscure. Without it the text yields a good meaning. Hence it has been omitted.
2. *Bhāskara's text of the Vimarsinī seems to have* had only the latter half of the verse beginning with तमेव, as indicated by the प्रतीक occurring in the commentary.
3. The usual reading is चन्द्रतारकम्।
4. *The reading as given in the manuscript is* apparently wrong. The metre requires one syllable less.

[1]क्रमयौगपद्यादिविचित्ररूपो यः पदार्थानां वक्ष्यमाणेश्वरस्वातन्त्र्यरूपदेशकालशक्त्युपकल्पितः क्रमः देशकालपरिपाटी, तेन रूपिता प्रतिबिम्बकल्पतया उपरक्ता, या प्रतिभा उक्ता

'केवलं भिन्नसंवेद्य .... ।'

इत्यादिना। एषा इति च सर्वस्य स्वप्रकाशरूपा, परमार्थतश्च अन्तर्मुखत्वेन प्रकाशमात्रपरमार्थतया भेदाभावात् अक्रमा, सैव महेश्वर,

अनयान्याख्या करोति "क्रम" इति, आदिशब्देन दूरादूरादिग्रहणम्। वक्ष्यमाणे क्रियाधिकारे कथयिष्यमाणे, ईश्वरस्वातन्त्र्यरूपे—परमेश्वरसम्बन्धिमूर्तिवैचित्र्य-क्रियावैचित्र्यग्रहणाख्यस्वतन्त्रभावस्वरूपे ये देशकालशक्ती ताभ्याम् उपकल्पित—स्वावच्छिन्नतावभासनेन सम्पादित। "क्रम" इति पद व्याचष्टे "देश" इति। देशकालपरिपाटो—"एतद्देशस्थोयम् एतत्कालगतश्च" इत्यादिरूप सन्निवेश, तेन-देशकालपरिपाटीरूपेण क्रमेण। "रूपिता" इति पद व्याचष्टे "प्रतिबिम्ब" इति। प्रतिबिम्बकल्पतया—प्रतिबिम्बसदृशत्वेन, उपरक्ता—स्फटिकादीव नीलादिना उपरागविषयता नीता, या प्रतिभा, "उक्ता" इत्यस्य पदस्य शेषत्वेन अध्याहार। केनोक्ता इत्यपेक्षायामाह "केवलम्" इति, अनेन श्लोकेन इत्यर्थ। "एषा" इति व्याचष्टे "सर्वस्य" इति। सर्वस्य—समस्तस्येन्द्रवर्गस्य, स्वप्रकाशरूपा, स्वप्रकाशत्वेन स्वसंवेदनसिद्धेत्यर्थ। "अक्रम" इति पद व्याचष्टे "परमार्थतश्च" इति। आपातत देशकालोपरागेण सक्रमत्वेऽपि परमार्थतः—सत्यदृष्ट्या, "च" शब्द "तु" शब्दार्थे, परमार्थतस्तु, अन्तर्मुखत्वेन—"अहजानामि" इति प्रमातृलग्नत्वेन, स्फुरणात्, तन् "अहम्" इति ग्रहणयोग्य सन् प्रकाशमात्रपरमार्थतया—शुद्धप्रकाशसारत्वेन, भेदाभावात्—देशकालावच्छिन्नताकृतभेदासम्भवात्, अक्रमा—देशकालपरिपाट्या अस्पृष्टा, न हि नीलादिभिरुपरक्तमपि निर्मलं स्फटिकादि तत्स्पर्शभाग्

1. स मक्रमयौगपद्य—K.S S.

अविद्यमानोऽन्तः परिच्छेदो देशतः कालतः स्वरूपतश्च यस्याः चितः संविदः तदेव रूपं यस्य इति, अत एव बहिर्मुखप्रकाशात्मकविज्ञानस्वभावस्य प्रमाणवर्गस्य योऽन्तः प्रत्याभासम् 'इदम् इदम्' इति अनन्त[1]—

भवति इति का कथा अतिनिर्मलाया प्रतिभाया देशकालकृतस्पर्शे इति भाव। अथ **"अनन्तचिद्रूपः"** इत्यादि श्लोकखण्ड व्याचष्टे **"सैव"** इति। सर्वनाम्ना परामर्शनीयपरामर्शकलिङ्गसहत्वेन सूत्रे पुल्लिगतया निर्दिष्टस्यापि तच्छब्दस्य इह स्त्रीलिंगेन निर्देशो न अयुक्त, **सैव**—प्रोक्तस्वरूपा प्रतिभैव, **महेश्वरः**, एवकारो मूकशब्दिकतस्य वाह्यस्य वेवविशेषस्य महेश्वरत्वव्यावर्तनपर। कीदृश महेश्वर इत्यपेक्षाया महेश्वरविशेषणानि सूत्रोक्तानि योजयति **"अविद्यमान"** इति। **"अनन्त"** इत्यादिसमस्तपद व्याचष्ट विगृह्णाति च **"अविद्यमान"** इति। **"अन्त"**[2] पद व्याचष्टे **"परिच्छेद"** इति, तदेव—सा चिदेव, "इति" शब्देन विगृहीतपदस्य पुन समस्तत्वन आक्षेप। अस्य समस्तस्य पदस्य "प्रमाता" इति पद प्रति हेतुत्व द्योतयितुमाह **"अत एव"** इति, यत अनन्तरूप तत कारणादित्यर्थ। **"प्रमाता"** इति विशेषण व्याचष्टे **"बहिर्मुख"** इति। बहिर्मुखम्—"अयं घट" इति इदन्तया ग्राहकम्, प्रकाशात्मकम्—भासकत्वेन परप्रकाश बिन्दुरूप यत् विज्ञान तदेव स्वभाव—स्वरूप यस्य तादृशस्य, **प्रमाणवर्गस्य यः अन्त**—सारभूत, **प्रत्याभासम्**—समस्तेषु अनन्तेषु पदार्थरूपेषु आभासेषु, **'इदम् इदम्"** इति—अनेन प्रकारेण, **अनन्तकल्प**—परमार्थतः शान्तत्वेऽपि मितप्रमातॄन् प्रति अनन्त इव भासमान, **विकल्पमय**—प्रतियोगिव्यवच्छेदलब्धसत्ताकत्वेन विकल्परूप, **विमर्शात्मा**—सस्कारजस्मृतिविषयशब्दनरूप, **प्रमासमूह**—फलभूत प्रमावर्ग, तत्र—तस्मिन् प्रमासमूहे, यत, *सयोजनवियोजनविश्लेषादि—एकविषयतया स्थापनम्, भिन्नविषयीकरणम्*, "अहम्" इति परामर्शेन स्वभित्तौ आरोहणम्, आदिशब्देन अपोहा-

1. इति अनन्तविकल्पमय —K S S.
2. अनन्तपद व्याचष्टे—C.

"संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितयः" इति यत् उच्यते तत् न भिन्नरूपं-प्रमात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्या सिद्ध्यति अपि तु तास्ता विभिन्नाः संविदो निश्चयरूपाः प्रमात्मानो याः तानि एव मुखानि द्वाराणि उपाया मार्गाः तैः मुखैः नदीस्रोतःस्थानीयैः यदि अमी भावा नीलसुखादय उह्यमाना एकस्मिन् 'अहम्' इति प्रमातृरूपे महासंवित्समुद्रे प्रतितिष्ठन्ति, अभि-

---

अत्र टीका :—

श्लोकं व्याख्यातुं प्रक्रियां करोति "संवित्" इति। **संविन्निष्ठाः**—संविद्-भित्तित्वेन स्थिताः, **विषयव्यवस्थितयः**—नीलसुखादिभावमर्यादाः, भिन्नरूपम्—प्रतिक्षणं भिन्नरूपम्, तथा प्रमात्मकम्—प्रोक्तप्रमास्वरूपम् यत् संविन्मात्रम् बौद्धैरात्मत्वेन मतं विज्ञानम्, तत्र विश्रान्त्या—विश्रमणेन, **न सिध्यति**, नीलग्रहणकाले हि पीतग्रहणं न सिध्यति, तद्ग्रहणकाले च तस्य, प्रमाता चोभयत्र भिन्न एवेति कस्तयो स्वरूपं भेदेन व्यवस्थापयेत् उभयग्राहकस्यैकस्य प्रमातुरेव तद्योगात् इति भावः। पुनः कथं सिध्यतीत्यपेक्षायां पक्षान्तरं कथयति "**तत्तत्**" इति समस्तपदस्य योजनां च करोति "**अपि तु**" इति। एतत्पदं व्याचष्टे विगृह्णाति च "**तास्ताः**" इति। "**संवित्**" शब्दं व्याचष्टे "**निश्चय**" इति। "**निश्चयरूपाः**" नीलसुखादिनिश्चयरूपा, **तानि एव**—संविद एव, "**मुख**" पदं व्याचष्टे "**द्वार**" इति। अस्यैव पुनः पर्यायद्वयमाह "**उपायाः**" "**मार्गाः**" इति, तृतीयाविभक्तेर्योजनां करोति "तैः" इति। **नदीस्रोतःस्थानीयैः**-नदीस्रोतःसदृशैः, तैर्हि उह्यमानं तृणादि समुद्रान्तः प्रविशति इति आर्थोपमानत्वेन गृहीतानि सूत्रेऽनुक्तान्यपि। "**भाव**" पदं व्याचष्टे "**नील**" इति। **उह्यमानाः**- जले तृणादिवत् विवशतः प्राप्यन्तः, स्थितस्य प्रतितिष्ठत्त्वमयुक्तं ज्ञात्वा "उह्यमाना" इति अध्याहृतम्। "**एक**" इत्यादि पदं व्याचष्टे विगृह्णाति च "**एकस्मिन्**" इति। उह्यमानानां स्रोतोद्वारेण समुद्रप्रवेशयोग्यत्वं ज्ञात्वा समुद्रग्रहणम्, **महासंवित्समुद्रे**-महाप्रमातृरूपे समुद्रे, "**प्रतितिष्ठन्तु**"

मुख्येन विश्रान्तिं भजन्ते, तत एषु परस्परं समन्वयरूपं यत् ज्ञातेयं तत् उपपत्त्या घटते, ज्ञातीनां भावः तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं परस्परं जानीयुः इति, कर्म च अन्योन्ययोगक्षेमोद्वहनात्मकं ज्ञातेयम्, तच्च समन्वयाभिप्रायेण इह दर्शितम्, न जडानां स्वतः समन्वयः कदाचिदपि इति प्रतिपादयितुम् ॥ २ ॥

इति पदं व्याचष्टे "प्रति" इति। "प्रति" इत्यवयवं व्याचष्टे "प्राभिमुख्येन" इति, "तिष्ठन्" इति शत्रन्तां धातुप्रकृतिं व्याचष्टे "विश्रान्तिं भजन्ते", इति, लडादेशत्वसामान्यमाश्रित्यैव विग्रहः, "अहं घटं पश्यामि" इत्यत्र हि घटः दर्शनाख्यसंविद्द्वारेण अहंवाच्ये परप्रमातरि एव स्फुटं विश्रान्तिं भजति, ततः परम् "अहम्" स्वरूपे एव ब्रुडितत्वात्। यत्तु कालान्तरे तस्य पुनर्दर्शनं तत् पुनर्विच्छिन्नस्य तस्य पुनस्तत्र विश्रमणमेवेति न विरोधः। प्रतितिष्ठतिरूपेण भावेन ज्ञातेयोपपत्तिरूपभावलक्षणं सप्तम्यर्थीभूतं कथयति "ततः" इति। ततः—तद्भावाद्धेतोः एषु—भावेषु, यज्ज्ञातेयम्—सम्बन्धः, तत्, "उपपद्यते" इत्यस्य व्याख्यां करोति "उपपत्त्या" इति। घटते, युज्यते इत्यर्थः। "ज्ञातेयम्" इति भावकर्मणि व्युत्पादयितुमाह "ज्ञातीनाम्" इति। तद्धितप्रत्ययवाच्यस्य भावस्यार्थमाह "तच्छब्द" इति, तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्—ज्ञातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, येन धर्मेण ज्ञातिशब्दः प्रयुज्यते स एवात्र भाव इत्यर्थः। किं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपेक्षायां तदेवानुकृत्य आह "परस्परम्" इति। परस्परं प्रति ज्ञानमेव "ज्ञाति" शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् इति भावः। भावार्थमुक्त्वा कर्मार्थमाह "कर्म च" इति। बान्धवा हि न केवलं परस्परं जानन्त्येव किन्तु उपकारपरा अपि भवन्ति इति भावः। नन्विह किमस्तीत्यत आह "तच्च" इति। तच्च—ज्ञातेयञ्च, इह—अस्मिन् श्लोके, "दर्शितम्" इति, स्फुटयति इति भावः। न हि भावानामचेतनत्वेन मुख्यार्थद्वयगमः इति परमार्थः। कुतो न मुख्यमर्थं स्वीकरिष्याम इत्यत आह "न" इति। इति प्रतिपादयितुम्, एतत्सूचयितुम् इत्यर्थः ॥ २ ॥

तथा च व्यतिरेकमुखेन एतदेवाह:—

देशकालक्रमजुषामर्थानां स्वसमापिनाम् ।
सकृदाभाससाध्योऽसावन्यथा कः समन्वयः ॥ ३ ॥

अर्थानां जडानाम्, तज्ज्ञानानां सविकल्पानां सन्निश्रयानां च देशक्रमं कालक्रमं चात्यजताम्, स्वसमापिनाम्—स्वरूपमात्रप्रतिष्ठानाम्, कः समन्वयः, न कश्चित् इत्यर्थः, यतो हि असौ समन्वयः सकृदाभासेन देशाकालाकारमिश्रीकरणात्मना योजनाभासेन साधयितुं शक्यः नान्यथा, न हि पृथक्पृथक् परिक्षीणेषु स्रोतःसु तदुह्यमानाः तृणोलपादयः समन्वयं कंचित् यान्ति इति । अनेकत्वेन देशकालादिभेद[1] इत्याशयेन सकृच्छब्दः सन्निधेयत्वादपर्यायेण प्रयुक्तः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति **"तथा च"** इति। स्पष्टम्। एवम् अवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"देश"** इति ।

अत्र टीका—

"अर्थानाम्" इति व्याचष्टे **"जडानाम्"** इति । जडानाम्–नील-सुखादिरूपाणाम्, तज्ज्ञानानाम्–नीलसुखाद्यनुभवानाम्, **"विकल्प"** पदेन स्मृत्यादीनामपि ग्रहणम्, अर्थत्वञ्चैषां परप्रकाशं प्रति वेद्यत्ववृत्तमेव ज्ञेयम् । **"स्वसमापिनाम्"** इति व्याचष्टे **"स्वरूप"** इति । कुतो न इत्यपेक्षायामाह **"यतो हि"** इति । **"सकृदाभास"** इति पदं व्याचष्टे विगृह्णाति च **"देश"** इति । योजनाभासेन, परमार्थतः भेदस्य तथैव स्थितत्वादिति भावः, **"साधयितुं शक्यः"** इति, देशकालाकारैः भिन्नतया स्थितानाम् नीलादीनां केनापि सामान्येन योजनं हि सम्बन्ध इति भावः । **"अन्यथा"** इत्यस्य विस्तारं करोति **"न हि"** इति । समन्वयम्–परस्पर-

---

1. देशादिभेद—K.S.S.

तत्र कोऽसौ समन्वय इत्याशङ्क्य बहुतरव्यापकं कार्यकारणभावं तावत् दर्शयति:—

प्रत्यक्षानुपलम्भानां तत्तद्भिन्नांशपातिनाम् ।
कार्यकारणतासिद्धिहेतुतैकप्रमातृजा ॥ ४ ॥

इह अग्नौ प्रत्यक्षे धूमं नोपलभते, ततो धूमं प्रत्यक्षेण पश्यति, अग्निं तु यदि न उपलभते धूममपि न उपलभते—इति प्रत्यक्षाभ्याम् अनुपलम्भैश्च इति पञ्चकात् कार्यकारणभावो धूमाग्न्योः सिद्ध्यति इति यदुक्तं तत् कथम्? अग्निप्रत्यक्षेण हि धूमे न किंचित् उद्व्यूढम्[1] अग्नि-

मेलनम्। "इति" शब्द अन्यथाशब्दप्रपञ्चसमाप्तौ, **"सकृत्"** शब्दस्य भावमाह "अनेकत्वेन" इति। अनेकत्वेन—आभासानेकतया, देशकालादि-भेद' भवति, इत्याशयेन—अभिप्रायेण, तन्निषेधतात्पर्येण—देशकालादिभेदनिषेध-तात्पर्येण 'सकृत्' शब्द प्रयुक्तः, सूत्रे इति भाव ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थश्लोकस्यावतरणिका करोति "तत्र" इति। स्पष्टम्। एवम् अवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"प्रत्यक्ष"** इति।

अत्र टीका —

इह—अस्मिन् व्यवहारविषये जगति। "नोपलभते" इति, आर्द्रेन्धनसंयोगा-भावात्, तत —अग्निप्रत्यक्षानन्तरमार्द्रेन्धनप्रक्षेपात्, इति पंञ्चकात्—एवरूपात पञ्चकाद्धेतो। अन्वयव्यतिरेकाभ्या व्याप्तेरिति यावत्। तत्र अन्वये अग्निप्रत्यक्षम्, धूमानुपलम्भ, धूमप्रत्यक्षम्, इति त्रयम्, व्यतिरेके अग्न्यनुपलम्भ, धूमानुपलम्भ इति द्वयम्, यदुक्तम्, तार्किकादिभिरिति भाव, तत् कथम्, तन्न सिध्यति इत्यर्थ, कुतो न सिध्यति इत्यत आह "अग्नि" इति, न किंचित् उद्व्यूढम्—लेशतोपि सिद्धिर्न दत्ता, कुतो न उद्व्यूढम् इत्याशङ्क्य **"सिद्धिहेतुता"** इत्यादि पद व्याचष्टे "अग्निलक्षणे" इति। अग्निलक्षणे—अग्निस्वरूपमात्रे,

1. धूमेन किंचिद् उद्व्यूढम्—K S S.

लक्षणे धूमात् भिन्ने अंशे तस्य अवगमहेतुत्वात्; स्वस्वभावरूपे भिन्ने अंशे विश्रान्तत्वाच्च, परविषयानवगाहनात् ज्ञानान्तरस्वरूपानावेशाच्च इति । पातिः ज्ञापनवाची पतिश्च विश्रान्तिवाची प्रयुक्तस्तन्त्रेण । एवं धूमानुपलम्भादौ चतुष्टये वाच्यम् ।

ततश्च अग्निः धूमाभावः धूमः, अग्न्यभावः धूमाभावः इति एतानि

अंशे—समस्तकार्यकारणभावविषयभागभूते, तस्य—अग्निप्रत्यक्षस्य, अवगमहेतुत्वात्—ज्ञानकारणत्वात् । अस्यैव पदस्य द्वितीयमर्थमाह "स्व" इति । विश्रान्तत्वात् "पातित्वादित्यर्थ । कुत एतदित्यपेक्षायाम् अत्र हेतुद्वयं क्रमेण हेतुद्वयमाह "पर" इति । परविषयानवगाहनात्—धूमज्ञानविषयधूमानवगाहनात्, तथा ज्ञानान्तरस्य—धूमज्ञानस्य यत्स्वरूप तत्र अनावेशात्—आवेशासम्भवात् । 'च' शब्दोऽत्र समुच्चयार्थ न समुच्चयपर । 'इति" शब्द "तत्तत्" इति समस्तपदविग्रहव्याख्यासमाप्तौ । ननु "पातिनाम्" इत्यस्यावयवस्य कथ ज्ञापकत्वविश्रान्तत्वरूपमर्थद्वय सभवतीत्यत आह "पाति." इति । पातिः—णिजन्त "पत्लृ गतौ" इति धातु । ज्ञापनवाची, गत्यर्थाना ज्ञानवाचकत्वेन तत्र च णिच्प्रयोगे ज्ञापनवाचकत्वात्, पति—केवलोय धातु, विश्रान्तिवाची, श्रान्तो हि यदा विश्राम्यति तदा पतत्येव, तन्त्रेण—प्रोक्तरूपेण, प्रयुक्तः, कर्तरि णिन्प्रत्ययान्तत्वेन प्रयोगविषयीकृत इत्यर्थ । इममेव न्यायमन्यत्र चतुष्टयेऽप्यतिदिशति "एवम्" इति, समानन्यायत्वादिति शेष । अत एव सूत्रे "तत्तत्" इति वीप्सा इति भाव ।

द्वितीयार्धं व्याख्यातुं प्रक्रिया करोति 'ततश्च" इति । ततश्च—यत एव तत कारणाच्च, यथा अग्निः, धूमाभाव॰, धूम , अग्न्यभाव , धूमाभाव ,

1. ततश्च अग्नि धूम अग्न्यभावो धूमाभाव, इति एतानि वस्तूनि— K S S Two 'pratyaksas' and three 'anupalambhas' as stated by Bhaskara, are referred to here One more धूमाभाव, therefore, is needed in the K.S.S. edition.

वस्तूनि यथा पृथक्प्रमातृसंवेद्यानि धूमाग्न्योः कार्यकारणतां न गमयन्ति तथा एकप्रमातृवेद्यान्यपि, विकल्पोऽपि अनुभवातिरिक्तं ज्ञापयन् न प्रमाणमेव। यदा तु प्रत्यक्षानुपलम्भस्रोतःपञ्चकेन तानि पञ्च वस्तूनि एकसंवित्समुद्रविश्रान्तानि कृतानि तदा एकीभूतानि प्रमात्रा स्वतन्त्रतया अन्योन्यसापेक्षाणि न तु घटपटादिवत् भासन्ते, स एक[1] आभासः कार्यकारणभावावभास इति न किञ्चित् अवद्यम् ॥ ४ ॥

इत्येतानि वस्तूनि–प्रत्यक्षद्वयानुपलम्भत्रयविषयीभूतं वस्तुपञ्चकम्, पृथक् यः प्रमाता तस्य वेद्यानि–वेद्यतां गतानि सन्ति, धूमाग्न्योः कार्यकारणतां न गमयन्ति, न हि परेण गृहीतमग्निं परो धूमकारणतया गृह्णाति सोपि वा धूममग्निकार्यतया इति भावः। एकप्रमातर्यपि वेद्यान्येव न तु विश्रान्तान्यपि न ता गमयन्ति इत्याह 'तथा' इति। ननु विकल्पेनैव भिन्नप्रमातृवेद्येषु अग्न्यादिषु कार्यकारणताग्रहणमस्तु, न हि विकल्पस्य कुत्राप्यशक्तिः असम्भवोपहतेऽपि वस्तुनि प्रवृत्तेः इत्यत आह "विकल्पोऽपि" इति। अत्र उपयोगित्वेन बौद्धमतस्याश्रयणम्। ननु तर्हि प्रत्यक्षदृष्टा कार्यकारणता कथं सिध्यति इत्यत आह "यदा तु" इति। यदा तु प्रत्यक्षानुपलम्भस्रोतःपञ्चकेन–नदीप्रवाहस्थानीयेन प्रत्यक्षादिपञ्चकेन, तानि पञ्च वस्तूनि भावादिवत् एकसंवित्समुद्रविश्रान्तानि कृतानि तदा एकीभूतानि सन्ति, घलितानि सन्तीति यावत्, प्रमात्रा–सर्वाधारभूतेन ग्राहकेण, स्वतन्त्रतया–स्वस्मिन् स्थितया अप्रतिहतया स्वातन्त्र्यशक्त्या, परस्पर युक्तत्वेन अन्योन्यसापेक्षाणि भासन्ते, न तु घटपटादिवत् निरपेक्षत्वेन भासन्ते, स एक आभासः–द्वयोर्मेलनरूप आभासः, कार्यकारणभावावभासः–कार्यकारणतारूप आभासः भवति, इति–एवम्, न किंचिदवद्यम्, किंचिद्दोषोपहतं न भवतीत्यर्थः॥ ४॥

1. स एव एकः आभासः—K.S.S.

ननु प्रत्यक्षानुपलम्भैः यत् कृतं तत् स्मरणबलात् एकीकरिष्यते[1] उक्तं तावद् अत्र-स्मृतिरपि अनुभूतातिरिक्तेऽर्थे न व्याप्रियते। सापि च विज्ञानसमन्वयरूपा एकप्रमातृसद्भावं विना कथं स्यादिति दर्शयति:—

स्मृतौ यैव स्वसंवित्तिः प्रमाणं स्वात्मसंभवे।
पूर्वानुभवसद्भावे साधनं सैव नापरम्॥ ५॥

इह अनुभूतो विषयः प्रकाशते स्मृतौ, तत्र विषयस्यासौ[2] स्मृतिः न नूतनः प्रकाशः अपि तु अस्य स प्रकाशः प्राच्योऽनुभव[3] एव, स चानु-

---

अथ पचमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

यत् कृतम्–अग्न्यादिपचस्य य उपलभ कृत, **एकीकरिष्यते**, प्रमात्रा इति शेष.। गुरु अनोत्तरमाह **"उक्तम्"** इति, **अत्र**–अस्मिन् विषये, पूर्वमिति शेष, **अनुभूतातिरिक्ते**–पूर्वानुभूतव्यतिरिक्ते, **सापि**–स्मृतिरपि, विज्ञानयो –स्मृतिकालीनानुभवकालीनयो ज्ञानयो, यः समन्वय–योजनम्, एकविषयीकरणम् इति यावत्, स रूप यस्या तादृशी। इति **दर्शयति**, एतदेव दर्शयतीत्यर्थः।

एवम् अवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"स्मृतौ"** इति।

अत्र टीका –

अनुभूतः—पूर्वानुभूत, **विषयः**—घटादि, **"तत्र"** इति, तत्र सतीत्यर्थः, **असौ स्मृतिः** विषयस्य नूतनः प्रकाशो न भवति, अपि तु **अस्य**–विषयस्य **स प्रकाश**:—स्मृतिरूप प्रकाश, **प्राच्योऽनुभव एव** भवति, एकविषयत्वात्,

---

1. एकीकरिष्यति—K.S S.
2. सा स्मृतिः—K.S.S.
3. ▪ प्राच्य एवानुभवप्रकाश —K.S.S.

भवो ज्ञानरूपत्वेन ज्ञेयरूपत्वाभावात् न ज्ञानान्तरसंवेद्यः अपि तु स्वप्रकाशः, स च स्मृतिकाले यदि असन् तत् कथं प्रकाशताम्, भवतु वा असौ तथापि स्मृतिप्रकाशोऽनुभवप्रकाश इति, अन्योन्यभिन्नं युगलम् इति न कदाचित् स्मृतिः स्यात्, तस्मात् एतत् एवमुपपद्यते, यदेव स्मृतिस्वसंवेदनम्, तदेव अनुभवस्य स्वसंवेदनम्, न तु अपरं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षम् अनुमानादिकं वा तत्र क्रमते, ततश्च तावत्कालव्यापि अविच्छिन्नमेकं यत् स्वसंवेदनं तदेव 'प्रमातृतत्त्वम्' इति सिद्धम्। अन्यत्र अनुभवितरि

स चानुभवः—स्मृतिरूपता गतः प्राच्योऽनुभवः, ज्ञानरूपत्वेन ज्ञेयरूपत्वाभावात् ज्ञानान्तरसंवेद्यो न भवति, "दृक् स्वाभासा" इत्युक्तन्यायेनेति भावः, अपि तु स्वप्रकाशः— स्वेन स्वं प्रति भासनशीलः भवति, स च—अनुभवः, स्मृतिकाले यदि असन् भवति, तत्—तदा, कथं प्रकाशताम्, न हि असद्दृङ्गस्य प्रकाशो दृष्ट इति भावः। भवतु वा असौ, सन् वा भवत्वित्यर्थः, तथापि—नूतनप्रकाशत्वेऽपि सति, स्मृतिरूपः प्रकाशः स्मृतिप्रकाशः, अनुभवरूपः प्रकाशः अनुभवप्रकाशः, अन्योन्यभिन्नम्—परस्परनिरपेक्षम्। "न स्यात्" इति, योजकाभावादिति भावः। फलितमाह "तस्मात्" इति। ततः एवम्—अनेन प्रकारेण, एतत्—स्मृतिभवः। एवं कथम् इत्यपेक्षायाम् सूत्रं व्याचष्टे एतदुत्तरत्वेन "यदेव" इति। "स्मृतौ स्वसंवित्तिः" इति पदद्वयं व्याचष्टे "स्मृति" इति। स्मृतौ स्वसंवेदनम्—स्वरूपभूतं संवेदनम्—स्मृतिस्वसंवेदनम्, एवशब्दव्यावर्त्यमाह "न तु" इति, स्वसंवेदनव्यतिरिक्तम्—स्वरूपभूतसंवेदनव्यतिरिक्तम्, तत्र—तस्यां स्मृतौ, क्रमते—प्रगल्भते। तावन्तं कालम्—स्मृत्यवधि कालम् व्याप्नोतीति तावत्कालव्यापि, स्वसंवेदनम् स्मृत्यनुभवयोः संवेदनम्, भावंदायिसंवेदनमिति[1] यावत्। ननु पूर्वं स्मृत्या प्रमातृस्थापनं कृतमेव इति किमयं पिष्टपेषणसहोदरः पुनः प्रयत्न आरब्ध इत्यत आह "अन्यत्र" इति। अनुभवि-

1. तावदायिसंवेदनम्—C.

स्मर्ता अन्यो न उपपद्यते, इत्यनया छायया स्मृत्या प्रमातृसिद्धिः पूर्वमुक्ता, इदानीं तु स्वसंवेदनैकीभावेन भङ्गयन्तरेण इति विशेषः ॥ ५ ॥

नन्वनुभवातिरिक्तेऽपि अर्थे सन्तु विकल्पाः प्रमाणम्, अप्रामाण्यं हि बाधबलात् भवति, बाधाभावे तत् कथं स्याद् इत्याशङ्क्य सोऽपि अयं बाध्यबाधकभावः सत्यासत्यप्रविभाजनया[1] विश्वेषां व्यवहाराणां जीवितभूतो न एकेन प्रमातृतत्त्वेन विना घटत इति वितत्य दर्शयति —

बाध्यबाधकभावोऽपि स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम्।
ज्ञानानामुदियादेकप्रमातृपरिनिष्ठितेः ॥ ६ ॥

तरि, अन्यस्मिन् सति अन्य स्मर्ता न उपपद्यते—उपपत्त्या न घटते, न हि अन्यदृष्टे अन्यस्य स्मृतिर्दृष्टेति भाव। इत्यनया छायया—रचनया पूर्वं स्मृत्या—करणभूतया, प्रमातृसिद्धिरुक्ता—कथिता, इदानीन्तु—अस्मिन् श्लोके तु स्वसंवेदनैकीभावेन भङ्गयन्तरेण—सारभूतस्वसंवेदनैकत्वेन रचनान्तरेण, स्मृत्या प्रमातृसिद्धिरुक्ता, इति—एवम्, विशेष भवति, तथा च न पौनरुक्त्याशङ्का इति भाव।

एवमत्र सङ्क्षेप, स्मृतौ यैव स्वसंवित्ति—सारभूत स्वसंवेदनम्, स्वात्मसम्भवे-स्मृत्याख्यनिजस्वरूपस्य प्रकाशने भरणे च प्रमाण भवति, सैव स्वसंवित्ति पूर्वानुभवस्य सद्भावे पूर्वानुभवस्य प्रकाशने भरणे च साधनम् प्रमाणम् आसीत, अपरम्-अन्यत् प्रत्यक्षादिक नासीत् तस्य तत्रासक्तत्वात्, तथा च स्वसंवेदनाख्यैकप्रमातृसिद्धिरिति भाव ॥ ५ ॥

अथ षष्ठस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "नन्वनुभव" इति।

अत्र टीका —

सत्यासत्ययो या प्रविभाजना—विभागविपर्ययीकरण तया।

एवम् अवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपयस्य व्याचष्टे। "बाध्यबाधक" इति।

---

1. सत्यासत्यप्रविभाजनाय—K S S.

'बाधाभावे प्रामाण्यम्' इत्येतदर्थम् अवश्यसमर्थ्यो यो बाधव्यवहारः सोऽपि कथम् इति "अपि" शब्दस्यार्थः । इह युक्त्या तावत् रजतस्य न काचित् बाधा नाम क्रियमाणा दृश्यते, शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाध्यते इत्यपि न युक्तम्, स्वस्मिन् विषये आत्मनि च स्वरूपे द्वयो: ज्ञानयोः परिनिष्ठितयोः विश्रान्तयोः अन्योन्यं विरोधस्य अभावात् । अथ अयं[1] परस्परपरिहार एव विरोधः तर्हि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधात् बाध्यबाधक-

अत्र टीका —

प्रथमम् "अपि" शब्दस्यार्थमाह "बाधाभावे" इति । एतदर्थम्-ज्ञान-प्रामाण्यार्थम्, अवश्यसमर्थ्यः-अवश्यं साधनीयः, सोऽपि कथम्, एकप्रमातृ-परिनिष्ठितिं विना स्यादित्यर्थः । अर्थः, समुच्चयरूप इत्यर्थः । एवम् अपि शब्दार्थमुक्त्वा श्लोकं व्याख्यातुं प्रक्रियां करोति 'इह" इति । "न दृश्यते" इति, अत एव सूत्रे ज्ञानानामेव बाध्यबाधकभावो निर्दिष्ट इति भावः । इत्यपि-सूत्रे उपात्तो ज्ञानानां बाध्यबाधकभावोऽपि, न युक्तम्, न युक्तो भवतीत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायाम्, "स्वात्मनिष्ठा" इति पदं हेतुगर्भविशेषणत्वेन योजयति विग्रहपूर्वं व्याचष्टे च 'स्वस्मिन्"इति । "स्व" इत्यवयवस्यार्थमाह "विषये" इति, स्वकीये विषये इत्यर्थः । "आत्म" इत्यवयवं व्याचष्टे "स्वरूपे" इति, आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचकत्वात् । "निष्ठा" इति पदं व्याचष्टे "विश्रान्तयोः" इति, एतेन स्वात्मनिष्ठानि च तानि अविरोधीनि चेति विग्रहः, द्वयोरेव विरोधाभावविवक्षया बहुवचनस्यात्र तत्त्वं सूचितम् । अथास्यैव वाक्यस्य द्वितीयमर्थमाह "अथ" इति । अथ—यदि, अयं परस्परपरिहार एव—अन्योन्याभाव एव, ज्ञानानां विरोधो भवति, न हि शुक्तिकाज्ञानं रजतज्ञानं भवतीति भावः, तर्हि—तदा, सर्वेषां ज्ञानानां विरोधात्—अन्यो-न्याभावाव्यभिचारेण सिद्धात् विरोधात्, प्रवृत्तत्वात् बाध्यबाधकभावस्य,

1. अयं अयमेव विरोधः परस्परपरिहाररूप—K S S

भावस्य स्वात्मनि परिनिष्ठैव[1] न लभ्येति सुतरां विघटेत सत्येतरप्रविभागः । नञपि अत्र तन्त्रेण व्याख्येयः । एतदुक्तं भवति—यदि ज्ञानं स्वयं नश्यति तदा किं ज्ञानान्तरेण अस्य कृतम्, न हि तेन तत्कालेऽसंभवता तस्य विषया-

स्वात्मनि परिनिष्ठा–नियतावस्थिति, "एव न लभ्या" इत्यस्य शेषत्वेन अध्याहारः, लभ्या न भवति, अत्र बहुवचनं प्रधानमेव । ननु कथमत्रायमर्थो युक्त इत्यत आह 'नञपि' इति । अत्र–अस्मिन् विषये, तन्त्रेण–दीपवत् स्थितया युगपत् सर्वोपकारिरूपया तन्त्रवृत्त्या, व्याख्येयः, न केवल "**ज्ञानानाम्**" इत्यन्तः श्लोकखण्ड एव तन्त्रेण व्याख्येयः अपि तु बुद्ध्या निष्कृष्य "नञ्" अपि इति "**अपि**" शब्दार्थः । तत्र पूर्वार्थे विशेषिपदसमस्ततया व्याख्येयः "**अविरोधिनाम्**" इति, द्वितीये तु अर्थे बुद्ध्या ततो निष्कृष्य "न विरोधिनाम्" इति व्याख्येयः । अन्यथा "लभ्या" इत्यध्याहृतेन सह सबन्धायोगात् । तथा चैवमत्र योजना । ज्ञानानां बाध्यबाधकभावोऽपि एकप्रमातृपरिनिष्ठितेः–एकप्रमातृविश्रान्तेरेव हेतोरुदियात् । कुत इत्यपेक्षायां "स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम्" इति हेतुगर्भं विशेषणम् । यतः एतानि ज्ञानानि स्वविषये स्वरूपमात्रे च विश्रान्तानि न तु अन्यविषये स्वरूपे च व्यभिचरणशीलानि भवन्ति तत इत्यर्थः । न च अविरोधिनां परस्परं बाध्यबाधकभावो युक्तः, एकप्रमातृविश्रान्तत्वे तु तत्तत्तस्य तस्य युक्ततैव इति बाध्यबाधकभावस्य स्वरूपलाभ इति भावः । अथ च अस्यामेवापेक्षायां "यतः" इति शेषः, यतः विरोधिनां परस्परं तादात्म्याभावाव्यभिचारेण स्वभावेन अविशेषेण विरोधयुक्तानां समस्तज्ञानानां सबन्धिनः, अर्थवशेन विभक्तिपरिणामः, बाध्यबाधकभावस्य स्वात्मनिष्ठा–यथास्व बाध्यबाधकयोर्व्यवस्था इदं बाध्यम् इदं बाधकमित्येवरूपा, लभ्या इति शेषः । लभ्या न भवति ततः स बाध्यबाधकभावः एकप्रमातृपरिनिष्ठितः उदियात्–एकप्रमातरि प्रतिष्ठितत्वे सति तु तत्स्वातन्त्र्यवशेन बाध्यबाधकभावस्य स्वात्मनिष्ठा युक्तेति बाध्यबाधकभावोऽपि स्वरूपं लभते एवेति भावः । व्याख्यातस्य "**ज्ञानानाम्**" इत्यन्तस्य श्लोकखण्डस्य

1. बाध्यबाधकभावस्य परिनिष्ठैव–K.S.S.

पहारः कर्तुं शक्यः, न रजतम् इत्यपि ज्ञानं स्वं रजताभावं विषयीकुर्वत् न विषयम् अपहरेत् रजतज्ञानस्य। अथापि ज्ञानान्तरेण नाश्यते इत्यपि पक्षः, तत्रापि सर्वेषां ज्ञानानाम् इयमेव सरणिरिति किंचिदेव बाध्यम् इति कथं स्यात्? यदा तु रजतज्ञानं शुक्तिज्ञानं च एकत्र स्वसंवेदने विश्राम्यतः तदा एतत् उपपद्यते, तथा हि—एकत्रापि प्रमातृतत्त्वे विश्राम्यतां ज्ञानानां

अतिदुर्बोधतया पुनः सङ्क्षेपेण अर्थं कथयन् प्रतिजानीते "एतत्" इति। किमुक्तं भवतीति शिष्यप्रश्नमाशङ्क्याह "यदि" इति। ज्ञानम्—रजतज्ञानम्, नश्यति, एकक्षणावस्थायित्वादिति भावः, ज्ञानान्तरेण—"शुक्तिरेयम्" इति "न रजतमिदम्"[1] इति वा अन्येन ज्ञानेन। ननु तत्तस्य विषयापहारं करोति इत्यत आह "न हि" इति। तेन—ज्ञानान्तरेण, तत्काले—रजतज्ञानसमये। ननु "शुक्तिरेयम्" इति ज्ञानं शुक्तित्वामात्रग्रहणमात्रनिष्ठत्वेन अस्य विषयं मा अपहरतु "न रजतम्" इति ज्ञानन्तु अपहरत्येव इत्यत आह "न रजतम्" इति। "न रजतम्" इति ज्ञानं हि रजताभावविषयमेव न रजतविषयम्, तथा च तदपहरणमिति भावः। ज्ञानम् अन्येनैव नश्यतीति पक्षमपि "अथापि" इति। तत्रापि—अस्मिन्नपि पक्षे, किंचिदेव—रजतज्ञानमेव, कथं स्यात्, न हि सर्वाणि ज्ञानानि युगपद् समवन्ति इति उत्तरज्ञानेन पूर्वं ज्ञानं नाश्यते एव इति सर्वज्ञानानां बाध्यत्वं स्यात् न केवलं शुक्तिविषयस्य रजतज्ञानस्यैवेति भावः। एवं पक्षद्वयेन अर्थसंगतं कृत्वा "उदियात्" इत्यादि [illegible] आशङ्क्य "यदा तु" इति। स्वसंवेदने—स्वसंवित्तिरूपे प्रमातरि, एतत्—ज्ञानानां बाध्यबाधकभावः। [illegible] "तथा हि" इति। [illegible], संपद्यते—अनुभूयते, ज्ञाने—[illegible] च [illegible], विश्राम्यतो "[illegible]" इति [illegible], [illegible], विश्राम्यतः—विश्रामं भजतः, अन्यथा [illegible] भावः। [illegible]—

---

1. रजतमिदम्—C.

नैकप्रकारैव विश्रान्तिः अपि तु विचित्रतयैव सा संवेद्यते, तथा हि—नीलम् इति उत्पलम् इति ज्ञाने प्रमातरि विश्राम्यन्ती परस्परोपरागाभासेन विश्राम्यतः । घट इति पट इति परस्परानाश्लेषेण, शुक्तिका इति न रजतम् इति वा ज्ञानं रजतम् इति ज्ञानस्य उन्मूलनं तदीयविमर्शात्मकप्रमारूपव्यापारानुवर्तनविध्वंसं कुर्वत् प्रमातरि प्रतिष्ठां भजते । एवं कार्यकारणभावादौ विश्रान्तिवैचित्र्यं प्रमेयासंभवि प्रमात्रा स्वातन्त्र्येण निर्मितं तत एव अस्य प्रमातृस्वतन्त्रतादायि वाच्यम् । एवमेकत्र प्रमातरि पूर्वज्ञानस्य

परस्परानपेक्षया, न हि घटपटयोः कापि परस्परमपेक्षा दृश्यते, विश्राम्यत इत्यनेनैवात्रापि सबन्ध, कदाचिद्धि शुक्तिकाया रजतज्ञाने "शुक्तिकेयम्" इति बाधोत्पाद, कदाचित्तु "न रजतम्" इति, इति **"वा"** शब्दप्रयोग । **"रजतम्" इति ज्ञानस्य**, शुक्तिकाविषये स्फुरितस्येति भाव, **उन्मूलनम्**—नाशनम्, अस्यैव स्वयं व्याख्या करोति **"तदीय"** इति । तदीयां—रजतसबन्धिनी या विमर्शात्मकप्रमा—परामर्शरूपा प्रमा, तद्रूपो यो व्यापार तत्र यदनुवर्तनम्—पश्चाल्लगनम्, तस्य विध्वंसम्—नाशम्, **कुर्वत्**—प्रत्युत तद्विरुद्धशुक्तिकासबन्धिविमर्शात्मकप्रमारूपव्यापारानुवर्तनं कुर्वत्, **प्रतिष्ठाम्**—प्रोक्तरूपां विश्रान्तिम् । एतमेव न्यायं कार्यकारणभावादौ सबन्धनिवहे अतिदिशति—**"एवम्"** इति । **प्रमेयासंभवि**—आपातत अचेतनेषु प्रमेयेषु असंभवोपहतम् । **तत एव**—निर्मितेर्हेतोरेव, **अस्य**—प्रमातु, **स्वतन्त्रतादायि**—स्वतन्त्रतोद्भावकम् । **वाच्यम्**—अवश्यं वक्तव्यम्, एतेन सर्वेषां सबन्धानाम् प्रमातृस्वातन्त्र्यप्राणत्वमेवोक्तम्, अन्यथा आपातत अचेतनेषु परमार्थत शुद्धचैतन्यरूपेषु भावेषु यथास्वं स्वगृहे स्थितेषु का सबन्धकल्पना । तदुक्तम् —

" भावाना स्वगृहे रूप तत्सत्यमितरन्मृषा "

इति । अत्र च पूर्ववाक्यस्य यच्छब्दस्यापेक्षा, तथा च भावाना स्वगृहे—शुद्धप्रकाशानन्दात्मके निजगृहे यद्रूपं भवति तत्सत्यम्—परमार्थसत् भवति, इतरत्—प्रमात्रा स्वकल्पनया कृतं यद् भवति तत्, मृषा भवति, अत्र च यद्यपि प्रमातुरपि स्वगृहे एव सत्य-

परिवर्जनेन यतो निश्चिता स्थितिः, इति बाध्यबाधकव्यवहार उपपन्नः, नीलादिवत् किल तानपि व्यवहारान् स एव परमेश्वरः स्वातन्त्र्यात् आभासयति तत् तेऽपि सत्या एवेति ॥ ६ ॥

त्वम् तथापि तद् दण्डापूपिकान्यायसिद्धमेव न यत्नापेक्षम्, इत्यलम्। उपसंहारं करोति "एवम्" इति। पूर्वज्ञानस्य—पूर्वं भातस्य शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य, परिवर्जनेन—प्रमातृस्वातन्त्र्यकृतेन उन्मूलनेन, निश्चिता—निश्चयविषयतां गता, स्थितिः—शुक्तिकाज्ञानस्वरूपम्, इति—अत कारणात्, उपपन्नः, उपपत्त्या सिद्ध इत्यर्थः। ननु कथमनया इह भ्रमज्ञानं दर्श्यते इत्यत आह "नीलादिवत्" इति। तान् व्यवहारानपि—भ्रमज्ञानादिरूपान् व्यवहारानपि, स एव—सत्यज्ञानादिनिर्मातृत्वेनाभिमत एव। तत्—ततः कारणात्, ते अपि—भ्रमज्ञानादिरूपा व्यवहारा अपि। "इति" शब्दो व्याख्यासमाप्तौ। अय भावः। सत्यासत्यतया मत सर्वं भाववृन्दं यदि प्रकाशात्मतया दृश्यते तदा सर्वम् अविशेषेण परमार्थसदेव, यदि तु भावतया तदा सर्वमपरमार्थमेवेति का भ्रमज्ञानं प्रति असत्यत्वाशङ्का इति॥ ६॥

अथ सप्तमस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "अत्र" इति।

1. अत. बाध्यबाधकव्यवहार.—K.S.S.

2. The manuscript itself gives an alternative reading for this sentence: ननु कृतमनया इह भ्रमज्ञानदर्शया, but both the readings are unsatisfactory, because, if we adopt the printed reading, it is not clear what, in the text, अनया stands for and 'कथम्' has to be so interpreted as to fit in with what follows. The second reading has the word 'दर्शया' which is ungrammatical. Could the text have been : ननु कृतमनेन भ्रमज्ञानदर्शनेन ?

अत्र परकीयं मतम् आशङ्कते दूषयिष्यामीतिः—

विविक्तभूतलज्ञानं घटाभावमतिर्यथा।
तथा चेच्छुक्तिकाज्ञानं रूप्यज्ञानाप्रमात्ववित् ॥७॥

इह शुक्तिकाज्ञानं स्वात्मानं संविदत् स्वात्माभि[1] प्रमाणत्वं बुध्यते, 'तत्परिच्छिनत्ति' इति न्यायात्, तत्परिच्छेदनान्तरीयकश्च अन्यव्यवच्छेद इत्यशुक्तिज्ञानरूपस्य रजतज्ञानस्य अप्रमाणत्ववेदनं तदेव उच्यते यत् एतत् शुक्तिकासंवेदनाभिन्नप्रमाणत्ववेदनम्, न च एतत् अपूर्वं यम्

अत्र टीका –

अत्र–अस्मिन् विषये, परकीयं मतम्–बौद्धमतम्। किमर्थमाशङ्कते इत्यत आह 'दूषयिष्यामि' इति, दूषणधियेत्यर्थः।

एवम् अवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**विविक्त**" इति।

अत्र टीका –

इह–अत्र लोके, शुक्तिकाज्ञानम्–पूर्वं रजतज्ञानविपर्यीकृतशुक्तिकाविषय "शुक्तिकेयम्" इति ज्ञानम्, स्वात्मानम्–शुक्तिकाज्ञानरूप निज स्वरूपम्, संविदत्–स्वप्रकाशत्वेन स्वसंवेदनविषयता नयत्, स्वात्माभिन्नम्–स्वरूपत्वेन स्थितम्, प्रमाणत्वम्–निज प्रमाणभावम्, बुध्यते–स्वात्मवत् अनुभवते। कुत ? "तत्परिच्छिनत्ति" इति न्यायात्, बौद्धैरुच्यमानादस्मान्न्यायाद्धेतोरित्यर्थः। तत्परिच्छेदनान्तरीयकश्च–तद्रूपस्वात्मपरिच्छेदाव्यभिचारी च, अन्यव्यवच्छेद –अतद्रूपरजतज्ञानव्यवच्छेद भवति। तदुक्तम् –

"तत्परिच्छिनत्ति अन्यद्व्यवच्छिनत्ति"

इति। इति—अत कारणात्। अशुक्तिज्ञानरूपस्य—शुक्तिज्ञानापेक्षयान्यद्रूपस्य, अप्रमाणत्ववेदनम्–अप्रमाणत्वज्ञानम्, पण्डितैः तदेवोच्यते यदेतत् शुक्तिकासंवेदनाभिन्नप्रमाणत्वसंवेदनम्–शुक्तिकाज्ञानाभिन्नं तत्प्रमाण-

1. प्रमाणम्—K.S.S.

वस्त्वन्तरज्ञानमेव वस्त्वन्तराभावज्ञानम् इति, शुद्धभूभागग्रहणमेव हि घटाभावग्रहणम्[1] इति प्रसिद्धमेतत्। एवम् अप्रमाणत्वसंवेदनमेव[2] रजतज्ञानस्य बाध्यत्वम् उच्यते, अतश्च बाध्यबाधकत्वम् एवं सिद्धम् इति चेत् अस्माभिः उच्यते—तत् किं प्रमात्रैक्येनेति॥ ७॥

अत्र प्रसङ्गात् अभावव्यवहारस्य सिद्धौ तत्त्वमुपपादयिष्यन् दृष्टान्तमेव तावत् परदर्शने दूषयतिः—

नैवं शुद्धस्थलज्ञानात्सिद्ध्येत्तस्याघटात्मता।
न तूपलब्धियोग्यस्याप्यत्राभावो घटात्मनः॥ ८॥

त्वज्ञान भवति, एतदपूर्वम्—नवीनमुल्लिखित वस्तु, यत्—यत कारणात्, **वस्त्वन्तरज्ञानमेव वस्त्वन्तराभावज्ञान** भवति, अतद्व्यवच्छेदेनैव तद्व्यवस्थासभवात्। "**इति**" शब्दो दार्ष्टान्तिकोक्तिपर उत्तरार्धव्याख्यासमाप्तौ। समर्थक दृष्टान्त भवन् तद्वाचक पूर्वार्धं व्याचष्टे "**शुद्ध**" इति। हि—यस्मात् **शुद्धभूभागग्रहणमेव**—घटरहितभभागग्रहणमेव, **घटाभावग्रहणं** भवति, न तु अभावाख्यस्य स्वतन्त्रस्य ग्रहण घटाभावग्रहण भवति, **इति**—एवम्, **एतत् प्रसिद्धं** भवति, दृष्टान्तस्य सूत्रे यथातथाशब्दाभ्या द्योतित दार्ष्टान्तिके योजनमिह हेतुहेतुमद्भावेनैव कृतम्। ननु एतेन बाध्यबाधकभावस्य किमायातमित्यत आह "**एवम्**" इति। **अप्रमाणत्वसंवेदनम्**—अप्रमाणत्वज्ञानमेव। फलितमाह "**अतश्च**" इति। **एवम्**—अनेन प्रकारेण, **सिद्धम्**—सिद्धि गतम्, **इति**—एवम्, **चेत्**—यदि, **अस्माभिः**—बौद्धप्रत्यैः उच्यते, येच्छब्दापेक्षित वस्तु सूत्रेऽनुक्तमपि शेषत्वेन व्याचष्टे "**तत्**" इति। तदा **प्रमात्रैक्येन** कि भवति बाध्यबाधकभावस्य तद्विनैव सिद्धत्वात् न किंचिद् भवतीत्यर्थ॥ ७॥

अथाष्टमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "**अत्र**" इति।

---

1. घटाभावज्ञान भवति—K.S.S.
2. अप्रमाणतासवेदनम्—K.S.S.

यो दृष्टान्त उक्तः स एव न, कुत इति चेत् उच्यते "इह भूतलं न घटः" इति तादात्म्येन अभावो व्यवहर्तव्यः कदाचित्, कदाचित् व्यतिरेकेण 'इह भूतले घटो न' इति । तत्र शुद्धभूतलज्ञानात् आद्योऽय व्यवहारः सिध्यति, यत्र दृश्यत्वं न उपयोगि, उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपि हि यस्य नास्ति पिशाचादे. स्वभावबलात्, यस्य वा शब्दादे. तद्ग्राहक·

अत्र टीका –

प्रसङ्गात्–दृष्टान्तीकरणरूपात्, तत्त्वम्–परमार्थम्, परदर्शने–बौद्धमते। एवम् अवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"नैवम्"** इति।

अत्र टीका –

"नैवम्" इति व्याचष्टे "य." इति। **"उच्यते"** इति प्रतिज्ञा सफलीकर्तुं **"शुद्ध"** इत्यादि पूर्वार्धं व्याचष्टे "इह" इति। **तादात्म्येन**–सामानाधिकरण्यन, **कदाचिद्**, भूतलस्वरूपव्यवस्थाकरणार्थं तादात्म्याभावग्रहे इत्यर्थः। **कदाचित्**–भूतले घटाभावग्रहणकाले, **व्यतिरेकेण**–वैय्यधिकरण्येन, अभावो व्यवहर्तव्य इति पूर्वेण सबन्ध । **"तत्र"** इति, द्वयोर्व्यवहारयोर्मध्य इत्यर्थ । **शुद्धभूतलज्ञानात्**—घटरहितभूतलज्ञानात्, **आद्य**·—तादात्म्याभावरूप, **व्यवहारः**—अभावव्यवहार, **यत्र**—यस्मिन् आद्ये तादात्म्याभावव्यवहारे, **दृश्यत्वम्**—अभावप्रतियोगिन अवश्य द्रष्टु योग्यत्वम्, **नोपयोगि**–उपयुक्त न भवति, भूतलस्वरूपव्यवस्थाया हि तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य दृश्यस्य घटादे स्वभावविप्रकृष्टत्वादिबलेन अदृश्यस्य वा पिशाचादेरविशयेण तदात्मताया अभावो गृह्यते, न तु परमते संसर्गाभावे इह भूतले नास्तीत्येवरूपे दृश्यस्य घटादेरेव न त्वदृश्यस्य[1] पिशाचादेरपीत्यभिप्राय । अत्र स्वयमपि समर्थन करोति **"उपलब्धि"** इति। **हि**–यस्मात् कारणात्, उपलब्धिरेव लक्षणम्–असाधारणो धर्म तस्य प्राप्ति–आसादनम्, सत्त्वे उपलम्भयोग्यत्वमिति यावत् । सा, **स्वभावबलात्**–तादृक्स्वभाववशेन, **यस्य पिशाचादेर्नास्ति**

1. नत्वदृश्यस्य वा पिशाचादेरपि—C.

श्रोत्रादिसामग्रीसाकल्यस्य तत्र एकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरप्रतिपत्त्यभावेना-निश्चयात्[1] तस्यापि तादात्म्येनायमभावो[2] गृह्यते "भूतलं न पिशाचो न

न हि सन्नपि पिशाचादिरुपलभ्यते तादृक्स्वरूपत्वात्, **वा**–पक्षान्तरे, तद्ग्राह-कम्–शब्दग्राहकं यत् श्रोत्रादिसामग्रीसाकल्यं तस्य। तत्र– तस्मिन् शुद्धभूतल-ग्रहणसमये। एकज्ञानेन–साकल्यकार्येणान्यदा सकलाभावप्रतियोगिग्राहकेण तेनैव ज्ञानेन, संसर्गि—संसृज्यमानम्, तस्य विषयीभवदिति यावत्, यद् वस्त्वन्तरम्–आन्तरप्राणस्पन्दादिजनितशब्दादिरूपं किमपि वस्तु, तस्य या प्रतिपत्तिः तस्या अभावेन–अभावात् हेतो, **अनिश्चयात्** हेतो, यस्य शब्दादेरुपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्नास्ति, तस्मिन्समये ग्रहणोपायाभावात् यस्य वस्तुन उपलम्भयोग्यत्वं नास्तीति यावत्, आदिशब्दद्वयेन श्रोत्रेतरेन्द्रियग्रहणं तद्ग्राह्य-शब्देतरविषयग्रहणञ्च। **तस्यापि**–स्वभावविप्रकृष्टस्य पिशाचादे ग्राहककारण-सामग्रीविप्रकृष्टस्य शब्दादेश्च, "अपि" शब्दात् उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य वस्तुजात-स्यापि ग्रहणम्, **तादात्म्येन**—तदात्मतया, सामानाधिकरण्येनेति यावत्, **अयमभावो गृह्यते**। कुत्रेत्यपेक्षायामुदाहरणमाह **"भूतलम्"** इति, एतेन भूत-लस्य पिशाचाद्यभावरूपत्वमेव सामानाधिकरण्येनोक्तम्। अयं भावः। पुरुषः वस्तु गृह्णन् तदितरसर्वव्यतिरिक्तमेव गृह्णाति, अन्यथा सङ्कीर्णतापत्तिः, तदितरसर्वव्यतिरेकेण ग्रहणमेव च वस्तुतः तदितरसर्वाभावग्रहणम्, तदितरसर्वं च द्विविधम्, उपलब्धुं योग्यमयोग्यञ्चेति। तत्र किञ्चित् स्वभावविप्रकृष्टम्, यथा पिशाचादि परमाण्वादि च, किञ्चित्तु ग्रहणोपायविप्रकृष्टं यद् गृह्यमाणवस्तु-ग्राहकसामग्र्या विषयतां न याति इति उपलब्धुमयोग्यमपि द्विविधम्। उपलब्धुं योग्यन्तु एकप्रकारमेव, तत्र द्वयोरपि स्वभावविप्रकर्षोपायविप्रकर्षयोरभावात्, अन्ययोरनुपलम्भयोगात्, इति स्फुटमेव तुच्छस्यन्तानात्–केवलस्यन्तानात् तस्य स्वरूपस्यापटारसनासिद्धि–समस्तघटादिपदार्थाभावनासिद्धिरिति।

---

1. °प्रतिपत्त्यभावेनापि निश्चयात्—K S S.
2. अभाव व्यवहारं—K S S.

शब्दः" इति, यत्र तु दृश्यत्वं विशेषणम् अवश्यम् उपयोगि तत्र व्यतिरेकेण अभावे व्यवहर्तव्ये न एषोऽभ्युपायः ॥ ८ ॥

कुत इति चेत्—अतिप्रसङ्गादिति ब्रूमः। तमेव दर्शयति:—

विविक्तं भूतलं शश्वद्भावानां स्वात्मनिष्ठितेः।
तत्कथं जातु तज्ज्ञानं भिन्नस्याभावसाधनम् ॥ ९ ॥

एवं पूर्वार्धं व्याख्याय कदाचिद् व्यतिरेकेणेत्यस्य विस्तारं कर्तुं द्वितीयमर्धं व्याख्यातुमाह "यत्र तु" इति। यत्र तु—यस्मिन् द्वितीये व्यतिरेकेणाभावव्यवहारे, संसर्गाभावव्यवहारे इति यावत्। अभावो हि सङ्क्षेपेण द्विधैव, तादात्म्याभावः संसर्गाभावश्चेति। दृश्यत्वं विशेषणम्—उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरूपं विशेषणम्, उपयोगि, भवति, अन्यथा तत्र स्थितस्यापि स्वभावविप्रकृष्टस्य पिशाचादेः ग्राहकसामग्रीविप्रकृष्टस्यापि शब्दादेरभावविषयत्वापातादिति भावः। तत्र—तस्मिन्, व्यतिरेकेण—भूतलाधेयस्वरूपेण भूतलाद् भेदेन, व्यवहर्तव्ये—व्यवहारविषये अभावे, एषः—केवलभूप्रदेशदर्शनरूप, अभ्युपायः—तदितरसर्वाभावग्रहणोपाय न भवति, तत्र भूतलमात्रग्रहणेन तद्गतस्य कस्याप्यभावो न वक्तुं शक्यः, तत्र स्थितस्यादृश्यस्य पिशाचादेरपि अभावव्यवहारविषयत्वप्रसङ्गादिति भावः।

एवमत्र योजना, उपलब्धियोग्यस्यापि-उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यापि, घटात्मनः—घटस्वरूपस्य, अत्र भूतले शुद्धस्थलज्ञानात् अभावः सिध्येत्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य पिशाचादेरभावसिद्धौ का कथेत्यपिशब्दाभिप्रायः, अन्ये हि वादिनः उपलब्धियोग्यस्य शुद्धभूतलज्ञानेनाभावं साधयन्त्येव, तस्मात् तदपि नेष्टम् ॥ ८ ॥

अथ नवमस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "कुतः" इति।

अत्र टीका :—

कुतः—घटात्मनः अभावः कुतः कारणात् न सिद्ध्येत्, इति चेत्—एवं यद्यवोचः, तदा अतिप्रसङ्गादिति ब्रूमः, अतिप्रसङ्ग एवात्र हेतुरिति भावः। ननु कोऽसावतिप्रसङ्ग इति शिष्यप्रश्नमाशङ्क्याह "तमेव" इति। सूत्रकार एव दर्शयतीति वयं विमर्शं कुर्मह इति भावः।

विद्यमानेऽपि घटे भूतलं शुद्धमेव, न हि भावा मिश्रीभवन्ति, ततश्च तदापि शुद्धभूतलज्ञानम् अस्ति, इति सत्यपि घटे कथम् अभावो व्यतिरेकेण न व्यवह्रियते "अत्र भूतले घटो नास्ति" इति, 'तज्ज्ञानम्' इति विविक्तभूतलभागज्ञानम्, 'जातु' इति कस्यांचिदेव दशायां घटासंनिधानरूपायाम्, भिन्नस्य घटस्य अभावं साधयति न तु सर्वदा इति केन प्रकारेण

एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "**विविक्तम्**" इति।

अत्र टीका –

"**शश्वत्**" इति पद व्याचष्टे "विद्यमानेपि" इति। "अपि" शब्दादविद्यमाने तु तराम्, तथा च "**शश्वत्**" नित्यमित्यर्थं, "**विविक्तम्**" इति व्याचष्टे "शुद्धम्" इति। शुद्धमेव–स्वरूपमात्रे स्थितमेव। कुत इत्यपेक्षायाम "**भावानां स्वात्मनिष्ठितेः**" इति पद व्याचष्टे "न हि" इति। **मिश्रीभवन्ति**, सङ्कीर्णीभवन्तीत्यर्थ, तथा चोदाहरणायं घटस्यापि ग्रहणमापद्येतेति भाव। ततश्च–तस्मादेतोश्च, **तदापि**–घटावस्थानेऽपि। पूर्वार्धविष्टम्भेनोत्तरार्धं व्यतिरेकरीत्या व्याचष्टे "इति" इति। **इति**–अत कारणात्, सत्यपि घटे **कथम्**–केन प्रकारेण, **अभावो व्यतिरेकेण न व्यवह्रियते**–व्यवहारविषयता न नीयते। व्यतिरेकमेवानुकृत्याह "अत्र भूतले घटो नास्ति" इति। व्यतिरेकरीत्योत्तरार्धस्य वाक्यार्थमुक्त्वा तस्यैवान्वयरीत्या पदार्थमाह "**तज्ज्ञानम्**" "इति विविक्तभूतलज्ञानम्" इति। "**जातु**" इति व्याचष्टे "कस्यांचिदेव दशायाम्" इत्यादि। दशामेव स्फुटयति "घट" इति। "**भिन्न**" पदस्य वाच्यमाह "घटस्य" ति। "**अभाव**" इत्यादि पद व्याचष्टे "अभावम्" इति। "साधयति" इत्यनेन कर्तरि ल्युट् इति द्योतितम्। 'जातु' शब्दस्य व्यावर्त्यमाह "न तु" इति। केन प्रकारेण भवतु, न केनापीत्यर्थ। अवतरणिकाया हेतुत्वेनारम्भनिरूपण सूचयन्नाह "एतेन" इति। पर्यालितम्–

भवेत्, एतेन अत्र भूतले पिशाचो नास्ति इत्यपि स्यादिति आपतितं मन्तव्यम् ॥ ९ ॥

नन्वेवं व्यतिरेकाभावनिष्ठो व्यवहारो लोके तावत् अविगीतः कस्यांचिदेव दशायां दृष्टः, तत्र का गतिरित्याशङ्क्य चिरन्तनैरपरिदृष्टं तत्सिद्धिप्रकारं दर्शयति—

किं त्वालोकचयोऽन्धस्य स्पर्शो वोष्णादिको मृदुः।
तत्रास्ति साधयेत्तस्य स्वज्ञानमघटात्मताम् ॥ १० ॥

इह भाव एव भावान्तरस्य अभाव इति व्यवहर्तव्यः इति अयं तावत् अपरित्याज्यः प्रातीतिकः पन्थाः, तत्र भावस्य भावान्तरेण य

प्रसङ्गादायातम्, मन्तव्यम्–ज्ञातव्यम्, **"निष्ठितेः"** इत्यत्र "नेर्गदनद"[1] इति पत्वम्, तेन स्वात्मस्थितेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ दशमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति **"नन्वेवम्"** इति।

अत्र टीका –

व्यवहारः–भूतले घटो नास्तीत्येवरूपः, **अविगीतः**–अदूषितः, स्फुट इति यावत्, **कस्यांचिदेव दशायाम्**–घटादिसन्निधिरूपायाम्, **गतिः**–उपायः, **"अपरिदृष्टम्"** इति, कथनस्य तु का कथेति भावः, चिरन्तनैर्हि शुद्धभूतलदृष्टेरेवाभावसाधकत्वमुक्तम् न चैतद्युक्तम्, उक्तयुक्तेः। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"किन्तु"** इति।

अत्र टीका –

श्लोकं व्याख्यातुं प्रक्रियां करोति **"इह"** इति। **प्रातीतिकः**–प्रतीतिसिद्धः, **पन्थाः**–मार्गः, **तत्र**–तस्मिन् पथि, अपरित्याज्ये सति, **भावतदभावयोः**–भावाभावयोः। ननु ततः किमित्यत आह **"ततश्च"** इति। वस्त्वन्तरमेव विशेषत

---

1. The Sūtra नेर्गदनद (P. VIII—4—17) teaches णत्व and not षत्व।

आधार्याधारभावः स एव भावतदभावयोः, ततश्च भूतले घटव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं शिलादिकम् आलोकपुञ्जादिकं वा यत् चाक्षुषे ज्ञाने भाति तदेव व्यवह्रियते "भूतले घटाभावः, भूतले घटो नास्ति" इति वा, यत्रापि नास्ति चक्षुर्व्यापारो नेत्रनिमीलनसंतमसादौ तत्रापि भूतले घटोचितकठिनस्पर्शविविक्तं मृदुम् उष्णं शीतम् अनुष्णाशीतं वा गृह्णन् तमेव अत्र घटाभाव इति व्यवहरति वायुस्पर्शस्य सर्वगस्य अवश्यंभावात्, इति वाक्यार्थः। पदार्थस्तु—'किं तु' इति स्वमतोपक्षेपाय स्वप्रतिभाप्रश्नपरामर्शः, किं पुनरत्र न्याय्यमिति तत्राह 'तत्र' भूतले 'आलोकचयः' तावत् अस्ति ज्ञेयः, 'अन्धस्य उष्णादिकः स्पर्शः' अस्ति, 'तस्य' आलोकचयस्य

कथयति "शिलादिकम्" इति। चाक्षुषे–चक्षुषा कृते, ज्ञाने–प्रत्यक्षज्ञाने, तदेव–शिलाविषम् आलोकपुञ्जादिकं वा। "यत्रापि" इति। "आदि" शब्देन नेत्रोपहत्यादेर्ग्रहणम्, अन्धस्य हि नेत्रोपहतिरेव चक्षुर्व्यापाराभावे कारणम्, विविक्तम्–भिन्नम्, तमेव–स्पर्शमेव। ननु यदि स्पर्शो न भवेत्तदा किं कार्यमित्यत आह "वायु" इति।

पदार्थवचनं प्रतिजानीते "पदार्थस्तु" इति। "किन्तु" शब्दस्य सूचनीयमर्थमाह "स्वमत" इति। स्वप्रतिभया कृतः प्रश्नः स्वप्रतिभाप्रश्नः, तस्य परामर्शः स्वप्रतिभाप्रश्नपरामर्शः। प्रश्नमेवानुकृत्याह "किम्" इति। "इति" शब्दः प्रश्नानुकृतिसमाप्तौ। तत्र–तस्मिन् प्रश्ने। किमाहेत्यपेक्षायां श्लोकार्थं कर्मत्वेन व्याचष्टे "तत्र" इति। "तत्र" इति पदं व्याचष्टे "भूतले" इति। आलोकचयः–आलोकपुञ्जः, ज्ञेयः–दृश्यः। यद्यपि नेत्रगतिरस्यापि स्पर्शोऽस्ति तथापि तस्य तदपेक्षाभावादेवमुक्तम्। एतेन "तत्रास्ति" इत्यन्तं व्याख्यातम्। "साधयेत्"

---

1. प्रतिभाप्रश्नपरामर्शः —K.S.S.
2. आलोकपुञ्जादिकं चैव—C.

स्पर्शस्य वा यत् 'स्वज्ञानम्' अन्यघटादिविविक्तेन स्वेन रूपेण ज्ञानम् तत् कर्तृ, 'तस्य' आलोकादेः अघटरूपतां घटाभावरूपतां 'तत्र' भूतले साधयति इति शक्योऽयमर्थः। 'शकि लिङ् च' (पा० सू० ३-३-१७२) इति लिङ्। आन्तरप्राणस्पन्दनजनितसूक्ष्मशब्दाकर्णनाच्च श्रोत्रादिसाकल्यं संभावयमानः समेव शब्दम् एकज्ञानसंसर्गिणं शृण्वन् शब्दान्तरं निषेधयति 'न इह अन्यः शब्दः' इति। तत्सूक्ष्मशब्दाभावमपि

इत्याद्यवशिष्टं श्लोकखण्डं व्याचष्टे **"तस्य"** इति। **"तस्य"** इति पदं व्याचष्टे **"आलोक"** इति। तत्र नेत्रसहितापेक्षया **"आलोक"** इति, अन्धापेक्षया तु **"स्पर्शस्य वा"** इति, सम्बन्धि इति शेषः। **"स्वज्ञानम्"** इति व्याचष्टे **"अन्य"** इति। एतेन "स्वज्ञानम्" इत्यस्य तृतीयासमासत्वं द्योतितम्। तत्-ज्ञानम्। **"अघटात्मताम्"** इति व्याचष्टे **"अघट"** इति, अस्यापि पर्यायमाह **"घटाभाव"** इति। लिङर्थमाह **"शक्योऽयम्"** इति। ननु कथं लिङोऽयमर्थ इत्यत आह **"शकि"** इति। नन्वालोकचयदर्शनेन नेत्रादिसाकल्यनिश्चययुक्तस्य भूतले समस्तालोकचयव्यतिरिक्तनेत्रदृश्यवस्त्वभावज्ञानं भवतु, शब्दादेरभावज्ञानं कथं तत्र स्यात्, न हि तदा तत्र कस्यापि शब्दस्य श्रवणेन शब्दग्राहकश्रोत्रादिसामग्री-साकल्यज्ञानमस्त्येवेत्यत आह **"आन्तर"** इति। बहिः शब्दाभावेऽपि हि पिहितकर्णः प्राणजनितमान्तरं सततमक्षरन्तमनाहताख्यं शब्दं शृणोत्येवेत्येवमुक्तम्। एक-ज्ञानेन—समस्तशब्दग्रहणयोग्येन श्रोत्रकृतेन ज्ञानेन, संसर्गिणम्—संसृज्यमानम्। नन्वत्यवहितत्वे तमपि न शृणोत्येवेत्यत आह "तत्" इति। तस्य सूक्ष्मतमस्य शब्दस्याभावं तम्, सूक्ष्मतमं य अन्तर्नादं तत्रावहिते श्रोत्रे यस्य स, वेदयते—

1. तत् सूक्ष्मशब्दाभावमपि—K.S.S.

The editors of the K.S.S. seem to have taken तत् as a separate word, as is seen in the printed text.

सूक्ष्मतमान्तर्नादावहितश्रोत्रो वेदयते, रसगन्धस्पर्शाभावोऽपि दन्तोदकरसं त्रिपुटिकागन्धं कायीयं च स्पर्शं संवेदयमानेनैव[1] रसाभावो वेद्यः, न हि एकज्ञानसंसर्गयोग्यवस्त्वन्तरोपलम्भेन विना उपलब्धिकारणसाकल्यनिश्चयोऽस्ति, इति एकान्त एवः । अचिरप्रवृत्ततत्तद्विषयानुभवकल्पितस्य[2]

अनुभूयते[3], आन्तरशब्दाना दशधा भिन्नत्वात् । तदुक्तम् –

"घोषादिदशधा शब्द भजतिताय शभवे[4]"

इति । समाधौ लीनस्य समस्तान्तरशब्दाभावबोध सततोच्चरदपरिमिताहपरामर्शविधानकृतो ज्ञेय, तदभावस्तत्सभवोपहत एवेत्यलम् । रसाद्यभावग्रहण साधयति "दन्तोदक" इति । **दन्तोदकरसम्**–रसनेन्द्रियस्थिते लालारूपे जले मधुरादिवस्तुदर्शनेन प्रोद्भवनशील शक्तितया सर्वदा स्थित रसविशेषम्, **संवेदयमानेन**–अनुभवता, अत एव रसनेन्द्रियावैकल्य सभावयमानेन, **रसाभावः**–आस्वादाभाव, वेद्यः भवति । एवमन्यत्रापि योजनीयम् । **त्रिपुटिका**–नासान्तर्वर्तिनी सर्वदा गन्धयुक्ता, तदुक्तम् –

"एव घ्राणान्तरे गन्धो रसो दन्तोदके स्फुट"

इति । **कायीयम्**–कायसबन्धिनम्, कायस्य पार्थिवत्वेन स्फुट स्पर्शवत्त्वात् । आन्तरस्य तेजस नेत्रनिमीलनेनैव दृश्यत्वात् न नेत्रसाकल्यज्ञानहेतुत्वमस्ति इति तस्य नेह ग्रहणम् । पूर्वं स्पर्शेन अन्धस्य तदाधारघटाभावज्ञानमुक्तम्, इह तु कायीयस्पर्शेनान्यस्पर्शाभाव इति न पौनरुक्त्यम् । ननु कुत एतदित्यत आह "न हि" इति । *हि*–*यस्मात् कारणात् । इति–एष, एकान्त*–*निश्चय भवति* । इत्येव

1. सवेदयमानेनैव सवेद्य –K.S.S.
2. अचिरप्रवृत्तितत्तद्विषय–K.S.S.
3. अनुभूयते । The active formation seems to be wanted here.
4. The text here is corrupt and we have not taken the liberty of correcting it, as it is a quotation which we have not been able to trace.

तदैव ध्वंसानाशङ्कनात् करणस्य कारणसाकल्यनिश्चयः किम् एकज्ञानसंसर्गितया इति चेत् न, तत्तदभावोपलिप्सुर्हि प्रयत्नेन तत्तदिन्द्रियाधिष्ठानं व्यापारयन्नेव लक्ष्यते ॥ १० ॥

क ? एकज्ञानससर्गयोग्याना मध्ये यद्वस्त्वन्तर तस्य उपलम्भेन विना उपलब्धिकारणसाकल्यस्य निश्चय नास्ति । अयमत्राभिप्राय । पुरुषस्य तावदभावग्रहणे निजेन्द्रियसाकल्यतापि[1] निर्णेया, अन्यथा इन्द्रियवैकल्यदोषकृततद्वस्तुग्रहणाभावेन तदभाव वदन् उपहासविषयतामेव भजते, तन्निजेन्द्रियसाकल्यज्ञानञ्च न समस्त–तद्ग्राह्यग्रहणापेक्ष किन्तु तद्ग्राह्यमध्ये यद्येकमेव कञ्चिदर्थं गृह्णाति तेनैव तत्साकल्य जानाति ममेन्द्रिय पुष्टमेव वर्तत इति, ततश्चागृहीतानामन्येषामभावं निश्चिनोति, ते इह न सन्तीति। तत्र तदिन्द्रियकार्यं सर्वग्राह्यज्ञानम्, एकज्ञानम्, तद्विषयभूत यदेक वस्तु-ससर्गयोग्यवस्त्वन्तरम्, तस्य यज्ज्ञान तेन ग्राहकसामग्रीसाकल्यज्ञानम्, अन्यथोपायविप्रकर्षेणागृहीतमपि वस्तु नाऽभावव्यवहारयोग्यं पिशाच इव स्वभावविप्रकर्षेणेत्यलम् । अत्र शिष्यप्रश्न शङ्कते "अचिर" इति। अचिरप्रवृत्त–समनन्तरसपन्न य तत्तद्विषयानुभव तेन कल्पितस्य—अस्तित्वेन कल्प्यमानस्य, करणस्य—ग्राहकसाकल्यरूपस्य प्रमाणस्य, तदैव—समनन्तरमेव, क्रियमाणवस्तुग्रहणसमय एव, ध्वंसनाशङ्कनात्—नाशाशङ्काकरणायोगात्, कारणसाकल्यनिश्चयः भवति । अत एकज्ञानससर्गितया किं भवति, व्यर्थत्वान्न किंचिद् भवतीत्यर्थ । उत्तरमाह "न" इति । अत्र हेतुमाह "तत्तत्" इति । तेषा तेषा वस्तूनामभावमुपलब्धुमिच्छु तत्तदभावोपलिप्सुः, तेषा तेषाम्—तत्तदर्थग्राहकाणाम्, चक्षुरादीनामिन्द्रियाणाम् अधिष्ठानम्—गोलकादिरूपम्, व्यापारयन्नेव—सन्ति वा न वेति ज्ञानार्थं ग्रहणव्यापार प्रति योजयन्नेव न तूदासीनतया स्थापयन्, लक्ष्यते—दृश्यते। तथा चैकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरज्ञानेन ग्राहकसामग्रीसाकल्यज्ञानमवश्योपयोग्येवेति भाव ॥१०॥

अर्थवादनस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "नन्वेवम्" इति।

---

1. साकल्यता । The use of two भावप्रत्ययs is rather strange.

नन्वेवम् अदृश्यास्यापि पिशाचादेः निषेधव्यवहारो व्यतिरेकेणापि प्राप्नोति, स हि आलोकपुञ्जो यथा घटात् अन्यः तद्वत् पिशाचादेरपि । तदेतत् आशङ्क्याह:—

पिशाचः स्यादनालोकोऽप्यालोकाभ्यन्तरे यथा ।
अदृश्यो भूतलस्यान्तर्न निषेध्यः स सर्वथा ॥ ११ ॥

आलोकपुञ्जो यद्यपि पिशाचाद् व्यतिरिक्तो यद्यपि च आलोकोऽस्ति अपिशाचात्मा इत्येतावत् सिद्ध्यति तथापि अत्र 'पिशाचो नास्ति' इत्येतत् अशक्यम् अध्यवसातुम्, घटो हि आलोकपूरमध्येऽपि[1] असंभाव्यः, घट-

अत्र टीका —

एवम्—तादात्म्याभाववद्व्यतिरेकाभावव्यवहारेऽपि वस्त्वन्तरदर्शनस्यैव न तु शुद्धभूप्रदेशदर्शनस्य साधनत्वे सति, **अदृश्यस्य**—सत्त्वेपि द्रष्टुमयोग्यस्य, **"अपि"** शब्देन तादात्म्याभावव्यवहारे पिशाचनिषेधस्य युक्ततामेव सूचयति, इह त्वयुक्तताम् । व्यतिरेकेणापि, "भूतले नास्ति" एवरूपे व्यतिरेकेण निषेधव्यवहारेऽपीत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायामाह **"स हि"** इति । तदेतत्–समनन्तरोक्त वस्तु ।

एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"पिशाचः"** इति ।

अत्र टीका—

"पिशाचः स्यादनालोकोपि" एतद्व्याचष्टे "आलोक" इति । यद्यप्यालोकपुञ्ज—आलोकचय, पिशाचाद् व्यतिरिक्तः । एतदेव पुनः पर्यायान्तरेण सुबोधीकर्तुं कथयति "यद्यपि" इति । यद्यपि आलोकः अपिशाचात्मा अस्ति इत्येतावत्सिद्ध्यति । **"अपि"** शब्दसूचित वस्त्वाह **"तथापि"** इति । तथापि अत्र—भूतले, पिशाचो नास्तीत्येतदध्यवसातुम्–निश्चेतुम्,

1. अघटसनिधौ–K.S.S.

संनिधौ तत्र आलोकपूरासमर्पणात्[1], अतश्च सिद्धवदिदम् "अत्र घटो नास्ति" इति, पिशाचस्तु तादृक्स्वभावो यो भूतलमध्ये आलोकमध्येऽपि[2] वा भवन् भूतलस्य आलोकस्य वा तां निबिडतां न विहन्ति[3], ततश्च[4] आलोकमध्ये तस्य संभावनात् कथं व्यतिरेकेण निषेधव्यवहारः, एवं रूपमध्ये रसादेः संभावनात् तस्यापि अनिषेधः। यद्यपि अनालोकः आलोकात् अन्यः पिशाचः तथापि असौ भूतलस्य अन्तर्मध्येऽदृश्यो भवति इति

अशक्यम्, शक्य न भवतीत्यर्थं। कुत इत्यपेक्षायामाह "घटो हि" इति। हि— यस्मात्, आलोकपूरमध्येऽपि—आलोकचयमध्येऽपि, "अपि" शब्दाद् भूप्रदेशेऽपि, असंभाव्यः—सभावयितुमशक्य, कुत ? घटसंनिधौ तत्र—तस्मिन्नेव प्रदेशे, आलोकपूरासमर्पणात—व्यवधानकारित्वेनालोकपुञ्जावकाशादानात्, आलोकमध्ये धारित छत्रादिक हि तावति प्रदेशे छायामेव करोति, भूतले तस्यासभवस्तु आलोकपुञ्जव्यतिरिक्तत्वेन स्फुट एव। "अतश्च" इति इदं सिद्धवदिति। इद किम् ? अत्र—भूतले, घटो नास्ति। "तु" व्यतिरेके, पिशाचः तादृक्— तादृश, स्वभाव —स्वरूप यस्य तादृश, भवति, यः भूतलमध्ये आलोकमध्येऽपि वा भवन् भूतलस्यालोकस्य वा ताम्—प्रसिद्धाम्, निबिडताम्— घनताम्, न विहन्ति—न नाशयति शून्यशरीरत्वात्। ततश्चालोकमध्ये तस्य संभावनात् सभावयितु शक्यत्वात्, व्यतिरेकेण—भूतलाधेयत्वेन, निषेधव्यवहारः कथं स्यात्। एन न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति "एवम्" इति। तस्यापि—रसादेरपि। एव वाक्यार्थमुक्त्वा योजनासहित पदार्थमाह "यद्यपि" इति। यद्यपि, "अनालोकः" इत्यस्य व्याख्या करोति "आलोकादन्यः" इति। तथापि

1. आलोकपूरापसर्पणात्–K.S.S.
2. भूतलमध्येऽपि आलोकमध्येऽपि–K.S.S.
   This reading seems to be better.
3. न प्रतिहन्ति—K.S.S.
4. अतश्च—K.S.S.

संभाव्यते यथा, तद्वदेव आलोकस्याभ्यन्तरेपि सोऽस्ति[1] इति संभाव्यत एव, ततश्च यद्यपि आलोकस्ततोऽन्यः इत्यनेन पथा निषिद्धः पिशाचः तथापि सर्वप्रकारेण न निषिद्धः इति तदभावनिबन्धनाः कथं तत्र व्यवहाराः प्रवर्तन्ताम् इति श्लोकार्थः ॥ ११ ॥

एवं प्रसङ्गात् अभावव्यवहारस्य तत्त्वम् उपदर्श्य प्रकृते योजयति:—

एवं रूप्यविदा भावरूपा शुक्तिमतिर्भवेत् ।

न त्वाद्यरजतज्ञप्तेः स्यादप्रामाण्यवेदिका ॥ १२ ॥

असौ पिशाचः, **"भूतलस्यान्तः"** मध्ये, अदृश्यः—अतिसूक्ष्मत्वेन द्रष्टुं योग्यो न भवति इति संभाव्यते, एतेनात्र संभावनाया लिङिति द्योतितम्, तद्वदेव-तथैव, आलोकस्याभ्यन्तरेपि सोऽस्तीति संभाव्यत एव, ततश्च यद्यपि आलोकः ततः-पिशाचात्, अन्यः भवति अन्यस्यान्यरूपत्वायोगात्, इत्यनेन पथा—तदात्मतामार्गेण, पिशाचः निषिद्धः, तथापि सर्वप्रकारेण न निषिद्धः आलोकव्यतिरेकेणावस्थानस्य शङ्कास्पदत्वात्, इति—अत कारणात्, तदभावनिबन्धनाः—पिशाचाभावनिबन्धनाः व्यवहाराः तत्र—भूतले, कथं प्रवर्तन्ताम्—येनालोकचयेन घटस्याभाव साध्यते तन्मध्येपि तस्य संभवास्पदत्वेन न प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । उपसहार करोति **"इति"** इति । इति—एवम्, श्लोकार्थः भवति ।

एवमत्र योजना । अनालोकोपि पिशाच यथा भूतलस्यान्त—अदृश्य सत्त्वेपि द्रष्टुमयोग्य स्यात् तथा आलोकाभ्यन्तरेऽपि स्यात् समानन्यायत्वात् । अत इति शेष । अत स सर्वथा निषेध्यो न भवति । आलोकरूपतानिषेधविषयत्वेपि तदन्तर्वर्तितानिषेधायोगात् । अतश्च तस्य व्यतिरेकेणाभावो भूतले व्यवहर्तुमशक्य एवेति भाव ॥ ११ ॥

अथ द्वादशस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति **"एवम्"** इति ।

स्पष्टम् । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"एवम्"** इति ।

1. आलोकस्याभ्यन्तरे सोऽस्ति—K.S.S.

यथा आलोको घटाभाव इति आलोके गृहीते प्राक् गृहीतस्य घटस्य न किंचित् आयातम् तथैव शुक्तिज्ञानं रूप्यज्ञानाभाव इति इयत् संभाव्यते। यथा घटज्ञानं घटज्ञानप्रामाण्यसंवित् पटज्ञानाभावः पटज्ञानाभावप्रामाण्यसंवित् इयता च न पूर्वप्रवृत्तं पटज्ञानम् अप्रमाणीभवति, एषा हि तस्य घटज्ञानस्य स्वरूपचिन्ता सर्वा न ज्ञानान्तरस्य आधस्य किमपि अतो जातम्। एवं शुक्तिरियम् इति, न रजतम् इदम् इति च ज्ञानमेव स्वात्मना प्रकाशताम्, अहं शुक्तौ रजताभावे च प्रमाणं न तु रजते इति, तावता तु प्राक्तनस्य रजतज्ञानस्य न किंचित् वृत्तम् इति तद्विषयीकृतं रजतं कथम् असत्यं स्यात्॥ १२॥

अत्र टीका –

"एवम्" शब्दं व्याचष्टे **"यथा"** इति। **न किञ्चिदायातम्**–न कापि बाधा सपन्ना। **रूप्यज्ञानाभाव**.–रजतज्ञानाभाव, **इयत्**–एतावन्मात्रम्, **संभाव्यते**–सभावयितुं शक्यते न तु रूप्यज्ञानस्य बाधा सभाव्यते। एतदेव सविस्तरं पुनरपि कथयति **"यथा"** इति। **पूर्वप्रवृत्तम्**–घटविषये पूर्वं प्रवृत्तम्, **पटज्ञानम्**–पटोऽयमिति ज्ञानम्। कुत इत्यपेक्षायामाह **"एषा हि"** इति। **ज्ञानान्तरस्य**–तत्रैव क्रमेण प्रवृत्तस्य पटोऽयमिति ज्ञानस्य। **किमपि**, कापि आधेयं। उपसंहार करोति **"एवम्"** इति। प्रकाशनमेवानुवृत्य दर्शयति **"अहम्"** इति। एतच्च स्वात्मना प्रकाशनं प्रमातृद्वारेणैवास्य सिद्ध्यति, न हि ज्ञानं नाम प्रमातुर्भिन्नं यदहमिति परामर्शं कुर्यादिति न कोपि विरोध। **तावता तु**–प्रकाशमात्रेण, **किञ्चित्**–कापि बाधा, **न वृत्तम्**–न सपन्नम्। **इति**–अत कारणात्, **तद्विषयीकृतम्**–अबाधितरजतविषयीकृतम्, **रजतमसत्यं कथ स्यात्**, भ्रमस्थलेपि एवं प्रमातारं विना तस्यासत्यत्व न युक्तमिति भाव। सभावनायां लिङ्॥ १२॥

अथ प्रयोजनस्य दर्शितस्यावतरणिकां करोति **"नन्विदम्"** इति।

नन्विदमित्यनेन सदेव परामृश्यते यत्र रजतज्ञानम् अभूत् तत्रैव इदानीं 'न रजतम्' इति 'शुक्तिः' इति च ज्ञानं प्रमाणभूतं जातम्, तत् अतोऽनुमीयते—तत् 'प्राच्यं रजतज्ञानम् अप्रमाणम्' इति, न हि एतत् संभवति—[2]विरुद्धविषयद्वयावगाहि ज्ञानद्वयं प्रमाणम् एकत्र विषयीभवति इति, तदयम् आनुमानिको बाधव्यवहारो भविष्यति इत्याशङ्क्याह:—

धर्म्यसिद्धेरपि भवेद्बाधा नैवानुमानतः।
स्वसंवेदनसिद्धा तु युक्ता सैकप्रमातृजा ॥ १३ ॥

न केवलं स्वसंवेदनात् न सिद्ध्यति बाधा, यावत् अनुमानतोऽपि

अत्र टीका –

यत्र–परमार्थत स्थिताया यस्या शुक्तौ, तत्रैव–तस्या शुक्तावेव, प्रमाणभूतम्–प्रमाणतया स्थितम्, जातम्–सम्पन्नम्। तत्–तत कारणात्। अत–अस्माद्धेतो। किमनुमीयते इत्यपेक्षायामाह "तत्" इति। कुतो अनुमीयते इत्यपेक्षायामाह "न हि" इति। एतच्छब्दाकाङ्क्षा पूरयति "विरुद्ध" इति। विरुद्धविषयद्वयावगाहि–अन्योन्यव्यावृत्तस्वरूपशक्तिकारजताख्यविषयविषयम्, ज्ञानद्वयम्–पूर्ववृत्त रजतमिदमितिज्ञान तदनन्तर प्रवृत्त शुक्तिकेयमितिज्ञानम्, एकत्र–एकस्या शुक्तौ। "इति" शब्द प्रमेयसमाप्तौ। फलितमाह "तदयम्" इति। आनुमानिकः–अनुमानसिद्ध। एवमत्र प्रयोग। पूर्ववृत्त शुक्ताविद रजतमिति ज्ञानमप्रमाणम्, इदानी तत्रैव विरुद्धशुक्तिकेयमिति ज्ञानोत्पादादिति।

एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"धर्मी"** इति।

अत्र टीका –

पूर्वार्धं व्याचष्टे 'न केवलम्" इति। स्वसंवेदनात्—प्रत्यक्षानुभवात्। कुत इत्यपेक्षाया सूत्रोक्त हेतुं योजयति 'धर्मिण" इति। **"अपि"** शब्दात्–

1. यत्—K.S S.
2. विरुद्धविषयावगाहि—K.S.S.

न सिद्ध्यति, धर्मिणोऽसिद्धेः, अपिशब्दात् हेतोः व्याप्तेश्च, अपिः उभयत्र नेयः, इह धर्मिणि सिद्धे सिद्धेन हेतुना स्मर्यमाणव्याप्तिकेन साध्यधर्मा-योगव्यवच्छेदोऽनुमानव्यापारः, इह च प्राच्ये रूप्यज्ञाने धर्मिणि अप्रामाण्यं साध्यो धर्मः तत्र शुक्तिकाज्ञानं वा, न रजतम् इति ज्ञानं वा, तज्ज्ञानविषयीकार्यत्वं वा विषयगतं हेतूक्रियेत, न चैतत् युक्तम् तत्काले प्राच्यरूप्यबोधस्य धर्मिणोऽभावात्, न चापि तस्य शुक्तिज्ञानादयो धर्माः, न च अपक्षधर्मात् साध्यसिद्धिः, अतः स्मर्यमाणं तद्धर्मि स्यात् इत्यपि असत्। अथ शुक्तिः न रजतज्ञानस्य विषय इति साध्यते शुक्तिकाज्ञान-

---

समुच्चयवाचिन अपिशब्दात्। हेतोः व्याप्तेश्च, असिद्धेरिति शेष। उभयत्र नेयः, धर्म्यसिद्धेरपि अनुमानतोपीति द्विर्योजनीय इत्यर्थ। कुत एतदित्यपेक्षाया समर्थन करोति "इह" इति। साध्यधर्मस्य य अयोग—असबन्ध, तस्य व्यवच्छेद, साध्यधर्मेण तद्वत्त्वमिति यावत्, अनुमानव्यापारः, लक्षणया अनुमानव्यापार-विषय इत्यर्थ। रूप्यज्ञाने—रजतज्ञाने। तत्र—तस्मिन् साध्यधर्मे। ताभ्या ज्ञानाभ्या विषयीकार्यत्व तज्ज्ञानविषयीकार्यत्वम्, विषयगतम्—शुक्तिगतम्। "हेतूक्रियेत" इति सभावनाया लिङ्। ननु त्रयमध्ये किञ्चिद्धेतूकरिष्याम एवेत्यत आह "न चैतत्" इति। कुतो न युक्तमित्यत आह "तत्काले" इति। तत्काले-शुक्तिज्ञानकाले न रजतमिति ज्ञानकाले वा, प्राच्यश्चासौ रूप्यबोध—रजत-बोध, तस्य, प्राच्यरूप्यबोधस्य, "आदि" शब्देन न रजतमिति ज्ञानस्य विषय-गतस्य तज्ज्ञानविषयीकार्यत्वस्य च ग्रहणम्। ननु ते तस्य धर्मा मा सन्तु तत किमि-त्यत आह "न च" इति। अपक्षधर्मात्, पक्षावृत्तेर्हेतोरित्यर्थ। स्मर्यमाणम्—स्मृतिविषयीक्रियमाणम्, तत्—प्राच्य रजतज्ञानम्, "असत्" इति, धर्मिसिद्धा-वपि हेतोरपक्षधर्मत्वादिति भाव। प्रकारान्तरेणानुमान शङ्कते "अथ" इति।

---

1. साध्यधर्माविच्छेदक—K.S.S
2. हेतूत्रियते—K.S S.

विषयत्वात् इति, तत् यदि इदानीम् तदा सिद्धसाधनम्, अथ पूर्वम् तदा तत्पूर्वस्वसंवेदनेन बाध्यविषयता। केन चैवं व्याप्तिर्गृहीता—यत्र इदानीम् अन्यत् ज्ञानम् तत्र पूर्वम् अन्यत् न भवति इति, अनुमानान्तरेण इति चेत्, अनवस्था। एतेन एतत् प्रत्युक्तम्—एकस्मिन् विषये कथं ज्ञानद्वयं स्यात् इति, को हि एकविषयतां तयोर्ज्ञानयोः जानीयात्, ते हि तावत्

इति—एवम्, साध्यते, तथा च न धर्मिण सिद्धि, नापि हेतोरपक्षधर्मत्वमिति भाव। नन्वत्र हेतु क क्रियत इत्यत आह "शुक्तिका" इति। "इति" शब्द पूर्वपक्षसमाप्तौ। अत्र प्रतिसमाधान करोति "तत्" इति। तत्—शुक्ते रजतज्ञानाविषयत्वसाधनम्, यदि इदानीम्, क्रियते इति शेष, तदा सिद्धसाधनम् भवति प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। अथ—यदि, पूर्वम्, तदानीमपि शुक्ति न रजतज्ञानस्य विषय इति तच्छुक्ते रजतज्ञानविषयत्वसाधन क्रियते, तदा स्वसंवेदनेन करणेन, बाध्यविषयता—बाध्यो विषय साध्य यस्य हेतो स बाध्यविषय, तस्य भावस्तत्ता, बाध्यविषयत्वमिति यावत्, भवति, अत्र हि स्वसंवेदनमेव साक्षि, पूर्वं शुक्ति रजतज्ञानस्य विषय आसीदिति। तथा च यथा "अग्निरनुष्णो द्रव्यत्वात्" इत्यत्र बाधितविषयत्व तथात्रापीति भाव। अत्र दोषान्तरमाह "केन च" इति। बौद्धमते नित्यस्य प्रमातुरसंभवात् "अनुमानान्तरेण" इत्युक्तम्। "अनवस्था" इति। तस्यानुमानस्याप्यन्यापेक्षा तस्याप्यन्यापेक्षेत्येवमादिरूपमनवस्थानम्। एतदवष्टम्भेनान्यदपि किञ्चित्पूर्वपक्षवाद्युक्त प्रतिसमाधत्ते "एतेन" इति। प्रत्युक्तम्—प्रतिसमाहितम्। एतत्किमित्यपेक्षायामाह "एकस्मिन्" इति। "इति" शब्द प्रत्याख्येयवस्तुसमाप्तौ। कथ प्रत्युक्तमित्यपेक्षायामाह "को हि" इति। तयोर्ज्ञानयोः "रजतमिदम्" इति ज्ञानस्य "शुक्तिकेयम्" इति ज्ञानस्य च, जानीयात्, भवन्मते एकस्य नित्यस्य प्रमातुरसंभवान्न कोपि जानीयादिति भाव। ननु कुतो न जानीयादित्यत आह "ते हि" इति। ते—

---

1. तत् सिद्धसाधनम्—K.S.S.
2. द्वयोर्ज्ञानयो—K.S.S.

स्वात्मनि स्वविषये च विश्राम्यत इति उक्तम्, इति अनुमानतोऽपि न बाधा, न च तथाभूतमपि व्यवधानम् अत्र प्रतीतौ संवेद्यते, स्वसंवेदनसिद्धतया झटिति भासनात्। अत एव एतदपि अशक्यं वक्तुम्—मा भूत् बाधा नाम इति।

एवं परपक्षेऽनुपपत्तिं प्रदर्श्य स्वपक्षे एकप्रमातृपरिनिष्ठितेः इदियात् बाध्यबाधकभाव इति वाक्येन प्रतिज्ञातं निगमयति—युक्ता सा एकस्मात् प्रमातुः यदि जायेत इति, स एव हि तथा निर्माता इति व्याख्यातमेव,

ज्ञाने। उपसंहारं करोति 'इति' इति। इति—अतः कारणात्, अनुमानतोऽपि बाधा न भवति। एवं युक्तितोऽनुमानं निरस्य स्वसंवेदननिरस्तत्वमप्यस्य कथयति "न च" इति। अत्र प्रतीतौ—अस्मिन् बाधप्रतीतिव्यवहारे, तथाभूतं व्यवधानम्—अनुमानयोग्यहेतुग्रहणव्याप्तिस्मरणादिरूपव्यवधानम्[1], न संवेद्यते—नानुभूयते। कुत इत्यत आह "स्व" इति। स्वसंवेदनसिद्धतया—स्वसंवेदनरूपप्रत्यक्षसिद्धतया, झटिति—हेतुग्रहणव्याप्तिस्मृत्यादिकं विना। एतदवष्टम्भेनोत्तरार्धं व्याख्यातुं बाधाया अनिर्वाच्यत्वमाह 'अत एव' इति। अत एव, यतो झटिति भासनमस्ति अतः कारणादित्यर्थः। एतत्किमित्यपेक्षायामाह "मा भूत्" इति। एतेन "स्वसंवेदनसिद्धा तु" इत्यस्य व्याख्या कृता।

चतुर्थपादं व्याख्यातुमवतरणिकां करोति "एवम्" इति। परपक्षे—बौद्धपक्षे, प्रतिज्ञातम्—प्रतिज्ञाविषयीकृतम्, निगमयति—निगमनविषयतां नयति, मध्य अवयवत्रयकथनमर्थादेव ज्ञेयम्। एवमवतरणिकां कृत्वा चतुर्थं पादं व्याचष्टे। "युक्ता" इति। "इति" शब्दः चतुर्थपादव्याख्यासमाप्तौ। अत्र समर्थनं करोति "स एव हि" इति। हि—यस्मात्, स एव—प्रमातैव, तथा निर्माता—

1. अनुमानयोग्यहेतुग्रहणव्याप्तिव्याप्तिस्मरण–C.
The word व्याप्ति has probably been repeated by mistake Hence we have omitted one of them.

स्थिते चैवं यदि व्यवहारसिद्धयेऽन्यथानुपपत्तिरप्युच्यते तत् उच्यतां कामम्, अधुना सर्वं सिद्धयति, इति ॥ १३ ॥

न केवलमेते कार्यकारणभावस्मरणबाधाव्यवहाराः सकललोकयात्रा-सामान्यव्यवहारभूता एकप्रमातृप्रतिष्ठाः, यावत् अवान्तरव्यवहारा अपि ये क्रयविक्रयादयः समस्ताः, उपदेश्योपदेशभावादयश्च निर्मलाः, तेपि एकप्रमातृनिष्ठा एव भवन्ति, व्यवहारा हि सर्वे समन्वयप्राणाः[1] इति उपसंहारक्रमेण दर्शयतिः—

इत्थमत्यर्थभिन्नार्थावभासखचिते विभौ।
समलो विमलो वापि व्यवहारोऽनुभूयते ॥ १४ ॥

बाधकर्ता भवति, पूर्वापरव्याप्तित्वात्। इति व्याख्यातमेव—पूर्वकथितमेव। वादिभिर्या व्यवहारान्यथानुपपत्त्या बाध्यबाधकभाव प्रोक्त सोप्येकप्रमात्रङ्गीकार एव सिद्धयतीत्याह "स्थिते च" इति। एव स्थिते च सति, अन्यथानुपपत्तिः— बाध्यबाधकभाव विना अयोग्यता, अर्थापत्तिप्रमाणेन बाध्यबाधकभावसाधनमिति यावत्। "उच्यते" इति, वादिभिरिति भाव । अधुना—एकप्रमात्रङ्गीकारे, सर्वम्-सर्व स्मृतिसबन्धनिवह, सिध्यति, योजकस्याङ्गीकृतत्वादिति भाव । "इति" शब्द श्लोकव्याख्यासमाप्तौ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "न केवलम्" इति।

अत्र टीका —

सकला या लोकयात्रा तत्र सामान्यव्यवहारभूता—परमव्यवहाररूपा, एक-प्रमातरि निष्ठा येषा तादृशा, तेन लब्धसत्ताका इति यावत्। सम वयप्राणा — सघ घजीविता । उपसहारक्रमेण— समस्ताह्निकार्योपसहाररीत्या। एवम-वतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "इत्थम्" इति ।

---

1. व्यवहारो हि सर्व समन्वयप्राण —K S S.

'तत्तद्विभिन्न'' इति श्लोकद्वयोक्तेन अनेन उपपत्तिप्रकारेण, अन्वयव्यतिरेकात्मना, तथा श्लोकान्तरैरुक्तेन व्यवहारोदाहरणप्रकारेण इदमपि मन्तव्यम्—यत् विभौ देशकालानवच्छिन्ने, अत एव अत्यर्थभिन्नैः मायाबलात् भेदैकप्राणितैः नीलसुखाद्याभासैः प्रतिबिम्बकल्पैः अनतिरिक्ततया वर्तमानैः, खचिते स्वरूपानन्यथाभावेन उपरक्ते, विश्रान्तः सर्वो व्यवहारोऽनुभूयते, अनुभव एव अत्र दृढतमं प्रमाणम् इति यावत्,

अत्र टीका –

''इत्थम्'' शब्द व्याचष्टे **''तत्तत्''** इति। **''तत्तद्विभिन्न''** इति, **श्लोकान्तरैः**—''तत्तद्विभिन्न'' इत्यादिरूपैरन्यैः श्लोकैः, **मन्तव्यम्**–अवश्यज्ञातव्यम्। ''इदम्'' इत्यस्याकाङ्क्षां पूरयति **''यत्''** इति। **''विभौ''** इति पदं व्याचष्टे **''देश''** इति। **''अत्यर्थ''** इत्यादिसमस्तपदस्य व्याख्यां विग्रहं च करोति **''अत एव''** इति। अत एव, विभुत्वादेवेत्यर्थः। **''भिन्ना''** इत्यवयवं व्याचष्टे **''माया''** इति। भेदेन एकम्-केवलम् प्राणितं –दत्तसत्ताकं, **''अर्थाविभाव''** इत्यवयवद्वयं व्याचष्टे **''नील''** इति। युक्ततया बिंबप्रतिबिंबभावमाश्रयितुं विशेषणमध्याहरति **''प्रतिबिंब''** इति। बिंबाभावात् परमार्थतः प्रतिबिंबवादस्य शैथिल्यं द्योतयितुं ''कल्पप्'' प्रत्ययः। एतेन फलितं विशेषणान्तरमध्याहरति **''अनतिरिक्त''** इति। प्रतिबिंबं हि आदर्शादेरभिन्नमपि भिन्नमिव भाति। यद्यपि वस्तुपिण्डरूपाया शक्तेरेवात्र बिंबत्वात् कल्पप्प्रत्ययोऽयुक्त एव तथापि लौकिकप्रतिबिंबविलक्षणताप्रयोजनोऽसौ न विरोधावहः। **''खचिते''** इति पदं व्याचष्टे **''स्वरूप''** इति। स्वरूपस्य चिन्मात्रास्यस्य निजरूपस्य य अन्यथाभाव –अचिद्रूपतासादनम्, तेन, **उपरक्ते**—तत्कृतरागमात्रास्पदे। सप्तम्यर्थमाह **''विश्रान्तः''** इति, अधिकरणकारकस्य विश्रान्तिस्थानत्वात्। **''अनुभूयते''** इति व्याचष्टे **''अनुभव''** इति। अनुभवस्य केनाप्यन्येन प्रमाणेन शैथिल्योत्पादनायोगात् **''दृढतमम्''** इत्युक्तम्। ननु तर्हि सर्वेषामेव परमात्मतत्त्वप्राप्तिरयत्नसिद्धैवेति

अनुभूयते च सोपदेशी अवधानपरैः[1] येन एषां यैव संसारदशासंमता[2] व्यवहारदशा सैव प्रमातृतत्त्वप्रख्यात्मिका शिवभूमिः। यदुक्तम्:—

संबन्धे सावधानता ॥'

किमयं शास्त्रान्तरेषु यमनियमादि शरीरक्लेशहेतुकमुपायत्वेनोपदिष्टमित्यत आह "अनुभूयते च" इति। "च" शब्द एवशब्दार्थे। सोपदेशी—प्रथम यमनियमाविद्वारेण चित्तशुद्धयासादनेन तीव्रतरभगवच्छक्तिपातप्राप्तमहागुरुकृतोपदेशसमाहितै, तदनुसारेण अवधानपरैश्च—व्यवहारदशायामपि प्रियासक्तकामिनीन्यायेन परमात्मतत्त्वपरामर्शनपरैरेव न तु भोगैकासक्तत्वेऽपि कृतनिरर्थकतदभिमानै स्वस्वभ्यकं। अनुभूयते—सर्वो व्यवहार परमात्मनि विश्रान्त अनुभूयते। येन—अनुभवेन, एषाम्—अवधानपराणाम्, यैव ससारदशासमता—बाह्यजनै स्वदृष्टान्तेन भ्रमत ससारावस्थात्वेनाभिमता, व्यवहारदशा—देहस्थिति तावदपरिहार्यत्वेन शैथिल्येन क्रियमाणा भोजनादिव्यापारावस्था भवति सैव सैषा प्रमातृतत्त्वप्रख्यात्मिका—परमात्मतत्त्वज्ञानात्मिका, शिवभूमिः—परप्रकाशस्वरूपशिवावस्था भवति, तत्समयेऽपि व्यवहारमूलपरप्रमातृतत्त्वात्मतासादनात् बाह्यदृष्ट्यैव व्यवहारित्वात्। तदुक्तम् –

"येनैव मुह्यति जड प्राज्ञस्तेनैव तरति ससारात्।
पिण्डितमयोऽप्सु मज्जति तदेव पात्रीकृत प्लवते"

इति। अयमभर्थ। जड—प्रोक्तयुक्त्यनभिज्ञ पुरुष, येनैव—बाह्यव्यवहारेण, मुह्यति—फलप्राप्तिकृत हर्षरूप तदप्राप्तिकृतामर्षरूपञ्च मोह भजति, देहमात्रनिष्ठत्वेन तदुपयोगिवस्तुविषयव्यवहारमात्रैकरतत्वात्। प्राज्ञ—चित्तशोधनपूर्व गुरुत सिद्धत्वे मन्दशक्तिपाताघातत्वेन, प्राप्तसद्गुरूपदेशत्वेन शास्त्रत सिद्धत्वे तीव्रशक्तिपाताघातत्वेन, चित्तशुद्धिपूर्व प्राप्तमहारहस्यशास्त्रत्वेन स्वत सिद्धत्वे तु श्रीभगवत्तीव्रतरशक्तिपाताघातहृदयत्वेन प्रोक्तयुक्तिज्ञ पुरुष। तेनैव—बाह्य-

---

1. अवधानधनै —K S S
2. ससारसमता—K S S

व्यवहारेण, संसारात्–रागद्वेषमयात्, तरति–तदुत्तीर्णतामासादयति, तन्मूलसंबन्ध-योजकपरमात्मतत्त्वमात्रपरत्वेन तत्फलाप्राप्तिकृतामर्षभागी न भवतीति यावत्, तद्द्वारेण प्राप्तमहाफलत्वात्। कश्चिद्धि वराटिकार्थं यत्नं कुर्वन्नकस्माच्चिन्ता-मणिं प्राप्नुवन् वराटिकालाभालाभकृतहर्षामर्षभागी न भवति। एतेन परतत्त्वपरा-मर्शपरस्य चित्तस्य भुज्यमाना अपि भोगा उपकृतिमेव कुर्वन्ति न हानिमिति द्योतितम्। तथा चास्मदीयं वृत्तम् –

> "प्रवाहेनायाता उपकृतिकराश्चित्तविषया
> यदिच्छिद्रैर्नं त्व कल्पितं इह सङ्कल्पनिचयैः । ●
> अरन्ध्राया नावो जलमुपकरोत्येव नियतं
> भजन्ती सौषिर्यं ब्रुडयति तु तामेतदनिशम्" ॥

इति। अत्र दृष्टान्तमाह "पिण्डितम्" इति। पिण्डितम्–पिण्डभावेन स्थितम् अयः। अप्सु–जलेषु, मज्जति, तदेव-पिण्डितमयः एव, पात्रीकृतम्–घटादिपात्र-भावेन संपादितम् सत्, प्लवते–उह्यते, युक्तं सर्वसहत्वादिति भाव इति। अत्र रहस्यशास्त्रवाक्यमुदाहरति "**संबन्धे सावधानता**" इति। एवमिदं पद्यम् –

> "ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम्।
> योगिनान्तु विशेषोयं संबन्धे सावधानता"

इति। अत्रायमर्थः। सर्वदेहिनाम्–तज्ज्ञानामतज्ज्ञानाञ्च सर्वेषां प्राणिनाम्, ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः–लक्षणया ग्राह्यग्राहकसंबन्धज्ञानम्। "ग्राह्यग्राहकसंबन्ध" इति वा पाठः। सामान्या–सदृशी भवति। तज्ज्ञा अपि हि अज्ञाविशेषेणैव शरीरयात्रानिमित्तं यावच्छरीरं व्यवहारं कुर्वन्त्येव। ननु तर्हि एषामपि सामान्य-जनत्वमेवायातम् इत्यत आह "योगिनाम्" इति। "तु" व्यतिरेके, योगिनाम्–व्यवहारेऽपि परमात्मपरायणाम्, अयं विशेषः–अज्ञेभ्य उत्कर्षो भवति। अयं कः ? संबन्धे–ग्राह्यग्राहकयोजने, तत्समये इति यावत्, या सावधानता–तद्योजके प्रमातरि यदवधानं भवति। अयंविवक्षयादिस्ते समस्तव्यवहारेऽपि तेषां न परमात्मविस्मृति-र्जायते इति स्फुट एव तेषां सामान्यजनेभ्य उत्कर्ष इति भावः। एतच्च मध्यधामा-

1. कल्पितमिह—C.

इति । अप्रत्यभिज्ञातात्मपरमार्थानां समलो व्यवहारः, अन्येषां स एव निर्मलः ॥ इति शिवम् ॥ १४ ॥ आदितः ॥ ७७ ॥

इति श्रीमन्माहेश्वराचार्यवर्योत्पलदेवपादविरचितायामी-
श्वरप्रत्यभिज्ञायां श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तकृतविम-
र्शिन्याख्यव्याख्योपेतायां प्रथमे ज्ञाना-
धिकारे प्रकाश्रयनिरूपणं नाम
सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

भ्यासिनामयत्नमेव सिद्ध्यति, ते हि ग्राह्यग्राहकयोर्मध्ये किमपि तद्योजकं तत्त्वं यत् इदमस्य ग्राह्यम्, इदमस्य ग्राहकम्, इति परामर्शकं भवति तत्र निष्ठा एव भवन्ति । तदुक्तम् –

"एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः ।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत्"

इति । अस्मदीयं पद्यमपि –

"देहाद्रिस्थमनोद्रुमस्थकलनाशाखालिसन्ध्यन्तरात्
द्रष्टुं जाड्यहरं विमर्शविभवादुन्मेषरूपं रविम् ।
लग्ना ये सततं तदेकमयता पश्यन्त आत्मन्यथो
संसारेऽपि च तत्प्रकाशवशतो भातोऽस्तु तुभ्यं नमः ॥"

इति । ननु समले व्यवहारे कथं प्रमातृतत्त्वप्राप्तिर्युक्तेत्यत आह "अप्रत्यभिज्ञात" इति । अन्येषाम्–पूर्वं बहुविधैरुपायैः प्रत्यभिज्ञातात्मतत्त्वानाम्, एतेन प्रबुद्धानामेवात्राधिकार इति द्योतितम् । समलो व्यवहारश्च क्रयविक्रयादिरूप ऋजुतया कृतोऽपि, विमलः उपदेशादिरूपः, देशकालाद्यसमविरुद्धस्तु व्यवहार एव न भवतीति नान्यथा भावितव्यम् । "इति" शब्दः आह्निकसमाप्तौ । "शिव" इति पदं मङ्गलप्रतिपादकं परतत्त्वसूचनपरञ्च । इति शिवम् ।

इति श्रीभास्करकण्ठविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीटीकायां श्री-भास्कर्याख्यायां ज्ञानाधिकारे सप्तममाह्निकं समाप्तम्।[1]

---

1. The following sentences occur in the manuscript, but do not seem to be part of the text.

शुभमस्तु। पुनः प्रारम्भो भूयात्। ओं श्री गुरवे नमः। ओं श्री शिवार्पणमस्तु। ओं श्री परशिवाय नमः। ओं श्री परादेव्यै नमः। ओं श्री स्वात्मने शिवाय नमः। ओं ज्योतीरूपाय परमात्मने नमः। ओं श्री विघ्नहन्त्रे नमः। ओं श्री प्रतिमादेव्यै नमः।

अथ ज्ञानाधिकारे माहेश्वर्यनिरूपणं नामाष्टममाह्निकं प्रारभ्यते ।

स्वसंवेदनसंसिद्धव्यवहारवशेन यः ।

नित्यं महेश्वरः सिद्धः सिद्धानां तं स्तुमः शिवम् ॥

अथ षष्ठमाह्निकमारम्भ ।

प्रसिद्धव्यवहारेण स्मृतिमात्रैकसिद्धिना ।

स्मृत्याश्रय स्वय सिद्ध हृदये त स्तुम शिवम् ॥

अथ ज्ञानाधिकारे ऽष्टमाह्निकव्याख्यानिर्विघ्नसमाप्तये परतत्त्वरूपेष्टदेवता-परामर्शनरूप मङ्गल मनसानुष्ठितमपि शिष्यशिक्षार्थं[1] सकलाह्निकतात्पर्यसूचना-परेण[2] श्लोकेनोपनिबध्नाति "स्वसवेदन" इति । वय तम्—यच्छब्दाविष्टे पूर्ववाक्ये प्रोक्तस्वरूपम्, शिवम्—अपरिच्छिन्नप्रकाशस्वरूप सर्वेषा भावाना प्रकाशकारि सारप्रदञ्च किमपि तत्त्वम्, स्तुम । त कम् ? य शिव सिद्धानाम्—सुप्रबुद्धाना न तु प्रबुद्धानाम्, तेषामर्थ एवोपदेशप्रवृत्ते, नाप्यप्रबुद्धानाम्, तेषामत्र कथामात्रेऽप्यनधिकारात् । स्वसवेदनससिद्ध—स्वप्रतीतिसाक्षिक, य व्यवहार—देहस्थितिपर्यंन्त त्यक्तुमशक्या समला क्रयविक्रयादिरूपा, विमला वा उपदेशादि-रूपा व्यवहृति, तस्य वशेन-सामर्थ्येन, न तु केवलभावनाद्युपायनिचयेनेव । नित्यम्—सदैव, न तु कुत्रापि परिमिते समाधिसमये एव, महेश्वर—ज्ञानक्रियारूपम-हैश्वर्ययुक्त, सिद्धः—स्वयसिद्धनिजात्मरूपतया स्थित, न तु बहि साधनीयतया स्थितो भवति, सिद्धा हि व्यवहारसमयेऽपि तत्कारणस्मृतिमन्धादिमूल्मूलयोजक-ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तपरप्रमातृरूपान्तरतत्त्वमेव महेश्वरतया जानते न तु बहि रूपमपि भस्मादिभूषितं मूढोपासासामान्यार्थं कल्पित परिमित देवविशेषम् । सोपि

1 शिष्यशिक्षार्थं—C

2. सकलाह्निकसूचनापरेण—C.

एवं ज्ञानस्मरणापोहनानि व्युत्पाद्य एषामेकमाश्रयं विना व्यवहारो न युक्तः इति निरूपितम् एतावता,

कल्पित किं ज्ञानक्रियासहितः क्रियते ? न चेत्तर्हि पाषाणोपम: स न क्रीडाशीलवाचकदेवशब्दवाच्यता भजते, यदि तु तद्युक्त तर्हि स आत्मैवेति किमर्थं कल्पनया स्वात्मा खेद्यते, या तु ज्ञानक्रिययो परिमितत्वापरिमितत्वशङ्का सा उपाधिकल्पितैव, उपाधिरप्यत्र विचारितो न ततो ऽतिरिच्यते। अत्र चाग्निकण एव दृष्टान्तीकार्यं, स हि महाग्निना सह कमपि भेद नैव भजते, शनै शनैं शक्त्यासादनेन सोऽपि हि महाग्निरेव भवतीत्यलम्। सिद्धाना समाधिदेशो व्यवहारदेशव्यतिरिक्तो नास्त्येवेति तस्याकथनम्, भवन्नपि वा समानविश्रान्तिस्थानतया अवज्ञापदमेव। यद्यपि तेषा व्यवहारपदमप्यवज्ञापदमेव तथापि समाधौ विश्रान्ताना व्यवहारसमये क्षोभभाजा प्रबुद्धानामर्थं एवमुक्तम्, यथा तेऽपि सुप्रबुद्धा भवेयुरिति । अप्रबुद्धाना यद्येतदुच्यते तर्हि स्वप्रवृत्त्यैव व्यवहारावटलग्नास्ते ततोऽप्यधःपात भजेयु । यदि तु ते स्वप्रवृत्त्यैवात्र विशन्ति विशन्तु, विधिरेव त्राण तेषा करिष्यति किमस्माकमशक्ताना तत्र निषेधप्रवृत्त्या। तदुक्तम् –

"तेषामवटलग्नाना विधिस्त्राण करिष्यति"

इति।

एतेनाह्निके माहेश्वर्यनिरूपणमेव करिष्यतीति सूचितम्।

एव मङ्गल सपाद्य समस्तव्यस्तत्वाभ्यामाह्निकतात्पर्यनिरूपण करोति **"एवम्"** इति।

अत्र टीका –

व्युत्पाद्य—पृथक् पृथक् आह्निकत्रयेण निर्णीय, **एषाम्**—ज्ञानस्मरणापोहनानाम्, **एकमाश्रयम्**—प्रमातृरूपमेकमधिकरणम्, **व्यवहारः**—समस्ता समस्ता विमस्त वा व्यवहृति, **एतावता**, समनन्तरोक्ताह्निकेनेत्यर्थ ।

1. तेषाम्—K.S.S.
2. व्यवहारवटलग्ना—C.

'न चेदन्तः कृता ....'

इत्यत्र यत् उक्तम् 'एकः' इति तत् परिघटितम्। अन्तराभाससमर्थनेन 'अन्तःकृतानन्तविश्वरूपः', इत्यपि निरूपितम्। यदत्रैव 'महेश्वरः' इति उक्तम् तन्माहेश्वर्यं स्वातन्त्र्यरूपमुपपादयितव्यम्, तच्च ज्ञानविषयं क्रिया-विषयं च इत्युभयप्रकारम्, तत्र यतो भगवान् ज्ञाता कर्ता च, यद्यपि च प्रकाशविमर्शात्मकं चिदेकघनम् एकमेव संविद्रूपम्, तथापि व्युत्पादनाय

"न चेदन्तःकृत" इत्यत्र, अस्मिन् श्लोके इत्यर्थः। "एकः" इति ज्ञाना-श्रयस्यैकत्वकथनम्, तत्-"एक" इति कथनम्, परिघटितम्, एकाश्रय-समर्थनेन समर्थितमित्यर्थः। अन्तराभासाना यत् समर्थनम्-युक्त्या साधनम्, तेन, इत्यपि—अयं श्लोकभागोऽपि, "निरूपितम्" "प्रागिवार्थ" इत्यत्र निर्णीत-मित्यर्थः। यत्रैव-"न चेदन्तःकृत" इत्यत्र श्लोक एव, तन्माहेश्वर्यम्—महेश्वरत्वसमर्थक महेश्वरभावम्, कीदृशम्? स्वातन्त्र्यरूपम्—अनन्य-मुखप्रेक्षित्वरूपम्, कर्तृत्वरूपमिति यावत्, उपपादयितव्यम्, अवशिष्टत्वेन साधनीयमित्यर्थः। एतेन "न चेदन्तःकृत" इत्यादिपदनिवहरूपस्यास्य श्लोकस्यैव ज्ञानाधिकारसूत्रत्वं सूचितम्, स एव हि पूर्वपक्षक्षोदानन्तरं बीजत्वेन स्थापितः तस्यैव च प्रतिपदं निर्णयं कृत क्रियते चेति। ननूपपादयितव्यं स्वातन्त्र्यरूपं माहेश्वर्यं किंप्रकारमित्यत आह "तच्च" इति। तच्च-माहेश्वर्यं च, ज्ञानं विषयः यस्य तादृशम्, क्रिया विषयः यस्य तादृशम्, इत्युभयप्रकारम्—द्विप्रकारं भवति तत्र-तस्मिन्नैश्वर्ये सति, यतः-यस्मात् प्रकारद्वयाद्धेतोः, भगवान् ऐश्वर्ययुक्त परप्रमाता, ज्ञाता कर्ता च भवति, ज्ञाने स्वतन्त्रो हि ज्ञाता, क्रियारूपे कर्मणि स्वतन्त्रः कर्ता। ननु सर्वत्रैश्वर्यस्यैकत्वेन प्रसिद्धत्वात् कथं द्विप्रकारत्वमुक्तम् इत्यत आह "यद्यपि" इति। प्रकाशविमर्शात्मकम्-सर्वोपरागसहप्रकाशाना-

1. यत्तत्रैव—K.S.S.
2. ततो भगवान्—K.S.S.
3. अनन्तराभासानाम्—C.

तत्परिघटित एव अयं विभागः, तेन ज्ञानात्मकक्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं यद्यपि क्रियाशक्तिरूपं तथापि तत् ज्ञानाधिकार[1] एव निर्णेतव्यं तद्विषयत्वात् । एवं च ज्ञातृशब्दार्थः प्रकृतितः प्रत्ययतश्च संपूर्णतया निर्णीतो

दृक्स्वरूपामर्शनरूपम्, अत एव चिता एकघनम्–अतिनिविडम्, तथा एकमेव, न हि शक्तिशक्तिमतोर्भेदो युक्त इति भावः । **संविद्रूपम्**–प्रमातृतत्त्वरूपं भवति। **तथापि व्युत्पादनाय**–अज्ञबोधनार्थाय, **विभागः**–शिवशक्तिरूपः शक्तौ कर्तृत्वज्ञातृत्वरूपश्च, **तत्परिघटित एव**–शास्त्रकारभावमासाद्य तेन निर्मित एव भवति। तदुक्तम् –

"एकस्मिन्नेव तत्त्वे शिवशक्तिविभागकल्पना कुर्मः"

इति। न च प्रयोजनापेक्षया तावत् कल्पिते वस्तुनि मध्ये आक्षेपो युक्त इति भावः । फलितमाह "तेन" इति । तेन–यतोऽस्य विभागः परव्युत्पादनमात्रप्रयोजन एव भवति ततः कारणात्, ज्ञानात्मिका–"ज्ञा अवबोधने" इति दृशा ज्ञानरूपा, क्रिया–ज्ञानात्मकक्रिया सा विषयो यस्य तादृशम्, **स्वातन्त्र्यम्**–तृच्प्रत्ययवाच्य कर्तृत्वम्, **यद्यपि क्रियाशक्तिरूपं** भवति, कर्तृत्व हि कारकशक्तिरेव, सा च "करोतीति कारकम्" इति व्युत्पत्त्यनुसारेण क्रियैव, **तथापि तत्**–स्वातन्त्र्यम्, **ज्ञानाधिकारे एव** न तु वक्ष्यमाणे क्रियाधिकारे, **निर्णेतव्यम्**–निर्णयविषयीकार्यम्, कुतः ? **तद्विषयत्वात्**–ज्ञानविषयत्वात्, न हि अयं नियमः "क्रियावचन एव धातुः" इति, "गडि वदनैकदेशे" इत्यादौ तद्व्यतिरिक्तवाचकस्यापि दर्शनादिति भावः । ज्ञानाधिकारे हि ज्ञानं तद्विषयः कर्ता च निर्णेयः, यदि तु तस्य ज्ञानस्यापि धात्वर्थत्वेन क्रियात्वमुच्यते तर्हि अस्यापि क्रियाधिकारे एव वचनं युक्तं स्यादिति अस्याधिकारस्य निर्विषयत्वमेवापतेत्, यस्तु कारकशक्तित्वेन कर्तृत्वस्य क्रियात्वमुच्यते तत्राङ्गीक्रियमाणे क्रियाद्वैतवाद एवापतेत् गौणमुख्यकारकमात्रभरितत्वाज्जगतः, अत एव च ज्ञातृत्वेऽन्तर्गतं कर्तृत्वं निष्क्रियस्यापि ज्ञानाधिकारे एव निर्णीतम्, ज्ञानाधिकारस्य येन "कर्तरि ज्ञातरि" इत्युपक्रमे "शुद्धे

1. तथापि ज्ञानाधिकार एव—K.S S.

भवति । तत्र ज्ञानं नाम स्वयमेदिताभासभेदोपाश्रयनियन्त्रणासंकुचितम्[1] 'अहमिति' संवेदनम् । तत्राभासेषु यत् स्वातन्त्र्यं तदेव ज्ञानशक्तिविषयं स्वातन्त्र्यं सपद्यते इति ।

ज्ञानक्रिये यत " इति पर्यन्ते च प्रतिपादनम्[2], क्रियाधिकारे तु ततो निष्क्रम्य कालादिभावेन पुष्टि गतस्य क्रियातत्त्वस्य तद्विषयस्य च निर्णय । प्रथम हि प्रमाता जानामीत्यनुभवति, तत करोति, तत्र जानामीत्यत्र प्रकृत्या ज्ञानमुच्यते प्रत्ययेन तु कर्तृत्वम्, परन्तु एतत् कर्तृत्व ज्ञातृत्वमेव, अज्ञानबोधनार्थन्तु पृथगितदश, यत्तु करोतीत्यत्र कर्तृत्व तत् पुष्टिरूपमन्यत् किञ्चिदेवेत्यलमतिगहनेषु वस्तुषु व्यर्थकल्पनाभि । एतेन फलित वस्तु कथयति "यतश्च" इति, ज्ञानक्रिययोरेकत्वे सति, ज्ञातृशब्दार्थः—तृच्प्रत्ययाप्तज्ञातारत्वर्थ, प्रकृतित —अवबोध—वाचिन्या प्रकृते, प्रत्ययतश्च—स्वान्त कृतक्रियाकर्तृवाचितृच्प्रत्ययमाच्च, सपूर्णतया—सम्यक् पूर्णतया, निर्णीता भवति, ज्ञानक्रियात्मकैकपिण्डवाचकत्वेन स्यात्पर्नादिति भाव । ननु तत किमित्यत आह "तत्र" इति । तत्र सति आचार्येण कर्त्रा, तत् ज्ञान कर्म, "तात्कालिकाक्षसामक्ष्य" इत्यादिना "शुद्धे ज्ञानक्रिये यत." इत्यन्तेन श्लोकैकादशकेन निरूप्यते—निरूपणाविषयता नीयते। कुत ? इति, इति कुत ? तदेव स्वतं, ज्ञानशक्तिविषय स्वातन्त्र्यम्—पराकाष्ठाप्राप्ती पराहन्तारूप महास्वातन्त्र्यम्, सपद्यते । तदुक्तम् –

"ततश्चर्येश्वरो भवेत्"

इति। तदेव किम् ? स्वयभेदिता—अपोहनशक्त्या तेन परप्रकाशेन स्वतो भिन्नतया भासिता ये आभासभेदा—घटपटादिरूपा, ते उपाश्रया यस्या तादृशी या नियन्त्रणा-

---

1. स्वय भेदिताभासभेदोपाश्रय—K S S.
The editor of the K S S. edition seems to have taken स्वयं as a separate word Bhāskara takes it with what follows as one Samāsa.

2. प्रतिपादितम्—C.

'तात्कालिकाक्षसामक्ष्य ....।'

इत्यादिना

'.... .... शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ।'

इत्यन्तेन श्लोकैकादशकेन तत् निरूप्यते। तत्र आभासान्तरापेक्षो च आभासोऽन्यथा वा इति श्लोकेन उक्त्वा, स एव आभास एक इति श्लोकान्तरेण उच्यते। अर्थक्रियाभासोऽपि तथैव आभासनियत इति श्लोकद्वयेन उक्त्वा कस्मिन् आभासे सा अर्थक्रिया इति पुनः श्लोकद्वयेन।

नियतरूपाश्रयणम्, तया सङ्कुचितम्—सङ्कोचं गतम्, तन्मात्रज्ञातृत्वेन स्थितमिति यावत्; **अहंभाव मयेदनम्**, परिमिताहृरूपमित्यर्थः। अत एव **तथाभासेषु स्वातन्त्र्यम्**—तावन्मात्रेण तु सर्वत्र स्वातन्त्र्यरूपम्। अयं सङ्क्षेपः। यतः परिमिताहृरूपमयघटपटादिषु[1] ज्ञातृतया स्थितं ज्ञानशब्दवाच्यं वस्तु एव देहाद्युपाधे-र्निष्कृष्टमत एव पराकाष्ठामाश्रितं पराहन्तारूपं सर्वज्ञत्वरूपं[2] महास्वातन्त्र्यं भवति, अत तदेव आद्यन्ताभ्यामुपलक्षितेन श्लोकैकादशकेन निर्णीयते इति।

एवं सामस्त्येनाह्निकाभिप्रायमुक्त्वा व्यस्तत्वेन कथयति "**तत्र**" इति। तत्र—श्लोकैकादशकमध्ये, **आभासान्तरापेक्षो**—स्फुटतावस्थाया दर्शनाद्याभासरूपव्यतिरिक्ताभासापेक्षो, **आभासः**—नीलाद्याभासः, **चः** समुच्चये, **अन्यथा वा**, स्फुटत्वावस्थायामाभासान्तरानपेक्षो चेत्यर्थः, "**वा**" शब्दोपि समुच्चये एव, "**स आभासः एक एव**" इति, एवकारो भिन्नक्रमः, **श्लोकेन**, प्रथमेनेत्यर्थः, **श्लोकान्तरेण**—द्वितीयेन श्लोकेन, **तथैव**—आभासानुसारेणैव, **आभासनियतः**—नीलाद्याभासनियतः, **श्लोकद्वयेन**—तृतीयचतुर्थाभ्याम्, **पुनः श्लोकद्वयेन**—पञ्चमषष्ठाभ्याम्, आभासान्तरं चित्रितं—विचित्रीकृतं आभासः. आभासान्तर-चित्रिताभासः, तस्य भित्तिस्थानीयम्—आधारभूतम्, **आन्तरत्वम्**—प्रकाशान्त-

---

1. परिमिताहृरूपयाघटपटादिषु—C.
2. सर्वज्ञतृरूपम्—C.

आभासान्तरविचित्रिताभासभित्तिस्थानीयम्[1] आन्तरत्वम् इति श्लोकेन। एवो बाह्यत्वं स्वरूपतो विभागतश्चेति[2] श्लोकयुग्मेन। ततः श्लोकेन ज्ञानादिशक्त्याश्रयस्य एकस्य उपसंहारः। श्लोकान्तरेण महेश्वरत्वम् उपसंहरता भाविनः क्रियाधिकारस्य उपक्षेप इति सङ्क्षेपार्थं आह्निकस्य। अथ श्लोकार्थो निरूप्यते।

ननु यदि परमेश्वरनिष्ठतयैव समस्तोऽयं व्यवहारः तत् अस्य स्फुटत्वास्फुटत्वप्रायप्रसिद्धवैचित्र्यानुपपत्तिः, येन किल अयम् अनुप्राणितः स एक एव भगवान्, न च तद्व्यतिरेकेण व्यवहारस्य निजं किंचन तत्त्वम् उत्पश्याम इत्याशङ्क्याह:—

गंतरत्वम्, श्लोकेन, सप्तमेनेत्यर्थः, श्लोकयुग्मेन, अष्टमनवमाभ्यामित्यर्थः। तत – तदनन्तरम्, श्लोकेन, दशमेनेत्यर्थः, एकस्य, एकात्मतया स्थितस्य चिदात्मन इत्यर्थः, उपसंहार –समस्तधर्माक्षेपेण सङ्क्षेपतः कथनम्, श्लोकान्तरेण– एकादशेन, महेश्वरत्वम्–चिदात्मगतं महेश्वरभावम्, इति–एवम्। श्लोकार्थकथनं प्रतिजानीते "अथ" इति।

एवं समस्तव्यस्तत्वाभ्यां सकलाह्निकतात्पर्यमुक्त्वा प्रथमद्वितीययोः श्लोकयोरवतरणिकां करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

परमेश्वरनिष्ठतयेव–बीजकल्पपरप्रमातृभित्तित्वेनैव, तत्–तदा, अस्य–व्यवहारस्य, येन–भित्तिभूतेन येन प्रमात्रा, अनुप्राणित–दत्तसत्ताक। ननु तर्हि व्यवहारस्तद्व्यतिरिक्त एवास्तु इत्यत आह "न च तद्व्यतिरेकेण" इति। तद्व्यतिरेकेण—परमेश्वररूपपरप्रमातृव्यतिरेकेण, इत्यभावे तृतीया। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकद्वयमग्न्यस्य व्याचष्टे। "तात्कालिक" इति।

1. आभासान्तरविचित्रस्य भित्तिस्थानीयम्—K.S S.
2. विभागश्च श्लोकयुग्मेन—K S.S.

तात्कालिकाक्षसामक्ष्यसापेक्षाः केवलं क्वचित्।
आभासा अन्यथान्यत्र त्वन्धान्धतमसादिषु ॥ १ ॥
विशेषोऽर्थावभासस्य सत्तायां न पुनः क्वचित्।
विकल्पेषु भवेद् भाविभवद्भूतार्थगामिषु ॥ २ ॥

केवलम् एतावता आभासानां भेदो न पुनरर्थावभासस्य स्वात्मगतः क्वचिदपि भेद इति श्लोकद्वयस्य संमेलितस्य संबन्धः। यस्मिन्नेव काले स आभास आभाति तत्काले एव भवति, यत् अक्षसामक्ष्यं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वं नाम आभासान्तरं पश्यामीत्येवंरूपं तत्सापेक्षाः तद्व्यामिश्राः क्वचित् आभासा भवन्ति, यत्र स्फुटताव्यवहारः। अन्धविषयः अन्ध-

अत्र टीका —

तत्र प्रथमं श्लोकद्वयस्यार्थिक सबन्ध कथयति "केवलम्" इति। एतावता, अक्षसामक्ष्यापेक्षित्वान्यथात्वमात्रेणेत्यर्थ। आभासानाम्—नीलाद्याभासाना तज्ज्ञानाद्याभासानाञ्च, भेदः—परस्परतो भिन्नता, पुनः—पक्षान्तरे, स्वात्मगतो भेदः, स्वगतभेद इत्यर्थ। संबन्धः—आर्थिकी योजना। सबन्धमुक्त्वा व्याख्या कर्तुमारभते "यस्मिन्नेव" इति। यस्मिन् काल एव स आभासः नीलाद्याभास, आभाति—स्फुरति, तत्काले एव बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वं नाम—बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वाख्यमक्षसामक्ष्यम आभासान्तरम्—अक्षसामक्ष्यरूप अन्य आभास यद् भवति, कीदृशम्? "पश्यामि" इत्येव रूप यस्य तादृशम्, पश्यामीत्येवंरूपम्, तत्सापेक्षाः—आभासान्तरापेक्षायुक्ता। एतद् व्याचष्टे "तद्व्यामिश्राः" इति। क्वचिद् आभासाः—नीलाद्याभासा, भवन्ति। क्वचिच्छब्दद्योतित विषय स्फुटीकृत्याह "यत्र" इति। यत्र, यस्मिन् प्रत्यक्षस्थले इत्यर्थ। एतेन "आभासाः" इत्यन्त गतव्याख्यम्। "अन्यथा" इत्यादि द्वितीयखण्ड व्याचष्टे "अन्ध" इति। "अन्धतमस" इति लक्षणामाश्रित्य व्याचष्टे "अन्धकारस्य" इति। मूलस्थेन "आदि" शब्देन व्याख्यादिनष्ट-

कारस्थप्रमातृविषयः पुनः योऽन्यो व्यवहारोऽस्फुटतामयः तत्र ते आभासा अन्यथा, तथा हि जात्यन्धस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वलक्षणम् आभासान्तरं नैवास्ति, दृष्टवतस्तु अन्धीभूतस्य संतमसस्थितस्य च तात्कालिकं तत् नास्ति अपि तु प्राक्तनमेव बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वम् अनुसंधत्ते ॥ १ ॥

तस्मात् अर्थावभासस्य केषुचिदपि विकल्पेषु सत्तायां स्वरूपे विशेषोऽस्ति इति संभावना न कर्तव्या। ये हि विकल्पा भाविवस्तुगामिनो वा भविष्यन्निष्ठा वा भवन्तु वर्तमाननिष्ठा वा अतीतवस्तुविश्रान्ता वा। एवदुक्तं भवति—नीलमिदं पश्यामि, सङ्कल्पयामि, उत्प्रेक्षे, स्मरामि, करोमि वच्मि इत्यादौ नीलाभासोऽसौ स्वरूपतोऽनूनाधिकः। एवं

नैयादेः प्रमातुर्ग्रहणम्। अस्फुटतामयः-अस्फुटतारूप', तत्र-विकल्पमात्ररूपे तस्मिन् व्यवहारे, अन्यथा, आभासान्तरव्यामिश्रणारहिता इत्यर्थः। अत्र समर्थनमुपक्रमते "तथा हि" इति। अन्धीभूतस्य-रोगादिना नष्टदृष्टे, तात्कालिकम्-दर्शनकालीनम्, तत्-असाधारणम्, अनुसन्धत्ते-स्मरति। एतेन प्रथम श्लोक. गतव्याख्या. ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य श्लोकस्य व्याख्या फलितरीत्या करोति "तस्मात्" इति। तस्मात्-यत आभासानाम् आभासान्तरव्यामिश्रणाभावात एव भेदोऽस्ति तत. कारणात्। "सत्तायाम्" इति व्याचष्टे "स्वरूप" इति। "संभावना न कर्तव्या" इत्यनेन संभावनायामत्र लिङिति सूचितम्. "भावि" इत्यादि समस्त पद व्याचष्टे "ते हि" इति। अत्र सङ्क्षिप्तार्थकथन प्रतिजानीते "एतद्" इति। किमुक्तं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह। "नीलमिदं पश्यामि" इति निर्विकल्पानुभवरूपम्, "संकल्पयामि" इति सविकल्पानुभवरूपम्, "उत्प्रेक्षे" इति अनुमानादिरूपम्, "स्मरामि" इति स्मृतिज्ञानरूपम् "करोमि" इति कर्मेन्द्रियव्यापाररूपम्, "वच्मि" इति प्रधानत्वेन वागिन्द्रियव्यापारस्य पृथग्ग्रहणम्,

1. वेदि—K.S.S.

पश्यामीत्यपि[1] यः पीतादिषु। ते पुनराभासाः स्वातन्त्र्येण यदा भगवता संयोज्यन्ते वियोज्यन्ते च तदा अयं स्फुटत्वादिर्व्यवहारः[2], नीलमित्याभासस्य चत्रेः इत्याद्याभासान्तरव्यवच्छेदनेन[3] पश्यामीति आभासव्यामिश्रणायां स्फुटताव्यवहारः। एवं त्रैकालिकव्यवहारवैचित्र्योपपत्तिः। परमेश्वरस्वरूपान्तर्भूतत्वे पुनराभासानां न कुतश्चित् व्यवच्छेदः न केनचित् व्यामिश्रणा इति ॥ २ ॥

आदिशब्देनान्येषां सर्वेषां व्यवहाराणां ग्रहणम्, **नीलाभासः**–दर्शनादिक्रियाकर्मभूतनीलाभासः, **अन्यूनाधिकः**–अन्यूनातिरिक्तः, एकरूप इति यावत्। दर्शनादिक्रियाणामपि अन्यूनाधिकत्वम् अतिदेशरीत्या कथयति "**एवम्**" इति। एवम्–नीलवत्, **पीतादिषु यः पश्यामीत्यपि**–पश्यामीत्येवरूप आभासो भवति सोपि स्वरूपतोऽन्यूनाधिको भवति इति पूर्वेण सबन्धः। "नीलाभासः" पीताद्याभासोपलक्षणम्, पीताद्याभासानामपि अन्यूनाधिकत्वात्। "**पश्यामीत्यपि**" इति, अपिशब्दः सङ्कल्पयामीत्यादिक्रियाभासोपलक्षणपरः, तेषामप्यन्यूनाधिकत्वात्। पुनः–पक्षान्तरे, ते–आभासाः, **भगवता स्वातन्त्र्येण यदा संयोज्यन्ते**–परस्परं व्यामिश्रीक्रियन्ते, **वियोज्यन्ते**–भिन्नतया भास्यन्ते, **तदा अयम्**–प्रसिद्धः, **स्फुटत्वास्फुटत्वादिर्व्यवहारः** भवति कथमित्यपेक्षायामाह "**नीलम्**" इति। **व्यवच्छेदनेन**–वियोजनेन, अर्थादस्यैव व्यत्ययेनास्फुटताव्यवहारः। सर्वेषु व्यवहारेषु स्फुटत्वास्फुटत्वेऽतिदिशति "**एवम्**" इति। ननु यद्ययमेव सिद्धान्तस्तर्हि द्वैतापत्तिरित्यत आह "**परमेश्वर**" इति। पुनः–पक्षान्तरे, परमेश्वरस्वरूपान्तर्भूतत्वे–परप्रमातृरूपचित्स्वरूपान्तर्मुद्रितत्वे। "**इति**" शब्दः सङ्क्षिप्तार्थकथनसमाप्तौ।

एवमत्र श्लोकद्वययोजना। क्वचिदाभासाः–नीलाद्याभासाः तज्ज्ञानाभासाश्च, अक्षसामर्थ्यसापेक्षा केवलं भवन्ति, अन्यत्रान्धतमसादिषु अन्यथा भवति। पुनः–

---

1. पश्यामीत्येवम्—K.S S.
2. स्फुटत्वास्फुटत्वादिव्यवहारः—K.S S.
3. व्यवच्छेदेन—K S S.

नन्वेतत् नीलादिषु उपपद्यतां यत्र बाह्येन्द्रियव्यापारोऽस्ति, सुखादौ तु तदभावात् कथं वैचित्र्यमित्याशङ्क्याह:—

सुखादिषु च सौख्यादिहेतुष्वपि च वस्तुषु ।
अवभासस्य सद्भावेऽप्यतीतत्वान्न या स्थितिः ॥ ३ ॥
गाढमुल्लिख्यमाने तु विकल्पेन सुखादिके ।
तथा स्थितिस्तथैव स्यात्स्फुटमस्योपलक्षणात् ॥ ४ ॥

सुखे स्रक्चन्दनादिके च तत्कारणे, दुःखे अहिकण्टकादौ च तद्धेतौ अतीतेऽनागते वा यद्यपि आभासः स एव तथापि अतीतमिदम्

पक्षान्तरे, अर्थाबभासस्य सत्तामाम्, लक्षणया स्वरूपे, तद्विषयविशेषो न भवति। केषु विकल्पेषु कीदृशेषु? "भावि भवत्" इति ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्य श्लोकस्य चतुर्थस्य चावतरणिकां करोति "नन्वेतत्" इति।

अत्र टीका –

एतत्–वैचित्र्यम्। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकद्वयमुपन्यस्य व्याचष्टे। "सुखादिषु" इति।

अनागतमिदम् इति आभासान्तरेण यतो व्यामिश्रणा अनुभवामीति आभासाच्च यतो व्यवच्छेदः तेन विद्यमानेष्वपि तेषु तस्य प्रमातुः तेन प्रकारेण स्थितिर्न भवति यथा पूर्वम् अभूत् अहम् अधुना सुखी दुःखीति समर्जिततत्तन्निमित्तसामग्रीको वा इति ॥ ३ ॥

'तथापि'' इति। आभासान्तरेण–व्यतिरिक्तेनाभासेन सह, यत'–यस्माद्धेतो। व्यामिश्रणा–मिश्रीभाव, योजनेति यावत्, अर्थात् अर्थावभासस्य, अनुभवामीत्याभासात्–वर्तमानतावभासात्, विच्छेदः–वियोजना, तेन, व्यामिश्रणाविच्छेदाभ्यां हेतोरित्यर्थ। सतिसप्तम्यर्थमाह "विद्यमानेष्वपि" इति। विद्यमानत्व चात्र स्मरणकृतमेव ज्ञेयम, अनागते तु मनोराज्यकृतम्, तेषु–सुखादिषु तद्धेतुषु च, "तस्य प्रमातु" इति शेषत्वेनाध्याहृतम्। "तथा स्थितिः" इति व्याचष्टे "तेन" इति। एतेनाश्राद्धभोजीतिवदत्र प्रसज्यप्रतिषेध इति द्योतितम्। "तथा" शब्दाकाङ्क्षित वस्त्वाह "यथा" इति। यथा सा स्थिति पूर्वमभूत्, कथम्? इति, इति किमिति? 'अहमधुना सुखी" अस्मि, 'दु खी" अस्मि इति, तथा अहमधुना समर्जिता सम्यगर्जिता तत्तन्निमित्तानाम्–सुखदु खनिमित्तानाम्, सामग्री येन तादृश अस्मीति वा। अत्र च सूत्रानुरोधेनैतन्मात्रमुक्तम्, उपलक्षणत्वेन गृहीतेऽनागते एव योजना कार्या, यथा अग्रे भविष्यति, अधुनाहं सुखी दु खीति समर्जिततत्तन्निमित्तसामग्रीको वेति, तथात्र नास्तीति। एतेन पूर्वश्लोकव्याख्या सङ्गता।

तथा च योजना। सुखादिषु सौख्यादिहेतुषु च वस्तुषु सत्स्वपि–स्मर्यमाणतया मनोराज्यविषयत्वेन च वर्तमानेष्वपि, तथा अवभासस्य—सुखावभासस्य तद्धेत्ववभासस्य च, मद्भावेऽपि–स्मृतिरूपमनोराज्यरूपत्वाभ्यां मद्भावेऽपि सति, प्रमातु अर्थात् तेषु, तथास्थिति–तथा स्थितिर्न भवति, कुत? अतीतत्वात्, न हि अतीतं स्मर्यमाणं सुखादि तद्धेतुर्वा तादृगवभासे तथा उपलक्षणत्वमाश्रित्य अनागतत्वात्, न हि मनोराज्यकल्पितं भावि सुख तद्धेतुर्वा तादृगवभासे इति।३॥

---

२. मनोराज्यकल्पितम्—C.

यदा तु विकल्पेन तानि वस्तूनि बाढम् उल्लिखति तदा पौनःपुन्य-विशिष्टसुखतद्धेतूल्लेखनाभिधानकारणाभासानुप्रवेशात् आभासान्तराव्या-मिश्रणात्मना तेनैव अस्मदुक्तेन प्रकारेण न पुनरन्येन, "तथा" इति, सुखी अहमित्यादिकेन स्थितिः भवति इति संभाव्यम्। उचितमेतत् यतस्तदानीं

अथ द्वितीयश्लोकव्याख्यां करोति "यदा तु" इति। विकल्पेन—स्मृति-मनोराज्यरूपया विकल्पसन्तत्या, **तानि वस्तूनि**—सुखादिरूपाणि तद्धेतुरूपाणि च वस्तूनि, **बाढम्**—अतिस्वहेतुकेनातिशयेन, पौन पुन्येन—आवृत्त्या, यद्विशिष्टं सुखतद्धे-तूल्लेखनम् तदेव अभिधानम्—नाम यस्य तादृशं यत्कारणं तस्य य अवभासः तस्य योऽनुप्रवेशः—व्याप्तिः, तस्माद्धेतोः। भिन्नतया स्थित **"तथा"** शब्दं व्याचष्टे "तेन" इति। अस्मदुक्तेन—"तात्कालिकास" इत्यत्रोक्तेन, **"स्थिति"** शब्देन सह **"तथा"** शब्दं व्याचष्टे "सुखी" इति, अस्मीति शेषः। इत्यादिकेन प्रकारेण, वर्तमाननयेनेति यावत्। सुखादेर्मनोव्यापारैकगम्यमानत्वेन **"उल्लिख्य-मान"** इत्युक्तम्। सुखहेतौ दुःखहेतौ च बाह्येन्द्रियव्यापारो यद्यपि भवत्येव

स्फुटत्वाभासमिश्रं सुखाभासम् उपलक्षयति असौ। अतीतग्रहणं भाविनोऽपि उपलक्षणम् ॥ ४ ॥

ननु इयता किमुक्तम् भवति—बाह्यरूपाः स्रगादयः सुखादिहेतवो बाह्यजनिताश्च सुखादयः सुख्यहमिति अभिमानहेतवः इति, ततश्च बाह्यत्वाभावे तज्जन्यत्वाभावे च न तथा उक्तं स्यात्, तत्र च त एव न केचित्, ततश्च कथमुक्तम् अर्थावभासस्य सत्तायां न कापि विशेष इति सत्ताया एव अभावात् इत्याशङ्क्याह:—

भावाभावावभासानां बाह्यतोपाधिरिष्यते।
नात्मा सत्ता ततस्तेषामान्तराणां सतां सदा ॥ ५ ॥

अर्थात् गाढोल्लेखकृतादुपलक्षणात्, दर्शनाद्धेतोरित्यर्थ । एवञ्चात्राभासान्तरव्यामिश्रणयैवाभासवैचित्र्य न स्वरूपत इति श्लोकद्वयाभिप्राय । उपपूर्वात् कृतणिचो लक्षेर्ल्युटि रूप "उपलक्षण" इति ॥ ४ ॥

अथ पचमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति।

अत्र टीका –

इयता–श्लोकद्वयेन। गुरु यदुक्त भवति तदाह "बाह्य" इति । "इति उक्त स्याद्" इति सबन्ध । इति किमित्यपेक्षायामाह "बाह्य" इति। अत्र शिष्य आक्षेप करोति "ततश्च" इति। **ततश्च**–तस्मादुक्ताद्धेतो, **न तथा उक्तम्**–वस्तु नैरयुक्त स्यात्। ननु तत किमित्यत आह "तत्र च" इति। तत्र च, बाह्यत्वाभावे तज्जातत्वाभावे च सतीत्यर्थ । **तें एव**–सुखादय एव, न केचित्, केवलविकल्पोल्लिखितस्य न किञ्चित्वादिति भाव । ननु ते किञ्चिन्मा भवन्त्वित्यपेक्षायां पुनरपि पूर्वोक्तमेव दोष प्रसञ्जयति "ततश्च" इति। "इति" शब्द "उक्तम्" इत्यस्य कर्मत्वेन योजनीय । अस्य हेतुमाह "सत्ताया एव"

---

1. न तथा इति उक्तम् स्यात्—K.S.S.

इह सुखमस्ति मम, दुःखं नास्ति ममेति ये भावाभासा अभावाभासाश्च तेषां बाह्यत्वं नाम आत्मा स्वरूपं न भवति, न हि सुखमित्यस्य स्वरूपं 'बाह्यम्' इति वपुषा भाति, सुखस्य हि सुखमेव स्वरूपम् केवलं बाह्यत्वं नाम आभासान्तरम् ईश्वरेण स्वातन्त्र्यबलादेव यदा तत्र सुखाभासे मिश्रतया भास्यते तदा तत् तस्य उपाधिरूपताम् उपरञ्जकतां विशेषणत्वं गच्छति, ततश्च यथा नीलाभासाभावे उत्पलाभासस्य न किंचित् वृत्तं स्वरूपतो राजाभासाभावे वा पुरुषाभासस्य, तथा बाह्यत्वाभासाभावेऽपि

इति। न हि असति धर्मिणि धर्मकल्पना युक्तेति भाव। "इति" शब्द समस्ताशङ्क्यमानवस्त्वाक्षेपपर। आशङ्क्य, प्रश्नोत्तरपूर्वभागशङ्काविषयता नीत्वेत्यर्थं।

एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "भाव" इति।

अत्र टीका –

भावाभासा–सुखाभासा, **अभावाभासा**–दुःखाभावाभासा, तेषाम्–भावाभावाभासानाम्, "**बाह्यता**" इति प्रथमान्त पद व्याचष्टे "बाह्यत्वम्" इति। "**आत्मा**" इति पद व्याचष्टे 'स्वरूपम्" इति। कुतो न भवतीत्यत आह "न हि" इति। हि–यस्मात्। सुखमित्यस्य–सुखाख्यस्य वस्तुन, स्वरूपम्–आत्मा, "बाह्यम्" इति वपुषा–बाह्यतारूपेण, भाति। न हीद बाह्यमिति कोपि सुखं गृह्णाति अपितु "सुखम्" इति। तर्हि बाह्यत्व भासमाने किमस्तीत्यत आह "केवलम्" इति। **आभासान्तरम्**–सुखाभासव्यतिरिक्त आभास। ईश्वरेण–परमात्मा, **यदा**–यस्मिन् बाह्यताग्रहणकाले, भास्यते–भासनविषयता नीयते। तत्–बाह्यत्वम्, तस्य–सुखाभासस्य। "**उपाधि**" पद व्याचष्टे "उपरञ्जकताम्" इति। पर्यायान्तरमाह "विशेषणत्वम्" इति। फलितमाह "ततश्च" इति। स्वरूपतः न किञ्चिद् वृत्तम्–न कापि स्वरूपहानि सपद्यते। तथा–तद्वत्। सर्वाभिमतबाह्यत्वाभिप्रायेणाप्रस्तुतस्यापि कान्तादेर्ग्रहणम्, सुखादेर्हि केचन पुरःसर्पिण एव बाह्यत्वमामनन्ति। म्लानता–शिथिलता। एतेन "**आत्मा**" इत्यन्तं,

सुखाभासस्य दुःखाभावाभासस्य कान्ताभासस्य च न स्वरूपतः काचन म्लानता इति आन्तराणां सदैव स्थितिः एषाम् ॥ ५ ॥

इह अन्तःकरणे बुद्धिदर्पणात्मनि नीलादीनामवभासानाम् आन्तरत्वमप्यस्ति अन्तःकरणमध्येभवत्वात्, बाह्यत्वमपि ग्राह्यतारूपं प्रमातुः विच्छेदेनावभासात्, बाह्यत्वं च केवलं बाह्यप्रत्यक्षता, अत्र च अवस्थाद्वये-

---

व्याख्यातम्। "**सत्ता**" इत्यादिवाक्य व्याचष्टे "इति" इति। "**ततः**" इति पद व्याचष्टे "इति" इति। "**सत्ता**" इति पद व्याचष्टे "स्थिति" इति। आभासपरामर्शक विशेष्यवाचक "**तेषाम्**" इति पद व्याचष्टे "आन्तराणाम्" इति। "**सताम्**" इत्यस्य "**आन्तराणाम्**" इति विशेषणेन सबन्ध। एषाम आभासाना कीदृशानाम्? **आन्तराणां सताम्,** प्रमात्रैक्येन वर्तमानानामित्यर्थः।

एवमत्र योजना। पण्डितैः भावाभावावभासाना बाह्यता उपाधि—विशेषको धर्म इष्यते, उत्पलस्येव नीलत्वम्, तैः पण्डितैः बाह्यता आत्मा स्वरूप नेष्यते। तत कारणात् तेषाम् भावाभावावभासानाम् आन्तराणा सता सदा सत्ता भवति। ततश्च बाह्यत्वाभावे न तेषा सत्ताया अभाव। ततश्च तस्या सत्ताया तेषा विशेष एवेति भाव इति॥५॥

अथ षष्ठस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "इह" इति।

अत्र टीका —

अन्तःकरणे—नीलाद्यर्थाद्यन्तरमुखादिग्रहणसाधनत्वेनान्तःकरणतया स्थिते, **बुद्धिदर्पणात्मनि**—निर्मलतया बाह्यप्रतिबिंबसहिष्णुत्वेन मुकुरस्थानीये बुद्धितत्वे, **नीलादीनामवभासानाम्**—नीलपीताद्याकाराणामाभासानाम्, **आन्तरत्वमप्यस्ति**, कुत इत्यत आह "अन्तःकरण" इति, **भवत्वात्**—स्फुरत्वात्, तथा **बाह्यत्वमप्यस्ति** कुतः? **प्रमातुः**—परप्रमातृरूपात् प्रमातुः, **विच्छेदेनावभासात्**, अन्यथा इदमिति नीलादिमत्तयावभासा माना—

ऽपि अर्थक्रियाम् अमी कुर्वन्त्येव अन्ततो ज्ञानं स्वविषयम् । यत् पुनः प्रमातृतादात्म्यलक्षणम् आन्तरत्वं तत्र अमी कथं न कांचित् अर्थक्रियां विदधीरन् इत्याशङ्क्याह:—

आन्तरत्वात्प्रमात्रैक्ये नैषां भेदनिबन्धना ।
अर्थक्रियापि बाह्यत्वे सा भिन्नाभासभेदतः ॥ ६ ॥

योगात्, च. तुशब्दार्थे । केवल बाह्यस्य च बाह्यप्रत्यक्षता–बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षता भवति । नन्वेवं भवतु तत किमित्यत आह "अत्र च" इति । **अवस्थाद्वयेऽपि**–बाह्यत्वान्तरत्वरूपे अवस्थायुगलेऽपि । **अमी**–नीलाभासादय । **अन्तत**–परमार्थत, **स्वविषयं ज्ञानमर्थक्रियाम्**–स्वविषयज्ञानरूपामर्थक्रियाम् । **कुर्वन्त्येव**–न तु न कुर्वन्ति, स्वानुभवस्यात्र साक्षित्वादिति भाव । **पुन**–पक्षान्तरे, **यत् प्रमातृतादात्म्यलक्षणम्**–परप्रमात्रैक्यस्वरूपम्, **आन्तरत्वं** भवति । **तत्र**–तस्मिनान्तरत्वे, **अमी**–नीलावभासादय **काचिदर्थक्रिया कथं न विदधीरन्**–कथ न कुर्वन्तीति सभाव्यते, न च सा दृश्यते इति समावनागर्भं कथनम् । एतेन योगिना सदा सर्वविषय प्रतिविषय च ज्ञान वर्तत इति भ्रमोपि निरस्त एव ज्ञातव्य, देहोपाधि तावत् तदसभवात् । न हि सर्वदाहे समर्थोप्यग्निकण कणत्वावस्थाया तत्र समर्थो दृश्यते । ननु तर्हि योगिना सामान्यजनेभ्य को भेद इति चेत्, तद्दृष्ट्या हि भेदकल्पना कापि न विद्यत एव, स्वदृष्ट्या भवन्ती तु सा तेषामेतज्ज्ञानरूपा एव, न हि अतिशयप्राप्तिक्रमेण ग्रस्ता सामान्यजनाः अत्र समावस्था भवन्ति । ननु तथापि कथ तेषा योगित्वमिति चेत्, सत्यम्, ते हि सर्वस्वरूपचिन्मात्रनिष्ठिता स्वात्मनि तत्त्वमेव पश्यन्ति, तेन च स्वात्मान सर्वव्यापक जानन्ति, तेन चानितृप्ता न किमपि वाञ्छन्ति, न प्रवाहागत त्यजन्ति । तदुक्तम् —

"शान्तैर्न गृह्यते किञ्चिन्न च मन्त्यज्यतेऽपि च ।
त्यागादाने न जानन्ति तेऽजस्रं शान्तमाप्यते ॥"

1. यस्मात्—K S.S.

इति। अत्रास्मदीय पद्यमपि –

"चिता सिद्ध यत्तु न तदचिदिति वक्तु समुचितम्
तया ऽसिद्ध नाचित्र चिदपि कदाचित् क्वचिदपि।
चितो द्वारे सिद्ध यदपि च समस्त तदपि चित्
इतीद बुद्ध्वान्त कुरु निजकृति मूढवदिमाम्॥"

इति। ननु तर्हि योगिना सर्वज्ञत्व सर्वव्यापकत्व च कि लेशतोऽपि नास्तीति चेन्नैवम्, चिन्मात्रस्वरूप हि सर्वसाक्षित्वेन सर्वज्ञम्, सर्वसत्तादायकत्वेन च सन्मात्रतया सर्वव्यापकमेव, तत्रैव च स्वात्मत्वे निश्चिताना तेषामान्तरस्पर्शभा-[1]वेनोभय विद्यते एव। तदुक्तम् –

"दिदृक्षयेव सर्वार्थान् यदा व्याप्यावतिष्ठते।
तदा कि बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते"॥

इति। अत्र ह्ययमभिप्राय। दिदृक्षासमये द्रष्टु दिदृक्षाविषयीकृतेषु बहुषु वस्तुषु यादृशी सूक्ष्मस्पर्शमात्ररूपा व्याप्तिर्भवति तादृश्येव योगिन सर्वविषयत्वेनोक्ता, न तु त्वदभिमता, यथाऽसौ योगी महातृष्णाग्रस्तस्य तव समस्तदेशकालगतान् भावान् कथयेद्येन त्वदभिमतसिद्धि स्यात्। देहस्थिति तावत्तदसभवात्, पर्यन्ते तु त्वद-भिमतासिद्धे, सा सूक्ष्मा व्याप्तिश्च मूढेषु तात्कालिकतृप्तिमात्ररूपा विद्युद्द्योतित-रत्नवत् क्षणमात्रमेव स्फुरन्ती न विषयीभवति। प्रबुद्धानाम् अन्यत्र सम्यगभ्य-स्तमात्रापि हस्तमायात्येव, सुप्रबुद्धास्तु सर्वदा तन्मया एवेति कापेक्षा तेषा क्षणस्था-यिन्यामस्याम्। अतिसूक्ष्मत्वमेवापेक्ष्य च "स्वयमेव" इत्याद्युक्तम्। तदुक्तम् –

"यदभिन्न स्वसवित्तौ तत्परस्य यदोच्यते।
तदा भिन्नमिवाभाति शाब्दी भूमिमुपाश्रितम्"॥

इति। भवन्ति च कदाचिदतिनिर्मलेभ्यो योगिभ्यस्तपआदिप्रभावेण देशकालविप्र-कृष्टविषया आभासा, परन्तु तेऽपि लेशत एव भवन्ति न तु सामस्त्येन, येन त्वदाशा पूर्णा स्यात्। ईश्वरेच्छानुसारेणैव च ते उत्पद्यन्ते न त्वदिच्छानुसारेण, स्वप्रयोजने विमुखाना तेषा त्वत्प्रयोजनानुसरणायोगात्। ये तु तदनुसरन्ति तेभ्य ऐन्द्रजालि-

1. अन्तरस्पर्शभावेन—C.

"प्रमात्रैक्ये" इति, तन्निमित्तकं यत् भ्रान्तरत्वं तस्माद्धेतोः, एषाम् आभासानाम् अर्थक्रिया न काचित् अस्ति, सा हि अर्थक्रिया भेदे सति भवति, स हि नीलाभासः पीताभासात् यतो भिद्यते यतश्च प्रमातुर्भिद्यते ततः स्वेन साध्यां नियतां भिन्नाम् अर्थक्रियां तस्य प्रमातुः कुर्यात्,

---

केभ्यो नम एवेत्यलम् प्रसक्तानुप्रसक्त्या। प्रकृतमनुसराम। "इत्यत्र कुतः" इति, एतां शिष्यशङ्कां सम्भाव्य कथयतीत्यर्थः। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। **"भ्रान्तरत्वात्"** इति।

अत्र टीका –

"प्रमात्रैक्ये भ्रान्तरत्वात्" इति पदद्वयं व्याचष्टे "तन्निमित्तकम्" इति। तन्निमित्तकम्–प्रमात्रैक्यनिमित्तकम्। एतेनैव निमित्तसप्तमीति सूचितम्। पञ्चमीविभक्तिं व्याचष्टे "तस्माद्धेतोः" इति। **"एषाम्"** इति पदं व्याचष्टे "आभासानाम्" इति। **"अर्थक्रिया"** विशेषणं **"भेदनिबन्धना"** इति पदं हेतुगर्भत्वेन व्याचष्टे "सा हि" इति। भेदे सति, भेदे निमित्तभूते सतीत्यर्थः। ननु कथमर्थक्रिया भेदे सति भवतीत्यपेक्षायां समर्थनं करोति "स हि" इति। यतः–यस्मात्कारणात्, भिद्यते–भगवन्मोहनतारूप्यस्य भेदविषयतां भजते, कर्मकर्तरि लकारः। एवमुत्तरत्र। स्वेन साध्यां नियताम्–स्वमात्रे स्थिताम्, अर्थक्रियाम्–स्वविषयज्ञानादिरूपाम्, **"कुर्यात्"** इति। तथैव भगवन्मायातारूप्या उत्थानादिति भावः। तद्वा–प्रमात्रन्तररूपाणाम्। ननु नहि आभासा कदापि नार्थक्रियाकारित्वं भजेत्, ते हि सदैव प्रमात्रन्तर्गता एव, न तु कदाचिदेव केनापि कारणेन, सत्यम्, यथा आभासाः अपि भावाः सदा तदन्तर्गता एव तथा तदर्थक्रियाणि आभासानामपि तदन्तर्गता एवेति यथा न सर्वं प्रमातृशरीरे भेदाभावात् तथा तदर्थक्रियाणि सा न पृथक् एव।

---

1. स्वगाभ्याम्—K.S.S.
2. तद् दृष्टा अर्थक्रियादि—C.

न च एष तदा भेदोऽस्ति प्रमात्रैक्यात्। सा हि अर्थक्रियाभासभेदनियता, तथा च कान्ताभासस्य बाह्यत्वेऽपि सति आभासान्तरस्य आलिङ्गनलक्षणस्य व्यपगमे दूरीभवति, इयम् इति च आभासान्तरस्य उपगमेऽन्यैव प्राक्तनाह्लादविपरीता दृश्यते अर्थक्रिया, अत आभासभेदाभावः यतः प्रमात्रैक्यकृते आन्तरत्वे तस्मात् न अर्थक्रिया इति। अर्थक्रियाभा-

---

येषां तु ते भावा न भान्ति तेषां साऽर्थक्रियापि न भात्येव समानन्यायत्वात्, देहस्थितिं तावच्च भावभान तदर्थक्रियाभानञ्च दुर्निवारमेव। अभानन्तु अन्यभावेन ज्ञानमानमेव। तदुक्तम् –

"प्रकाशमाने परमार्थभाने नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते।
तदा बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि किञ्चिन्न पश्यन्ति भवप्रपञ्चम्" ॥

इति। अत्र च निर्मलदृष्टित्व भावमानरूपमेव ज्ञेयम्, ज्ञानिनो हि तीक्ष्णेक्षणत्वेन लौकिकनिपुणवदेव सम्यक् पश्यन्ति, अन्यथा जडत्वापातात्। तदुक्तम् –

"ते ह्यज्ञा निपुणा इव"

इति। अन्यभावेन ज्ञानमपेक्ष्य "न पश्यन्ति" इत्युक्तमित्यल प्रपञ्चेन। एतेन **"अर्थक्रिया"** इत्यन्त कृतव्याख्यम्। ननु बाह्यत्वे सा किन्निबन्धनास्तीत्यपेक्षायाम् **"अपि"** इत्यादि श्लोकशेष व्याचष्टे **"सा हि"** इति। तन्निलयं व्याख्यात् "हि" शब्दप्रयोग। **"सा"** इति पद व्याचष्टे **"अर्थक्रिया"** इति। **"बाह्यत्वेऽपि"** इत्यत्र योजयितु युक्तमप्युदाहरण एव योजयिष्यति। आभासभेदे नियता **आभासभेदनियता**। कथमित्यपेक्षाया समर्थनमुपक्रमते **"तथा च"** इति। **आलिङ्गनलक्षणस्य**–तया सह आलिङ्गनस्वरूपस्य, **व्यपगमे**–दूरीभवने, **दूरीभवति**। **"इयम्"** इति **चाभासान्तरस्य**–इय कान्ता दूरे गतेत्येवरूपस्यान्यस्याभासस्य, **उपगमे**–प्राप्तौ सत्याम्, **अन्या**–प्रह्लादाभावरूपा प्रत्युत सन्तापरूपा, **अतः**–अस्माद्धेतो। **"इति"** शब्द प्रमेयसमाप्तौ। नन्वर्थक्रियाभावे भावाभावयोरसत्त्वमेवायातमिति बौद्धमतमाशङ्क्याह **"अर्थक्रिया"**

---

1. भावे भावयोरसत्त्वम्—C.

सोऽपि च आभासान्तरमेव इति अर्थक्रियाकारित्वमपि न भावानां सत्त्वम्, येन तदभावे स्वरूपतोऽभावः स्यात् ॥ ६ ॥

ननु च बाह्याभासव्यतिभेदनकाले आन्तराभासो विरोधात् विच्छिन्न इति कथम् इदम् उक्तम् 'आन्तराणां य आभासः स सदा' इति? एतत् परिहरति:—

चिन्मयत्वेऽवभासानामन्तरेव स्थितिः सदा।
मायया भासमानानां बाह्यत्वाद्बहिरप्यसौ ॥ ७ ॥

इह अवभासानां सदैव बाह्यताभासवदभावयोः अपि अन्तरेव

इति। **आभासान्तरमेव**—भावाऽभावाभासादन्य एवाभासः। इति—अतः कारणात्, तदभावे-अर्थक्रियाया अभावे, स्वरूपतोऽभावः–भावाभावाभासयोः स्वरूपाभावः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "ननु च" इति।

अत्र टीका :—

बाह्याभासेन यद् व्यतिभेदनम्—विशिष्टीकरणम्, तस्य काले—समये, यदा "बाह्यमिदम्" इति वस्तु गृह्यते तदेति यावत्। आन्तराभासः—"आन्तरमिदम्" इत्याभासः। इति—अतः कारणात्। विमुक्तं भवनीत्य-पेक्षायामाह "आन्तर" इति। आन्तराणाम्–प्रमात्रन्तःस्थितानां वस्तूनाम्, "इति" शब्दः उक्तिसमाप्तौ, एतत्—शङ्कितं वस्तु, परिहरति—अपूर्वत्वेन परिहारविषयता नयतीत्यर्थः। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "चिन्मयत्वे" इति।

अत्र टीका :—

अवभासानाम्—नीलसुखादिरूपाणामाभासानाम्, "सदैव" इति व्याचष्टे "बाह्यताभासवदभावयोः" इति, बाह्यत्वाभासमयं आन्तरा-

---

1. स्वरूपत एवाभाव —K.S.S.

प्रमातृप्रकाश एव स्थितिः, यत एते चिन्मयाः, अन्यथा नैव प्रकाशेरन् इति उक्तं यतः। यदा तु मायाशक्त्या विच्छेदावभासनस्वातन्त्र्यरूपया[1] बाह्यत्वम् एषाम् आभास्यते तदा तत् अवलम्ब्य अवभासमानानाम् असौ स्थितिः बहिरपि अन्तरपि। नायम् अन्तराभासो बाह्यत्वस्य विरोधी प्रत्युत सर्वाभासभित्तिभूतोऽसौ, तत् कथं विरोधः इति युक्तमुक्तम् 'सदैव आन्तराणां सत्ता' इति ॥ ७ ॥

भाससमये वेत्यर्थः । **"अन्तरेव"** इति व्याचष्टे 'प्रमातृ" इति । "एव" शब्दस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्धः । कुत इत्यपेक्षायां **"चिन्मयत्वे"** "इति" व्याचष्टे "यतः" इति। "यत" शब्देन सप्तमीद्योत्यस्य हेतुत्वस्य कथनम्, **"स्थिति"** शब्दस्य स्फुटत्वेन निगदव्याख्यानम् । सूत्रेऽनुक्तमपि व्यतिरेकरीत्या हेतुमाह **"अन्यथा"** इति। **"उक्तम्"** इति, "प्रागिवार्थं" इत्यत्र। "यतः" इति हेतुत्वद्योतनार्थम् । पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे "यदा" इति । विच्छेदेन–परप्रमातुरन्योन्यतश्च भेदेन, अवभासने–नीलाद्यवभासने, स्वातन्त्र्यम्–स्वतन्त्रता, तद्रूप यस्यास्तादृश्या। **एषाम्**–नीलाद्याभासानाम्, **तत्**–बाह्यत्वम्, **अवलम्ब्य**– आश्रित्य । **"असौ"** इति पदं व्याचष्टे "स्थितिः" इति । **"अपि"** शब्दात् "अन्तरपि" इत्युक्तम्। एतेन **"बाह्यत्वात्"** इत्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमीति द्योतितम् । सूत्रेऽनुक्तमपि फलितं स्वाभिप्रायं कथयति "नायम्" इति। **असौ**–अन्तराभासः, "तत्कथं विरोधः" इति न हि मृदाभासो घटाभासविरोधीति भावः। इति–अत कारणात्, इति–एतत्, आचार्येण युक्तमुक्तम् । इति किमिति ? "सदैव" इति, **आन्तराणाम्**—आन्तरत्वेन स्थितानां नीलादीनाम् ।

एवमत्रागमार्थे योजना। मायया भासमानानाम्–भेदेन भासमानानाम्, अर्थात् एतामान्तराणां नीलादाभासानाम्, मायया बाह्यत्वात्–मायाकृत बाह्य-

1. विच्छेदावभासन—K.S.S

ननु बाह्यत्वे सति अर्थक्रिया, तच्च बाह्येन्द्रियगम्यत्वम्, न च विकल्पोल्लिखितानां तत् संभवति, तत् कथम् अमीषाम् अर्थक्रिया स्यात्, दृश्यते च विकल्पोल्लिखितः पिशाचादिः त्रासादिविधायी इत्याशङ्कयाह:—

विकल्पे योऽयमुल्लेखः सोऽपि बाह्यः पृथक्प्रथः ।
प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं ततो भेदो हि बाह्यता ॥ ८ ॥

विमर्शविशेषरूपे विकल्पज्ञाने य उल्लिख्यमानः कान्ताचैत्रादिः अर्थः सोऽपि बाह्यः, न केवलं बहिरवलोक्यमानः, यस्मात् सोऽपि प्रमातुः सकाशात् पृथगेव प्रथते 'अयम्' इति, यत्र प्रमातरि अहमित्येव विश्रान्तत्वं तत् आन्तरत्वम्, अन्तरिति निकटम्, तच्च किंचित् अपेक्ष्य, अपेक्षणीयश्च

त्वमाश्रित्य, अमी स्थिति बहिरपि भवति। "अपि" शब्द समुच्चये, काकाक्षिवत् गाथायामुभयतो योजनेति ॥ ७ ॥

अथाष्टमस्य श्लोकस्यावतरणिकां करोति "ननु" इति।

अथ टीका –

तच्च—बाह्यत्वञ्च, तत्—बाह्येन्द्रियगम्यत्वम्, अमीषाम्—विकल्पोल्लिखितानाम् । आशङ्कमान आह "दृश्यते च" इति । "आदि" शब्देन हर्षादिकारित्वस्यापि ग्रहणम्। एवमवतरणिकां कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे। "विकल्पे" इति।

सर्वत्र प्रमातैव अपेक्षणीयान्तराभावे, ततश्च प्रमातरि निकटं तादात्म्य—[1] प्राप्तमेव इति, ततो यत् भिन्नं तत् बाह्यमेव इति युक्ता उल्लेखस्यापि अर्थक्रिया ॥ ८ ॥

ननु कुम्भकारादिव्यापारेण घटादेः अस्तु बाह्यत्वम्, अन्तःकरणगोचरस्य तु किं कृतं तत् इत्याशङ्क्य आहः—

उल्लेखस्य सुखादेश्च प्रकाशो बहिरात्मना ।
इच्छातो भर्तुरध्यक्षरूपोऽक्ष्यादिभुवां[2] यथा ॥ ९ ॥

अन्तर्विकल्पप्रतिबिम्बितस्य नीलादेः यो बहिरात्मना प्रमातृविच्छिन्नेन स्वभावेन प्रकाशः, स भर्तुः अन्तराभासान् बिभ्रतो बहिः सृष्टिं च पुष्णतः ईश्वरस्यैव इच्छया, यथैव चक्षुरादिविषयभूतानां प्रत्यक्ष-

---

त्म्यम्–ऐक्यम् प्राप्तम्, तादात्म्यप्राप्तम् । इति–अस्मात् कारणात् । ततः–तस्मात् कारणात् । ततः–तस्मात्प्रमातुः । इति–अतो हेतो, उल्लेखस्य–लक्षणया उल्लेखविषयस्य ॥ ८ ॥

अथ नवमस्य श्लोकस्यावतरणिका करोति "ननु" इति । स्पष्टम् । एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । "**उल्लेखस्य**" इति । "**उल्लेखस्य**" इति पद व्याचष्टे "अन्तः" इति । "**भर्तुः**" इति पद व्याचष्टे "अन्तः" इति । डुभृञ् धारणपोषणयोरिति धात्वनुसारेणार्थद्वय कृतम् । "**इच्छया**" इत्यनेन तृतीयार्थेऽत्र तसिल् इति सूचितम् । एतेन "**भर्तुः**" इत्यन्त गतव्याख्यम् । "**अध्यक्ष**" इत्यादि दृष्टान्तपद व्याचष्टे "**यथैव**" इति । अक्ष्यादय–नेत्रादय, तेषा या भुव–विषया, तासाम्, इति विग्रह सूचित । "**अध्यक्षरूपः**" इति व्याचष्टे "प्रत्यक्ष" इति । "नीलादीनाम्"

---

1. तादात्म्य प्राप्तम्—K.S.S.
2. अक्षादिभुवाम्—K.S.S.

ज्ञानशब्दवाच्यो बाह्यात्मना प्रकाशो नीलादीनाम् । एतदुक्तं भवति—कुम्भकारव्यापारो नाम परमार्थतः ईश्वरेच्छैव तदवभासितकायस्पन्दपर्यन्ता, न पुनरन्यः कश्चन सः, ततश्च यथा ईश्वरेच्छया प्रकाशात् अबहिर्भूता अपि नीलाद्या बाह्यकरणगोचरीभूताः कल्पितात् प्रमातुः विच्छिन्नरूपत्वेन बाह्यत्वेन भासन्ते, तथा अन्तःकरणगोचरीभूता अपि इति को विशेषः । सुखदुःखप्रायास्तु भरताद्युक्तरूपाः स्थायिव्यभिचारिरूपा

इति विशेष्याध्याहारः । दुर्बोधत्वमाशङ्क्य पुनः कथनं प्रतिजानीते "एतदुक्तं भवति" इति । किमुक्तं भवतीत्यपेक्षायामाह "कुम्भकार" इति । कीदृशीच्छा ? तदवभासित—ईश्वरेणैवानीहनशक्त्याऽवभासितः, यः कायस्पन्दः—कुम्भकारशरीरचेष्टा, स पर्यन्तः यस्यास्तादृशी । अन्तःस्फुरितेच्छैव हि बाह्यस्पन्दभावेन स्फुरति । तदुक्तम् :—

"लोकेऽपि किल गच्छामीत्येवमन्तःस्फुरैव या ।
सा देहं देशमध्यांशव्याप्याविनाली गतिक्रिया ॥"

इति । पुनः—पक्षान्तरे, सः—कुम्भकारव्यापारः । नन्वेवं भवतु ततः किमित्यत आह "ततश्च" इति । ततश्च—तस्मात्कारणाच्च, यथा ईश्वरेच्छया प्रकाशात्—परप्रमातुः, अबहिर्भूता अपि—बहिर्देशमगता अपि, नीलाद्याः—बाह्यान्तःकरणग्राह्याः नीलपीतादयः, बाह्यकरणगोचरीभूताः सन्तः कल्पितात्प्रमातुः—देहादेः प्रमातुः, विच्छिन्नरूपत्वेन बाह्यत्वेन—इदन्ताग्राह्यत्वेन बहिर्देशस्थत्वेन, भासन्ते, तथा—तद्वत्, अन्तःकरणगोचरीभूता अपि नीलाद्याः विच्छिन्नरूपत्वेन बाह्यत्वेन भासन्ते, परप्रमात्रपेक्षया अन्तःकरणस्यापि बाह्यत्वात्, अन्यथा "इदम्" इति पदार्थोल्लेखो न स्यादिति भावः । ननु नीलादौ—नन्वनात्मादौ, उत्तमाः विभावादिजन्यत्वेनोत्पन्नाः भरताद्युक्तरूपाः, सुखदुःखप्रायाः, न तु नीलादिवत् सुखदुःखादिनामावस्था, स्थायित्वादिकरूपत्वादिविच्छिन्नत्वात्,

---

1. विच्छिन्नत्वेन—K.S.S.

रतिनिर्वेदादयोऽन्तःकरणै[1]कगोचरीभूता बहिरात्मना भान्ति, सङ्कल्पेषु यद्यपि च ब्रह्मस्यैव स्वातन्त्र्यम् तथापि चित्परमार्थतया न्यग्भावयितुम् अशक्यत्वात् ईश्वरस्यैव तत् वस्तुतः, यथोक्तं ग्रन्थकृतैव:—

'यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियन्त्रिते ।

जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता ॥

तदात्मनैव तस्य स्यात्कथं प्राणेन यन्त्रणा ।'

स्थायिव्यभिचारिरूपा.—स्थाय्यष्टकत्रयस्त्रिंशत्संख्यव्यभिचारिरूपाश्च, रति-निर्वेदादयः—लक्षणया रतिनिर्वेदादिसंयोगप्रादुर्भूतं रसाष्टकम्, अन्तःकरण-स्यैकम्-केवलम्, गोचरीभूता, अन्तःकरणैकगोचरीभूताः सन्तः, बहिरात्मना-बाह्यत्वेन, भान्ति । परप्रमातुर्विच्छिन्नी[2]भूतत्वात् नीलादीनां द्विविधकरणग्राह्य-त्वेन बाह्यत्वम्, सुखादीनान्तु अन्तःकरणग्राह्यत्वमात्रेणेति भावः । लौकिक-सुखादीनां तु तादृक्पुष्ट्यभावाद् भरतशास्त्रप्रसिद्धरसग्रहणम् । यद्यपि तत्र दुःखस्यापि सुखरूपतैव तथापि दुःखतया स्फुरणमप्यनिवार्यमेव पानके इव मरिच-तिक्तताया । पानके भातापि हि मरिचतिक्तता अस्वादमधिकं करोति । तथा विभावादिसंयोगे भातमपि दुःखमास्वादमेव जनयति, अन्यथा रसत्वायोगात्, रसो हि मिलितविभावादिस्वादमात्रमेव, तदुक्तं भरते —

"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः"

इति । निर्वेदस्थायिकस्य नवमस्य शान्तरसस्येहाप्रस्तुतत्वात् प्रकृतरसाष्टकसम-र्थनतया कथनमयुक्तमेवेति नान्यथा शङ्कनीयम् ।

ननु सङ्कल्पे स्फुटमेव जीवस्यैव स्वातन्त्र्यं दृश्यते त्वया कथमीश्वरस्योच्यत इत्यत आह "सङ्कल्पेषु" इति । ब्रह्मस्यैव—देहाभिमानिनो जीवस्यैव, न्यग्भावयितुम् तिरोधापयितुम्, तत्—स्वातन्त्र्यम्, वस्तुतः—परमार्थतः । न हि

---

1. अन्तःकरणैकगोचरा—K.S.S.
2. विच्छिन्नीभूता —C.

इति । यत्र तु अनिच्छोरेव चैत्रस्य स्वरसवाहिन्याच्छेपसारा साङ्कल्पिकी सृष्टिः तत्र स्फुटः ईश्वरस्यैव व्यापारः । तस्मात् साङ्कल्पिकानामपि बहिर्भावे परमेश्वरेच्छैव हेतुरिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अधुना पूर्वोक्तम् ऐक्यं माहेश्वर्यं च निगमयति—

तदैक्येन विना न स्यात्संविदां लोकपद्धतिः ।
प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितम् ॥ १० ॥
स एव विमृशत्वेन नियतेन महेश्वरः ।
विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥ ११ ॥

गुहाद्बहिर्निर्गतं वैपर्मवि गृहद्वारमवप्नोति यावत् गुहामिति भाव । तथा चास्म-दीय पद्यमपि —

"प्रमातृत्वं मातं यदपि च शरीरादिनिबद्धं
तथाप्येतद्द्वारा स्फुरति ननु चिन्मात्रममम् ।
गृहद्वारैर्ज्योतिः प्रसरति यदेतद्बहिरिदम्
गृहान्तःस्थस्यैव भवति ननु दीपस्य नियतम्" ॥

इति । अत्र श्रीमदुत्पलदेवस्य सम्मतिमाह "यथोक्तम्" इति । ग्रन्थकृता— श्रीमदुत्पलदेवेन । किमुक्तमित्यपेक्षायामाह "यद्यपि" इति । अर्थस्थितिः— अर्थविषयो ज्ञानादिव्यवहारः, नियता—नियता । न हि मायापुरुषस्य रहिताद् घटादेरर्थस्थितिर्दृश्यते । सा—अर्थस्थितिः, तदात्मता—तत्स्वात्मस्वरूपेण, अस्य—परमात्मनः, यन्त्रणा—परिच्छेदः । "इति" शब्दः प्रमेयसमाप्तौ । स्वरसवाहि— स्वेच्छया प्रसरणशीला या स्यन्दनं स धारा यस्याः सा स्वरसवाहिनी । क्वचिदपि जीव स्वेच्छया विनैव तत्त्वस्यानिवर्तनमवति । पश्चिमाह "तस्मात्" इति । सिद्धान्तः— सिद्धान्त ॥ ९ ॥

अथ द्वाभ्यामनयो श्लोकयोरवतरणिका करोति "अधुना" इति ।

यत् एतत् पूर्वोक्तेन ग्रन्थेन उपपादितम्, "तत्" इति, तस्मात् हेतोः, संविदां ज्ञानानाम् ऐक्येन विना, लोकपद्धतिः लोकमार्गः सर्वो व्यवहारो न संभवेत्, संभवति च अयम्, तस्मात् ऐक्यम् आसाम् । न चैतत् दुर्घटम् यतो विषयप्रकाश एव संवित् उच्यते, केवलं विषयोपराग-महिम्ना बहिर्मुखतया नीलप्रकाशोऽन्यः, पीतप्रकाशश्चान्यः, परमार्थतस्तु प्रकाशस्य देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यात् एकत्वमेव, इत्येक एव प्रकाशोऽन्तर्विश्रान्तः, स एव च प्रमाता उच्यते इति स्थितम् इदानीमुपपत्तितः ॥१०॥

अत्र टीका –

ऐक्यम्—सविदेकताम् । **निगमयति**—निगमविषयीकरोति ।

एवमवतरणिका कृत्वा श्लोकमुपन्यस्य व्याचष्टे । **"तदैक्येन"** इति ।

अत्र टीका –

"तत्" इति पद व्याचष्टे "यदेतत्" इति । **उपपादितम्**–उपपत्त्या स्थापितम्, **"संविदाम्"** इति व्याचष्टे 'ज्ञानानाम्" इति । **"लोकपद्धति"** इति व्याचष्टे "लोकमार्गः" इति, अस्यापि पर्यायमाह "सर्व." इति । **आसाम्**–सविदाम्, **दुर्घटम्**—असमञ्जोपहतम् । कुत इत्यपेक्षायामाह "यतः" इति । तर्हि सविदो भेद एवायात इत्यत आह "केवलम्" इति । **बहिर्मुखतया**—"इदम्" इति बहिर्मुखत्वेन । ननु सत्यतया किमस्तीत्यत आह "परमार्थतः" इति । देशकालाकारै य सङ्कोच–परिच्छेद, तेन वैकल्यात्–रहितत्वात् । न हि परिच्छेदक प्रति परिच्छेद्यस्य परिच्छेदकत्व युक्तमिति भाव । एतेन **"प्रकाशैक्यात्"** इति कृतव्याख्यम् । **"तदेकत्वम्"** इति व्याचष्टे "एकत्वम्" इति । **एकत्वम्**–प्रकाशैक्यम् । **"मातैकः"** इत्यादि व्याचष्टे "इत्येक एव" इति । स एव च– प्रकाश एव च, स्थितम्–प्रतिष्ठा गतम्–"इदानीमुपपत्तितः" इति पदद्वयं गतत्वनाध्याहृतम् । एतेन प्रथमस्य श्लोकस्य व्याख्या गतता ॥ १० ॥

न च अस्य असौ प्रकाशलक्षणः स्वात्मा नीलाद्युपरागश्च परामर्शन-शून्य एव आस्ते स्फटिकमणेरिव, अपि तु सदैव विमृश्यमानरूपः, इति विमृशद्रूपत्वम् अनवच्छिन्नविमर्शता अनन्योन्मुखत्वम् आनन्दै-[1]कघनत्वम्, तदेवास्य माहेश्वर्यम्। स एव हि अहंभावात्मा विमर्शो देवस्य क्रीडादिमयस्य शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये, प्रकाशरूपता ज्ञानं तत्रैव स्वातन्त्र्यात्मा विमर्शः क्रिया, विमर्शश्च अन्तःकृतप्रकाशः,

---

अथ द्वितीय श्लोक व्याचष्टे "न च" इति। "**विमृशत्त्वेन**" इति व्याख्यातु प्रक्रिया तनोति "न च" इति। अस्य—प्रकाशस्य, **स्वात्मा**—प्रकाशाख्यो निजात्मा, **परामर्शनशून्यः**—स्वकर्तृकपरामर्शाविषय, अत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह "**स्फटिकमणेरिव**" इति। यथा स्फटिकमणेरात्मा नीलाद्युपरागश्च अहमिति इदमिति च परामर्शस्याविषय तथास्य नास्तीत्यर्थः। पुनरस्यात्मा नीलाद्युपरागश्च कीदृशोऽस्तीत्यत आह "**अपि तु**" इति। अपि तु अस्य प्रकाशस्य स्वात्मा नीलाद्युपरागश्च "**विमृश्यमानरूपः**" "अहम्" इति "अयम्" इति च विमर्शविषयरूपयुक्तो भवतीत्यर्थः। विमृशत्त्वस्य पर्यायानाह "**अनवच्छिन्न**" इति। "**महेश्वरः**" इति व्याचष्टे "**माहेश्वर्यम्**" इति। तदेवास्य माहेश्वर्यं भवति, तेनैवासौ महेश्वरो भवतीत्यर्थः। "एव" शब्देन "**नियतेन**" इत्यस्य व्याख्या। पूर्वार्धं व्याख्याय उत्तरार्धं व्याचष्टे "स एव, इति। "**विमर्श एव**" इति व्याचष्टे "स एव" इति। इदमावस्यापि परमार्थतोऽहंभाव एव विश्रान्ते "अहंभावात्मा" इत्युक्तम्। स एव—प्रकृ[2]तत्वेन प्रसिद्ध एव। "**देवस्य**" इति व्याचष्टे "क्रीडादि" इति। "आदि" शब्देन विजिगीषादेर्ग्रहणम्। "**शुद्धे**" इति व्याचष्टे "पारमार्थिक्यौ" इति। ज्ञानक्रिये पृथक् पृथग्व्याख्या करोति "ज्ञानम्" इति। तत्रैव—ज्ञान एव,

---

1. आनन्दैकघनत्वमेव अस्य माहेश्वर्यम्—K.S.S.
2. ते एव प्रकृतत्वेन प्रसिद्धे एव—C.

इति विमर्श एव परावस्थायां ज्ञानक्रिये, परापरावस्थायां तु भगवत्सदाशिवभुवि इदन्तासामानाधिकरण्यापन्नाहंताविमर्शस्वभावे, अपरावस्थायां च मायापदे इदंभावप्राधान्येन वर्तमाने इति विशेषः। सर्वथा तु विमर्श एव ज्ञानं तेन विना हि जडभावोऽस्य स्यात् इति उक्तम्, स एव च क्रिया इति भाविनः क्रियाधिकारस्य उपक्षेपं करोति इति। शिवम् ॥ १० ॥ ११ ॥

आदितः ॥ ८९ ॥

स्वातन्त्र्यात्मा—कर्तृस्वरूप, **विमर्शः**—ल्यन्ततृच्प्रत्ययवाच्यो विमर्शः, क्रिया भवति। कर्तुः क्रियामयत्वात् तृचश्च कर्तरि विहितत्वादिति भावः। ननु तर्हि क्रियैव पर्यन्ते विश्राम्यतीति ज्ञानस्याप्रधानत्वमेवायातमित्यत आह "**विमर्शश्च**" इति। **अन्तःकृतप्रकाशः**, सारभूतप्रकाश इत्यर्थः। एतेन विमर्शशक्तेः प्रकाशेन सपुटीकृतत्वसाधनमेव। अत एव च श्रीबहुरूपगर्भे निष्कलतत्त्ववाचकस्य बीजस्यादौ अन्ते चावस्थितिः मध्ये तु शक्तिरूपाया अकारादिरूपाया वर्णसन्ततेरित्यलं रहस्योद्घाटनेन। **इति**—अतः कारणात्, **विमर्श एव**—अहंपरामर्श एव, **परावस्थायाम्**—शिवभुवि। न हि तत्रेदन्ताया नामाप्यस्ति। इदन्तासामानाधिकरण्यापन्नो योऽहन्ताविमर्शः स एव स्वभावः ययोर्ज्ञानक्रिययोः ते। अहमिदमिति स्वरूपे इत्यर्थः। ईश्वरदशाप्यत्रैव ज्ञेया। **वर्तमाने**—स्थिते, ज्ञानक्रिये इति पूर्वेण सम्बन्धः। **इति**—एवम्, **विशेषः**, ज्ञानक्रिययोरिति शेषः। सिद्धान्तयति "सर्वथा" इति। **अस्य**—प्रकाशस्य। "**उक्तम्**" इति, "स्वभावमवभासस्य" इत्यत्र। **स एव च**—विमर्श एव च, **क्रिया** भवति, पुष्टीभूय क्रियाभावेन स्फुरणशीलत्वात्। **इति**—अतः, स एव **भाविनः**—एतदनन्तरं स्थितस्य, **उपक्षेपम्**—बीजत्वेन वपनम्, "**करोति**" इति, सम्बन्धनत्वात्। "**इति**" शब्द आह्निकसमाप्तौ, "**शिव**" पदं मङ्गलप्रतिपादकं शरणत्वसूचकञ्च। इति शिवम्।

इति श्रीमन्माहेश्वराचार्यवर्योत्पलदेवपादविरचितायामीश्वरप्रत्य-
भिज्ञायां श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तकृतविमर्शिन्याख्यव्याख्यो-
पेतायां माहेश्वर्यनिरूपणाख्यमष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

प्रथमो ज्ञानाधिकारश्च समाप्तः ।

इति श्रीकश्मीरमण्डलान्तर्वर्त्याराध्यतमपादश्रीवैङ्कूर्यकण्ठात्मजावतारकण्ठपुत्र श्रीभास्करकण्ठविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीटीकायां भास्कर्याख्यायां ज्ञानाधिकारेऽष्टममाह्निकम् । समाप्तश्चायं ज्ञानाधिकाराख्यः प्रथमो विमर्शः ॥

तुज्वात्म्यस्य महेश्वरस्य कुरुते ज्ञावाच्यतासादनात्
स्वातन्त्र्यस्य सुसूत्रणा सह ततो वाच्येन भावेन या ।
पुष्टीभावि कृते सुबीजमुदिता शक्तिः स्फुटं यत्र सा
व्याख्यातो ननु भास्करेण स इह ज्ञानाधिकारो मया ॥

नाभिमानो मम कार्यः शिवः कर्तात्र यत्स्थितः ।
तदैवयन्नाभिमानस्तु यद्यस्ति स तु शोभनः ॥

शिवः कर्ता शिवो द्रष्टा शिवः पाठक एव च ।
व्याख्याता च शिवः प्रोक्तः शिवार्पणमिति स्फुटम् ॥
